

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 8

2012
КИЇВ

КОЛЕКЦІЇ
НАУКОВИХ ФОНДІВ
ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ
НАН УКРАЇНИ
ДЖЕРЕЛА
ТА
ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 902/904(477)
ББК Т4(45)2/4я43
А 874

Археологія і давня історія України. Вип. 8. Колек-
А 874 ції Наукових фондів Інституту археології НАН України.
Джерела та дослідження. — К., 2012. — 154 с.: 173 рис.,
11 табл.

ISBN 978-966-02-5429-9 (серія)
ISBN 978-966-02-6331-4 (Вип. 8)

Збірка статей — друге видання серії, присвяченої публікаціям матеріалів колекцій, що зберігаються у Наукових фондах Інституту археології. Статті, включені до неї, підготовані співробітниками різних відділів Інституту, що позначилося на їх тематичній та хронологічній строкатості. Втім, така підбірка відображає і надзвичайно широкий діапазон колекцій — від первісної доби до епохи пізнього середньовіччя. Друге видання присвячене введенню до наукового обігу результатів досліджень нещодавно відкритих і вже добре відомих пам'яток, републікації матеріалів з уточненням деталей та переглядом висновків, аналізу окремих категорій старожитностей, що зберігаються у Наукових фондах ІА НАН України.

УДК 902/904(477)
ББК Т4(45)2/4я43

ISBN 978-966-02-5429-9 (серія)
ISBN 978-966-02-6331-4 (Вип. 8)

ЗМІСТ

<i>ПЕРЕДМОВА</i>	4
<i>КОТОВА Н. С.</i> Неолитические материалы поселения Бузьки в лесостепном Поднепровье. . .	5
<i>ГАСКЕВИЧ Д. Л.</i> Мельнична Круча — багатошарова пам'ятка первісної доби на півдні лісостепоного Побужжя	13
<i>БУРДО Н. Б.</i> Антропоморфні статуетки ранньотрипільського поселення Бернашівка	23
<i>ОВЧИННИКОВ Е. В.</i> Керамічний посуд трипільського поселення Небелівка (за результатами розкопок 2009 р.)	30
<i>ЛЫСЕНКО С. Д., МАКАРОВИЧ П., ЛЫСЕНКО С. С., ГОШКО Т. Ю.</i> Металлические изделия из курганов комаровской культуры могильника Буковна	38
<i>ФИАЛКО Е. Е.</i> Погребение амазонки в долине реки Молочной	43
<i>БОЛТРИК Ю. В., ФІАЛКО О. С.</i> Останні дослідження кургану Чмирева Могила	50
<i>ШЕЛЕХАНЬ О. В.</i> Історія дослідження виробництва бойових сокир скіфського типу	58
<i>БУЙСКИХ А. В.</i> Керамика VI—V вв. до н. е. из раскопок римского претория в Ольвии	61
<i>ШЕВЧЕНКО Т. М.</i> Матір богів в ольвійській теракоті елліністичного періоду	74
<i>СОН Н. А., ШАПЦЕВ М. С.</i> Краснолаковая керамика из Тире.	83
<i>ЦИНДРОВСЬКА Л. О., КОРНІЄНКО К. В.</i> Ходосівське городище зарубинецького часу.	104
<i>ГОПКАЛО О. В.</i> Прикраси волосся у дівочому вбранні населення черняхівської культури . . .	109
<i>ГОРБАНЕНКО С. А.</i> Землеробський реманент з поселення Рашків I	117
<i>ХАМАЙКО Н. В.</i> Гральний набір з шестовицького заплавного кургану.	121
<i>БЛАЖЕВИЧ Н. В.</i> Кочівницькі поховання біля с. Ходорів	129
<i>СЕРГЄВА М. С.</i> Вироби з кістки та рогу з Воїнської греблі	133
<i>КАПУСТІН К. М.</i> Вишгород у золотоординський час (за матеріалами розкопок 1936—1937, 1947 рр.)	146
<i>НАШІ АВТОРИ.</i>	152
<i>СПИСОК СКОРОЧЕНЬ</i>	153

ПЕРЕДМОВА

Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України на сьогодні є найбільшим зібранням археологічних матеріалів, що надзвичайно широко репрезентують і хронологію, і географію розвитку матеріальної культури на теренах України. Колекції формувалися завдяки зусиллям експедицій Інституту й яскраво ілюструють їх історію, наукові інтереси відділів та персональні доробки окремих дослідників. Багато археологічних знахідок із зібрання фондів добре відомі широкому загалу, багато пам'яток, репрезентованих тут, стали хрестоматійними чи навіть епонімічними. Втім, історія формування колекцій часом була складною, часом напруженою, часом круто змінювала долю дослідників, що не дозволило авторам докладно опублікувати результати розкопок. Значна частина зібрання досі неопублікована, а частина публікацій потребує нового наукового перегляду.

Збірка «Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Джерела та дослідження» є другим виданням серії, присвяченої введенню до наукового обігу результатів досліджень нещодавно відкритих і вже добре відомих пам'яток, републікації матеріалів з уточненням деталей та переглядом висновків, аналізу окремих категорій знахідок, що зберігаються у Наукових фондах Інституту археології. Авторами статей стали не тільки співробітники відділу Наукових фондів, але й представники інших відділів Інституту. Тематика робіт у збірці відображає майже весь хронологічний діапазон старожитностей — від первісної доби до епохи пізнього середньовіччя.

Епоху неоліту представлено у роботах Н.С. Котової та Д.Л. Гаскевича. Обидві статті — це публікації матеріалів розкопок двох багатопарових поселень: Бузьки в Черкаському Подніпров'ї та Мельнична Круча у лісостеповому Побужжі.

Трипільські старожитності репрезентовано у статтях Н.Б. Бурдо та Е.В. Овчинникова. Автори звернули увагу на керамічний матеріал трипільських пам'яток — широко відомої Бернашівки та недавніх розкопок поселення-гіганта Небелівки. У першому випадку — це антропоморфна пластика, у другому — посуд.

Статтю С.Д. Лисенка, П. Макаровича, С.С. Лисенко та Т.Ю. Гошко присвячено металевим виробам доби бронзи, що походять з новітніх досліджень могильника Буківна тшинецького культурного кола.

Кілька статей акцентують увагу на добі раннього заліза, а конкретніше — на скіфських матеріалах. Це і публікації матеріалів розкопок з Чмиревої могили та жіночого поховання з курганного могильника Аккермень I (автори Ю.В. Болтрик та О.С. Фіалко) і спроба історіографічного аналізу досліджень виробництва бойових сокир скіфського типу (О.В. Шелехань).

Античності присвячено статті А.В. Буйських, Т.М. Шевченко та Н.О. Сон і М.С. Шапцева. Тематика усіх трьох робіт пов'язана з керамічним матеріалом різних категорій з причорноморських полісів. Це публікації матеріалів розкопок Р.І. Ветштейн в Ольвії, теракотової пластики із зображенням Матері богів на троні з левеням з розкопок Л.М. Славина та червоно-лакового посуду з розкопок Тіри різних років.

Інтерпретацію знахідок рубежу та перших століть нашої ери здійснено у роботах Л.О. Циндровської і К.В. Корнієнко та О.В. Гопкало. Старожитності належать двом визначним археологічним культурам — зарубинецькій та черняхівській.

Середньовіччя охоплює найбільша кількість статей. Частина з них присвячена окремим категоріям матеріалів — землеробському реманенту з поселення Рашків I (С.А. Горбаненко), гральному набору з запланного могильника Шестовиці (Н.В. Хамайко), кістяним виробам з Воїнської Греблі (М.С. Сергеева), а частина — публікаціям матеріалів розкопок минулих років: кочівницького могильника рубежу XI—XII ст. поблизу с. Ходорів на Київщині (Н.В. Блажевич) та знахідкам середини XIII—XIV ст. з розкопок Т.М. Мовчанівського та В.Й. Довженка стародавнього Вишгорода у 1936—1937 та 1947 рр. (К.М. Капустін).

Ми щиро вдячні усім, хто зголосився взяти участь у збірці, адже якісна публікація старожитностей має поєднуватися з високою відповідальністю і кропіткою працею. Втім, і потенціал тут неабиякий. Археологія — наука, де будь-які узагальнюючі висновки «старішають» вже через 5—10 років, а через 15 геніальні гіпотези можуть списуватися «в архів» і набувати цінності радше історіографічної, ніж наукової. Натомість ім'я автора першої публікації шанобливо згадують і через півтори сотні років. Сподіваємося, що опубліковані у збірці матеріали розширять наукову археологічну базу, а інформація, вміщена авторами, буде неодноразово використовуватися і не одне десятиліття фігуруватиме у посиланнях аналітичних праць.

Н. С. Котова

ЭНЕОЛИТИЧЕСКИЕ И ПОЗДНЕНЕОЛИТИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ПОСЕЛЕНИЯ БУЗЬКИ В ЛЕСОСТЕПНОМ ПОДНЕПРОВЬЕ

Статья посвящена публикации неолитических материалов многослойного поселения Бузьки в Черкасском Поднепровье, развитию традиций местного населения в VI—V тыс. до н. э.

Ключевые слова: развитый и поздний неолит, лесостепное Поднепровье, миграции.

Поселение раскопано Д.Я. Телегиным в 1957—1958 гг. на левом берегу р. Днепр в одном километре от затопленного ныне водохранилищем с. Бузьки Чернобаевского (ранее Ирклиевского) р-на Черкасской обл. (Телегин 1968). Коллекция включает разновременные материалы, свидетельствующие о неоднократном заселении этого места. Если неолитическая коллекция памятника широко использовалась различными исследователями для реконструкции исторических процессов, имевших место в лесостепном Поднепровье (Телегин 1968; Даниленко 1969; Телегин, Титова 1998; Котова 2002 и др.), то материалы эпохи энеолита остаются неопубликованными. Их атрибутировали как принадлежащие среднестоговской культуре и Триполью ВП (Телегин, Титова 1998, с. 108) или только трипольской культуре (Котова 2002).

Поселение находилось в обширной пойме Днепра и было с трех сторон окружено пересыхавшими руслами р. Ирклийки и впадавшего в нее безымянного ручейка (рис. 1, 1). Оно располагалось на песчаном возвышении площадью около 2 га и высотой над уровнем луга около 1—2 м. Здесь вскрыто около 800 кв. м. Прослежены следующие почвенные отложения (рис. 2; Телегин, Драчук 1959).

1. Пахотный слой мощностью 10—15 см.
2. Слой черного гумусированного песка с золистыми вкраплениями мощностью около 35 см.
3. Слой желто-бурого песка мощностью около 40 см.
4. Светлый песок, который начинался с глубины около 90—110 см.

Мощность культурных отложений в среднем равнялась 60—80 см. Анализ материала и усло-

вий его залегания показал существование, как минимум, четырех культурных слоев. Верхний слой включал материалы эпохи бронзы и более молодых эпох, найденные в пахотном слое современной почвы на глубине около 0—20 см.

Второй культурный слой включал материалы трипольской культуры и культуры ямочно-ребенчатой керамики. Они обнаружены, преимущественно, в верхней части слоя черного гумусированного песка на глубине 20—40 см, реже — около 0—20 см от поверхности. Иногда энеолитическая керамика лежала вместе с посудой эпохи бронзы.

Третий слой представлен неолитическими материалами второго периода черкасского варианта киево-черкасской культуры, залегающими в средней и нижней части слоя черного гумусированного песка. На ряде квадратов отмечено перекрытие их керамикой трипольской культуры и культуры ямочно-ребенчатой керамики. В центральной части поселения, на глубине около 50—55 см обнаружено два больших скопления раковин *Unio*, вероятно, связанных с третьим слоем и включавших обломки панцирей черепах, мелкие кости, керамику и кремневые изделия.

Четвертый слой, мощностью 20 см, залегал на глубине от 40 до 80 см в верхней части слоя желто-бурого песка и включал материалы периода 1б черкасского варианта киево-черкасской культуры.

Материалы второго слоя

Д.Я. Телегин писал о фрагментах 38 сосудов среднестоговской культуры (Телегин и др. 2001). Однако, изучение коллекции, отчетов о раскопках, включая инвентарные описи, показало присутствие фрагментов приблизительно от семи трипольских сосудов.

Развал приземистого плоскодонного горшка найден в южной части поселения в кв. 43, 44, 47 на глубине 0—20 и 20—40 см от поверхности (рис. 4, 6). Сосуд изготовлен из глины с примесью

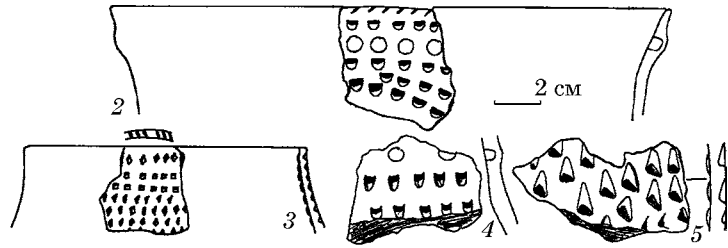
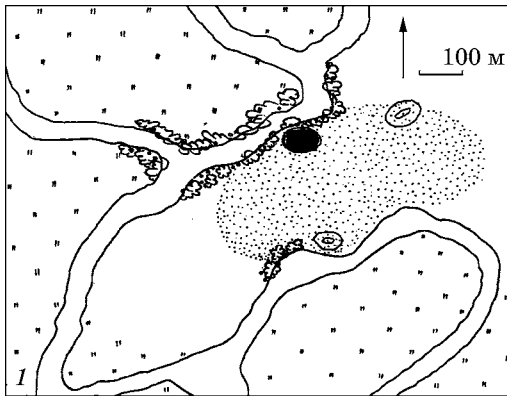

Рис. 1. Поселение Бузьки: 1 — план центральной части поселения (по Д.Я. Телегину и В.С. Драчуку 1958); 2—5 — керамика с ямочно-гребенчатым орнаментом

толченой раковины. Плечики орнаментированы горизонтальной лентой, ограниченной прочерченными линиями и заполненной врезным орнаментом. Наиболее близкие параллели можно найти лишь в кухонной посуде Триполья VI—II. Рядом с сосудом в анатомическом порядке лежали три позвонка крупного животного.

Поблизости, на глубине 20—50 см, найдены фрагменты плечика кухонного трипольского горшка, который орнаментирован отпечатками гребенчатого штампа (рис. 4, 4). Эти отпечатки похожи на так называемую гусеничку. В глиняном тесте отмечена примесь толченой раковины. Подобная посуда также известна на поселениях конца Триполья VI и начала VI—II (Котова 2006, рис. 129, 2).

В кв. 43, 44 38, 39 трипольская керамика лежала над углублением в виде вытянутой трапеции (рис. 3), прослеженным на фоне желтого песка с глубины около 50 см от поверхности и впущенным в песок на 15 см. В его заполнении в кв. 38 на глубине 26—50 см вертикально располагалась большая кремневая пластина, также, видимо, относящаяся к трипольской культуре (рис. 4, 5). Однако само углубление, очевидно, датируется эпохой неолита.

Аналогии в кухонной посуде Триполья VI находят и стенка сосуда с примесью раковины, украшенная прочерчено-накольчатым орнаментом (рис. 4, 8). В кв. 34 на глубине 0—30 см от поверхности недалеко от скорченного на спине захоронения найдена другая стенка сосуда, изготовленного из глины с примесью песка и незначительной добавки раковины, наиболее близка кухонной трипольской посуде периода VII (рис. 4, 7). Она украшена горизонтальными рядами отисков короткого гребенчатого штампа и вертикальными расчесами, также сделанными гребенчатым штампом.

Следы выгоревшей или вымокшей органики, видимо раковины, имеют фрагменты тонкостенного слабо профилированного горшка (рис. 4, 1), находящегося аналогии в кухонной посуде Триполья. Остатки этого сосуда найдены в соседних квадратах: в кв. 22 на глубине 45 см и кв. 16 на глубине 60—70 см.

Трипольской является и миска, изготовленная из глины без видимой примеси (рис. 8, 2). Она обнаружена в кв. 82 на глубине 40—50 см от поверхности.

Видимой примеси не имеет и фрагмент антропоморфного трипольского сосуда (рис. 4, 3), най-

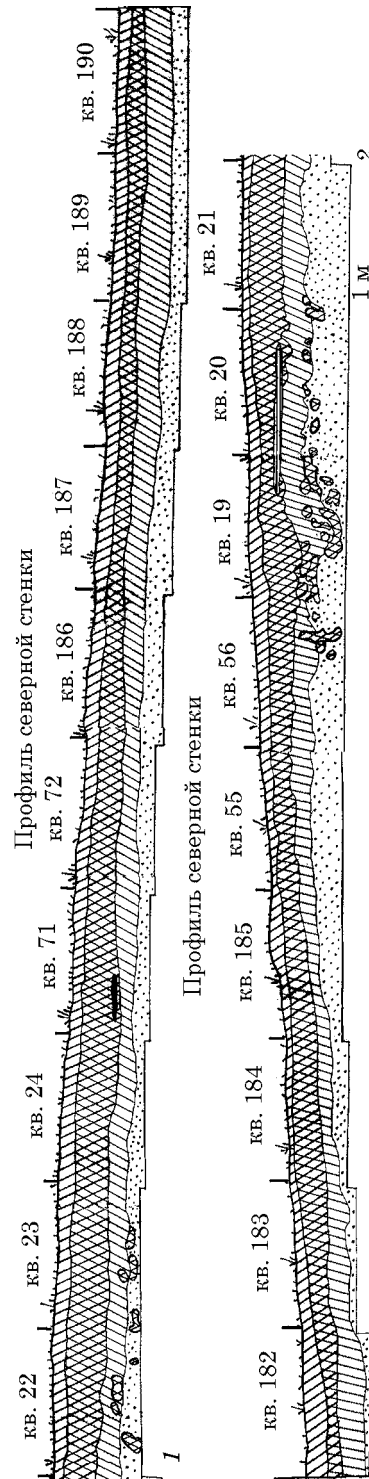

Рис. 2. Схема последовательности почвенных слоев на поселении Бузьки

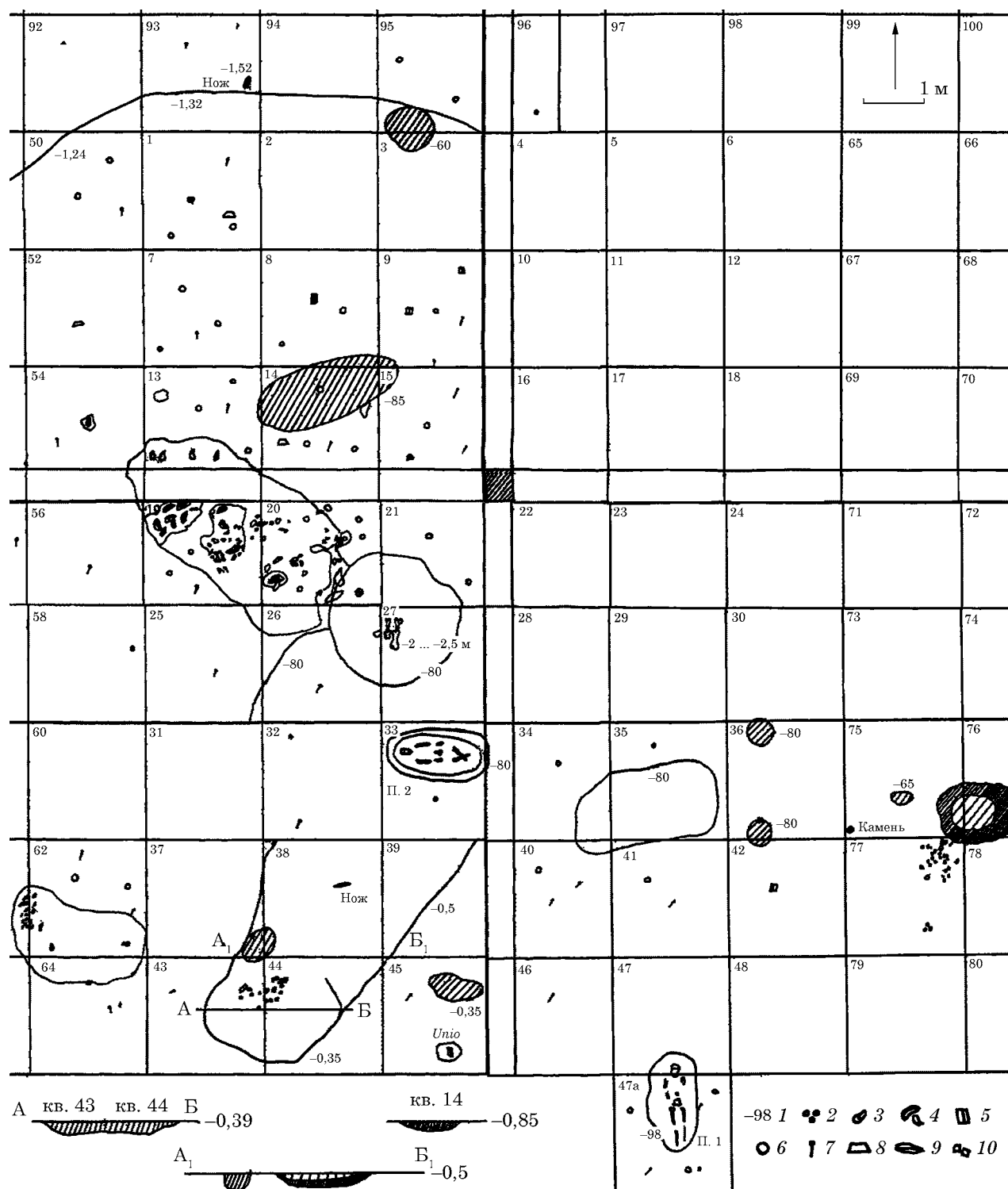

Рис. 3. План центральной части поселения (по Д.Я. Телегину и В.С. Драчуку 1958). Условные обозначения: 1 — глубина от нулевой линии, 2 — обожженная глина, 3 — камень, 4 — *Unio*, 5 — нуклеус, 6 — скребки, 7 — кремневые пластины, 8 — трапеция, 9 — кремневый нож, 10 — керамика

денный в яме эпохи раннего железного века в кв. 27 на глубине около 2 м.

Энеолитическая керамика без орнамента с примесью раковины была и в кв. 77 на глубине 15—20 см от поверхности. Рядом с ней обнаружены фрагменты печины. Аналогичные фрагменты найдены и в кв. 10, 16, 22 над слоем раковин *Unio*.

Видимо, к эпохе энеолита относятся также два грунтовых погребения. Одно из них (п. 2 по отчету)

совершено в овальной яме с подбоем на глубине 120 см от поверхности (рис. 3). Ее контуры стали заметны с глубины 88 см. Костяк лежал на спине головой на запад, очевидно с подогнутыми вверх ногами, руки прямые, плечи стиснуты. Кости грудной клетки окрашены охрой. В заполнении погребальной ямы найдены неолитические черепки, видимо, от разрушенного культурного слоя.

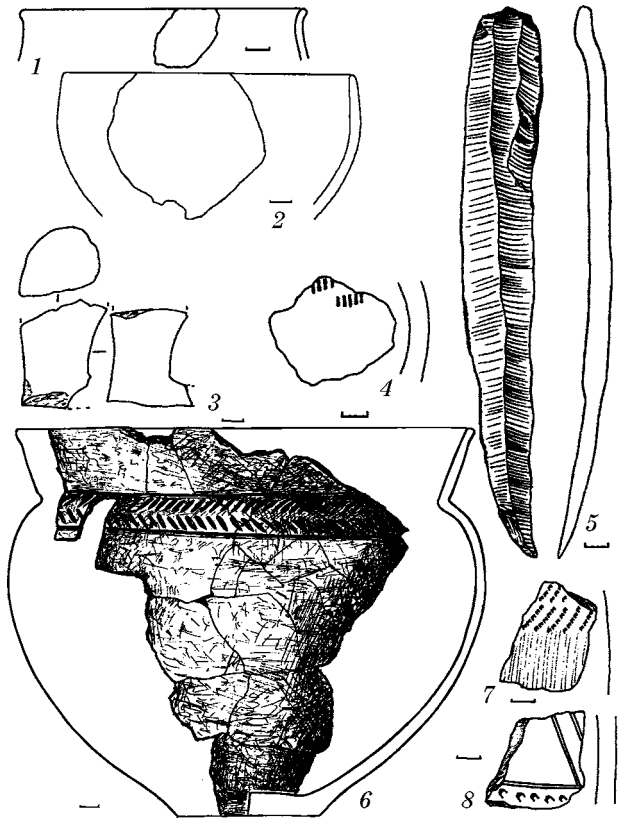

Рис. 4. Материалы трипольской культуры (5, 6 — по Д.Я. Телегину и В.С. Драчуку 1958)

Это погребение на глубине 70 см от поверхности было перекрыто большим кострищем (120 × 210 см). В нем, вместе с угольками, найдены черепки с гребенчатым орнаментом (не ясно из описания с какой примесью, а в коллекции из этого квадрата сохранилась только ямочно-гребенчатая керамика), кремнь (иногда пережженный) и кости рыб.

В кв. 27 на глубине 30 см найдены остатки второго скелета, разрушенного большой ямой эпохи раннего железного века. Погребение не имеет номера и также могло относиться к эпохе энеолита. Сохранились череп и плечевые кости костяка, который, видимо, лежал на спине головой на восток. Не исключено, что с ним связан фрагмент антропоморфного сосуда с ногой, фрагмент которой найден в яме эпохи раннего железного века.

Необходимо отметить, что керамика степного населения среднестоговской раннеэнеолитической или дереивской среднеэнеолитической культуры на памятнике не найдена.

В верхней части слоя черного гумусированного песка, но, преимущественно, на глубине 20—40 см обнаружены немногочисленные материалы культуры ямочно-гребенчатой керамики. Наибольшие скопления стенок, вероятно от одного сосуда, (рис. 1, 4) найдены в квадратах 56 и 57. Посуда изготовлена из глины с примесью песка (рис. 1, 2—4) и песка с незначительным количеством растительных волокон (рис. 1, 5).

Таким образом, можно предположить, что материалы второго слоя принадлежат двум кратковременным стоянкам, оставленным населением культур с ямочно-гребенчатой керамикой и

трипольской. Они были разделены небольшим промежутком времени и оставлены около 5350—4900 гг. до н. э. Судя по материалам поселения Деревка, расположенном на противоположном, правом берегу р. Днепр, население с ямочно-гребенчатой керамикой сосуществовало с носителями дереивской культуры эпохи среднего энеолита (Котова 2002), сформировавшейся около 5350 лет до н. э. При этом основной территорией его обитания было левобережное лесостепное Поднепровье. Приблизительно в это же время в правобережном лесостепном Поднепровье появляются памятники Триполья VI—II. Однако материалы Бузьков свидетельствуют о проникновении отдельных малочисленных трипольских групп и на левый берег Днепра, где они оставили кратковременные стоянки.

Материалы третьего слоя

Материалы второго периода черкасского варианта киево-черкасской культуры найдены в средней и нижней частях слоя черного гумусированного песка. Судя по сохранившимся шифрам на сосудах, с этим слоем, вероятно, связано углубление в виде вытянутой трапеции в кв. 37—39, 43, 44 (рис. 3). Оно прослежено на фоне желтого песка с глубины около 50 см от поверхности и впущено в песок на 15 см. Внутри его, около западной стенки, найдены остатки очажной ямки (40 × 30 см) глубиной около 20—25 см. В ее заполнении были древесные угольки и неолитическая керамика. Вероятно, данное трапециевидное углубление вместе с очажной ямкой могло быть остатками легкого жилого сооружения.

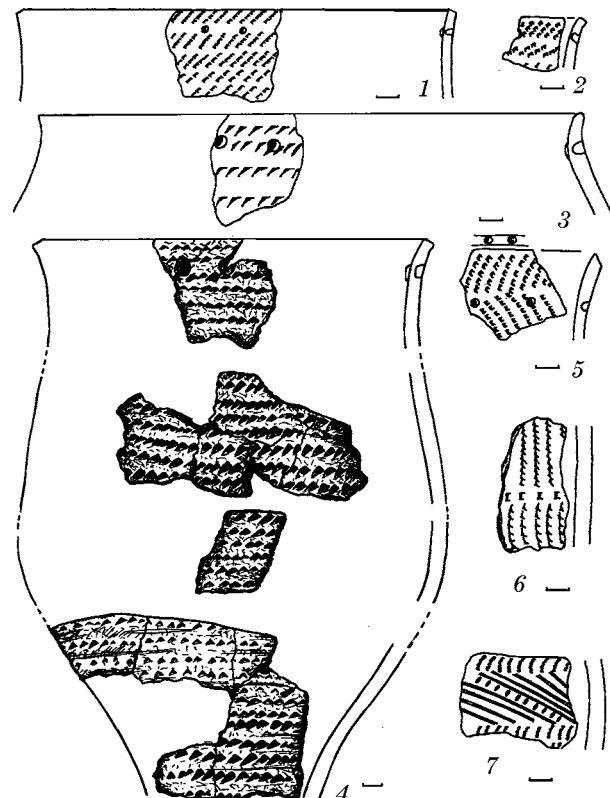

Рис. 5. Керамика третьего слоя

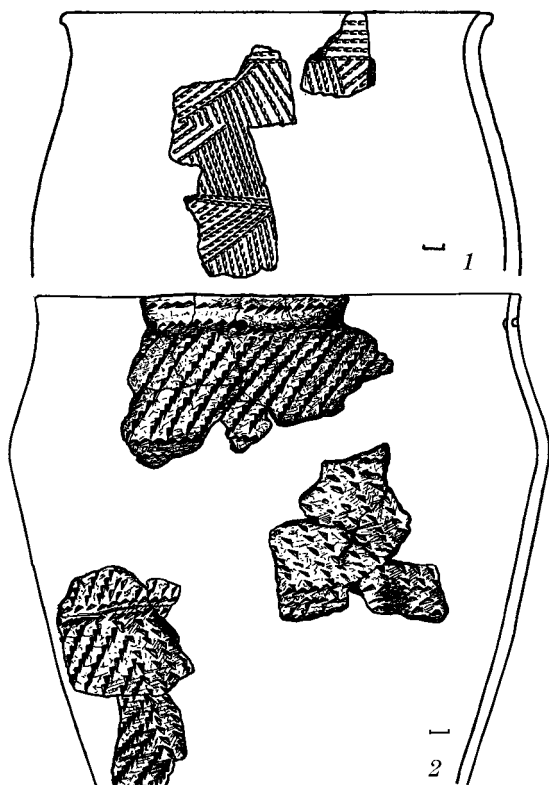

Рис. 6. Керамика третьего слоя

С третьим слоем, видимо, связаны также скопления раковин. В кв. 45 на глубине около 20 см расчищена кучка раковин *Unio* (30 × 40 × 15 см). На этом уровне в данном квадрате лежала керамика второго периода киево-черкасской культуры. Под кучкой раковин оказалось округло-овальное углубление около 1 м в диаметре, глубиной около 15—20 см. В заполнении также найдена неолитическая керамика (которую, к сожалению, найти в коллекции не удалось) и кремневые отщепы.

В этом же квадрате расчищена и другая яма овальной формы глубиной около 50 см, в заполнении которой была неолитическая керамика. Однако определить ее возраст не удалось, так как инвентарная книга не сохранилась, а в отчете отсутствует описание посуды. В коллекции же по шифрам ее не удалось найти.

В центральной части поселения на глубине около 50—55 см обнаружено два больших скопления раковин *Unio*, среди которых встречаются многочисленные раковины *Anadonta* и *Paludinae*. Створки *Unio* были отделены друг от друга и многие имели следы огня. Ракушки залежали в скоплениях кучками или ровным слоем, были смешаны с обломками панцирей черепах, мелкими костями, керамикой и кремневыми изделиями.

Первое скопление округлой формы имело диаметр около 6 м и исследовано в кв. 9, 10, 15, 16. В этом скоплении раковины наполняли толщу черного песка мощностью около 15 см. На одном уровне с раковинами и в их слое обнаружена керамика второго периода киево-черкасской культуры.

На стыке кв. 15—16 рядом со скоплением раковин на глубине около 60 см зафиксированы остатки открытого очага. Очажное пятно имело диаметр около 50 см и заполнение мощность око-

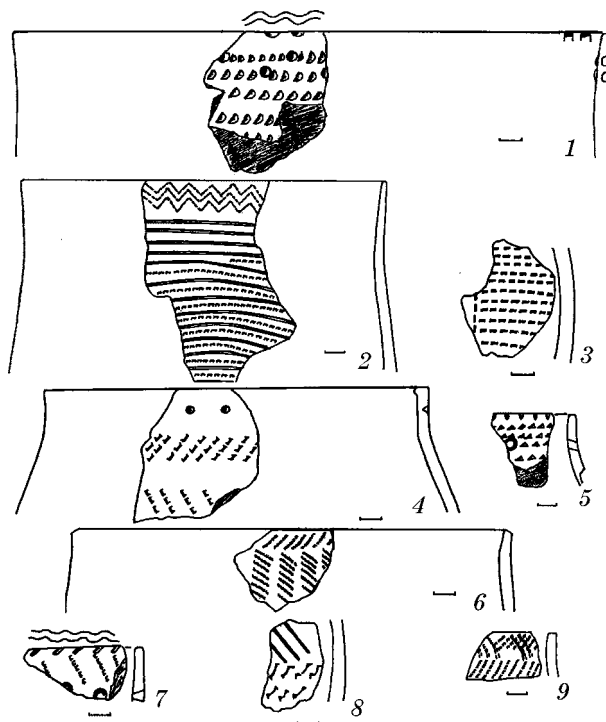

Рис. 7. Керамика третьего слоя

ло 15 см. Почва вокруг него была прокалена. В нем найдены и раковины *Unio*, которые могли там запекать.

Второе скопление в кв. 13, 19, 20, 25, 26 залегало на глубине 40—50 см и имело удлиненную форму размером 2,4 × 8,4 м. Отдельные кучки раковин в этом скоплении появились еще с глубины 20 см сразу под пахотным слоем. В кв. 19 на глубине 40 см обнаружено скопление черепков от одного сосуда (рис. 6, 1).

Посуда третьего слоя изготовлена из глины с примесью песка и небольшого количества растительных волокон. Лишь несколько сосудов имеют примесь песка (рис. 5, 2; 7; 7, 3; 8; 8, 7, 11). Найдены фрагменты приблизительно от 26 сосудов, которые имели плоское или острое дно (рис. 8, 7, 10, 11).

Коллекция включает фрагменты 14 горшков с плавно отогнутым наружу или вертикальным горлом. Преобладают горшки с отогнутым наружу горлом, среди которых восемь имели горло с желобком на внешней стороне, что придавало им S-видный профиль (рис. 5, 1—5; 6), а у двух горшков горло было прямое (рис. 7, 1, 2). В группе горшков с вертикальным горлом три имели прямое горло, плавно переходящее в плечико (рис. 7, 4—6), один — с желобком с внешней стороны (рис. 7, 9).

Коллекция включает восемь банок. Две из них относятся к прямостенным (рис. 8, 8, 9). Шесть банок имеют закрытую форму (рис. 8, 1—6). У двух из них венчики слегка отогнуты наружу (рис. 8, 5, 6).

Найдены фрагменты двух чаш (рис. 8, 12, 13), а также фрагмент венчика сосуда, форму которого определить не удалось (рис. 7, 7).

Сосуды имели разнообразное оформление венчика. Он был косо срезан внутрь (рис. 8, 2—4, 13), прямо срезан (рис. 5, 4; 6; 7, 1, 4, 5; 8, 1, 5, 6, 8, 9,

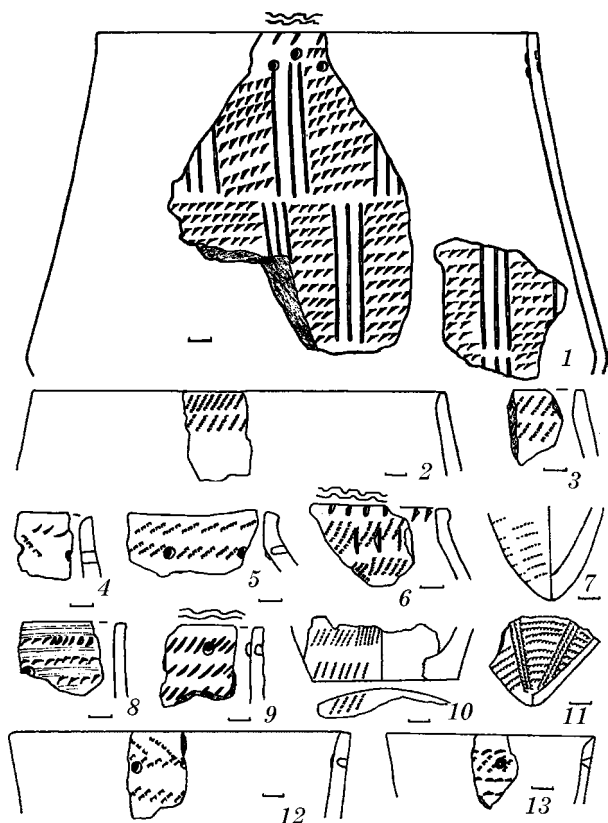

Рис. 8. Керамика третьего слоя

12). Иногда его первоначальная форма была видоизменена выступом снаружи (рис. 5, 2, 4; 6, 1; 7, 5, 6) или выступом изнутри (рис. 7, 4). У одного сосуда прямо срезанный венчик имел слегка скругленные углы (рис. 7, 5). Встречены скругленные венчики (рис. 7, 2; рис. 8, 3) и венчики, косо срезанные наружу (рис. 6, 5; 7, 6). Косо срезанные внутрь венчики типичны для банок, венчики с измененной различными утолщениями формой характерны для горшков.

Все сосуды украшены орнаментом. Господствовала гребенчатая орнаментация, встреченная на 11 венчиках. Использовались длинные и короткие гребенчатые оттиски. Короткие отпечатки гребенчатого штампа размещались в виде горизонтальных рядов (рис. 5, 1, 2; 8, 2, 3, 5, 10), «елочки» (рис. 7, 4) или вертикальных рядов (рис. 8, 7). Иногда композиции включали сочетание горизонтальных рядов с «елочкой» (рис. 8, 12) или вертикальных и диагональных рядов (рис. 7, 6). На одном сосуде углубления нанесены двузубым гребенчатым штампом с очень глубоким оттиском (рис. 7, 1).

Реже для орнаментации использовался длинный гребенчатый штамп (рис. 7, 3) и штамп средней длины (рис. 7, 9).

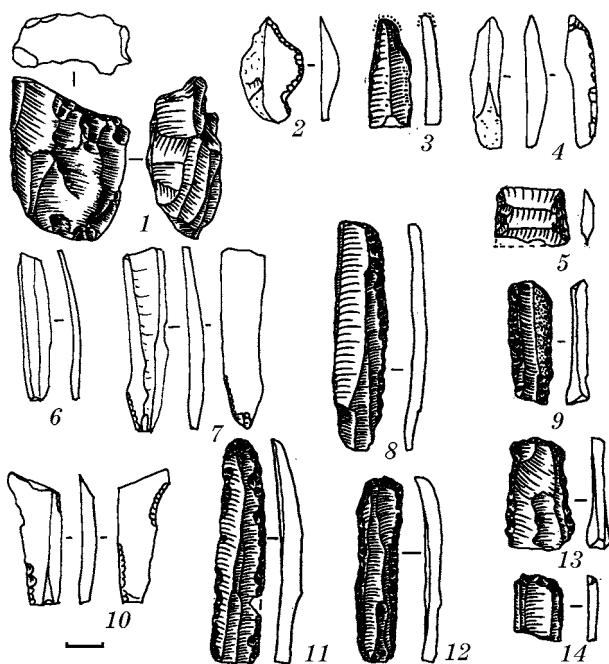

Рис. 9. Кремневые изделия третьего слоя (1, 3, 5, 8, 9, 11—14 — по В.О. Манько 2006)

Шесть сосудов украшены накольчатый орнаментом. Наколы были овальные (рис. 6, 1) или подтреугольные (рис. 5, 3, 4; 6, 2; 7, 5; 8, 8).

Наколы образуют горизонтальные линии (рис. 5, 3; 7, 5; 8, 8); «елочки», где горизонтальные линии служат «стволом» (рис. 6, 2), и треугольные композиции (рис. 6, 1). Судя по фрагменту стенки, использовались также композиции в виде горизонтальных рядов, разделенных линией наколов иной формы (рис. 5, 6).

Один горшок рассматриваемого комплекса украшен горизонтальными рядами насечек (рис. 8, 9).

В орнаментации пяти сосудов отмечено сочетание двух разных элементов орнамента. Два горшка украшены сочетанием гребенчатых оттисков и насечек, возможно нанесенных разными сторонами одного и того же штампа (рис. 8, 4, 9). На чаше встречено сочетание гребенчатых оттисков и наколов (рис. 8, 13). Орнаментальная композиция одного горшка выполнена прочерченными линиями и длинными гребенчатыми оттисками (рис. 7, 2), другой украшен сочетанием прочерченных линий и наколов (рис. 8, 1).

На 16 сосудах под венчиком была размещена линия ямок, у одного горшка было две линии ямок, расположенных в шахматном порядке (рис. 8, 1); банка со слегка отогнутым венчиком имела глубокие насечки (рис. 8, 6).

Лишь у одного горшка срез венчика был украшен ямками (рис. 5, 5). Большее распространение

Т а б л и ц а 1. Ширина пластин без ретуши и их фрагментов

Пластины	0,7	0,8	0,9	1	1,1	1,2	1,3	1,4	1,5	1,6	1,7	1,8	Всего
Целые	1	1	2	1	2	1		2					9
Сечения				1		2	2	1			1	1	8
Проксимальные	1	1	1	1	1	1	2		2	1			11
Дистальные				1	1				1		1	1	5

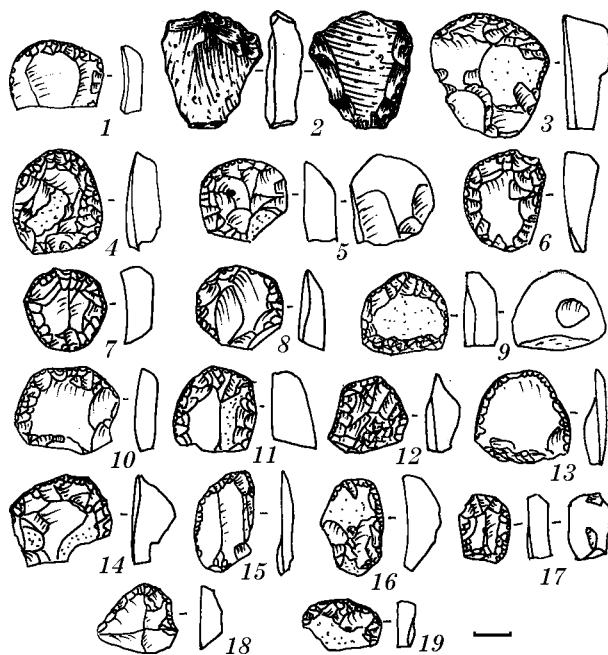

Рис. 10. Кремневые изделия третьего слоя (2 — по В.О. Манько 2006)

получила гофрировка венчика, сделанная у пяти сосудов. Изогнутую форму венчику придавали насечки, овальные или треугольные наколы, нанесенные с внешней и внутренней сторон (рис. 7, 1, 7; 8, 1, 6, 9).

К третьему слою можно отнести 107 кремневых изделий. Они изготовлены из галечного кремня серого, коричневого и черного цветов.

Здесь найдены один уплощенный нуклеус (рис. 9, 1), пять нуклеидных обломков, поперечное сечение нуклеуса, а также кремневая черная галька и три обломка кремня, два из которых имели следы использования.

Найдены 35 пластин и их фрагментов без ретуши. Одна пластина сделана из кварцита. Большая часть пластин имела ширину 0,9—1,5 см (табл. 1). Одна из целых пластин была реберчатой. Участки корки имели две целые пластины, два сечения и два проксимальных фрагмента. Следы использования имеют шесть сечений, один дистальный фрагмент и пять проксимальных.

К этому же слою относятся 19 кремневых отщепов и один кварцитовый. Их ширина колеблется от 2 до 3,3 см. Найден один первичный и четыре с участками корки, один обожжен. Пять отщепов имеют следы использования.

Вторичную обработку имеют 42 изделия. Найдены одна целая пластина с ретушью, два проксимальных ретушированных фрагмента и два сечения с ретушью (рис. 9, 7—10). Ретушь имели и три отщепа.

К этому слою можно отнести два перфоратора на пластинах и один на отщепе (рис. 9, 2—4).

Наиболее многочисленны скребки, из которых 26 сделано на отщепах и лишь четыре на пластинах (рис. 14, 11—14). Из отщепов были изготовлены и четыре фрагментированных скребка. Скребки на отщепах имеют в большинстве случаев подокруглую форму, ретушь покрывает часть периметра (рис. 10).

К третьему слою можно отнести одну трапецию (рис. 9, 5).

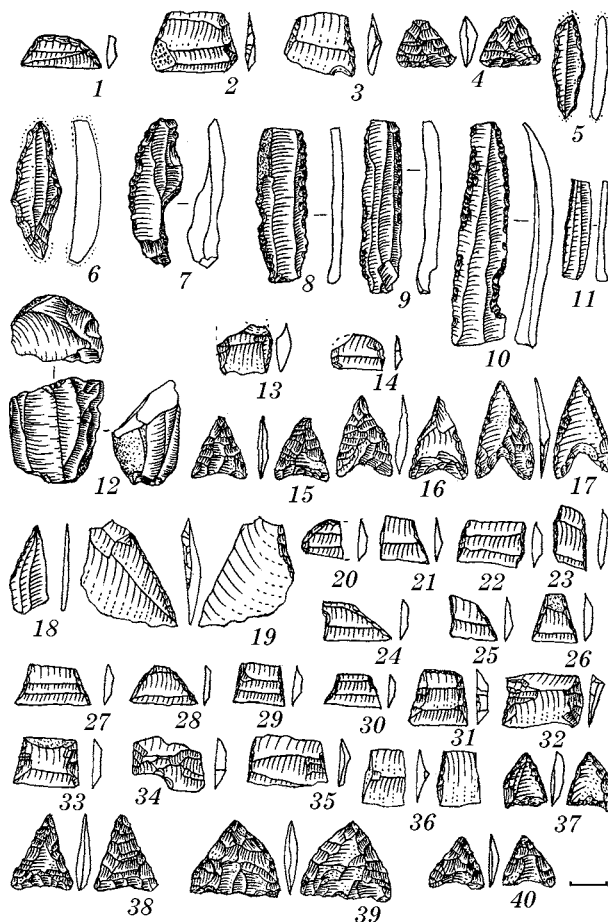

Рис. 11. Кремневые изделия из смешанных слоев (1—40 — по В.О. Манько 2006)

Возможно, с этим слоем связан обломок зернотерки из кварцита, найденный на глубине 60 см в основании черного слоя в кв. 193.

Не исключено, что к этому слою принадлежало погребение 1 в кв. 47 и 47а. Его овальная яма обнаружена на глубине 30 см от поверхности. Костяк взрослого лежал на уровне начала бурого слоя под тонким в этом месте слоем гумусированного песка (рис. 3). Сохранность костей плохая, найдены лишь черепная крышка, зубы, трубчатые кости рук и ног. Судя по ним, костяк лежал вытянуто на спине головой на север, лицом вверх и чуть вправо. Кости рук были вытянуты вдоль тела, кисти у таза, ноги слегка сведены вместе. Скелет немного стиснут в плечах. Правая ключица прижата к лицевой части черепа. Погребение не окрашено и безинвентарно.

Большую группу изделий из кремня трудно связать с тем или иным культурным комплексом.

Так, в квадратах с совместным залеганием керамики первого и второго периода киево-черкасской культуры найдены три трапеции и двусторонне обработанный наконечник, проколки, пластины с ретушью, подконический нуклеус (рис. 11, 1—12).

Из квадратов с совместным залеганием разнообразных материалов происходит группа двусторонне обработанных наконечников и фрагментов трапеций (рис. 11, 13—17).

Большую серию образуют микролиты и двусторонне обработанные наконечники, найденные на дневной поверхности памятника (рис. 11, 20—40). Отсюда происходят и два косых острия (рис. 11, 18, 19), а также пластинка с притупленным краем (рис. 11, 11).

По костям животных из мест скопления керамики второго периода киево-черкасской культуры сделаны радиоуглеродные даты: кв. 14, гл. 40—60 см — 5770 ± 60 BP (Ki-8071), 5590 ± 70 BP (Ki-8073); кв. 52, гл. 30—50 см — 5600 ± 70 BP (Ki-8072). Судя по ним, третий слой можно датировать около 4600—4400 лет до н. э. В это время в степном Поднепровье существовала среднестоговская культура, а в лесостепном — трипольская, население которых массово еще не проникло на юг лесостепного Поднепровья. Однако отдельные фрагменты сосудов Триполья VI из коллекции Бузьков позволяют предположить контакты трипольцев с неолитическими обитателями этого региона, включая даже левобережные районы лесостепи.

Даниленко В.Н. Неолит Украины. — К., 1969.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.

Котова Н.С. Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья. — Луганск, 2006.

Манько В.О. Неоліт південно-східної України // Кам'яна доба України. — 2006. — Вип. 9.

Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура: До історії населення епохи неоліту — раннього металу півдня Східної Європи. — К., 1968.

Телегін Д.Я., Драчук В.С. Исследования неолитических стоянок на Черкашине / НА ИА НАНУ. — № 1958/1а.

Телегін Д.Я., Драчук В.С. Исследование неолитических стоянок на Черкашине (Отчет о работе неолитического отряда Кременчугской первобытно-скифской экспедиции в 1959 году) / НА ИА НАНУ. — № 1959/1а.

Телегін Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В. Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. — Луганск, 2001.

Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. — К., 1998.

Н. С. Котова

ЕНЕОЛІТИЧНІ ТА ПІЗНЬОНЕОЛІТИЧНІ МАТЕРІАЛИ ПОСЕЛЕННЯ БУЗЬКИ У ЛІСОСТЕПОВОМУ ПОДНІПРОВ'І

Багатошарове поселення на лівому березі Дніпра поблизу с. Бузьки Чорнобаївського району Черкаської

області досліджувалося Д.Я. Телегіним у 1957—1958 рр. Нині селище затоплене водами Кременчугського водосховища. Матеріали досліджень є важливими для характеристики неоліту лісостепу Придніпров'я. Однак до теперішнього часу колекція поселення не була повністю опублікована. Метою даної статті є аналіз стратиграфії та повна публікація археологічних матеріалів з енеолітичного та пізньонеолітичного шарів.

Перший шар включає матеріали епохи бронзи і яму раннього залізного віку (0—20 см). Другий шар з матеріалами трипольської культури (періоди VI і VI—II), а також культури ямково-гребінцевої кераміки було простежено у верхньому горизонті чорного супіску (20—40 см). Дві гіпотетично трипольські могили також пов'язані з цим шаром, який можна датувати приблизно 4350—4100 рр. до н. е. Третій шар демонструє матеріали другого періоду черкаського варіанту киево-черкаської культури (4600—4400 рр. до н. е.), які були виявлені в середніх та нижніх прошарках чорного супіску.

Нижній шар з матеріалами періоду 1б черкаського варіанту киево-черкаської культури знайдено у верхньому горизонті жовто-коричневого піску на глибині близько 40—80 см.

N. S. Kotova

ENEOLITHIC AND LATE NEOLITHIC MATERIALS OF THE BUZKI SITE IN THE FOREST-STEPPE DNIEPER REGION

The multilayer site Buzki was excavated by D.Y. Telagin in 1957—1958 on the left bank of the Dnieper river. It was located near Buzki village of Chornobay region of Cherkassy oblast. That settlement has been flooded by Kremenchug reservoir storage. Its materials are the most important for the characteristic of the Neolithic of forest-steppe Dnieper region. However before present the collection of this site have not been completely published. The aim of this article is the analyses of stratigraphy and full publication of archaeological materials of the Eneolithic and Late Neolithic layers.

The upper layer in the modern soil (0—20 cm) included materials of Bronze Age and pit of Early Iron Age. The second layer was traced in the upper part of black sandy loam (20—40 cm) and presented materials of the Tripolye culture (periods VI and VI—II) and Pit-Comb Ceramic culture. Two hypothetical Tripolyan graves were found out at the site too. The second layer can be dated about 4350—4100 BC. The third layer demonstrates materials of the second period of the Cherkassy variant of the Kiev-Cherkassy culture (4600—4400 BC), which were discovered in the middle and low parts of the black sandy loam.

The lowest layer with materials of the period 1b of the Cherkassy variant of the Kiev-Cherkassy culture occurred the upper part of yellow-brown sand on the depth about 40—60 cm or 60—80 cm.

Д. Л. Гаскевич

МЕЛЬНИЧНА КРУЧА — БАГАТОШАРОВА ПАМ'ЯТКА ПЕРВІСНОЇ ДОБИ НА ПІВДНІ ЛІСОСТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ

Багатошарове поселення Мельнична Круча досліджено у лісостеповому Побужжі в 1930—1940-х рр. У статті вперше повністю публікуються матеріали дослідження поселення, що зберігаються у Наукових фондах Інституту археології НАНУ, наводяться дані про історію вивчення та локалізацію пам'ятки.

Ключові слова: Мельнична Круча, Побужжя, неоліт, енеоліт, крем'яні вироби, кераміка, планіграфія.

Дослідження неоліту Побужжя триває вже понад 80 років. Одною з перших виявлених у регіоні неолітичних пам'яток стало поселення Мельнична Круча, що знаходиться неподалік с. Сабатинівка Ульяновського р-ну Кіровоградської обл. У різні роки воно не раз ставало об'єктом вивчення археологів, а його матеріали були частково опубліковані (Даниленко 1957, с. 37—43; 1969, с. 107—111). Нещодавне виявлення у фондах Одеського археологічного музею матеріалів Мельничної Кручі, які тривалий час вважалися втраченими, дало поштовх до нової інтерпретації її неолітичних знахідок (Кіосак, Гаскевич 2011). Своєю чергою, це викликало потребу більш ретельного аналізу матеріалів з Мельничної Кручі, що зберігаються в НФ ІА НАНУ. Спроба такого аналізу робиться у пропонованій статті¹. Крім добре відомих археологам матеріалів буго-дністровської неолітичної культури, у ній вперше публікуються матеріали більш пізнього часу, які є невід'ємною частиною колекції.

Дослідження 1930-х років. Перші знахідки археологічних знахідок первісної доби на лівому березі р. Південний Буг в околицях с. Сабатинівка були зроблені місцевим мешканцем, ентузіастом-

краєзнавцем С.І. Чубом не пізніше 1931 р. Про це свідчить звіт БоГЕСівської експедиції 1930—1931 рр., де зазначено, що в серпні 1931 р. С.І. Чуб показав співробітнику експедиції К.П. Полікарповичу кілька виявлених ним археологічних місцезнаходжень. Одне з них розташовувалося в ур. Мелницьке, де на розмитій поверхні краю надзаплави Південного Бугу були зібрані численні кістки тварин, поодинокі фрагменти кераміки та 22 крем'яні вироби: 2 скребачки, 10 уламків пластин та 10 відщепів. Крім того, С.І. Чуб передав співробітникам експедиції ще 5 кременів, серед яких згадуються «невеличкий нуклеус та 2 пластини (одна вздовж краю ретупована)». Зібрану тут кераміку визначено як «цілком аналогічну» посуду поселення Сабатинівка I (Козубовський 1933, с. 64). Як відомо, останнє містить матеріали етапу ВІ трипільської культури енеоліту та сабатинівської культури доби бронзи (Козубовський 1933, с. 63; Добровольський 1952).

Впродовж 1933—1938 рр. практично всі співробітники БоГЕСівської експедиції були репресовані, а дехто страчені (Товкайло 2007, с. 225). Відповідно, зібраний ними археологічний матеріал не був належним чином опрацьованим та опублікованим. За даними В.М. Даниленка, він «потрапив у провінційні музеї і переважно загинув під час війни» (Даниленко 1969, с. 46).

Початок наступного етапу дослідження пам'ятки пов'язаний зі знахідкою у 1936 р. на дні Південного Бугу біля берега ур. Мельнична Круча човна-однoderевки, що наразі експонується у Центральному військово-морському музеї м. Санкт-Петербург. Спочатку його вік було визначено приблизно у 3000 років. Наразі встановлено, що він не перевищує 600 років (Чубур А., Чубур Ю. 2007, с. 380).

Знахідка човна привернула увагу науковців до первісних матеріалів Мельничної Кручі. Так, у ІА НАНУ, у фонді А.В. Добровольського зберігається лист С.І. Чуба невстановленому адресату, датований липнем 1936 р. Крім відомостей про знахідку човна, він містить опис всіх археологічних пунктів з околиць Сабатинівки, серед яких згадуються за-

1. Автор сердечно дякує своїм колегам, співробітникам ІА НАНУ к. і. н. Н.Б. Бурдо, к. і. н. Л.А. Спіцинній, к. і. н. М.Ю. Відейку, к. і. н. С.Д. Лисенку, к. і. н. О.О. Яневичу, к. і. н. О.П. Журавльову, В.Б. Панковському за надзвичайно цінні консультації при визначенні та описі окремих речей колекції, а також співробітнику ОАМ к. і. н. Д.В. Кіосаку за люб'язно надану інформацію про знахідки Мельничної Кручі з досліджень 1938 р.

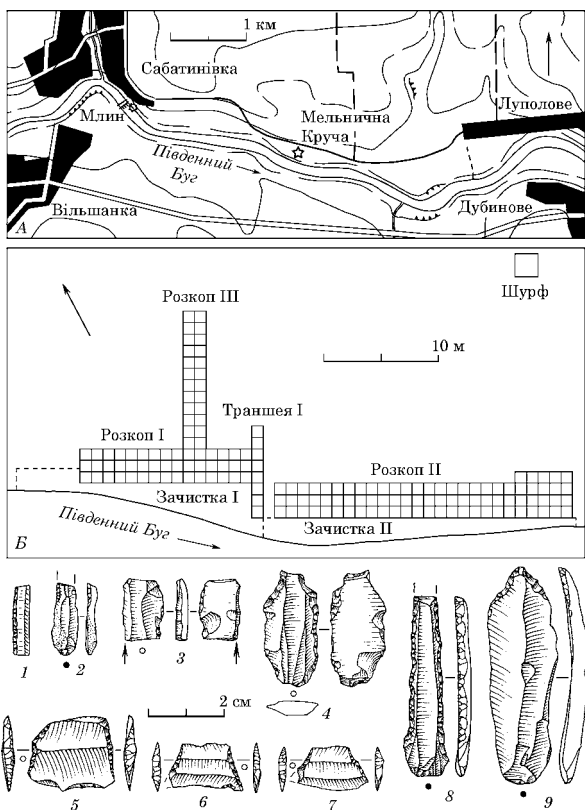

Рис. 1. А — місце знаходження пам'ятки; Б — план розкопів, зачисток, траншей та шурфу 1949 р. (за Даниленко 1949/25, кресл. 1); 1—9 — крем'яні вироби: 1, 2 — мікропластини з притупленим краєм (1 — за Даниленко 1957, с. 40, табл. I, 11); 3, 4 — вкладені кукрекського типу; 5—7 — трапеції; 8, 9 — перфоратори

лишки двох мушлевих куп, виявлених на розмитому березі Південного Бугу за 2 км від села. Відстань між купами становила 15 м. У 1937 р. співробітник Одеського історико-археологічного музею (нині — ОАМ) В.І. Селінов прибув у село для участі у роботах з підняття човна. У своєму щоденнику, що нині зберігається в ОАМ, він відмітив наявність залишків «древнього становища», зафіксованого «в пологой частині левого берега р. Буга на расстоянии 150 м вверх по течению, т. е. на W от местонахождения упомянутой выше лодки». Тут, серед численних кісток тварин та мушель, він зібрав 3 фрагменти грубої кераміки, 1 невеликий нуклеус та 2 скребачки.

У 1938 р. урочище відвідали співробітники археологічної експедиції ОАМ на чолі з А.В. Добровольським. З підйомного матеріалу, зібраного ними та С.І. Чубом, у музеї було сформовано колекцію № 52320. За даними відповідної інвентарної картки, вона складалася зі 157 речей — 9 уламків кераміки, 3 шліфованих кам'яних знарядь, 11 кісток тварин, 3 мушель та 131 крем'яного виробу. Наразі співробітникам музею Д.В. Кіосаку та Л.Ю. Полішук вдалося віднайти більше половини з них, зокрема, найцікавіші знахідки — 3 фрагменти неолітичної кераміки, усі шліфовані кам'яні знаряддя, 2 крем'яні трапеції (Кіосак, Гаскевич 2011, с. 184—186; Гаскевич, Кіосак 2011, с. 199, 200).

Виходячи з характеру зібраних матеріалів, А.В. Добровольський визначив їх дотрипільський вік. Так у згаданому іменному фонді вченого є машинопис, на жаль, так і не виданої статті, датована

ний 1940 р. У ньому дослідник характеризує Мельничну Кручу як стоянку, «относящуюся к одной из наиболее ранних стадий развития неолитических явлений в наших степях» та порівнює її з надпорізьким поселенням Собачки. «Прототрипільський» характер ряду знахідок 1938 р. відзначив і Є.Ю. Кричевський, щоправда, називаючи пам'ятку «Млиновим Полем» (Кричевський 1941, с. 394).

Дослідження 1940-х років. У 1947 р. Середньобузька експедиція ІА АН УРСР під керівництвом А.В. Добровольського відновила дослідження в районі с. Сабатинівка. В ур. Мельнична Круча, на розмитому повінню березі Південного Бугу, було зібрано підйомний матеріал, що складався з 5 фр. керамічного посуду, 11 крем'яних виробів та 2 уламків кальцинованих кісток, а також «в різних місцях зачищено ґрунт, в декількох прокопано від берега до бровки тераси». В ході цих земляних робіт знайдено ще 3 фр. кераміки, 1 крем'яний виріб, 5 черепашок, 12 кісток тварин та 1 фр. щитка черепахи. Надзвичайно стислий опис робіт та їх результатів міститься у польовому щоденнику А.В. Добровольського та складеному ним польовому звіті (Добровольський 1947/3, № 501, с. 2, № 687, с. 156, 175). Про характер проведених земляних робіт можна судити за фотографією траншеї, розміщеною у «Енциклопедії трипільської цивілізації», але помилково трактований як «місце розкопок поселення Сабатинівка І» (Енциклопедія ... Т. 2, 2004, с. 457).

Через нечисленність здобутих у 1947 р. матеріалів, А.В. Добровольський охарактеризував Мельничну Кручу як «залишки майже повністю знищеної неолітичної стоянки» (Добровольський 1947/3, № 687, с. 174). Це враження дослідника зміцнилося після відвідин ним пам'ятки 1948 р., коли він не виявив тут жодної знахідки (Добровольський, Макаревич, Оболдуева 1948/1, № 980, с. 5).

Попри це, роботи на пункті відновилися наступного, 1949 р., під керівництвом нового начальника Середньобузької експедиції В.М. Даниленка. Вони тривали лише 6 днів. За цей час у найбільш західній частині стоянки зібрано численний підйомний матеріал, а також проведено зачистку сильно розмитої ділянки берега довжиною 24 м та шириною близько 2 м, що підвищувалася над рівнем води менше ніж на 1 м (зачистка І). У дещо вищій центральній частині спочатку проведено зачистку ділянки берега довжиною близько 75 м та шириною до 0,4 м (зачистка ІІ), а потім перпендикулярно лінії берега закладено траншею І довжиною 8 м і шириною 1 м. Згодом західніше від неї розкрито розкоп І площею 45 м², та розкоп ІІ площею 24 м², а східніше — розкоп ІІ площею 83 м². У глибині заплави закладено шурф площею 4 м² (рис. 1, Б).

За результатами досліджень В.М. Даниленком складено 2 польові звіти. Перший — машинопис російською мовою з численними рукописними правками (Даниленко 1949/5, № 2034). Другий — україномовний машинопис, що враховує правки першого варіанту (Даниленко 1949/5, № 2037). Саме другий варіант звіту з незначними змінами увійшов до складу статті «Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бугу», виданої у 1957 р. (Даниленко 1957, с. 37—43).

Розташування. У різних джерелах відомості щодо розташування пункту істотно відрізняються. Так у них згадуються урочища з різними назвами: «Мелницьке», «Мельнична Круча» та

«Млинове Поле». У різних джерелах по-різному визначено і відстань від пам'ятки до с. Сабатинівка. У зв'язку з цим автором та Д.В. Кіосаком було проведено спеціальне дослідження, де проаналізовано всі доступні текстові описи, плани, креслення та схеми пам'ятки, проведено їх співставлення між собою та з топографічними картами кінця XIX—XX ст., а також новітніми даними сателітарної фотозйомки. У результаті з'ясовано, що у різні роки збирання підйомного матеріалу могло проводитися на ділянці лівого берега Південного Бугу, що починається за 1,6 км, а закінчується за 2,4 км вниз за течією ріки від греблі водяного млина, розташованого на південно-західній околиці с. Сабатинівка (Кіосак, Гаскевич 2011, с. 183).

Згадана ділянка є частиною витягнутого з північного заходу на південний схід великого заплавного луку, обмеженого на заході та півдні вигином річища, а на сході та півночі — бортом долини ріки висотою 10—15 м (рис. 1, А). Наразі максимальна довжина луку становить близько 1200 м, ширина у його найширшій, центральній, частині — близько 300 м. Висота заплави у прибережній частині центральної ділянки луку у середині XX ст. становила дещо більше 3 м над рівнем води. Як випливає з архівних джерел, цей прирічний вал наприкінці 30-х рр. мав ширину близько 50 м. Плавню понижуючись з півдня на північ, він переходив у заболочений діл завширшки близько 100 м. Під час повеней діл заповнювався водою, а «вал» утворював видовжений вздовж течії ріки острів розміром 500 × 50 м. У його найпівденнішій частині розташовувався мисоподібний виступ площею 100 × 10—15 м. За свідченнями місцевих мешканців, записаними у 1937 р. В.І. Селіновим, впродовж останніх 23 років внаслідок підмивання рікою ширина мису зменшилася на 25 м. Саме цей крутий, підмитий водою берег, і називався «Мельничною Кручею». Наразі жодних виступів на згаданій ділянці берега не спостерігається.

Більша частина площі урвистої прирічкової ділянки Мельничної Кручі була розкопана В.М. Даниленком у 1949 р. Але у описах робіт 1930-х та 1947 рр. чітко зазначено, що підйомний матеріал збирався на похилому, сильно розмитому березі. Про це ж свідчить і раніше згадана фотографія з «Енциклопедії трипільської цивілізації», на якій зафіксовано сильно розмиту похилу ділянку берега, розташовану дещо західніше від «Кручі». Іншою є й наведена Є.Ю. Кричевським назва урочища — «Млинове Поле». Напевно, це пояснює меншу — лише 1,5 км — відстань від пам'ятки до Сабатинівки, зазначену у працях 1930-х рр. у порівнянні з відстанню 2—2,5 км, наведеною у пізніших роботах В.М. Даниленка.

Стратиграфія. Про стратиграфію пам'ятки можна судити за описами з польового щоденника, тексту польового звіту та публікацій В.М. Даниленка, а також кресленнями профілю частини північної стінки східної частини розкопу II та східної стінки розкопу III (Даниленко 1949/25, № 2034, с. 5, № 2037, с. 5, 6, № 1740, с. 4, 5, № 2038, кресл. 2, 3; 1957, с. 38; 1969, с. 107). У описі геологічних нашарувань ці джерела не протирічають одне одному. Під гумусом потужністю до 50 см залягає жовтий суглинок потужністю близько 40 см. Його підстеляє сірий суглинок потужністю 30 см, під яким знаходиться сіро-зелений мул, насичений мушлями прісноводних моллюсків і твердими конкреціями.

За даними польової документації, трипільські матеріали залягали у гумусі та у верхній частині жовтого суглинку, а неолітичні — у верхній частині сірого суглинку. На жаль, ні А.В. Добровольський, ні В.М. Даниленко не зазначали на знахідках глибини їх виявлення, за винятком 2 фрагментів кераміки із шурфу 1949 р. Лише на 15, переважно керамічних, виробів у шифрі вказано геологічний горизонт. Ці дані в цілому підтверджують наведений стратиграфічний опис з врахуванням того, що деякі уламки кераміки, позначені як «трипільські», насправді відносяться до пізнішого часу, а 1 з 9 фрагментів неолітичної кераміки залягав не в сірому, а у жовтому суглинку.

Менш однозначно вирішується питання про кількість неолітичних горизонтів. У польовій документації та статті 1957 р. зазначено, що на більшій частині пам'ятки неолітичні матеріали залягали одним горизонтом у верхній частині сірого суглинку і лише на кількох квадратах у східній частині розкопу II — у вигляді двох горизонтів. При цьому один з них залягав у верхній частині сірого суглинку, а другий — на 10—15 см нижче — у його нижній частині. Сумніви викликає віднесення нижнього горизонту до неолітичного часу, адже з відповідних квадратів (як і в цілому з розкопу II) не походить жодного уламка неолітичної кераміки. Ще більш сумнівним виглядає виділення третього неолітичного горизонту у жовтому суглинку, зроблене В.М. Даниленком у монографії 1969 р. на підставі виявлення в ньому лише одного фрагмента неолітичної кераміки.

Колекція матеріалів з досліджень А.В. Добровольського 1947 р. Матеріали, виявлені у Мельничній Кручі у 1947 р., були передані до НФ ІА НАНУ (кол. № 67). Із 40 знахідок, згаданих у польовій документації, на початок 2011 р. автору вдалося віднайти лише 28 (табл. 1). Крім того, у колекції зберігаються 3 вироби з рогу, не згадані ні у щоденнику, ні у польовому описі А.В. Добровольського.

Крем'яні вироби представлені 1 дистальним та 1 медіальним уламками пластин, 2 відщепами, 1 нуклеоподібним уламком.

Кераміка неолітичної доби у колекції представлена 4 фрагментами від одного уламку вінець посудини. Вінця прямі, зведені досередини. Їх внутрішній край дещо потоншений, зріз сплюснений. Товщина — 0,7—0,8 см. Глина містить значну домішку піску та жорстви, а також меншу кількість каміння (максимальний зафіксований розмір — 0,4 см), графіту, органічних волокон та уламків мушель. Орнамент — складна композиція із діагонально заштрихованих прямими прогладженими лініями шириною 0,2 см зон, одмежованих одна від одної аналогічно виконаними подвійними кривими лініями (рис. 2, 8).

Ще один, наразі відсутній у колекції, орнаментований фрагмент стінки був опублікований В.М. Даниленком як уламок щойно описаної посудини (Даниленко 1969, с. 110, рис. 77, 2). Про другий відсутній у колекції та не згаданий у польовій документації 1947 р. неолітичний фрагмент у польовому щоденнику згадує В.М. Даниленко, відмічаючи «факт находки А.В. Добровольським фрагментов явно неолитической керамики, поднятых на поверхности местонахождения Мельнична Круча. Среди них выделяется крупный фрагмент прямого венчика, украшенный елочным линейно-проглаженным орнаментом» (Даниленко 1949/25, № 1740, с. 2).

Таблиця 1. Мельнична Круча. Матеріали, що зберігаються у НФ ІА НАН України (стан на лютий 2011 р.)

	1947 р. Колекція № 67				1949 р. Колекція № 143								
	За описом	Наявні	Поверхня	Зачистки	За описом	Наявні	Поверхня	Зачистка І	Розкоп І	Зачистка ІІ	Розкоп ІІ	Розкоп ІІІ	Шурф
Крем'яні вироби	12	5	4	1	234	225	92	12	67	12	35	7	—
Вироби з кістки та рогу	—	3	3	—	14	13	—	4	1	2	3	2	1
Вироби з каменю	—	—	—	—	1	1	1	—	—	—	—	—	—
Уламки кераміки	8	7	4	3	38	35	6	16	1	1	4	5	2
— неоліту	н. з.	4	4	—	н. з.	9	—	7	1	—	—	1	—
— енеоліту	н. з.	3	—	3	н. з.	16	4	4	—	1	4	1	2
— кінця доби бронзи —	н. з.	—	—	—	н. з.	8	1	4	—	—	—	3	—
раннього залізного віку	н. з.	—	—	—	н. з.	1	1	—	—	—	—	—	—
— черняхівської к-ри	н. з.	—	—	—	н. з.	1	—	1	—	—	—	—	—
— сучасності	н. з.	—	—	—	н. з.	1	—	1	—	—	—	—	—
Кістки тварин	15	12	—	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Мушлі	5	4	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом	40	31	11	20	287	274	99	32	69	15	42	14	3

н. з. — детально не зазначено

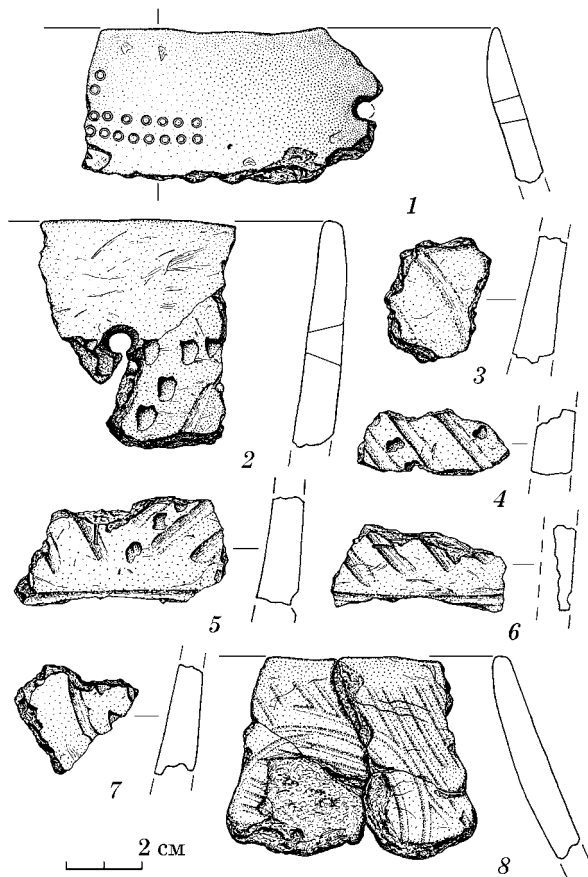

Рис. 2. Неолітична кераміка

Кераміка трипільської культури представлена 3 фр. від 3 посудин.

Перший — уламок вінець та шийки кухонної посудини, виготовленої з глини зі значною домішкою подрібненої мушлі та нечисленними дрібними галечками. Поверхні сірі, ніздрюваті, сильно еродовані, злам сірий. Діаметр вінець — 10,5 см. Їх край прямий, дещо відхилений назовні, зріз сплюснений. Перехід від шийки до плечиків різ-

кий. Товщина черепка 0,7 см. Орнамент — ледь помітні шнурові відбитки, нанесені на зріз вінець, а також на шийці зовні — у вигляді двох горизонтальних ліній, а зсередини — діагональних ліній, що «звисають» від краю вінець (рис. 3, 7).

Другий — неорнаментований уламок стінки кухонної посудини, виготовленої з глини зі значною домішкою подрібненої мушлі та незначної кількості гравію. Обидві поверхні вкриті розчосами, зовнішня — світло-сіра, внутрішня — чорна. Злам чорний. Товщина — 0,6 см.

Третій — неорнаментований уламок стінки великої кухонної посудини, ймовірно зерновика, виготовленої з глини зі значною домішкою подрібненої мушлі та гравію. Поверхні світло-бурі, зовнішня рустована рідкою глиною, внутрішня вкрита розчосами. Злам тришаровий. Товщина — 1,3 см.

Колекція матеріалів з досліджень В.М. Даниленка 1949 р. За даними інвентарного опису, у Мельничній Кручі в ході робіт 1949 р. виявлено 287 знахідок (Даниленко 1949/5, № 1738, кн. І, с. 2—10). У НФ ІА НАНУ вони склали основу колекції № 143, до якої також увійшли 10 уламків кераміки кінця доби бронзи — початку раннього залізного віку та черняхівської культури з розташованого дещо східніше пункту, відомого як «Поселення під Кручею», або «Червоне Озеро Берег». На лютий 2011 р. у колекції зберігаються 274 знахідки Мельничної Кручі (табл. 1). Ще 2 нині відсутні знахідки відомі за фотографіями та рисунками зі звіту та публікацій В.М. Даниленка.

Відповідно до застосованої В.М. Даниленком методики, прямо на розкопі знахідки мили і олівцем проставляли номер розкопа та квадрата. Пізніше, у камеральних умовах, ці написи дублювалися тушшю та заносилися до інвентарного опису. Але у деяких випадках шифри, нанесені на одну річ олівцем та тушшю, не збігаються або відрізняються від відповідного запису у описі. Іноді зазначені в шифрі номери вказують на квадрат, розміщений у іншому розкопі. У таких спірних випадках при статистичному опрацюванні колекції автор надавав перевагу первинному напису олівцем перед написом тушшю, шифру на

речі — перед польовим описом, а зазначеному номеру квадрата — перед помилково проставленим номером розкопу.

Звертає увагу повна відсутність у інвентарному описі записів про знахідки з траншеї I, а у колекції — виробів з відповідними шифрами. При цьому у польовому щоденнику дослідника зазначено, що у траншеї простежено 2 шари — трипільський та неолітичний. Отже, або у траншеї не виявлено жодної крем'яної чи керамічної знахідки, що є мало ймовірним, або вони не підписувалися олівцем і пізніше були об'єднані зі знахідками з поверхні, які також не мають олівцевих шифрів.

Кераміка неолітичної доби представлена 9 фрагментами від 3 посудин.

Першу посудину представляє 1 уламок вінець, виготовлений з глини з домішкою значної кількості подрібненої мушлі (максимальний зафіксований розмір — 0,6 см) та нечисленних органічних волокон. Вінця прямі, зведені досередини, мають ремонтний отвір. Край зсередини потоншений, зріз гострий. Зовнішня поверхня темно-бура, заліскована, внутрішня — сіро-бура, заглажена, злам чорний. Товщина — 0,6–0,7 см. Орнамент — композиція у вигляді фігури, утвореної подвоєними рядами круглих наколів діаметром 0,3 см, нанесених невизначеним порожнистим всередині орнаментом, на зразок зламу трубчастої кісточки, перетину соломини або пера (рис. 2, 1). Фрагмент походить із західної частини розкопу I, опублікований В.М. Даниленком (1957, с. 42, табл. II, 3; 1969, с. 110, рис. 77, 1)

До другої посудини відносяться 7 уламків вінець та стінок. Глина містить домішку рослинних волокон, піску, жорстви, гравію, каміння (залізисті конкреції з максимальним зафіксованим розміром 0,4 см) та подрібненої мушлі (максимальний зафіксований розмір — 0,6 см). Вінця прямі, ледь розхилені, мають ремонтний отвір. Край потоншений, зріз заокруглений. Поверхні залісковані, зовнішня — коричнево-бура, внутрішня — чорна. Злам двошаровий: зовнішній шар бурий, внутрішній — чорний. Товщина — 0,8–1,0 см. Орнамент — зона з груп діагональних прогладжених ліній шириною 0,3–0,4 см, що перемешуюються діагональними рядами глибоких наколів нерегулярної форми. Знизу ця зона обмежена горизонтальною проглаженою лінією (рис. 2, 2–7). Усі фрагменти походять з площі зачистки I. Зображення посудини опубліковані В.М. Даниленком (Даниленко 1957, с. 42, табл. II, 2, 4; 1969, с. 110, рис. 77, 3) та Н.С. Котовою, яка помилково віднесла її до матеріалів поселення Миколина Брояка (Котова 2002, с. 180, рис. 56, 5).

Від третьої посудини зберігся 1 неорнаментований фрагмент стінки товщиною 0,7 см. Формівна маса комкувата, містить домішку незначної кількості жорстви та тонких органічних волокон. Зовнішня поверхня заглажена, підлискована, сіро-бура, внутрішня — заглажена, чорна, злам — чорний. Уламок виявлено у шарі жовтого суглинку на крайніх північних квадратах розкопу III.

Столовий посуд трипільської культури представлено 6 фр. від 3 посудин, виготовлених із глини з незначною домішкою шамоту. Дві посудини реконструюються як уламки біконічних амфор. Одна з них представлена уламком верхньої частини та уламком стінки з горизонтально проколотим «вухом» (рис. 3, 1, 2). Друга — двома фрагментами

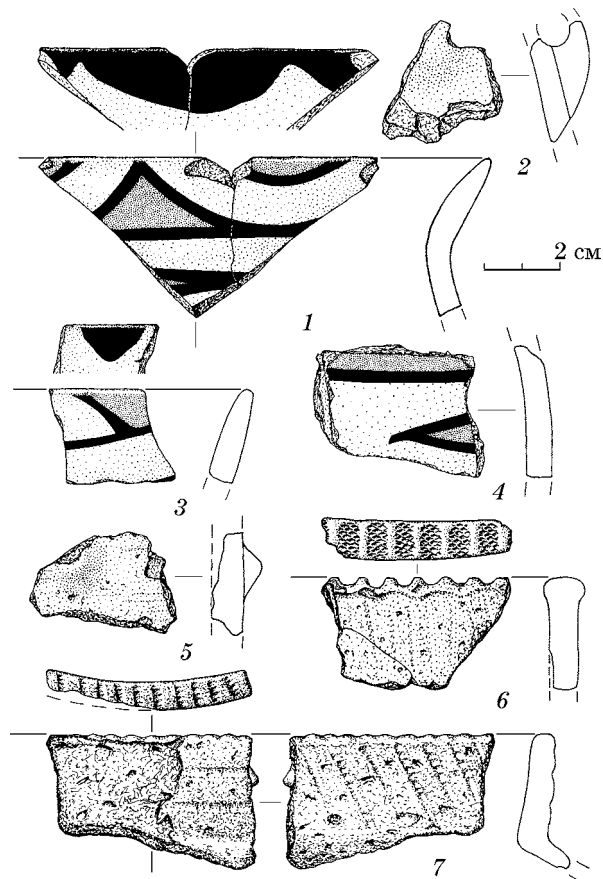

Рис. 3. Кераміка трипільської культури

верхньої частини (рис. 3, 3, 4). Поверхні добре заглажені, підлисковані, рожевого та рожево-червоного кольору, ангобовані, мають розпис фарбою темно-бурого та вишнево-червоного кольору. Уламок третьої посудини — фрагмент стінки з не розписаною та не ангобованою поверхнею.

Кухонна трипільська кераміка представлена 10 фр. від 10 посудин. Особливу увагу привертають 3 з них. Перший — уламок прямих вертикальних вінець. У глині — домішка дрібних уламків мушлі. Край вінець потовщений. Зріз сплюснений, прикрашений наколами, нанесеними паличкою, обвитою плетеним шнуром. Злам чорний, поверхні — світло-бурі, заглажені, зовні — сліди вертикальних розчосів (рис. 3, 6). Другий — фрагмент стінки з невеликим конічним наліпом. Зовнішня поверхня грубо заглажена, рожевого кольору. Злам — світло-сірий. У глині — домішка дрібного піску (рис. 3, 5). Третій — уламок верхньої частини посудини, виготовленої із глини з домішкою піску, жорстви та каміння. Вінця прямі, дещо зведені досередини. Їх край потовщений, зріз сплюснений. Перехід від шийки до плечиків плавний. Поверхні вкриті розчосами, зовнішня — рожево-бура, внутрішня — світло-сіра, злам — пістрявий. Зсередини на край вінець нанесено наколи паличкою, обвитою шнуром, а під краєм — круглі ямки, яким на зовнішній поверхні відповідають невеликі «перлини» (рис. 4, 1). На думку Л.А. Спіціної, характер цієї посудини відповідає всім ознакам кераміки енеолітичних пам'яток лісостепового Подніпров'я типу Пивихи. Решта уламків — непрофільовані фрагменти стінок. З них 5 виготовлені з глини

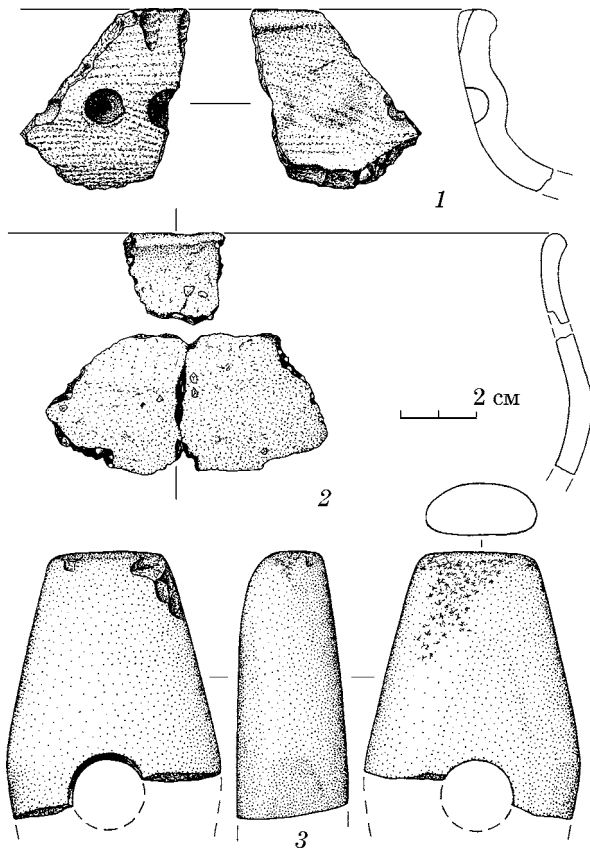

Рис. 4. 1 — кераміка типу Пивиха; 2 — кераміка кінця доби бронзи — початку залізного віку; 3 — кам'яна сокира-молот

з домішкою дрібних уламків мушлі, 1 — піску, 1 — піску та слюди. Зовнішні поверхні світло-бурі, внутрішні — бурі або чорні. У 5 випадках вони заглажені, у 3 — вкриті розчосами.

За різними даними, трипільський посуд пам'ятки відноситься до періоду VI—II (Енциклопедія ..., Т. 1, 2004, с. 635), або VI (Колекції ..., 2007, с. 45).

Кераміка кінця доби бронзи — початку раннього залізного віку (визначення С.Д. Лисенка) представлена 8 уламками від 6 посудин. Найбільш інформативними є 2 фр. стінок та 1 фр. вінець від однієї посудини, виготовленої із глини зі значною домішкою жорстви та каміння. Поверхні бугристі, темно-бурого кольору. Вінця дещо відхилені назовні, край потовщений, зріз заокруглений. Товщина стінок — 0,5—0,6 см (рис. 3, 2). Ще 4 фр. є неорнаментованими уламками стінок посудин, глина яких у двох випадках містить домішку піску, у одному — піску, жорстви та дрібного каміння, ще у одному — піску та шамоту. Випал добрий. Злами одношарові. Поверхні різних відтінків бурого та сірого кольорів, більшість добре заглажені. У одному випадку на внутрішній поверхні помітні сліди тонкого горизонтального розчісування. Товщина фрагментів 0,6—1,1 см. Також у колекції є 1 фр. центральної частини плоского денця посудини, виготовленої із глини з домішкою шамоту. Товщина денця 1,5 см. Злам та поверхні світло-бурі, зовнішня — бугриста, внутрішня — заглажена.

Більшість крем'яних виробів Мельничної Кручі виготовлено із сировини 2 типів. Перший — світло-сірий напівпрозорий кремій зі світлими, майже

білими, а також рожевими та жовтими плямами, дрібними крейдяними включеннями переважно білого, зрідка — червоного кольору. Ближче до краю колір темнішає і стає коричневим, а під самою кіркою утворює тонкий темно-сірий та / або червонуватий шар. Кірка крейдяна, вивітрена, брудно-біла, жовтувата або світло-коричнева, має численні каверни. Другий тип сировини — темно-сірий, майже чорний напівпрозорий кремій зі світло-сірими плямами та цятками. Під самою кіркою світлішає, стає менш прозорим. Кірка крейдяна, гладка. Значно рідше використовувався прозорий коричневий та темно-коричневий кремій без включень та плям, іноді — з окатаними гальковими поверхнями. Поодинокі вироби виготовлені із непрозорого сірого, ближче до кірки — жовтішого, зернистого кременю; молочно-білого напівпрозорого кременю; а також прозорого сірого кременю з темнішими та світлішими шарами-розводами та непрозорою біло-жовтою підкіркою. В одному випадку невеликий торцевий нуклеус сформовано на давньому, ймовірно, палеолітичному ретушованому виробі.

Аналіз техніко-типологічних характеристик крем'яної колекції (табл. 2) свідчить про наявність у ній щонайменше 3 складових.

Найяскравішим комплексом представлені вироби кукрекської культурної традиції. До нього слід зарахувати 2 мікропластини з притупленим краєм (рис. 1, 1, 2), 2 вкладені кукрекського типу (рис. 1, 3, 4), 2 «олівцеподібні» нуклеуси для одержання мікропластин (рис. 5, 1, 2) та спеціальні нуклеуси для одержання відщепів (рис. 5, 7, 8), серії зроблених з відщепів високих циркулярних і ретушованих на 3/4 периметру скребачок (рис. 6, 11—16) та різців з широкими плоскими різцевими сколами (рис. 7, 2—5). До останніх типологічно наближаються кілька торцевих нуклеусів для одержання коротких пластинок (рис. 5, 6), які у публікаціях В.М. Даниленка фігурують як «нуклеоподібні різці» (Даниленко 1957, с. 41; 1969, с. 109). Яскравою кукрекською рисою є значна доля мікропластин серед пластинчастих заготовок (табл. 3).

Обличчям другого комплексу, який умовно можна назвати «неолітичним», є 3 симетричні трапедії з круто ретушованими боками, виготовлені з рівних тонких пластинок та пластин з регулярною огранкою (рис. 1, 5—7), двогранний різець із такої ж заготовки (рис. 7, 6), а також зроблена з ретушованої пластинки кінцева скребачка (рис. 6, 1).

Третій комплекс репрезентують вироби, притаманні кремєнеобробці трипільських пам'яток Побужжя. До них досить впевнено можна віднести 2 перфатори із довгих масивних пластин (рис. 1, 8, 9) та зроблені з масивних відщепів бокові та кінцево-бокові скребачки з похило ретушованим робочим краєм (рис. 6, 8, 10, 19, 20).

Решта виробів — невеликі одноплощадковий одноплощинний конічний та двоплощадковий двоплощинний нуклеуси для одержання пластин та пластинок (рис. 5, 3, 4), нуклеовидний ретушер (рис. 5, 9), виготовлені з відщепів звичайні кінцеві, кінцево-бокові та бокові скребачки (рис. 6, 2—7, 17, 18), стамеска (рис. 7, 1), пластини та пластинки з ретушю (рис. 7, 7—16) та без неї, ретушовані та не ретушовані відщепи і уламки — не несуть яскраво вираженої культурно-хронологічної специфіки і можуть належати до будь-якого з трьох описаних комплексів.

Т а б л и ц я 2. Склад крем'яної колекції досліджень 1949 р.

	Поверхня	Зачистка І	Розкоп І	Зачистка ІІ	Розкоп ІІ	Розкоп ІІІ	Разом
Заготовки та відходи виробництва							
Відщепи	32	2	10	2	4	1	51
Пластини	10	—	8	1	9	2	30
Пластинки	21	2	9	3	6	1	42
Мікропластини	1	—	5	—	—	—	6
Нуклеуси	1	1	3	1	3	1	10
— для мікропластин та пластинок	1	1	3	1	1	1	8
— одноплощадкові	1	1	2	—	1	1	6
— кругові олівцеподібні	—	—	1	—	1	—	2
— торцеві одноплощинні	1	—	1	—	—	1	3
— одноплощинні конічні	—	1	—	—	—	—	1
— двоплощадкові двоплощинні суміжні зустрічні	—	—	—	1	—	—	1
— фрагментовані	—	—	1	—	—	—	1
— для відщепів	—	—	—	—	2	—	2
— одноплощадкові одноплощинні торцеві	—	—	—	—	1	—	1
— багатоплощадкові багатоплощинні	—	—	—	—	1	—	1
Технологічні сколи	1	—	1	2	—	—	4
— різцеві сколи	1	—	—	—	—	—	1
— сколи поперечні підправки площадки нуклеусів для пластинок	—	—	1	2	—	—	3
Невизначених виробів уламки	5	1	1	1	2	—	10
Знаряддя							
Трапеції симетричні на медіальних уламках	2	—	1	—	—	—	3
— пластин	—	—	1	—	—	—	1
— пластинок	2	—	—	—	—	—	2
Мікропластина з притупленим краєм	1	—	—	—	—	—	1
Вкладні кукрекські на медіальних уламках	—	—	1	1	—	—	2
— пластин	—	—	1	—	—	—	1
— пластинок	—	—	—	1	—	—	1
Скребачки	6	3	11	—	6	1	27
— на пластинках кінцеві	1	—	—	—	—	—	1
— на відщепках та технологічних сколах	4	3	11	—	6	—	23
— циркулярні	—	1	1	—	1	—	2
— ретушовані на 3/4 периметру	—	—	2	—	1	—	3
— кінцеві, з ретушю, що заходить на край	—	—	2	—	—	—	2
— кінцево-бокові	3	1	3	—	2	—	9
— бокові	1	1	3	—	2	—	7
— у т. ч. подвійні	1	—	1	—	1	—	3
— на невизначених заготовках атипові та фрагментовані	1	—	—	—	—	1	2
Різці	2	—	4	—	1	—	7
— на пластинці двогранний асиметричний	—	—	1	—	—	—	1
— на відщепках та уламках кременя	2	—	3	—	1	—	6
— ретушні подвійні виямчаторетушні (струги)	1	—	—	—	—	—	1
— на зламі	—	—	2	—	1	—	3
— багатолезові безсистемні	—	—	1	—	1	—	2
— однолезові	—	—	1	—	—	—	1
— двогранні кутові	1	—	—	—	—	—	1
— комбіновані на зламі з двограними	—	—	1	—	—	—	1
Пластини ретушовані	4	1	6	1	2	1	15
— з ретушованим кінцем	—	—	1	—	1	—	2
— регулярно	3	1	4	1	1	1	11
— нерегулярно	1	—	1	—	—	—	2
Пластинки ретушовані	4	—	1	—	—	—	5
Стамески на відщепках	—	—	—	—	1	—	1
Перфоратори на пластинах	1	—	1	—	—	—	2
Ретушери на уламках нуклеоподібних	—	—	1	—	—	—	1
Відщепи та уламки ретушовані	—	1	4	—	1	—	6
Невизначених знарядь уламки	1	1	—	—	—	—	2
Разом	92	12	67	12	35	7	225
— з них з вторинною обробкою	21	6	30	2	11	2	72
— з них на пластинчастих заготовках	45	3	33	6	17	4	108
— з них з вторинною обробкою	13	1	11	2	2	1	30

У матеріалах більшості пізньомезолітичних та ранньонеолітичних пам'яток лісостепового та степового Причорномор'я характерні вироби «кукрек-

ського» та «неолітичного» комплексів виявлені разом. Але у Мельничній Кручі спостерігається дуже рідкісний випадок їх планіграфічного разме-

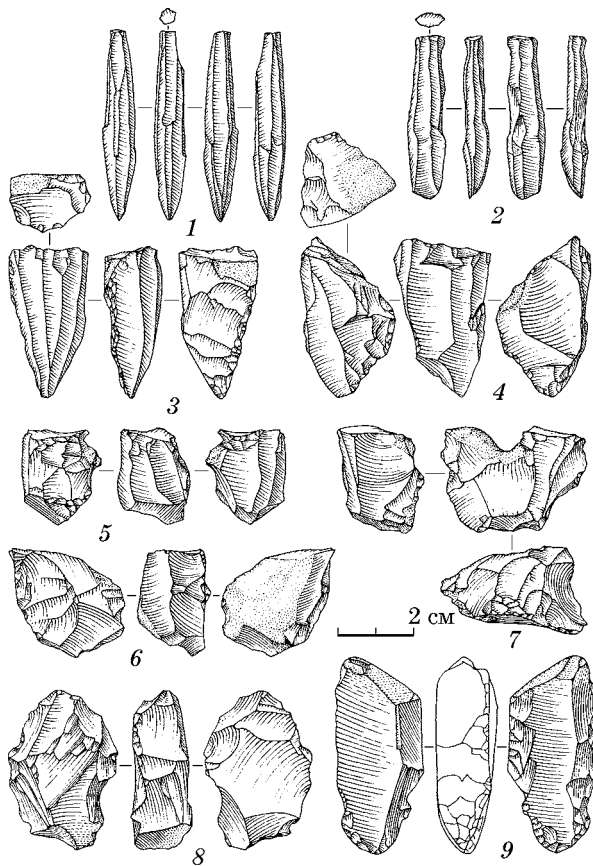

Рис. 5. Крем'яні вироби: 1—8 — нуклеуси; 9 — ретушер

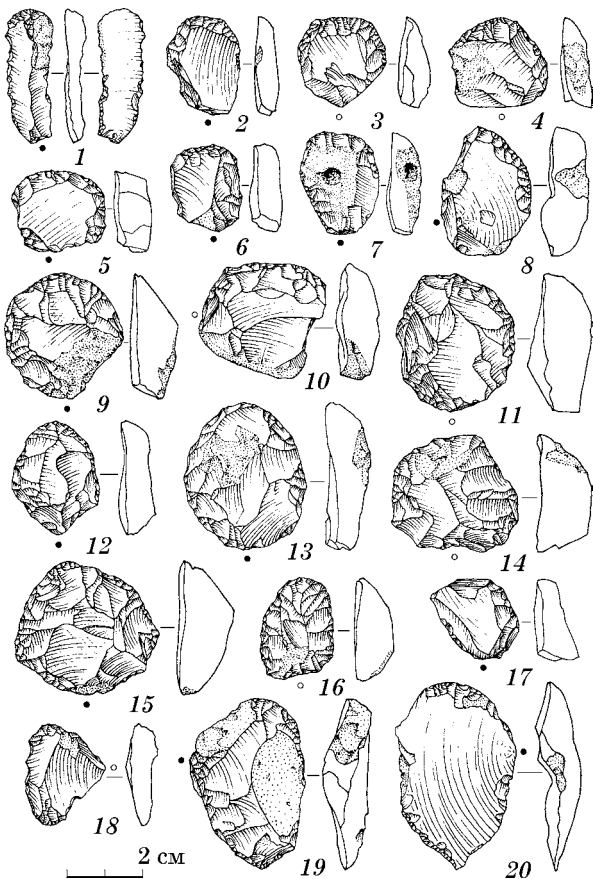

Рис. 6. Крем'яні вироби: 1—20 — скребки

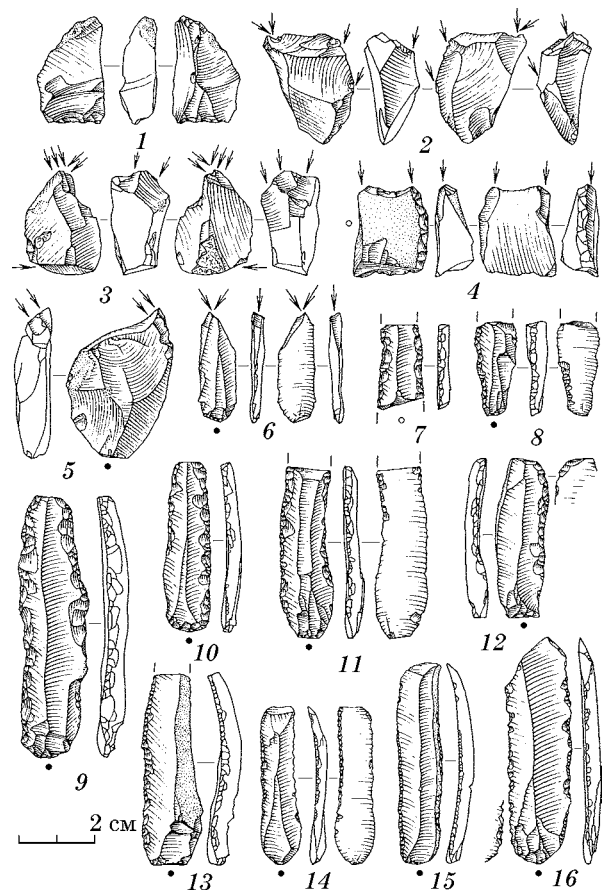

Рис. 7. Крем'яні вироби: 1 — стамеска; 2—6 — різці; 7—16 — ретушовані пластини

жування. Так, з перерахованих виробів кукрекської традиції лише 1 мікропластина з ретушованим краєм та 2 відщепові різці походять зі зборів на поверхні, що проводилися переважно на похилому, розмитому березі західної частини урочища. Не виключено, що вони походять із траншеї І, знахідки з якої, напевно, були зашифровані як підйомний матеріал. Решта кукрекських знахідок походять з розкопів та зачисток центральної, найбільш високої та урвистої ділянки берега. І навпаки — 2 з 3 трапеції та скребачка на пластині виявлені на поверхні, а з розкопу І походить лише 1 трапеція. Отже, матеріали різних комплексів залягали окремими скупченнями, що частково перекривалися в межах розкопу І та розташовані перед ним зачистки І. Але вже серед знахідок більш східних розкопів ІІ та ІІІ, а також зачистки ІІ характерні «неолітичні» вироби відсутні взагалі. Своєю чергою, крем'яна колекція, зібрана переважно у західній частині урочища у 1938 р., містить 2 трапеції та жодного характерного виробу кукрекської культурної традиції (Кіосак, Гаскевич 2011, с. 187).

Єдиний у колекції кам'яний шліфований виріб представлений виявленим на поверхні уламком обухової частини сокири-молота, виготовленого із дрібнокристалічної породи сіро-зеленого кольору. Злам припадає на його центральну частину, де знаходиться просвердлений наскрізний отвір діаметром 2 см. Поперечний перетин овальний. Напевно, вже після фрагментації його уламок використовували як ковадло або відбійник, про що свідчить зірчаста забитість на краю та ребрі однієї

Таблиця 3. Параметри та характер фрагментації пластинчастих заготовок з колекції досліджень 1949 р.

	Разом	Без/з вторинною обробкою	Цілі	З обла- маним кінцем	Прокси- мальні	Медальні	Дистальні
Мікропластини — до 0,7 см	7	6/1	—/—	—/—	4/1	2/—	—/—
Пластинки — від 0,7 см (включно) до 1,2 см	52	42/10	4/1	10/1	8/3	12/4	8/1
Пластини — від 1,2 см (включно)	49	30/19	9/2	4/8	10/2	5/6	2/1
Разом	108	78/30	13/3	14/9	22/6	19/10	10/2

зі шліфованих поверхонь (рис. 4, 3). Ця знахідка досить впевнено пов'язується з трипільськими матеріалами пам'ятки.

У інвентарному описі наведено дані про 14 виробів із кістки та рогу. Наразі у колекції зберігаються 13 з них. Дев'ять виробів були раніше опубліковані В.М. Даниленком (Даниленко 1957, с. 42, табл. II, 5—8; 1969, с. 108, рис. 73, 1, 2, 6, 7).

Найчисленнішими виявилися знахідки вістер, виготовлених із трубчастих кісток кінцівки копитних тварин. Два з них — майже ціле та уламок вістря веретеноподібної форми — оброблені по всій площі поверхні (рис. 8, 2, 5). Ще 2 вістря представлені уламками середніх, жолобчастих у перетині, частин. Вони несуть сліди згладжування опуклої зовнішньої поверхні кістки (рис. 8, 1, 3). Обробка ще одного, майже цілого, вістря полягала лише у загладуванні зламів заготовки та загостренні кінця, на якому сформовано майже овальну у перетині робочу частину (рис. 8, 4).

Рогових виробів у колекції 4. Всі вони виготовлені із рогу оленя (тут і далі — визначення О.П. Журавльова). Найбільший з них — фрагментована мотика зі стоволової частини рогу, у якій навпроти відпиляного відростку просвердлено круглий отвір діаметром 1,8 см. Губчаста маса видалена, борозенки зовнішньої поверхні місцями заглажені, на ній є сліди пиляння та погризів тваринами (рис. 8, 8). Друге знаряддя представлено незначним фрагментом зі слідами круглого просвердленого отвору діаметром 1,7 см. Губчаста маса видалена, зовнішня поверхня стесана так, що на ній утворилися рівні гладкі грані. Поперечний перетин знаряддя, ймовірно, був шестигранним (рис. 8, 7). Ще 2 рогові вироби представлені уламками видовженої форми з необробленою борозенчастою зовнішньою поверхнею. Губчаста маса видалена. Сліди обробки помітні на вирівняних та частково заліскованих поздовжніх зламах.

Решта 4 кістяні знахідки виготовлені з зубів. При цьому 3 з них — великий уламок ікла вепра та 2 менших за розміром уламки однієї пластини від подібного розшарованого ікла — не мають жодних специфічних слідів обробки. Наявні на них подряпини, заліскованості та сколи могли утворитися як за життя тварини, так і внаслідок використання необроблених іклів людиною. Четвертий виріб — уламок ікла домашньої свині з просвердленим отвором діаметром 0,6 см — міг використовуватися в якості підвіски (рис. 8, 6).

Єдина відсутня у колекції кістяна знахідка є уламком загостреної частини тонкого кістяного вістря, відомого за фотографією з польового звіту В.М. Даниленка (Даниленко 1949/25, № 2036, табл. III).

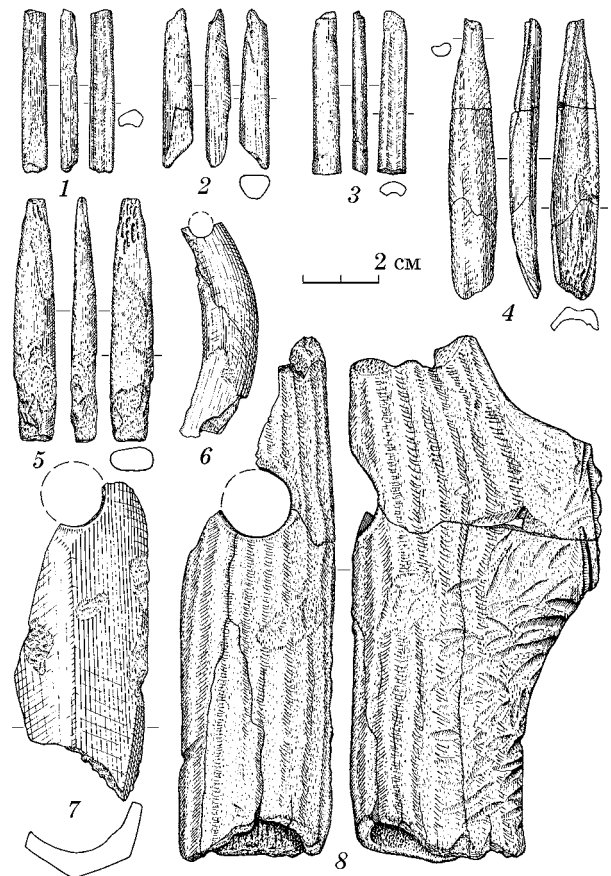

Рис. 8. Знаряддя з кістки та рогу

У польовому звіті та статті 1957 р. В.М. Даниленко відніс обидві рогові мотики до трипільської культури, а всі кістяні вістря — до неоліту. Але у монографії 1969 р. рогові знаряддя також віднесено до неоліту. На жаль, на жодному виробі не проставлено ані геологічний горизонт, ані глибина залягання. Відомо лише, що 1 уламок кістяного вістря (рис. 8, 2) походить з «дна» шурфу, що відповідає шару сірого суглинку, отже, мезо-неолітичному часу. Хронологічна інтерпретація кістяних та рогових знарядь на підставі їх типології ускладнена тим, що всі наявні типи виробів з рогу та кістки зустрічаються як у достовірно буго-дністровських матеріалах, так і у колекціях трипільських поселень енеолітичного часу та кукрекських пам'яток мезолітичної доби.

Проблеми інтерпретації матеріалів пам'ятки. Першим неоднорідність знахідок Мельничної Кручі зазначив А.В. Добровольський, виділивши серед них вироби трипільського та не-

олітичного часу. Одразу по проведенню власних досліджень, В.М. Даниленко поточним датування неолітичних матеріалів, віднісши їх до найранішого неоліту Побужжя (Даниленко 1949/25, № 2034, с. 4). У монографії, виданій 20 роками пізніше, він поділив їх на більш ранні «печерські» та пізніші «самчинські» знахідки. Виділення цих двох комплексів було обґрунтовано типологічною відмінністю різних керамічних посудин та раніше не згадуваними стратиграфічними спостереженнями (Даниленко 1969, с. 107). Порівнявши склад колекцій з ОАМ та НФ ІА НАНУ Д. Кіосак та автор дійшли висновку про наявність у межах урочища Мельнична Круча щонайменше двох планіграфічно відокремлених скупчень, що містили різні типи крем'яних знахідок (Кіосак, Гаскевич 2011, с. 187).

Детальне вивчення колекції Мельничної Кручі з НФ ІА НАНУ дозволило вперше виділити у ній керамічні вироби кінця доби бронзи — початку раннього залізного віку, які раніше вважались трипільськими. Також підтверджено неоднорідність дотрипільських матеріалів пам'ятки. Останній висновок ґрунтується на наявності в межах площі, розкопаної у 1949 р., двох ділянок, що відрізняються за складом знахідок. На західній ділянці були виявлені всі уламки неолітичного посуду, а також крем'яні вироби кукрекської культурної традиції та комплексу, умовно названого «неолітичним». Зі східної ділянки походить лише «кукрекський» крем'я, а неолітична кераміка тут відсутня. Відтак, з'явилися підстави поставити під сумнів зв'язок виробів кукрекської культурної традиції з неолітичною керамікою типів, представлених на пам'ятці. Зроблений висновок носить попередній характер та потребує подальшої перевірки ретельним вивченням колекцій інших буго-дністровських поселень регіону та, можливо, новими польовими дослідженнями самої Мельничної Кручі.

Гаскевич Д.Л., Кіосак Д.В. Неолітичні знахідки Мельничної Кручі з досліджень А.В. Добровольського та культурно-хронологічна інтерпретація пам'ятки // Кам'яна доба України. — 2011. — Вип. 14. — С. 198—203.
Даниленко В.Н. Отчет о работе Среднебугской экспедиции в 1949 г. / НА ІА НАНУ. — № 1949/25.

Даниленко В.М. Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бугу // Археологія. — 1957. — Т. X. — С. 36—49.

Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. — К., 1969.

Добровольський А.В. Середньобузька експедиція 1947 р. / НА ІА НАНУ. — № 1947/3.

Добровольський А.В., Макаревич М.Л., Оболдуева Т.Г. Середньобузька експедиція 1948 р. / НА ІА НАНУ. — № 1948/1.

Добровольський А.В. Перше Сабатинівське поселення // АП УРСР. — 1952. — Т. 4. — С. 78—83.

Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1, 2.

Кіосак Д.В., Гаскевич Д.Л. Неолітична стоянка Мельнична Круча: Історія дослідження та проблеми інтерпретації крем'яної колекції // Стародавнє Причорномор'я. — Одеса, 2011. — Вип. IX. — С. 181—188.

Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території БоГЕСу (1930—1932 pp.). — К., 1933.

Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. — К., 2007.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.

Кричевський Є.Ю. Ранній неоліт і походження трипільської культури // Палеоліт і неоліт України. — К., 1941. — Т. I. — С. 323—407.

Товкайло М.Т. Репресована стаття П.В. Харламповича 1931 року — перша наукова праця з неоліту Побужжя // Кам'яна доба України. — 2007. — Вип. 10. — С. 222—234.

Чубур А., Чубур Ю. Середньовічне суднобудування на території Чернігівського князівства // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Зб. наук. праць, присвяч. 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. — Чернігів, 2007. — С. 379—389.

Д. Л. Гаскевич

МЕЛЬНИЧНА КРУЧА — МНОГОСЛОЙНИЙ ПАМ'ЯТНИК ПЕРВОБЫТНОЙ ЭПОХИ НА ЮГЕ ЛЕСОСТЕПНОГО ПОБУЖЖЯ

Поселение Мельнична Круча находится на левом берегу р. Южный Буг неподалеку от с. Сабатиновка Ульяновского района Кировоградской области. Памятник был обследован К.П. Поликарповичем в 1931 г., А.В. Добровольским в 1938 и 1947 гг., и раскопан на значительной площади В.Н. Даниленко в 1949 г. Найденные тут керамическая посуда, изделия из кремня, кости, рога, а также полированные каменные орудия относятся к буго-днестровской культуре неолита, энеолитической трипольской культуре, концу эпохи бронзы — началу железного века. В статье впервые полностью публикуются коллекции материалов памятника из исследований 1947 и 1949 гг., хранящиеся в Научных фондах Института археологии НАН Украины (Киев). Распространение и состав кремневого инвентаря позволяет говорить о заселении местности в дотрипольское время носителями двух различных кремневых индустрий — кукрекской и условно названной «неолитической». При этом вопрос о мезолитическом или неолитическом возрасте изделий кукрекской культурной традиции остается нерешенным.

D. L. Gaskevych

MEL'NYCHNA KRUCHA — A MULTILAYERED PREHISTORIC SITE ON THE SOUTH OF FOREST- STEPPE PART OF THE SOUTHERN BUH RIVER BASIN

Mel'nychna Krucha site is situated on the left bank of the Southern Buh river close to the Sabatynivka village, Ul'ianovka district, Kirovograd region. The site was surveyed by K. Polikarpovych in 1931, A. Dobrovolsky in 1938 and 1947, and was excavated by V. Danilenko in 1949. Flint, ceramic, bone, antler artifacts and polished stone tools of the Neolithic Buh-Dniestr culture, Eneolithic Trypillia culture and the end of Bronze Age — beginning of Iron Age was found there. Collections of the finds from researches of 1947 and 1949 which are stored in Scientific stocks of Institute of archaeology NAS of Ukraine (Kyiv) are completely published for the first time in the article. Disposition of artifacts and structure of the chipped stone assemblage allows of arguing two episodes of settling of the place in pre-Trypillia time by peoples with different flintknapping traditions — «Kukrek» and «Neolithic» ones. The question about Neolithic or Mesolithic age of the flint artifacts of Kukrek culture tradition from the site is debatable.

Н. Б. Бурдо

АНТРОПОМОРФНІ СТАТУЕТКИ РАННЬОТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БЕРНАШІВКА

Подано результати аналізу колекції антропоморфних статуеток з найдавнішого в Україні ранньотрипільського поселення Бернашівка, матеріали з розкопок якого, проведених у 1970-і рр., зберігаються у Наукових фондах та експонуються в Археологічному музеї ІА НАНУ.

К л ю ч о в і с л о в а: ранньотрипільська культура, Бернашівка, антропоморфна пластика, статуетки, фігурки, класифікація, сакральна символіка.

Поселення Бернашівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. розташоване на лівому березі р. Дністер біля впадіння у нього р. Жванець (Євдокимов, Збеневич 1973). Це найдавніше в Україні трипільське поселення, яке належить до періоду Трипілля — Прекукутень II. Розкопки поселення було проведено експедиціями ІА НАНУ під керівництвом В.Г. Збеневича впродовж 1972—1975 рр. Для поселення Бернашівка по зразкам кістки з жител № 5 та № 6 (Бурдо, Ковалюх 1998, с. 61; Бурдо 2001—2002, с. 435) та фрагментам кераміки отримано ізотопні дати, які дають змогу визначити час існування пам'ятки другою половиною VI тис. до н. е. (табл. 1).

Результати польових досліджень викладено у монографії, окремий підрозділ якої присвячено предметам пластики, зокрема й антропоморфним фігуркам (Збеневич 1980, с. 129—138). Окремі антропоморфні статуетки з Бернашівки згадуються в огляді ранньотрипільської пластики в іншій монографії В.Г. Збеневича (Збеневич 1989, с. 109—119), а також в інших узагальнюючих працях, присвячених трипільській пластичі (Бурдо 2001). Втім,

докладний аналіз колекції антропоморфної пластики з Бернашівки так і не було представлено.

Дані В.Г. Збеневича стосовно кількості знайдених антропоморфних фігурок коливаються: наводиться кількість у 67 або 66 одиниць, що пояснюється невизначеністю деяких фрагментів. Частина уламків предметів пластики не може бути чітко визначена, як належна до групи антропоморфних зображень, або не може бути чітко атрибутована саме як фрагменти статуеток, а не будь-яких інших пластичних антропоморфних деталей. Отже, подібні зразки, на нашу думку, не варто включати в огляд антропоморфних статуеток.

Колекція антропоморфної пластики з Бернашівки — одна з найбільш представницьких для етапу Трипілля А. Особливість фігурок, які знайдено на цьому поселенні, полягає в тому, що більшість з них виявлено під час розкопок залишків жител. По різних об'єктах статуетки розподілялися нерівномірно (табл. 2).

Жодних цікавих особливостей у місцезнаходженні антропоморфних статуеток в об'єктах не було простежено. За даними В.Г. Збеневича, під час розкопок залишків житла № 4, фрагмент однієї статуетки знайдено на великій кам'яній плиті біля південного краю будівлі, поруч лежали фрагменти ще двох фігурок (Збеневич 1980, с. 129). Є інформація про те, що уламки статуеток знаходили разом зі шматками обпаленої глини, фрагментами кераміки, кістками та рогами тварин, кременями. Зокрема, подібна картина залягання фрагментів антропоморфних фігурок серед «скупчення культурних решток» простежена під

Т а б л и ц я 1. Дати поселення Бернашівка

Зразок	Лабораторний індекс	Дата BP	Cal. BC
Кістка	Ki-6670	6440 ± 60	5367 ± 56
Кістка	Ki-6681	6510 ± 55	5450 ± 65
Кераміка	Ki-11472	6445 ± 90	5365 ± 76
Кераміка	Ki-11473	6520 ± 90	5425 ± 86

Т а б л и ц я 2. Розподіл антропоморфних статуеток в об'єктах поселення Бернашівка (у колекції Наукових фондів / за даними В.Г. Збеневича)

Житло 1	Житло 2	Житло 3	Житло 4	Житло 5	Житло 6	П/м
2/2 (1)	18/20 (21)	11/14 (16)	9/11 реаліст.	4/4	8/10	6

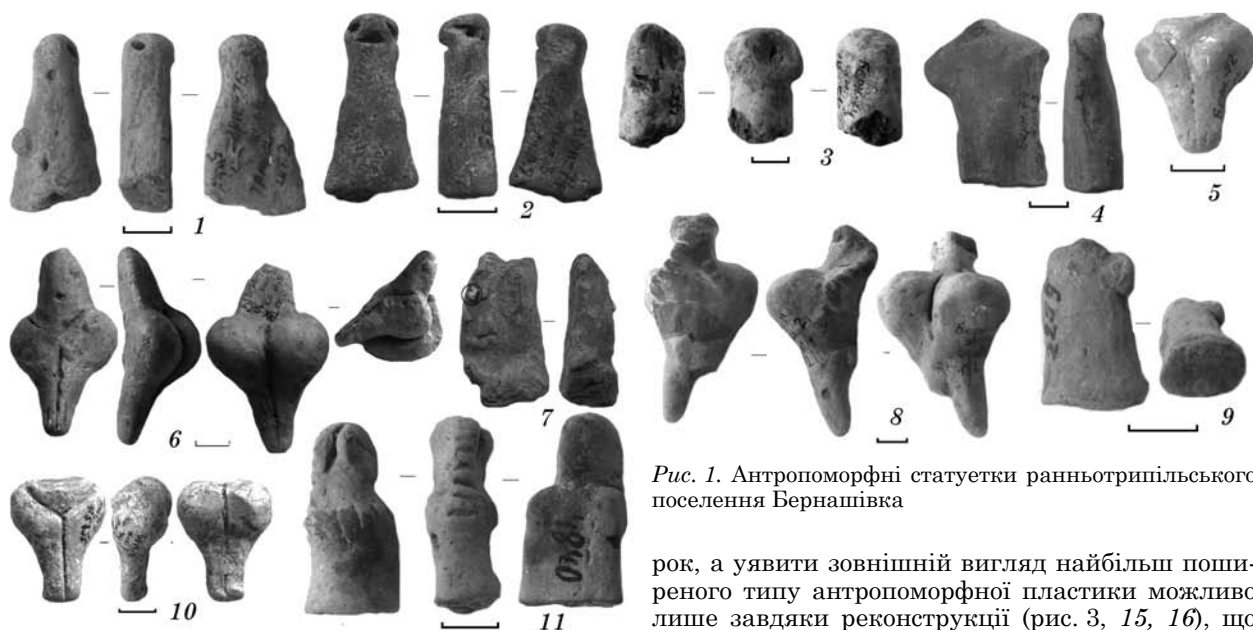

Рис. 1. Антропоморфні статуетки ранньотрипільського поселення Бернашівка

час розкопок залишків жител № 2, № 3 (Збенович 1980, с. 21, 24). Фрагмент антропоморфної статуетки зафіксовано у нижній частині культурного шару — нижче рівня залягання шматків обпаленої глини, що залишилися від житла № 4 — разом із знахідками знарядь праці з кістки, ікла кабана та кременю, дном від посудини (Збенович 1980, с. 35). Такий контекст знахідок не дає будь-яких даних для припущення про використання антропоморфних фігурок.

У колекції антропоморфної пластики з Бернашівки присутня лише одна ціла схематична статуетка, яка вирізняється індивідуальними рисами та належить до окремого типу (рис. 2, 12). Десять фігурок можна вважати майже цілими, за умови втрати окремих деталей: голівки, нижньої частини ніг тощо (рис. 1, 5, 6, 8; рис. 2, 1, 4, 7, 8; рис. 3, 7, 8, 11). Найчастіше знаходять середні частини фігурок, близько 25 % фрагментів належить торсам, верхнім частинам фігурок, голівкам, ніжкам. Фрагментарний стан антропоморфної пластики Бернашівки дещо знижує інформативність фігу-

рок, а уявити зовнішній вигляд найбільш поширеного типу антропоморфної пластики можливо лише завдяки реконструкції (рис. 3, 15, 16), що має більш-менш вірогідний характер. Такий стан антропоморфної пластики типовий для трипільської культури (Погожева 1985, с. 11).

Технологічні особливості. Більшість антропоморфних статуеток з різних об'єктів поселення Бернашівка виготовлено з майже однакової тонкоструктурної глиняної маси. Дослідники припускають, що глину для керамічних виробів трипільці брали з глинистого намулу Дністра, невеликих річок або струмків. При візуальному дослідженні в глині, з якої ліпилися фігурки, помітні включення кварциту, здебільшого дрібні, але іноді й великого розміру (рис. 1, 7). У деяких випадках виявлено золотисті мікрочастинки, які є, вірогідно, природними домішками у глині. Крім того, у керамічній масі деяких статуеток помітні сліди дрібних вигорілих органічних домішок. Дуже рідко трапляються окремі частинки від черепашок. Ці домішки очевидно також, не були спеціальними, а потрапили у глину природним шляхом. Глиняна маса деяких статуеток містить домішки дрібнотовченого шамоту (рис. 2, 7; рис. 3, 4, 9) (іноді доволі велику частку), а також дрібних мінеральних включень (рис. 3, 2).

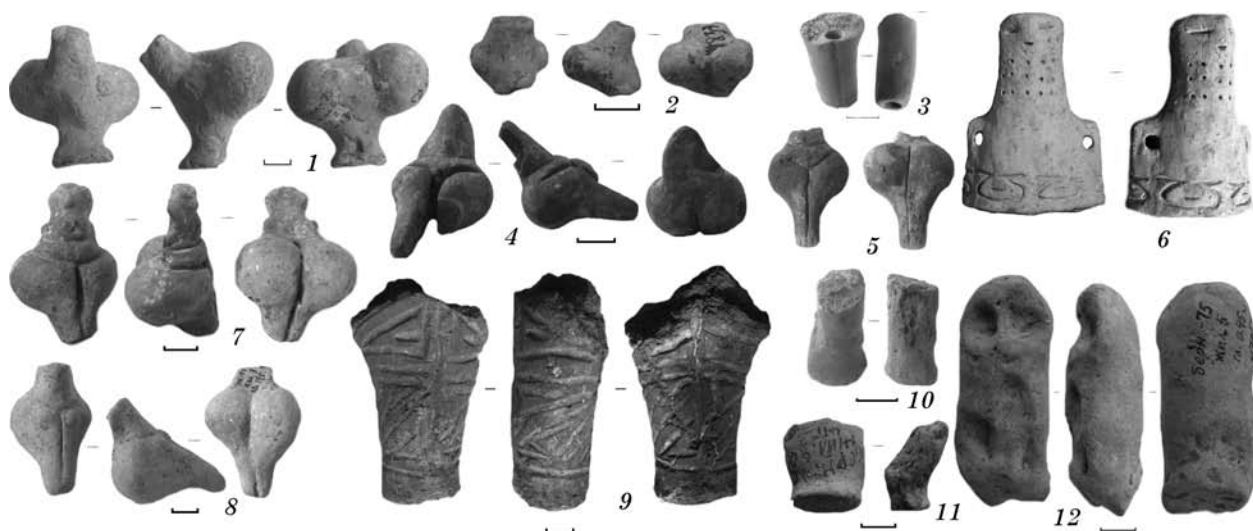

Рис. 2. Антропоморфні статуетки ранньотрипільського поселення Бернашівка

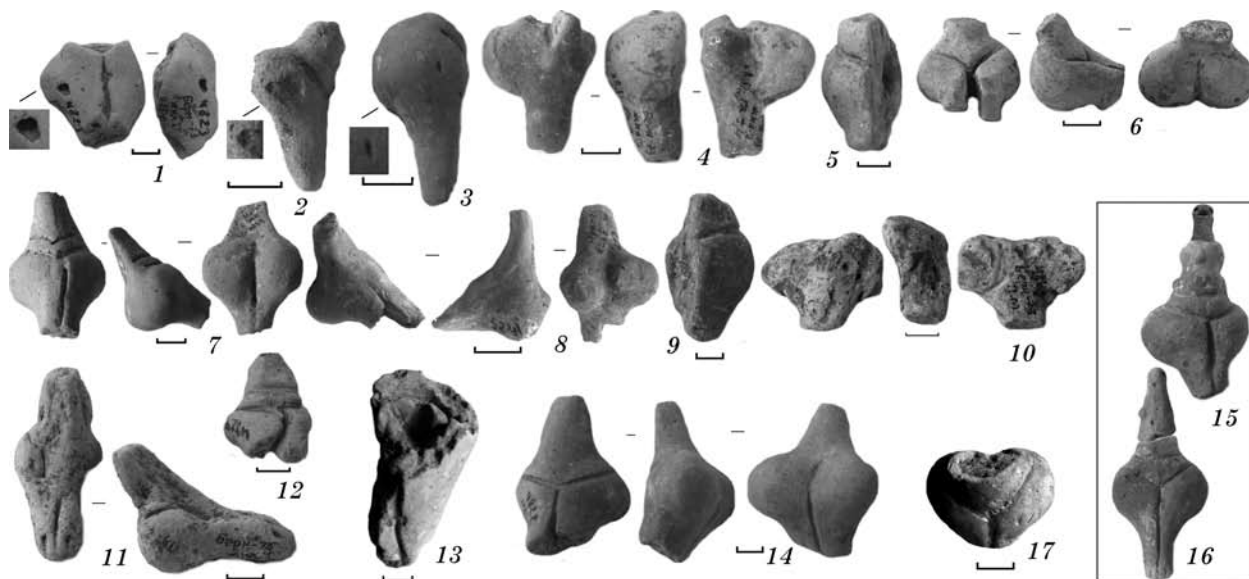

Рис. 3. Антропоморфні статуетки ранньотрипільського поселення Бернашівка

У тісто деяких статуеток домішувалися зерна, їх відбитки чітко помітні на поверхні (рис. 3, 1—3). Виявлено фрагмент статуетки, до маси якої було додано подрібнене зерно (рис. 3, 10). У масі окремих фігурок (рис. 2, 9) помітні сліди вигорілої органіки.

Таким чином, бачимо, що формувальна маса, з якої виготовлялися статуетки Бернашівки, хоч і була в цілому однорідною, але по такому параметру, як домішки, показує варіабельність. Це не співпадає зі спостереженнями А.П. Погожевої, яка вважає, що склад глиняної маси був однаковий для всіх типів пластики на одному поселенні (Погожева 1971, с. 24).

Привертає увагу подібність формувальної маси більшості антропоморфних фігурок поселень Бернашівка та Лука-Врублівецька. Обидві пам'ятки розташовані на лівобережжі Дністра, однак, знаходяться на протилежних боках хронологічної шкали Трипілья А. Подібність формувальної маси антропоморфних статуеток цих пам'яток підкреслює єдність традицій виготовлення антропоморфної пластики, а також джерело отримання глини.

Колір поверхні бернашівських статуеток переважно світло-жовтий, сірий, палевий, пластика з червоною та майже чорною поверхнею представлена поодинокими екземплярами. Поверхня деяких статуеток плямиста, що може свідчити про їх повторний випал. Як правило, колір поверхні не співпадає з кольором у зламі — середина фігурок буває переважно темно-сірою. Усі статуетки обпалено приблизно при однаковій, достатньо високій, температурі.

Спостереження над зламами фігурок дозволяють простежити процес їх формовки. Принаймні нижня частина статуетки зліплювалася з двох заготовок — вертикальних половинок (рис. 3, 5, 9). Потім послідовно нарощувалися шари глини, за рахунок чого моделювалися пишні форми фігурок (рис. 3, 4, 11). Верхня частина фігурки, починаючи від талії, витягувалася з одного шматка глини. Зліплену, вірогідно, з трьох частин — верхньої та двох половинок нижньої, статуетку вкривали тонким шаром глини, який приховував усі шви, та ретельно загладжували. Після цього наліплювали груди, стеком про-

водили лінії та позначали очі, рот, пупок. Подібне моделювання призводило до того, що груди втрачалися і від них залишалися лише сліди на місцях їх розташування (рис. 1, 1, 6, 7).

Обличкування поверхні статуеток білою фарбою, як і заповнення білою пастою жолобків, зроблених стеком, відбувалося, вірогідно, після випалювання статуеток. Це пояснює погану збереженість білої фарби, сліди якої помітні лише на окремих екземплярах (рис. 1, 5, 10; 2, 9).

Морфологічні особливості. Загалом стиль антропоморфної пластики з Бернашівки визначається як натуралістично-схематичний. Фрагментарність знахідок ускладнює аналіз характерних особливостей. Майже цілі екземпляри показують певні пропорції, що витримувалися під час моделювання фігурок. Висота (приблизна) та ширина по стегнам статуетки співвідносяться у мм як 65/35, висота статуетки до верхньої частини — 65/25, до нижньої — 65/35, ширина талії до ширини стегон — 17/35.

Подібні параметри фігурок свідчать про те, що вони відрізняються приземкуватістю, дещо вкороченими пропорціями, особливо верхньої частини до талії.

Статуетки мають підкреслено тонку талією та дуже широкі стегна і сильно випнуті сідниці, що визначають як стеатопігію. Саме нижня частина домінує у пластичному зображенні (рис. 1, 6, 8; 2, 1, 7, 8; 3, 4, 6—8) і надає йому рис натуралізму. Підкреслено натуралістичні широкі стегна та випнуті великі сідниці припадають приблизно на центр статуетки, а торс та ноги мають конічну форму і виконані доволі схематично.

Голівки — найбільш вразлива частина пластики, тому зберігаються дуже погано. У бернашівських фігурок голівки мають вигляд стрижня з округлим закінченням. Виступаючий ніс та великі очі, відтворені глибокими наколами, надають голівці птахоподібного вигляду. У деяких випадках наколом показано рот (рис. 1, 1—3). В одному випадку на голівці статуетки великого розміру очі показано дугами (рис. 1, 3).

Плечові виступи у фігурок зазвичай не пророблені, винятком є лише дві статуетки із заокругленими

плечовими виступами (рис. 1, 4; 2, 7) та велика орнаментована фігурка¹ з натуралістичними рисами у моделюванні обличчя, яка має прямокутні плечі з отворами (рис. 2, 6), що характерно для антропоморфної пластики більш пізніх етапів Трипілья.

Руки у статуеток, за винятком окремих випадків, відсутні. Зі спини верхня частина фігурки плоска, а спереду опукла. Торс в області талії у перетині має напівкруглу або овальну форму (рис. 1, 9).

Нижня конусоподібна частина статуеток відтворює щільно стулені ноги, спереду і ззаду розділені вертикальною рискою. Прокресленими рисками, іноді подвійними (рис. 3, 7), підкреслено лоно та низ живота. Короткі риси іноді нанесено на закінченні ніг (рис. 1, 6; 3, 11).

Виявилося, що лише один параметр може бути використаний для характеристики співвідношення розмірів статуеток — ширина стегон. Майже половина фігурок з Бернашівки може бути проміряна по цьому параметру. Аналіз ширини стегон фігурок дозволяє виділити статуетки малого, середнього та великого розміру. До малих (рис. 2, 2) зараховано екземпляри з шириною стегон 10—20 мм, до середніх, яких у колекції виявилася переважна більшість, належать фігурки з шириною стегон 20—50 мм, до великих — більше 50 мм (табл. 3).

Стилістичні особливості. Майже усі статуетки, знайдені у Бернашівці, не мають орнаментативності. Виключенням є лише два фрагменти від великих статуеток, оздоблених прокресленим візерунком. Морфологічні та технологічні особливості верхньої частини теракоти з рисами натуралізму у моделюванні обличчя та нижньої частини стовпчастої фігурки хоча й поєднуються способом орнаментативності, в іншому різняться. Елементи декору цих фігурок не знаходять близьких аналогій у ранньотрипільській орнаментативності.

Фрагмент однієї з фігурок Бернашівки, оздоблений орнаментом у вигляді рисок на стегнах (рис. 3, 17), може бути віднесений до орнаментативності типу b за А.П. Погожевою. Дослідниця вважає, що подібний візерунок імітує зображення зерен. Він зафіксований на окремих статуетках на різних поселеннях Трипілья А — Прекукутені (Погожева 1983, с. 47—49).

У колекціїх пластики Прекукутені трапляються окремі статуетки з групами рисок на стегнах та ногах (Marinescu-Bolcu 1974, fig. 8, 7). Декілька фігурок з подібним оздобленням походять з ритуального комплексу з Ісайї (Ursulescu, Tencaru 2006, pl. V).

Класифікація антропоморфних статуеток поселення Бернашівка. Групувати антропоморфні статуетки можливо за різними ознаками: розмір, стать, стилістичні особливості, морфологічні. Втім, на практиці не усі перелічені вище ознаки можуть виступати у якості типотворюючих, зокрема, це є актуальним і для бернашівської теракоти. Класифікація ранньотрипільської пластики, запропонована свого часу А.П. Погожевою (Погожева 1971) носить дещо загальний характер, тому хоч вона і враховується нами при створенні класифікації статуеток Бернашівки, але потребує суттєвої трансформації та доповнення у деталях з врахуванням конкретних особливостей колекції кожної пам'ятки.

До основи нашої класифікації, яка має значно менше ступенів, покладено I ступінь А.П. Погожевої

Таблиця 3. Проміри ширини стегон фігурок, мм

Малі	Середні			Великі
11	22	30	40	50
15	25	30	40	52
	27	32	40	55
	27	33	40	56
	27	33	42	
	28	34	43	
		35	44	
		35	47	
		35		
		35		
		36		
		37		
2 екз.	6 екз.	12 екз.	8 екз.	4 екз.
Загальна кількість проміряних — 32 екз.				

(Погожева 1983, с. 21) — «вид», виділений за позою статуеток: «стоячі» та «сидячі». За позою фігурки Бернашівки розділяються на два типи: I — сидячі, II — стоячі. Далі у нашій класифікації підтипи виділено з урахуванням особливостей фігурок у стоячій або сидячій позі (рис. 4). Такі ознаки, як стать, наявність орнаментативності та ступінь схематизації, застосовані А.П. Погожевою, не має сенсу використовувати для бернашівської пластики, оскільки у колекції не виявлено жодного достовірно чоловічого зображення, наявні лише два фрагменти від орнаментованих статуеток, а майже усі теракоти виконані у натуралістично-схематичному стилі. Доцільно зосередити увагу на окремих фігурках з індивідуальними рисами, що не враховані при класифікації.

До класифікації А.П. Погожевої залучено 90 % фігурок з ранньотрипільських пам'яток (Погожева 1971, с. 14). На жаль, бернашівські теракоти не дають таких можливостей: для цієї колекції, що налічує лише кілька десятків виробів, не має сенсу оперування відсотками, скоріше можна з впевненістю засвідчити наявність або відсутність певних ознак.

Слід зауважити, що хоча стояча поза частини статуеток є поза сумнівом, вони не можуть самостійно триматися на поверхні, отже спосіб їх фіксації у вертикальному стані нам невідомий. Втім, подібна особливість характерна для більшості підтипів стоячих теракот наступних етапів Трипілья. Особливістю моделювання ранньотрипільської пластики є розташування верхньої та нижньої частин фігурки під певним кутом, що й використовується для визначення пози як стоячої або сидячої.

Однак, подібне визначення не таке просте, як здається на перший погляд. Стоячими прийнято вважати статуетки, що мають кут нахилу між верхньою та нижньою частиною більший 140—150°, а менший — сидячими. Втім, це не дуже певна ознака, оскільки масивні сидниці ранньотрипільських фігурок дозволяють розташовувати їх у сидячій позі, навіть якщо їх покласти у позі лежачій.

Це викликає плутанину, наприклад, В.Г. Збенювич описує статуетку з житла № 3 як сидячу з відхиленою назад спиною (Збенювич 1980, с. 131), а на зображенні вона подана як стояча (Збенювич

1. На думку В.Г. Збенювича, це антропоморфне зображення могло бути ручкою ковша (Збенювич, 1980, с. 133).

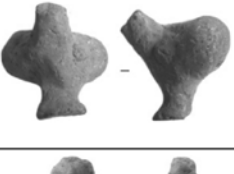
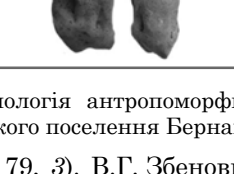
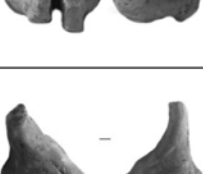
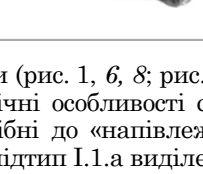
Підтип	Рисунок	Характеристика	Підтип	Рисунок	Характеристика
I.1		Стоячі нахилені вперед з конусоподібними ногами	II.1		Сидячі з відхиленням назад корпусом, ноги стулені
I.1.a		Стоячі нахилені уперед на постаменті	II.1.a		Сидячі з відхиленням назад корпусом, ноги розстулені
I.2		Стоячі прямо	II.1.b		Сидячі («напівлежачи») з сильно відхиленням назад корпусом, ноги стулені
I.3		Стоячі на стовпчастій ніжці	II.2		Сидячі з майже прямим корпусом
I.4		Стоячі стовпчасті	II.2.a		Сидячі з ледь відхиленням назад корпусом, ноги розстулені та зігнуті у колінах
			II.2.b		Сидячі з верхньою частиною корпусу, нахиленою уперед; ноги стулені

Рис. 4. Типологія антропоморфних статуеток ранньотрипільського поселення Бернашівка

1980, рис. 79, 3). В.Г. Збеневич вважає, що більшість статуеток з Бернашівки зображують сидячу жіночу фігуру з витягнутими ногами та відхиленою назад спиною, про що свідчить, на його думку, сплюснення знизу ніг та сидниць деяких теракот (Збеневич 1980, с. 131).

А.П. Погожева навпаки припускає, що незалежно від кута нахилу тулуба до ніг, що за її даними коливається у межах 120—180°, поза більшості фігурок була стоячою, на що вказує наявність у деяких теракотах вертикального отвору в області стоп, який припускає використання стрижня для їх фіксації у вертикальному, ледь нахиленому положенні (Погожева 1971, с. 25).

Комплекси знахідок, до яких входили різноманітні ритуальні речі, у першу чергу антропоморфні фігурки, того ж типу, що й ранньотрипільські, зокрема й бернашівські, та керамічні моделі стільців для них знайдено в Подурі (Monah D. et al. 2003, p. 107—111, Ursulescu, Tencaru 2006, pl. IV) та Ісайї (Ursulescu, Tencaru 2006, pl. V). Цікаво, що стільці мають дещо відхилену назад спинку, що відповідає «напівлежачій» позі статуеток. Але в обох згаданих ритуальних комплексах кількість статуеток перевищувала число стільців для них. Зваживши усі наведені аргументи, можна припустити, що ранньотрипільські фігурки найбільш розповсюдженого типу могли в різних ритуалах встановлюватися у різних позах — як сидячі, так і стоячі (рис. 1, 6).

Підтип I.1 — стоячі фігурки з нахиленим уперед корпусом, конусоподібними ногами та випнутими

сідницями (рис. 1, 6, 8; рис. 2, 5; рис. 3, 4, 14). Втім, морфологічні особливості статуеток цього підтипу дуже подібні до «напівлежачих» фігурок підтипу II.1. b. У підтип I.1.a виділено унікальну статуетку, нижня частина якої моделювана у вигляді постаменту. Майже ціла статуетка походить з житла № 6 поселення Бернашівка. Незважаючи на наявність постаменту, ця фігурка не утримується у вертикальному стані (рис. 2, 1). З боків на фігурці помітні сліди маленьких наліпків, які, вірогідно, зображували крильця. У формувальній масі цієї знахідки помітна домішка вигорілої органіки. Близька аналогія цій фігурці походить з ритуального комплексу, знайденого на поселенні Ісайя (Ursulescu, Tencaru 2006, p. 101). Подібна статуетка виявлена також на ранньотрипільському поселенні Солончени (Якубенко 2004, с. 548). Статуетки цього підтипу близькі до орнітоморфної трипільської пластики, пов'язаної з образом Богині-Птахи (Бурдо 2004, с. 407).

Підтип I.2 — стоячі фігурки з майже прямим корпусом та випнутими сідницями. Майже цілу статуетку цього підтипу знайдено у житлі № 3 Бернашівки (рис. 2, 7). Особливістю цієї фігурки є моделювання заокруглених плечових та стегнових виступів, загалом не характерне для бернашівської скульптури. Ці деталі фігурки знаходять аналогії серед статуеток шару Прекукутень Подурі (Monah D. et al. 2003, p. 108).

Ще два підтипи стоячих фігурок презентовано унікальними екземплярами.

Підтип І.3 — до нього віднесено стовпчасту нижню частину статуетки, оздобленої прокресленим орнаментом з геометричними мотивами (рис. 2, 9). Форма стовпчастої ніжки цієї фігурки знаходить аналогії у культурі Боян фази Відра (Comşa 1974, fig. 74, 11). Подібне моделювання нижньої частини антропоморфної скульптури характерне для культури Вінча різних регіонів (Hansen 2007, taf. 251, 7; 252, 13, 19), зокрема у Трансильванії в Расті (Hansen 2007, taf. 299—300).

Підтип І.4 представлено унікальною стовпчастою фігуркою, яка вкрай умовно відтворює антропоморфну фігуру з ледь наміченими рисами обличчя (рис. 2, 12).

Статуеток, які з впевненістю можна віднести до типу сидячих зображень, у колекції пластики з Бернашівки менше, ніж тих, позу яких трактують як стоячу з нахиленим уперед корпусом або «напівлежачо».

Підтип П.1 презентовано сидячими фігурками з відхиленим назад корпусом та стуленими конусоподібними ногами (рис. 2, 8; рис. 3, 7, 11). Статуетки підтипу П.1.а характеризуються розсунутими ногами (рис. 2, 4), а підтипу П.1.б «напівлежачою» позою (рис. 1, 6).

Підтип П.2 презентують сидячі фігурки з майже прямою спиною. Одна з таких фігурок вирізняється слідом від наліпних грудей, оформлених у вигляді валиків (рис. 1, 7), що не є характерним для ранньотрипільської пластики. До підтипу П.2.а відносяться сидячі фігурки з майже прямим корпусом та роздільно виліпленими ногами (рис. 3, 12), іноді зігнутими у колінах (рис. 3, 6). До підтипу П.2.б виділено унікальну сидячу статуетку з прямою спиною та схиленою уперед верхньою частиною корпусу (рис. 3, 8).

Деякі фрагменти бернашівської пластики лише з певною долею вірогідності можна віднести до певної групи антропоморфних зображень. Це нижня частина циліндричної ніжки (рис. 2, 10) та фрагмент нижньої частини керамічного предмету, який міг бути частиною брязкальця (рис. 2, 11).

Колекція антропоморфних фігурок з Бернашівки вирізняється своєрідними рисами, серед яких найбільш виразна — моделювання конусоподібної верхньої частини фігурки без виділення плечей. Цікаво, що подібна морфологічна особливість знаходить найближчі аналогії у пластиці найдавнішої пам'ятки Прекукутеня, а саме Траян-Дялул Вей (Marinescu-Bolcu 1974, fig. 1, 3, 10), серед скульптури поселень Прекукутеня II у Владень (Marinescu-Bolcu 1974, fig. 2, 2), Миндришка (Marinescu-Bolcu 1974, fig. 2, 3), Ісайя (Ursulescu, Tencaru 2006, pl. VI, 1—3) та Подурь (Monah D. et al. 2003, p. 110), а серед пластики Прекукутеня III — Трипілля А у Тирпешть (Marinescu-Bolcu, 1974, fig. 3, 1, 2, 5; 5, 1; 8, 1, 6), Бернове-Луці (Pogoževa 1985, abb. 142—145) та Сабатинівці II (Pogoževa 1985, abb. 60).

Далі звернімося до індивідуальних особливостей антропоморфних статуеток з Бернашівки. Моделювання голівок фігурок нагадує окремі екземпляри пластики культур Боян фази Джулешть (Comşa 1974, fig. 74, 3, 10), Усоє (Тодорова, Вайсов

1993, 205, рис. 86) та Петрешть, поселення Casolt (Paul 1992, Pl. LI, 4, 5).

У колекції присутній фрагмент нижньої частини статуетки з вертикальним отвором, який, вірогідно, використовувався для встановлення фігурки у вертикальному положенні (рис. 2, 3). Подібні теракоти представлено більш виразними знахідками на таких ранніх поселеннях, як Флорешти (Pogoževa 1985, abb. 15) та Окопи (Pogoževa 1985, abb. 43), що належать до єдиного хронологічного періоду з Бернашівкою — Трипілля А — Прекукутеня II, а також в колекціях Трипілля А — Прекукутеня III з Олександрівки (Бурдо 2001, табл. 20, 4), Подурь (Monah D. et al. 2003, p. 162, № 102), Трипілля ВІ з Нових Русешть (Pogoževa 1985, abb. 445), а також з горизонту Трипілля ВІ—ВІІ поселення Поливанів Яр (Pogoževa 1985, abb. 495).

Особливий інтерес серед колекції антропоморфної пластики Бернашівки являють фрагменти статуеток з округлою порожниною в області живота (рис. 3, 5, 13). Вірогідно, що так було передано «вагітність» фігурок. Порожнини, що символізують вагітність, зафіксовані для пластики всіх етапів Трипілля, зокрема на ранньотрипільських поселеннях Флорешти III (Погожева 1983, рис. 9, 11), Олександрівка (Бурдо 2001, рис. 20, 2, 3), Лука-Врублівецька (Погожева 1983, рис. 9, 4, 13).

У колекції Бернашівки представлено окремі деформовані теракоти. Характер деформації свідчить про те, що їх використовували одразу після ліплення: сплюсненість сідниць сидячої фігурки з житла № 6 вказує на те, що її клали горизонтально до того, як глина підсохла (рис. 3, 8). У глиняній масі однієї з таких фігурок чітко помітні відбитки дроблених зерен (рис. 3, 10).

Особливий інтерес у бернашівській колекції викликають статуетки з схематично модельованими руками. За даними А.П. Погожевої серед ранньотрипільської пластики відомо лише 18 статуеток, у яких модельовано руки, три з них походять з Бернашівки (Погожева 1983, с. 38). Одна така статуетка великого розміру майже ціла, але її поверхня спереду пошкоджена. Руки цієї схематичної стоячої фігурки показані наліпними валиками з горизонтальними насічками, які починаються в області талії та сходяться під гострим кутом на грудях, можливо щось тримають, притискаючи до грудей (рис. 1, 8). Оздоблення рук прокресленими рисками характерне для ранньотрипільської пластики (Погожева 1983, рис. 8, 6—10, 13, 14), зокрема і для фігурок Бернашівки. Натомість, положення рук цієї фігурки є унікальним та не знаходить аналогій серед пластики Прекукутеня—Трипілля А (Погожева 1983, с. 39).

Подібний жест нагадує положення рук у шумерській зображувальній традиції протопісменого та ранньодинастичного періодів (Історія... 1983, рис. 35а, 53в, 70в, 71а, 74а), хоча у фігур руки складено під менш гострим кутом. Він інтерпретується дослідниками, як ритуальний жест, пов'язаний із жертвоприношенням. На нижній частині бернашівської статуетки помітно слід від якогось наліпленого предмету, який втрачено при пошкодженні поверхні.

У подібний спосіб було модельовано руки на верхній частині статуетки невеликого розміру,

втім жест відтворено інший — права рука покладена на голову, а ліва, ніби підтримуюча її, на груди (рис. 1, 11). Подібні торси статуеток з лівою рукою, піднятою до обличчя, походять з поселень Бернове-Лука (Погожева 1983, рис. 8, 16), Ларга Жижія (Marinescu-Bolcu 1974, fig. 10, 1). У горизонті Прекукутені III поселення Тирпешть знайдено також цілу фігурку, у якої ліва рука піднята до голови, а права її підтримує (Marinescu-Bolcu 1974, fig. 10, 3, 6). Піднято до обличчя з протилежного боку також праву руку фігурки з Подурі (Monah D. et al. 2003, p. 107).

Висновки. Формальний аналіз колекції антропоморфних статуеток з Бернашівки дозволяє зробити низку спостережень, пов'язаних з генезою, культурно-історичними контактами та сакральною практикою мешканців найдавнішого в Україні трипільського поселення.

У бернашівській колекції антропоморфної пластики присутні основні типи статуеток, що будуть поширені на пам'ятках наступних фаз Трипілья А. За іконографічними типами антропоморфної скульптури вірогідно стоять певні сакральні образи, які вперше фіксуються на початкових фазах розвитку Трипілья—Кукутені.

Аналогії окремим елементам бернашівської пластики знаходимо у скульптурі різних неонеолітичних культур Південно-Східної та Центральної Європи. Окремі риси бернашівської теракоти знаходять відповідності серед антропоморфної пластики найдавнішого поселення Прекукутені Траян-Дялул Вей, що характеризується своєрідними типами фігурок (Marinescu-Bolcu 1974, fig. 1). Такі риси бернашівських фігурок, як масивні стегна, випнуті великі сідниці, моделювання нижньої частини скульптури з двох вертикальних половинок, знаходять аналогії у культурі Кьореш-Криш (Hansen 2007, taf. 122; 129, 3). Простежуються вже згадані вінчанські елементи.

Втім, незважаючи на певні аналогії, в цілому комплекс антропоморфної пластики Бернашівки характеризується своєрідним сполученням морфологічних та стилістичних ознак, що відповідають характеру скульптури архаїчних поселень Трипілья А—Прекукутені. Аналогії бернашівській пластичі серед матеріалів давніх неолітичних культур Європи вказують на витоки сакральних традицій носіїв трипільської культури.

Бурдо Н.Б. Теракотова пластика трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — Ч. 1. — С. 61—144.

Бурдо Н.Б. Новые данные для абсолютной датировки неолита и раннего энеолита на территории Украины // Stratum plus. — 2001—2002. — № 2. — С. 431—446.

Бурдо Н.Б. Сакральний світ трипільської цивілізації // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. I. — С. 344—419.

Бурдо Н.Б., Ковалюх М.М. Нові дані про абсолютне датування Трипілья А // АБУ 1997—1998 pp. — К., 1998. — С. 60, 61.

Свєдокимов Г.Л., Збеневич В.Г. Ранньотрипільське поселення поблизу с. Бернашівка на Вінничині // Археологія. — 1973. — Вип. 10. — С. 61—65.

Збеневич В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре: к происхождению трипольской культуры. — К., 1980.

Збеневич В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К., 1989.

История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. I. Месопотамия / Ред. И.М. Дьяконов. — М., 1983.

Погожева А.П. Глиняная антропоморфная пластика трипольской культуры (Триполье А): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1971.

Погожева А.П. Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983.

Тодорова Х., Вайсов И. Нова-каменнота епоха в България (краят на седмо-шесто хилядолетие преди новата ера). — София, 1993.

Якубенко О.О. Трипільські колекції Національного музею історії України // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. II. — С. 548, 549.

Comşa E. Istoria comunitatilor culturii Boian. — Bucureşti, 1974.

Marinescu-Bolcu S. Plastica in terracotta della cultura Precucutena // Rivista di scienze preistoriche. — Bucureşti, 1974. — Т. XXIX, 2. — Р. 400—436.

Hansen S. Bilder von Menschen der Steinzeit // Archaeologit in Eurasien. — 2007. — Т. I, II. — В. 20.

Monah D., Monah F., Dumitroaia G., Preotesa C., Munteanu R., Nicola D. Poduri-Dealul Gindaru, o Troie in Subcarpatii Moldovei. — Piatra-Niamţ, 2003.

Paul I. Cultura Petreşti. — Bucureşti, 1992.

Pogozeva A.P. Die Statuetten Tripolje-Kultur // Beitrage zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie. — 1985. — Т. 7. — S. 95—242.

Ursulescu N., Tencaru F.A. Religie şi magie la east de Carpaţi acun 7000 de ani // Tezaurul cu obiecte de cult de la Isăia. — Iaşi, 2006.

Н. Б. Б у р д о

АНТРОПОМОРФНЫЕ СТАТУЭТКИ РАННЕТРИПОЛЬСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ БЕРНАШЕВКА

В статье проанализирована хранящаяся в Научных фондах ИА НАНУ коллекция антропоморфных статуэток из раннетрипольского поселения Бернашевка, полученная в результате раскопок, проведенных на этом памятнике В.Г. Збеневичем. Охарактеризованы технологические, морфологические и стилистические особенности фигурок из Бернашевки. Большая часть фигурок не орнаментирована, представлена двумя основными типами: стоящие и сидящие статуэтки. Сравнительный анализ бернашевской скульптуры с материалами разных поселений Триполья А—Прекукутені и других нео-энеолитических культур позволяет установить культурно-исторические контакты населения древнего поселка.

Н. Б. Б у р д о

FIGURINES FROM TRYPILLIA A SETTLEMENT BERNASHIVKA

Article devoted to figurines, which were found by V.G. Zhenovich during excavations of Bernashivka — Trypillia A settlement on Dnister. The most from figurines are without decorations and presented by two types: standing and seated statues. Comparative analysis of Bernashivka sculptures with materials from the different sites of Trypillia A and also with the other Neo-Eneolithic Cultures allows us to establish some historical and cultural contact between the population of the ancient village.

Е. В. О в ч и н н и к о в

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ НЕБЕЛІВКА (за результатами розкопок 2009 р.)

У статті приведено результати аналізу керамічного посуду з трипільського поселення-гіганта Небелівка.

К л ю ч о в і с л о в а: «Західне Трипілля», небелівська група, Небелівка, поселення-гігант, кераміка, морфологія, технологія, орнаментальна схема.

Керамічний посуд є найчисельнішою категорією інвентарю, що зустрічається на трипільських поселеннях. Завдяки своїй масовості та фізичним якостям кераміка найкращим чином відображає локально-хронологічні відмінності. Це найкращий індикатор відносної хронології пам'яток, який дає можливість прослідкувати їх генетичну приналежність. Не так давно саме завдяки обробці керамічних комплексів у Трипіллі виділено кілька окремих локально-хронологічних варіантів з розписною керамікою, об'єднаних лише просторовим поняттям «західний ареал» (Рижов 1993, 1999, 2000; Ткачук 2002; Овчинников 2009, 2010). На противагу «східнотрипільській культурі» (СТК, за О.В. Цвек), яка співіснує з ними на північно-східних кордонах спільності, ці локальні угруповання запропоновано об'єднати у рамках окремої археологічної культури — «західно-трипільської» (ЗТК) (Рижов 2007; Овчинников 2007).

До «Західного Трипілля» відноситься і відоме поселення-гігант Небелівка, на якому влітку 2009 р. були проведені стаціонарні комплексні дослідження. Пам'ятка відкрита і введена у науковий обіг у 1960-і роки В.А. Стефановичем (Стефанович 1968, с. 107). Планування поселення в загальних рисах було встановлене за допомогою аерофотозйомки К.В. Шишкіним (Шишкін 1985, с. 72—78, рис. 3, 1), а його площа уточнена під час розвідок експедиції М.М. Шмаглія та В.О. Круця і складає приблизно 300 га (Шмаглій, Відейко 1992). Таким чином, Небелівка є другим за розмірами серед трипільських поселень-гігантів після Тальянок і найбільшим у середньому Трипіллі. Свого часу пам'ятка стала епонімною для

небелівської групи, виділеної С.М. Рижовим (Рижов 1993). Аналіз керамічного комплексу на той час був проведений за підйомним матеріалом та знахідками з шурфу 1981 р., з якого походили декілька цілих кубків, розвали мисок тощо. Проте, масовий матеріал був отриманий тільки у 2009 р. під час роботи україно-британської експедиції в рамках проекту «TRIPOLYE MEGA-SITE» (керівники — М.Ю. Відейко та Дж. Чепмен).

Колекція керамічного посуду походить з підйомного матеріалу, об'єкту № 1 (будівля-«площадка» А9) та шурфів, які були закладені у досліджуваному секторі поселення. Збереженість знахідок погана, що обумовлено особливостями ґрунту (див. Чепмен, Гейдарська та ін. 2010). Так, на велику кількість уламків (більше 2100) припадає лише шість археологічно цілих посудин, певна форма визначається у 358 випадках, а орнаментальні схеми можна визначити (часто досить умовно) взагалі лише для 47 посудин.

Керамічні знахідки попередньо віднесені нами до трьох великих технологічних груп.

Група I — т. зв. столовий посуд, кераміка з дрібноструктурних мас, з мальованою поверхнею, випалена у окислювальному середовищі. Вона завжди складає більшість серед керамічних артефактів з пам'яток ЗТК.

Технологічні ознаки групи I були простежені на 293 зразках. Технологія сировини відрізняється багатоваріантністю, як за складом гончарної маси, так і за способами спіснення в'язучої основи. Останньою виступають два сорти глини — озалізовані («червонопалені») та каолінітові («біло-палені»), причому їх зустрічаємость майже однакова (50,5 % та 49,5 %).

При застосуванні в якості основи гончарного тіста пластичних глини білого кольору, в основному, каолінітових, керамісти повинні були враховувати певні моменти. Здатними до формовки та вдалого випалу, без зсідання та розтріскування, глини цих сортів стають тільки після додавання спіснювача, яким, як правило, виступає пісок,

часто крупнозернистий, і жорства — найчастіше, товчений граніт, кварц. У Небелівці такі способи спіснення простежені у 24 % та 12 % зразків відповідно.

Ймовірно, подальшим розвитком цієї технології є застосування в якості спіснювача більш пісних озалізених глин. Тобто, використовуються суміші з двох глин — каолінітових та озалізених, де перші виступають в'язучою основою тіста. Вірогідним уявляється також виготовлення тіста з не дуже ретельно оброблених т. зв. рябих глин, де присутні шматочки як «червоноглинистих», так і «білоглинистих» фракцій. Озалізна на глина може бути внесена до в'язучої основи як у рідкому стані (2 %), так і у вигляді шамоту (4 %). Простежено одночасне використання рідкої озалізеної глини із «червоно-глинистим» шамотом, а також комбінація «біла» глина + «червона» глина + шамот + жорства (по 1 зразку). У подальшому, вже у томашівських фазах розвитку, стане дуже розповсюдженим додаткове застосування для таких глинистих сумішей великої кількості піску крупної та середньої зернистості, товченого граніту, зерен кварцу, а іноді й вапнякової крихти, шматочків кровавику та білоглиняного шамоту. Проте у Небелівці ця технологія представлена лише 0,5 %.

У колекції представлені також вироби з чистої «білої» глини без домішок (7 %).

Останній варіант притаманний і для керамічних мас, де в якості в'язучого елемента, виступають добре відмудлені відносно «пісні» глини із великим вмістом сполук заліза, які після випалу набувають різних відтінків цегляного кольору від палевого до яскраво червоного. Глини цього типу вже самі по собі вміщували деякий відсоток алевритової домішки (Сайко 1984, с. 142, 143). Останньою є переважно дуже дрібний пілоподібний пісок з розмірами 0,3—0,1 мм і менше, у сполученні з окремими більш крупними піщинками. Домішками, що не впливають на технологію виготовлення, можна вважати окремі поодинокі зерна злаків, крихти шамоту, кровавику (гематиту), шматочки вапняку. Очевидно, що при підготовці маси та під час ліплення ці фрагменти, як і зерна злаків, якщо вони випадково потрапили до формовочної маси, могли бути вилучені, але вони залишалися або додавалися у тісто навмисно, ймовірно, з міркувань ритуального характеру. Вироби з озалізених глин без додаванням штучних спіснювачів складають 25 % кераміки I групи.

Проте, керамічні маси з озалізеної глини, до яких домішувався середньо- та крупнозернистий пісок, а іноді і окремі зерна кварцу, також широко використовувалися у Небелівці і зустрічаються у 23 % розписного посуду; червоноглинистий шамот у таких масах також зустрічається, хоча й набагато рідше (1 %).

Отже, можна вважати, що при різній в'язучій основі серед зразків посудин I групи присутні три варіанти технології підготовки сировини: 1) спіснення шляхом домішування піску і жорстви, 2) спіснення іншими, більш пісними, сортами глини і шамотом, 3) відсутність штучних спіснювачів.

Подальші етапи вироблення посудин — способи ліплення (вручну методом «кільцевого» або

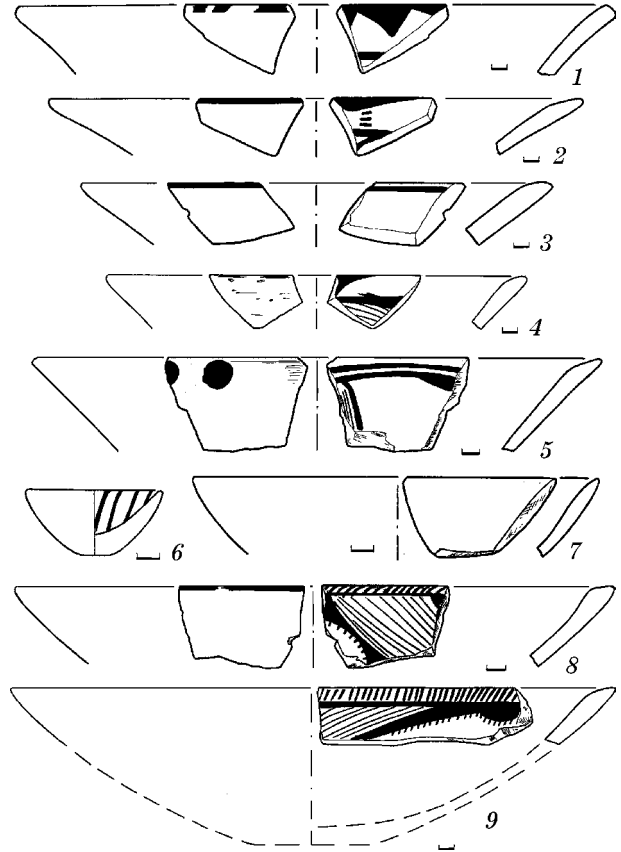

Рис. 1. Небелівка, кераміка I групи: миски, фрагменти

«клаптевого» наліпу), обробка поверхні, випал тощо є загальними для посудин I групи.

Поверхня сформованого посуду проходила спеціальну поетапну обробку, до якої входило лошціння, ангобування, нанесення орнаменту. Зовнішня поверхня цих посудин (а у мисок і внутрішня) добре заглажена і вкрита тонким шаром ангобу-обмазки, колір якого може варіювати від померанчево-жовтого до брунатно-червоного. На ангобовану поверхню наносився розпис темно-брунатною фарбою.

Яскравою ознакою кераміки I групи є колір черепка — цегляний різних відтінків від палевого до червоного, або світлих тонів — кремовий, світло-сірий, жовтуватий. Це результат випалу у окислювальному середовищі, здебільшого високотемпературного (700—900 °C) і рівномірного.

Морфологія та декор I групи. За формою виділяються: миски зрізано-конічні, півсферичні та зооморфної форми, посудини сфероконічні, грушоподібної, кубкоподібної форм, кубки, кратери, горщики, амфори, покритишки, мініатюрні копії великих посудин, біноклеподібні вироби.

Зрізано-конічні миски складають майже 41 % загальної кількості посудин I групи (рис. 1, 1—5). Вони мають здебільшого загострені вінця, іноді — більш закруглені або зрізані вінця. Стінки прямі або трохи ввігнуті. Прикрашалися миски, в основному, 8-подібною схемою (10,6 %), рідше — кометоподібною (6,4 %) та спрощено-лінійною схемами (4,2 %).

Напівсферичні миски, знайдені у Небелівці, мають характерну сплюснену форму, яка часто зустрічається на синхронних пам'ятках. Від зріза-

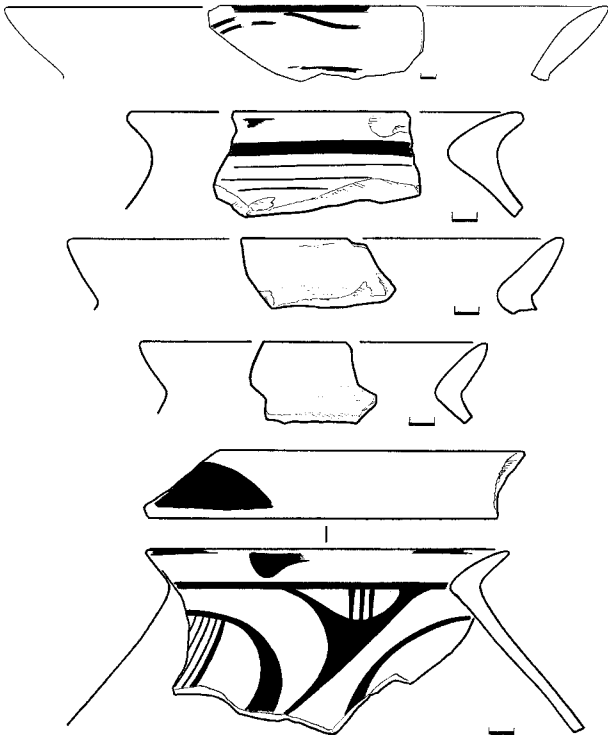

Рис. 2. Небелівка, кераміка I групи: сфероконічні посудини, фрагменти

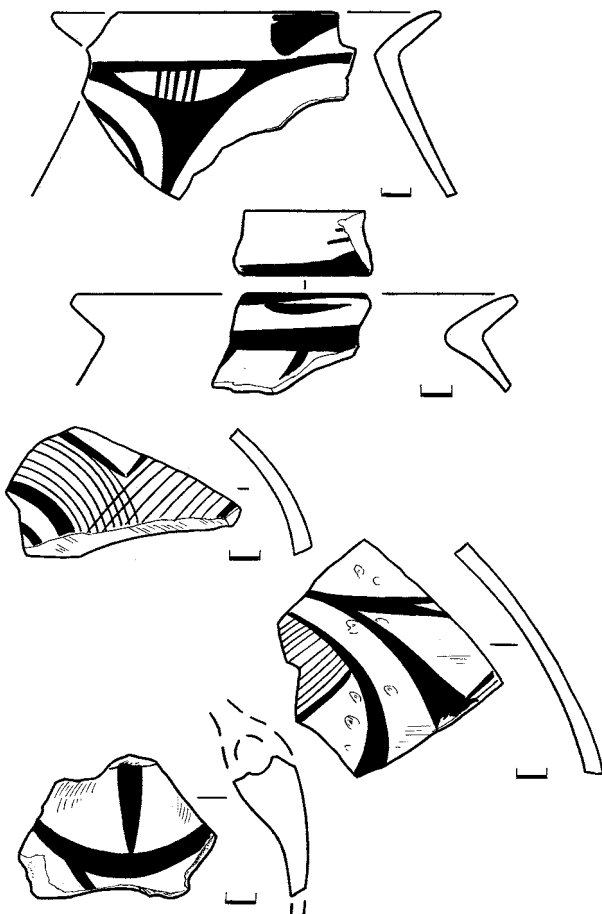

Рис. 3. Небелівка, кераміка I групи: сфероконічні посудини, фрагменти

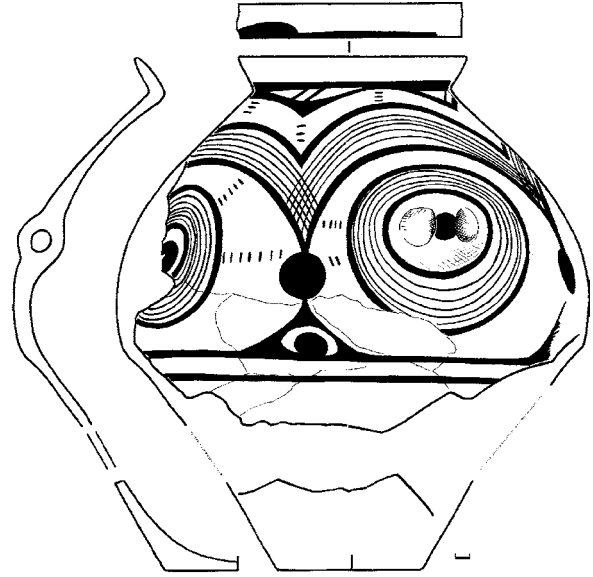

Рис. 4. Небелівка, кераміка I групи: посудина сфероконічна

но-конічних вони відрізняються лише трохи опуклими стінками і складають 6,5 % (рис. 1, 7—9).

Зооморфні миски представлені лише одним фрагментом вінець з головою барана.

Сфероконічні посудини складають 23 %. Серед них розрізняються вузькогорлі (17 %) та широкогорлі (5 %). Розміри перших середні (діаметр тулуба 20—30 см). Вінця різко відігнуті, здебільшого загострені, у одному випадку — лійчастої форми. Верхня частина тулубу посудин має трохи опуклі стінки, округлі ребра та рівні або трохи ввігнуті стінки нижньої частини, що сходять на конус до невеликого донця. Невеликі петельчасті, трохи вдавлені ручки-вухка розташовані над плічками. Широкогорлі сфероконічні посудини мають більші розміри (діаметр тулуба до 50—60 см) і ручки-вухка, які можуть розташовуватися як по плічках, так і під шийкою. Прикрашали сфероконічні посудини S-подібною варіацією меандру (15 %), схемами «тангентенкрайсбанд» (10,6 %), «совиний лик» (2,1 %), фестонами (2,1 %). На вінцях нанесені краплеподібні мотиви (рис. 2—4). На одному з фрагментів виявлене досить оригінальне антропоморфне зображення (Чепмен, Гейдарська та ін. 2010, с. 460, рис. 2, 11).

Кубки складають 11,5 %. Вони тонкостінні, ретельно виліплені і випалені, як правило, у високотемпературному режимі. За розмірами вони діляться на два підтипи: відносно маленькі з діаметром тулуба 10—12 см (10 %) та великі з діаметром 16—20 см (1,5 %). Маємо лише один підтип кубків невеликих розмірів. Це тонкостінні посудини з плавним тюльпаноподібним профілем, відхиленими назовні вінцями, низько розташованими округлими або трохи загостреними плічками. Кубки більших розмірів, що виділяються лише за уламками вінців, мають великі петельчасті ручки, які вертикально кріпили до краю вінців та плічок. Орнаментальні схеми — листоподібна варіація меандра (12,8 %), метопна та сегментоподібна схеми (по 4,2 %) (рис. 5, 6).

Кубкоподібні посудини великих розмірів визначаються, в основному, лише за уламками висо-

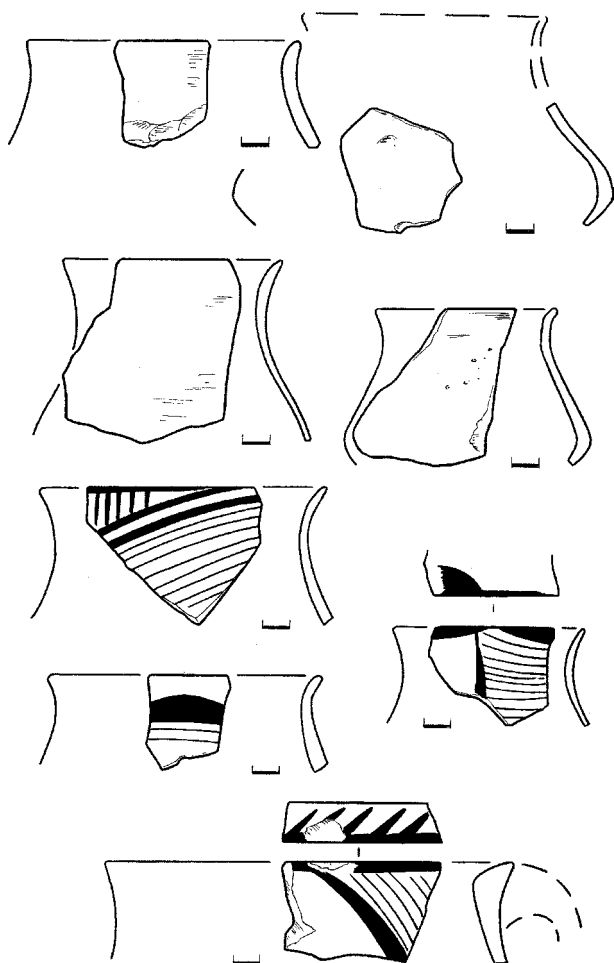

Рис. 5. Небелівка, кераміка I групи: кубки, фрагменти

ких трохи відхилених вінців. Найбільш вживана орнаментальна схема — листоподібна варіація меандра (12,8 %). Ймовірно, посудинам цієї форми також належать фрагменти стінок із метопами (рис. 7).

Кратери мають високі лійчасті вінця, які за діаметром наближаються або перебільшують діаметр плічок. У Небелівці вони складають 6 % посуду групи I. Орнаментували посуд листоподібними візерунками (рис. 8, 1—3, 6).

Горщики — приземкуваті посудини з широкими, плавно відігнутими або майже вертикальними вінцями і широким корпусом — складають 2 %. Нижня частина сходить на конус, але, на відміну від сфероконічних посудин, невисока. Орнаментовані спрощено-лінійною схемою — навскісними смугами з тонких повздовжніх ліній, листоподібними візерунками тощо (рис. 9).

Амфори — вузькогорлі посудини з низько посадженими округлими плічками і ручками-вухами, розташованими під шийкою. Розміри, в основному, середні (діаметр вінець близько 15 см). Прикрашалися вони завжди «лицьовою» схемою (рис. 8, 4—5).

Покришки представлені поодинокими знахідками виробів шоломоподібної форми, що нагадують форму сплющеного кратера (рис. 10, 1—2).

Мініатюрні посудини, які є копіями різних форм великого посуду, виділені нами до окремого типу. В загальних рисах в них старанно відбиті

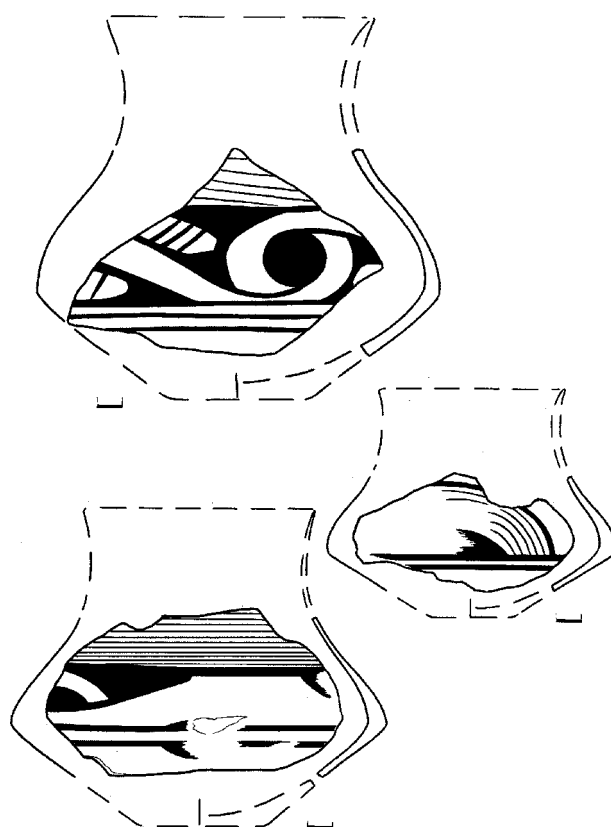

Рис. 6. Небелівка, кераміка I групи: кубки

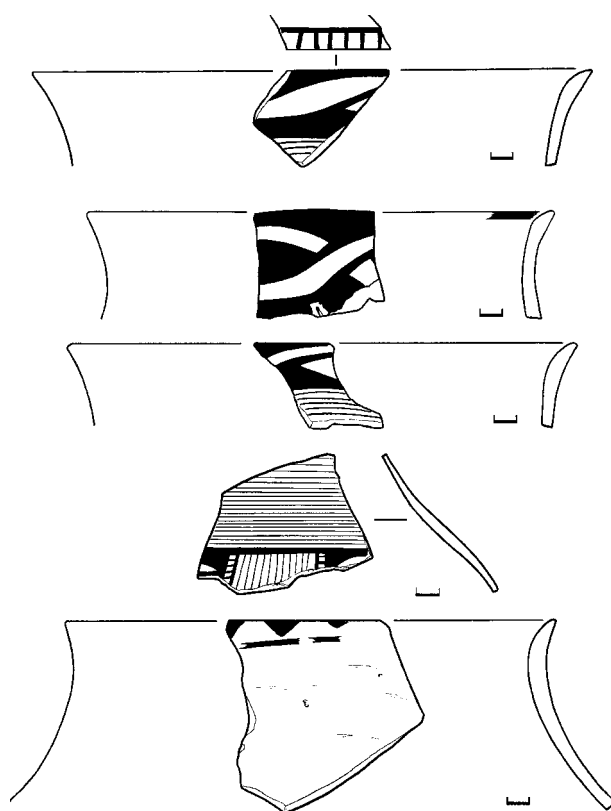

Рис. 7. Небелівка, кераміка I групи: кубкоподібні посудини, фрагменти

реальні прототипи великого розміру. У Небелівці маємо маленькі копії кубка і конічної миски, прикрашеної навскісними смугами (рис. 1, 6).

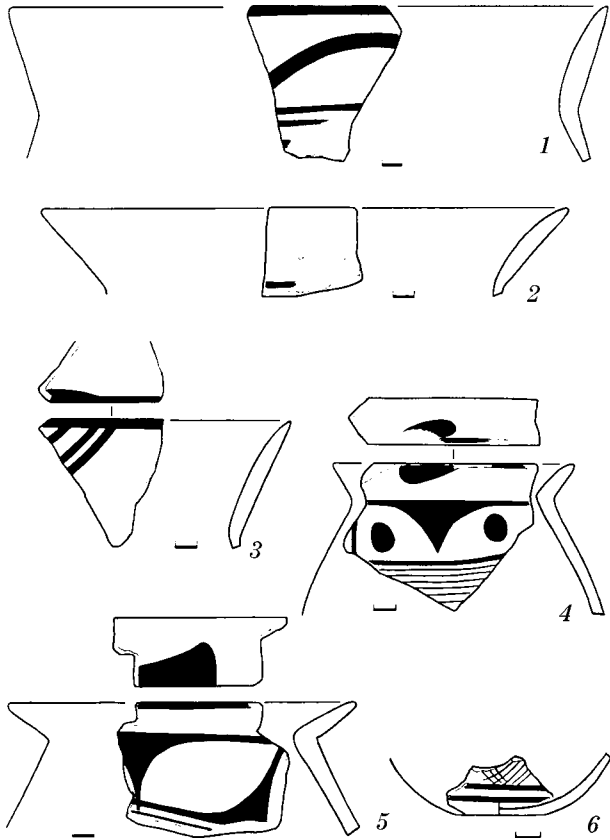

Рис. 8. Небелівка, кераміка I групи: 1—3 — кратери; 4—5 — амфори; 6 — нижня частина кратера(?)

Групоподібні посудини за формою дуже наближені до сфероконічних, але вирізняються вінцями, нахиленими всередину. Вони складають менше 2 %. Виявлено лише одну притаманну їм орнаментальну схему — S-подібна варіація меандра (рис. 10, 3—5).

Біноклеподібні вироби відносять до ритуального посуду. Вони складаються з двох циліндричних трубок із трохи опуклими боками, які мають з обох сторін чашоподібні розтруби-наверштя. Отвори трубок завжди наскрізні. Трубки з'єднувалися двома або трьома перемичками, хоча знайдені у Небелівці фрагменти «біноклів» мають сліди лише двох перемичок — верхньої і нижньої, які кріпилися по кінцях чашоподібних розтрубів. «Біноклі» з Небелівки досить великі та масивні. Прикрашено посудини навскісними смугами з трьох широких стрічок, а верхні чаші-розтруби ще і кометами (рис. 11).

Група II — т. зв. кухонний посуд — своєрідна кераміка типу «Кукутень С» (за Г. Шмідтом) із домішкою товчених черепашок у тісті. Питання її появи неодноразово розглядалося вченими, але, незважаючи на достатню численну бібліографію, суперечки довкола атрибуції цієї групи не вщухають. Найбільш вірогідним уявляється зв'язок цієї кераміки зі скелянською культурою (за Ю.Я. Расмакіним), а її розвиток у Трипіллі достатньо тривалий час відбувається паралельно з еволюцією інших гончарних технологій (Палагута 2001). У Небелівці вона складає невелику частину всього керамічного комплексу — 8,3 %.

Технологічні ознаки групи II кераміки з Небелівки істотно відрізняють її від традиційного

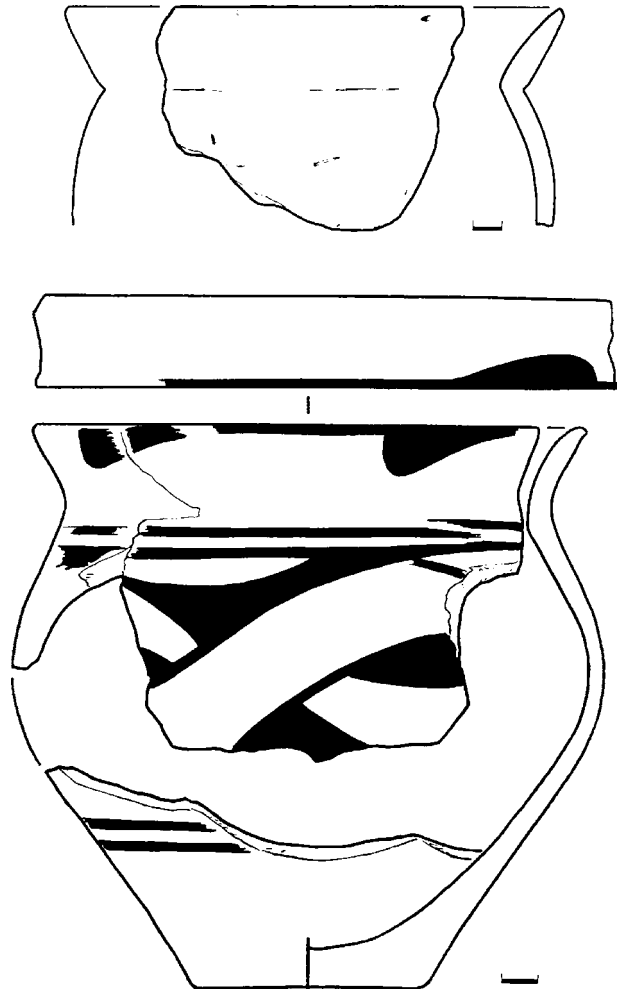

Рис. 9. Небелівка, кераміка I групи: горщики

«кухонного посуду» із домішкою товченої черепашки у тісті. Основу керамічного тіста виробів складають зазвичай озалізовані глини («рябі»), інші подібні сорти глин. Проте, за складом домішок у керамічних масах посудини II групи мають такі техніко-технологічні характеристики:

— озалізована глина + жорства (здебільшого кварц, іноді розміром до 8×6 , 5×4 мм), дрібний пісок, блискітки слюди, поодинокі зерна «кровоавіку», білі вкраплення (каоліну або вапняку);

— озалізована глина + товчена черепашка, пілоподібний пісок, поодинокі зерна «кровоавіку» (знайдено лише 1 екз. з такими характеристиками);

— озалізована глина + жорства (здебільшого кварц, іноді розміром до 8×6 , 5×4 мм), дрібний пісок, блискітки слюди + товчена черепашка;

— суміш з «білою» та озалізованою глин (прошарки чітко простежуються на зламі фрагментів, черепок дуже крихкий) + багато зерен «кровоавіку», пісок, білі вкраплення (каоліну або вапняку), окремі зерна кварцу.

Іноді на поверхні посудин простежуються сліди випалених зерен злаків.

Технологічний випал виробів здебільшого рівномірний, з невисокою температурою, відбувався у відновлювальному режимі, за рахунок чого черепок на зламі набув різних відтінків сірого кольору. Відновлювальне середовище забезпе-

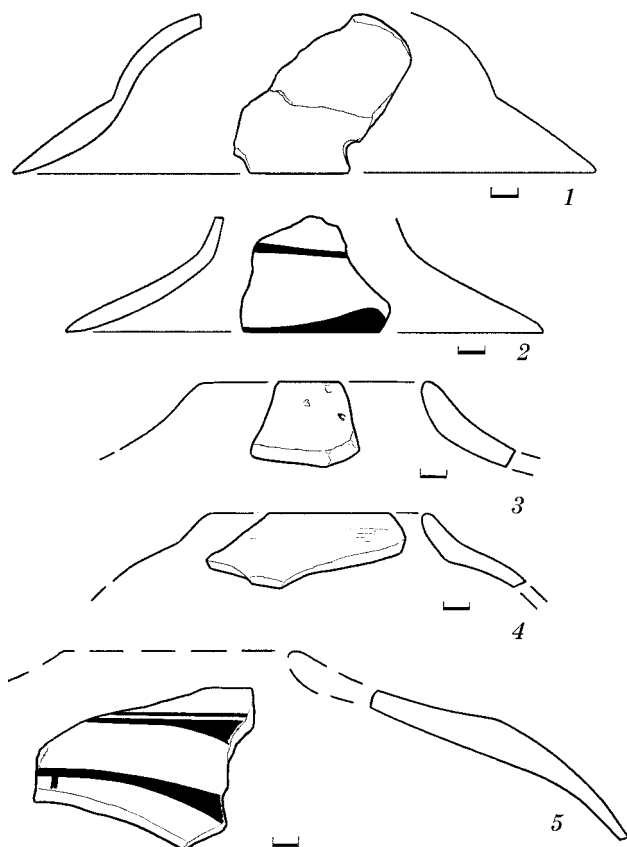

Рис. 10. Небелівка, кераміка I групи: 1, 2 — покритки; 3—5 — грушоподібні посудини, фрагменти

чує можливість випалу посуду при невисоких температурах, коли при взаємодії вуглецю та заліза окис останнього перетворюється у закис, а відкладення в порах вільного вуглецю ущільнює та зміцнює поверхню виробів (Сайко 1984, с. 148). Однак на більшості зразків, знайдених у Небелівці, спостерігаються сліди або повністю окисаційного, або нерівномірного випалу, що, очевидно, є наслідком пожежі, яка зруйнувала будівлю. Колір виробів має різні відтінки цегляного, коричнюватого-сірого, чорного тонів.

Формування посудин здійснювалося у техніці кільцевого наліпу. Характерним прийомом обробки кераміки групи II було вирівнювання та обробка поверхні зубчастим інструментом — «гребінцем», внаслідок чого вона вкривалася «розчосами». По вінцям «розчоси» йдуть вертикально чи трохи навскіс, по тулубу — вертикально, горизонтально, або косо. В окремих випадках ретельно виконані глибокі «розчоси» є єдиним, але доволі яскравим прийомом орнаментативності. Проте, в Небелівці досить часто зустрічається згладжування поверхні, іноді досить ретельне, після вирівнювання «гребінцем».

Морфологія та декорування посуду групи II. Горщики є єдиною формою, що репрезентує посудини цієї групи. Форма досить стала — вінця плавно або різко відігнуті назовні, горло широке, плічка опуклі, а при різко відігнутих вінцях більш гострореберні, дно нешироке. Проте, у Небелівці зустрічаються і нахилені досередини вінця. Посудини трохи приземкуваті. Додатковими деталями під вінцями є парні серпоподібні наліпи (на

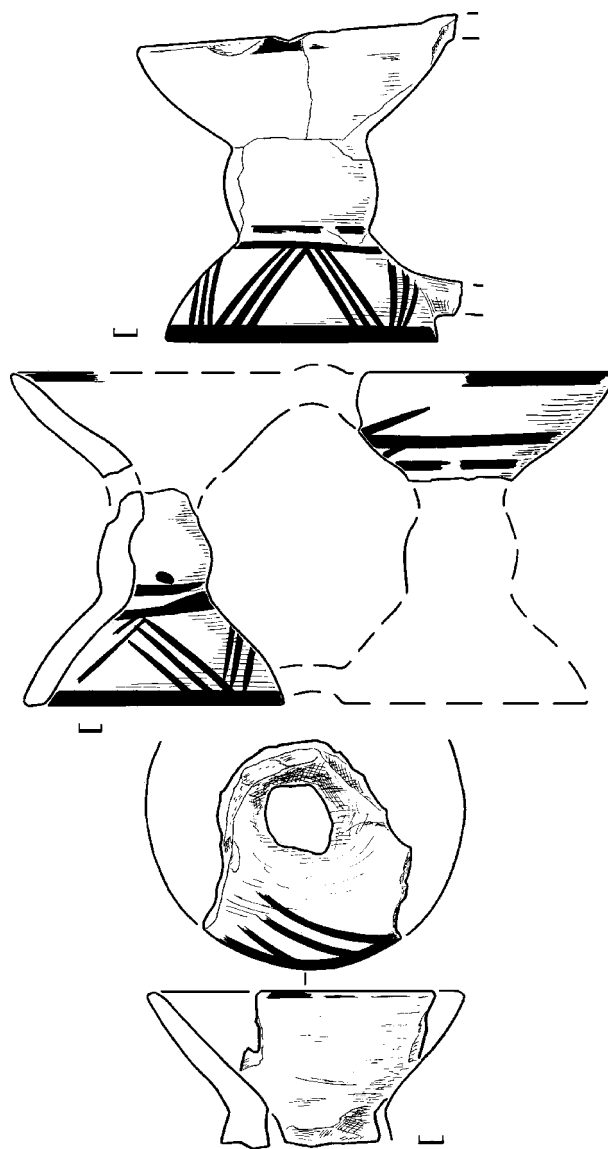

Рис. 11. Небелівка, кераміка I групи: біноклеподібні посудини

1 екз. — трійчастий наліп, а під ним — округле вдавлення від пальця). На плічках маємо наліпи у вигляді псевдоручок.

Орнаментували горщики зазвичай одним чи двома рядами наколів, насічок, різноманітних відбитків — по краю вінця і під шийкою, або тільки одним — по краю вінців. Форма заглиблень декору залежала, насамперед, від форми робочого інструменту — у вигляді трубочки, з округлим, трикутним, загостреним кінцем. Іноді горщики прикрашені відбитками шнура, відрізки якого спрямовані вертикально на плічках, або, в одному випадку, горизонтально по шийці, або, ще в одному випадку, відбитки шнура нанесені навскіс по краю вінця (рис. 12).

Група III — «сіро-лещена» кераміка — це посудини, випалені переважно у відновлювальному середовищі, з ретельно обробленою поверхнею, без фарбування. У Небелівці цей посуд не перевищує 1,5 %. Появу такої кераміки пов'язують із центральноєвропейськими культурами, контакти з якими фіксуються з середнього етапу Трипілья (Цвек 1985; Круц, Рижов 1997, с. 26, 32).

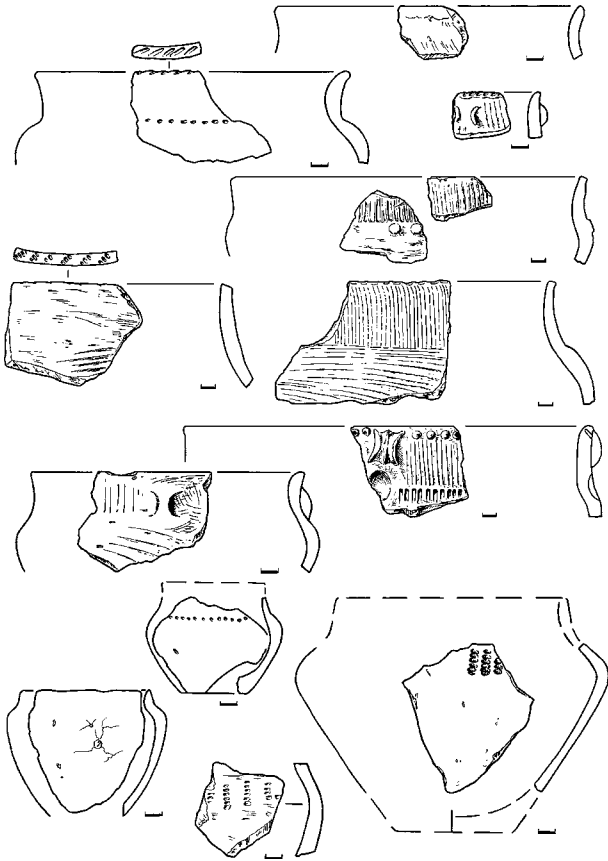

Рис. 12. Небелівка, кераміка II групи, фрагменти горщиків

Технологічні ознаки посуду групи III. Сировиною для кераміки цієї групи слугували гідро-слюдисті і болотисті «бурі» глини з природним вмістом органіки, піску, дрібних вкраплень вапняку (природно потовчена черепашка?). Випал досить високотемпературний, проходив здебільшого у відновлювальному середовищі. Ця група кераміки, як правило, відрізняється високими техніко-технологічними показниками. Черепки добре збереглися, міцні, важкі, гончарна маса щільна. Поверхня посудин додатково вкрита тонким шаром озалізненої глини, добре заглажена. Попередньо в цій групі ми розглядаємо фрагменти із заглибленою орнаментациєю¹.

Морфологія та декор посуду групи III. До посудин закритих форм (сфероконічні або грушоподібні посудини, уламок кратеру тощо) віднесено знайдені у Небелівці фрагменти, прикрашені ретельно проробленим спіральньо-жолобчастим орнаментом. Маємо також фрагмент вінець ступкоподібної покритишки, виготовленої з озалізненої глини з домішкою слюди. Останнє зближує цей виріб із посудом групи II. Ще один фрагмент, виготовлений за технологією групи III, але з вертикально спрямованими слідами гребінцевого згладжування вказує на форму горщика. Ймовірно, тут для виготовлення «кухонного» горщика із

відповідним оздобленням була застосована технологія іншої групи.

Отже, незважаючи на не зовсім задовільний стан керамічних знахідок, вдалося простежити тенденції розвитку керамічного комплексу поселення Небелівка. Відзначимо, що результати проведеного нами аналізу у деякій мірі відрізняються від даних по кераміці небелівської групи, які надає С.М. Рижов (Рижов 1999а, с. 407, рис. 108; с. 412, рис. 113). Ймовірно, це спричинено загальними умовами збереженості конкретного об'єкта. У подальшому, якщо із накопиченням матеріалів такі результати підтвердяться, можна буде ставити питання про хронологічне співвідношення різних ділянок поселення-гіганта Небелівка.

У групі розписного посуду, окрім звичного переважання мисок, досить стабільного відсотка кубків, сфероконічних посудин тощо, відмітимо переважання кількості кратерів над горщиками, характерне саме для кінця етапу В II, наявність амфор та «біноклів», а також відносно велику кількість кубкоподібних посудин. Проте, грушоподібна форма, досить розповсюджена для цього часу, у Небелівці є рідкісною, а біконічні посудини взагалі відсутні.

Серед орнаментальних схем кількісно переважає листоподібна, за нею йдуть S-подібні варіації меандра. Досить розповсюджені «тангентенк-райсбанд» і спрощено-лінійна схеми. У декорі мисок найбільш вживаною є 8-подібна схема.

Найбільш вражає розмаїття технологічних прийомів, використаних давніми керамістами у виробництві усіх груп посуду. На думку О.О. Бобринського, змішані (гібридні) прийоми виконання технологічних задач можливі тоді, коли один з гончарів потрапляє у виробничу зону, де панують технологічні традиції іншого гончара (Бобринский 1978, с. 92—99; Актуальные проблемы... 1999, с. 63—68). Безперечно, у Небелівці відбито один з етапів змішування технологічних прийомів. На нашу думку, тут продовжується процес впровадження «західнотрипільських» технологій у «східнотрипільські», раніше розпочатий у Побужжі (Гусев 1995, с. 245—251). У подальшому він здійснюватиметься вже на томашівських поселеннях протягом наступного етапу Трипілья С I.

Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). — Самара, 1999.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. — М., 1978.

Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е. — Вінниця, 1995.

Круц В.О., Рижов С.М. Верхньодністровська локальна група пам'яток трипільської культури та нові дані про зв'язки трипільців з населенням полгарської і лендельської культур. // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 23—32.

Овчинников Е.В. Трипільське населення Нижнього Поросся (етапи В II — С I): Автореф. дис...канд. іст. наук. — К., 2007.

Овчинников Э.В. Расписная керамика каневской группы Кукутень-Триполья // Раннеземлеробские культуры Буго-Дніпровського межиріччя: проблеми, дослідження (Кол. монографія: М-ли міжнар. наук.-практ. конф. 23—24 липня 2009 р., м. Умань). — Умань, 2009. — С. 33—49.

Овчинников Э.В. Расписная керамика каневской группы «Западного Триполья» (по материалам поселения

1. Питання про виділення за техніко-технологічними показниками окремої IV групи наразі вважається нами передчасним. У подальшому, з накопиченням матеріалів можна буде більш детально вивчити характеристики цих виробів.

хут. Незаможник) // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження / АДІУ. — 2010. — Вип. 3. — С. 18—26.

Палагута І.В. Кераміка типа «Кукутени С»: проблема походження і дальніші метаморфози // Трипільський світ та його сусіди: Тез. доп. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Збараж, 20—25 серп. 2001). — Збараж, 2001. — С. 37, 38.

Рижов С.М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 101—114.

Рижов С.М. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межириччя як історичне джерело: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 1999.

Рижов С.М. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межириччя як історичне джерело: Дис. ... канд. іст. наук / НА ІА НАНУ. — 1999а. — Ф. № 12, № 789.

Рижов С.М. Расписная керамика томашовской группы трипольской культуры // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 459—473.

Рижов С.М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипільля на території України // О. Ольжич. Археологія. — К., 2007. — С. 437—477.

Сайко Э.В. Техническая организация керамического производства раннеземледельческих культур // Studia Praehistorica. — София, 1984. — Вып. 7. — С. 131—152.

Стефанович В.А., Диденко О.П. Археологические памятники Уманщины. Т. 1: Умань, 1968 / НА ІА НАНУ. — Ф. 12, № 569.

Ткачук Т.М. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток // ЗНТШ. — 2002. — Т. 244. — С. 89—114.

Цвек О.В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності // Археологія. — 1985. — Вип. 51. — С. 31—45.

Цвек Е.В. Гончарное производство племен трипольской культуры // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. — К., 1994. — С. 55—95.

Чепмен Дж., Гейдарська Б., Вілліс Р., Сванн Н., Бурдо Н. Б., Котова Н.С., Беленко М.М., Відейко М.Ю. Дослідження на поселенні трипільської культури біля с. Небелівка 2009 р. // АДІУ 2009 р. — 2010. — С. 304—308.

Шишкін К.В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки (Черкас. обл.) // Археологія. — 1985. — Вип. 52. — С. 72—77.

Шмаглій М.М., Відейко М.Ю. Трипільські поселення на Черкащині // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 124—130.

Э. В. О в ч и н н и к о в

КЕРАМИЧЕСКАЯ ПОСУДА ТРИПОЛЬСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ НЕБЕЛЕВКА (по результатам раскопок 2009 г.)

В статье приведены результаты анализа керамики из эпонимного памятника — поселения-гиганта Небе-

левка (конец Триполья В II). Материалы происходят из раскопанной в 2009 г. постройки-«площадки». Особенности керамического комплекса рассмотрены с максимальным учетом признаков, включая технологические, морфологические, стилистические. Традиционным является большое количество в группе I (расписная посуда) мисок конической формы. Достаточно устойчивые позиции занимают сфероконические сосуды, кубки. Характерным для поселений этого времени является преобладание кратеров над горшками. Небольшим количеством представлены амфоры, грушевидные, кубковидные и биноклевидные сосуды. Среди орнаментальных схем преобладают листовидная и S-образная вариации меандра, меньшим количеством представлены «тангентенкрайсбанд» и упрощенно-линейные схемы, а в декоре мисок чаще всего встречается 8-образная схема. II группа — «кухонные» сосуды — представлена горшками с традиционными рельефными узорами, в т. ч. отпечатками шнура. Единичными фрагментами стенок представлены изделия с серо-лощеной поверхностью и орнаментированные углубленно-желобчатыми узорами (III группа). Технологические приемы, использованные керамистами Небелевки, указывают на смешение различных гончарных традиций, а именно — «восточно-трипольских» и «западно-трипольских».

Е. В. О в ч и н н и к о в

POTTERY FROM TRYPILLIAN SETTLEMENT NEBELIVKA (after excavations from 2009)

This article described pottery from Nebelivka — eponymous site of Trypillia Culture (the end of BII stage). Finds originated from remains of house, explored at 2009 by N. Burdo and M. Videiko. The specific feature of pottery from this site explored on base of more possible amount of characteristics, which included technological, morphological and stylistic signs. The largest amount of forms at the first group (painted pottery) belonged to conical form bowls. Sufficiently stable positions possessed by spherical vessels, goblets.

Predominance of the craters over pots are typical for the settlements at this time. Amount of amphoraes, pear-like, goblet-like and binocular vessels is not great. Among the ornamental compositions predominate leaf-like and S-like variation of meander, by the less amount presented «tangentenkreisband» and simplified-linear schemes, decoration of bowls mainly presented by the 8-like scheme. The second group of pottery — «kitchen» vessels presented by pots with traditional relief decoration including imprints of cord. By singular fragments of sides presented articles with grey-polished surface and decorated by incised-grooved patterns (the third group of pottery). Technology, used by people, who produced pottery at Nebelivka, indicated the mixing of different traditions, just «eastern-trypillian» and «westerntrypillian».

С. Д. Лысенко, П. Макарович,
С. С. Лысенко, Т. Ю. Гошко

МЕТАЛЛИЧЕСКИЕ ИЗДЕЛИЯ ИЗ КУРГАНОВ КОМАРОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ МОГИЛЬНИКА БУКОВНА

Статья посвящена публикации металлических изделий тшинецкого культурного круга из курганов могильника Буковна Тлумачского района Ивано-Франковской области, исследованных в 2010 г.

Ключевые слова: тшинецкий культурный круг, комаровская культура, Буковна, могильник.

Курганный группа Буковна (укр.: Буківна, пол.: Bukówna) расположена примерно в 14 км на север от Тлумача, на запад от с. Буковна Тлумачского р-на Ивано-Франковской обл. Занимает высокий правый берег р. Днестр. До 1939 г. эта территория входила в Тлумачский уезд Польши. Курганы тянутся цепочкой с севера на юг вдоль всего села.

Исследование могильника было начато в 1931 г., когда Ян Брык раскопал 6 курганов (Bryk 1932; Rogozińska 1959). В 1937 г. Маркиан Смишко и Ирена Сивкувна исследовали еще 7 насыпей (Siwkówna 1937). Все курганы относятся к комаровской группе комаровской культуры тшинецкого культурного круга (ТКК).

Бронзовые изделия были отмечены только в кургане III (1937). В южной части кургана, в яме среди слабо обожженных костей и большого количества углей, были обнаружены бронзовая булава с грибовидной головкой и бронзовый многоспиральный браслет со спиральными щитками (рис. 1). Длина булавки 31 см. Браслет изготовлен из бронзовой ленты сегментовидной в сечении, свернутой в 5 оборотов; на концах лента переходит в круглую проволоку, свитую в спиральные щитки. Несколько севернее ямы были найдены два спиральных щитка, интерпретированные авторами раскопок в качестве головок еще двух булавок (на наш взгляд, более вероятно, что это фрагменты щитков *двуспиральной фибулы*) (Siwkówna 1937, s. 67—69, rys. 1—2).

В 2010 г. исследования могильника были возобновлены совместной украинско-польской экспедицией Института археологии НАНУ, Университета им. Адама Мицкевича в Познани и

Прикарпатского национального университета им. В. Стефаника. Полностью раскопан один курган (№ 1) и частично исследован еще один курган (№ 2), поврежденный грабительским шурфом. Оба кургана относятся к классической фазе тшинецкого культурного круга.

КУРГАН № 1 расположен к западу от с. Буковна, в 250 м к югу от поворота грунтовой дороги на с. Милованье. Высота кургана около 1,5 м, диаметр 16 м. На разных уровнях в насыпи обнаружено 38 сосудов и их развалов и около 300 кремневых изделий. На всех уровнях насыпи кургана встречаются также мелкие угольки и мелкие кальцинированные кости.

В северо-западном секторе кургана зафиксирована ограда из моренных валунов (объект № 3), имитирующая погребальное сооружение (рис. 2). Валунеры очерчивают площадку прямоугольной формы, размерами (по внешнему контуру) 1,65 × 0,9—0,8 м, достаточную для труположения взрослого человека. Никаких человеческих останков внутри объекта не обнаружено (возможно, это кенотаф).

В 1,5 м на восток от северной половины ограды на уровне погребенной почвы, рядом с сосудами № 31 и 33, лежала бронзовая булава. Тут же найден бронзовый предмет в виде тонкой свернутой пластины (большая пронизь?) и кремневая стрела с выемкой в основании.

1. **Булава бронзовая** с пластинчатой головкой (рис. 4, 5). Обнаружена в 0,15 м на северо-запад от сосуда № 31. Лежала головкой на северо-восток на уровне 1,23 м от вершины кургана (0,93 м от R₀) (рис. 3). Под булавкой прослежены следы органики. Контур пятна неровные, диаметр около 30 × 20 см.

Длина булавки (сохранившаяся) — 300 мм, длина стержня — 240 мм; размеры сохранившейся части щитка — 60 × 40 мм. Толщина щитка около 1 мм, ближе к стержню расширяется до 1,5 мм. Щиток украшен четырьмя жемчужинами, расположенными квадратом. Одна из верхних

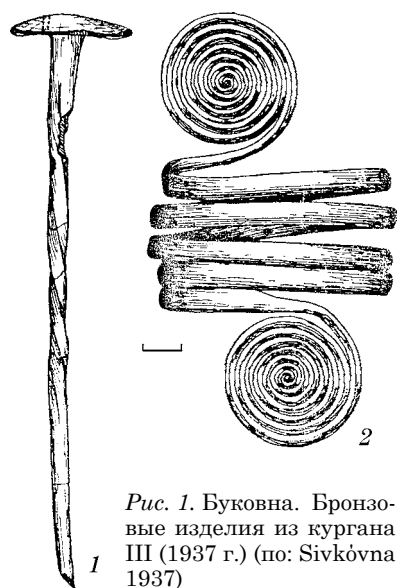

Рис. 1. Буковна. Бронзовые изделия из кургана III (1937 г.) (по: Sivkóvna 1937)

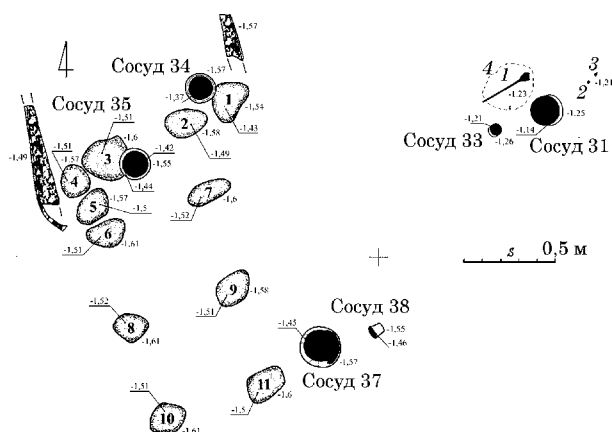

Рис. 2. Буковна. Курган 1. Местонахождение булавки по отношению к погребальному сооружению: 1 — бронзовая булавка; 2 — бронзовая пронизь; 3 — наконечник стрелы; 4 — следы органики

Рис. 3. Буковна. Курган 1. Место находки булавки

Рис. 4. Буковна. Курган 1. Бронзовая булавка

жемчужин имеет отверстие диаметром около 1 мм, образовавшееся вследствие функционального износа. Край щитка и его верхний край выкрошились при расчистке. Первоначально щиток, вероятно, был вытянуто-подромбический со скругленными углами. Сверху, видимо, заворачивался в горизонтальную трубочку (?). Верхние 70 мм стержня завиты вдоль оси по часовой стрелке. В этом месте стержень квадратный в сечении, размер сечения 4×4 мм. Остальная часть стержня круглая в сечении, диаметром 4 мм; к острию равномерно сужается (кончик обломан). Изделие сильно патинировано; форма представлена сплошными окислами.

Чтобы извлечь изделие из раскопа, пришлось применить гипсовую заливку с последующим извлечением земли с противоположной стороны гипсовой формы. В связи с этим, предварительная прорисовка изделия произведена с внутренней стороны и представляет своего рода негатив — при сохранении формы, вместо ямок нанесены жемчужины.

2. **Пронизь (?) бронзовая** (рис. 6) обнаружена в северо-западном секторе (кв. А/1), в 0,3 м на восток от булавки. Уровень залегания 1,21 м от вершины кургана (0,91 м от R_0).

Изделие представляет собой тонкую пластину, свернутую в трубочку в несколько оборотов.

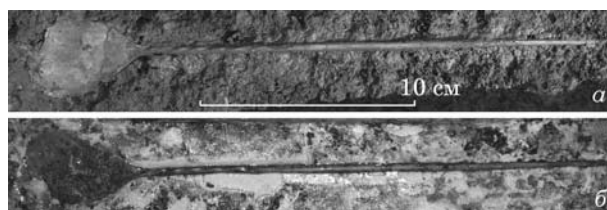
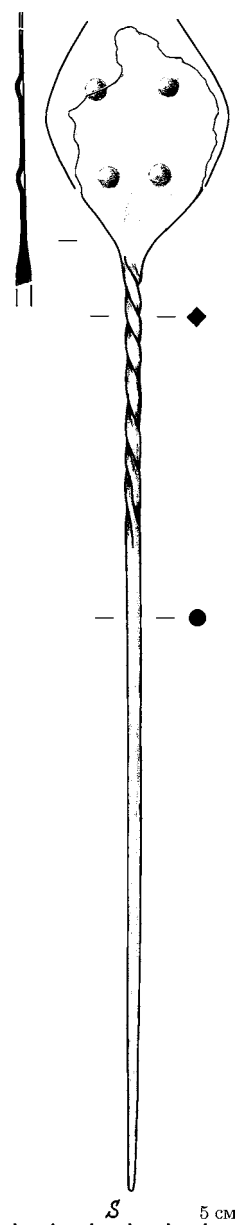
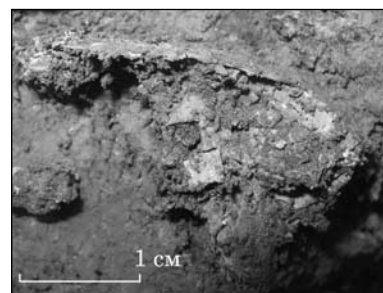

Рис. 5. Буковна. Курган 1. Бронзовая булавка: а — вид с внешней стороны, in situ; б — вид с внутренней стороны, в гипсовой форме

Рис. 6. Буковна. Курган 1. Бронзовая пронизь (?)

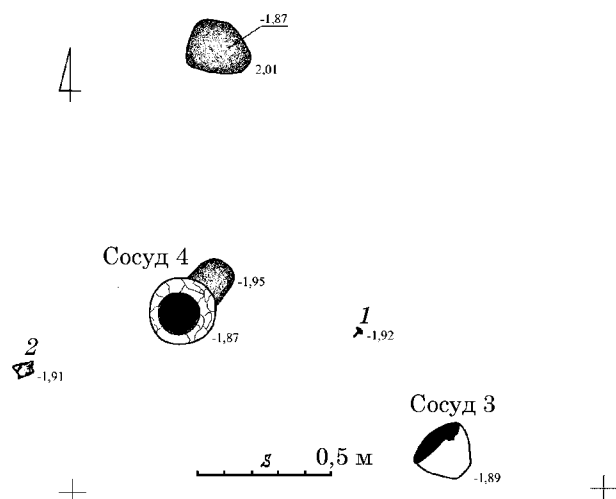

Рис. 7. Буковна. Курган 2. Местонахождение булавки по отношению к погребальному сооружению: 1 — бронзовая булавка; 2 — древесный уголь

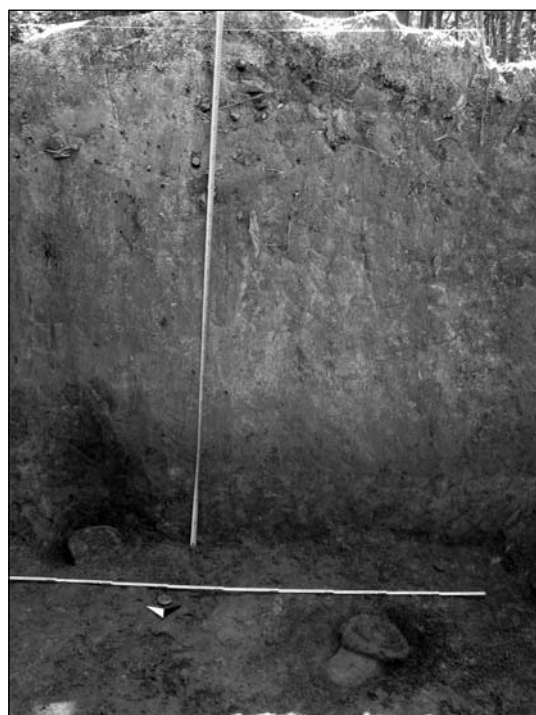

Рис. 8. Буковна. Курган 2. Место находки булавки

Длина более 30 мм, диаметр около 10 мм; толщина пластины около 0,3 мм. Изделие представлено сплошными окислами; совершенно рассыпалось при расчистке.

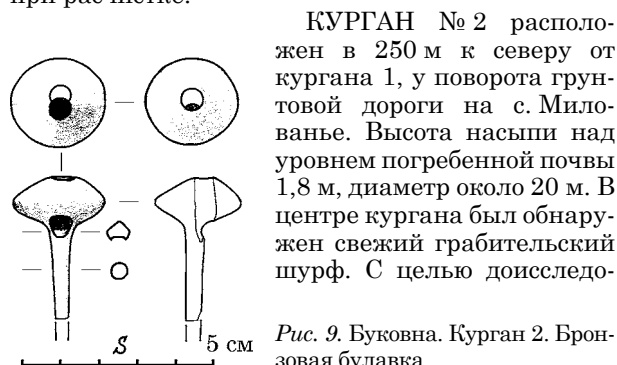

Рис. 9. Буковна. Курган 2. Бронзовая булавка

Рис. 10. Буковна. Курган 2. Бронзовая булавка

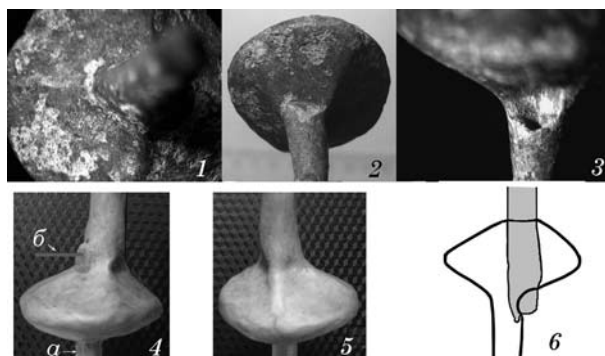

Рис. 11. Буковна. Макроморфология булавки из кургана 2: 1 — ребра на нижней части головки; 2 — вмятины от ногтей у основания иглы; 3 — углубление в игле от деревянного стержня; 4, 5 — восковая модель (а — деревянный стержень, б — штифт для удержания стержня); 6 — схема расположения деревянного стержня

вания вероятного центрального погребения, вершина кургана была накрыта раскопом площадью 5×4 м. К северу и югу от раскопа, продолжая линию его западной бровки, были пущены траншеи, позволившие получить разрез насыпи.

Раскопом были зафиксированы остатки каменной оградки, аналогичной оградке из кургана № 1 (рис. 7; 8). Объект, видимо, был ориентирован по линии запад-восток. На одном из камней стояла закрытая чаша, рядом лежала на боку коническая банка. Среди камней обнаружена верхняя часть бронзовой булавки. Установлено, что большая часть погребального сооружения была разрушена грабителями. Согласно сообщениям лесников, за несколько месяцев до начала работы экспедиции на кургане копали «черные археологи», обнаружившие тут изделия из бронзы.

Булавка бронзовая с приплюснуто-биконической головкой (рис. 9; 10). Найдена в кв. Г/2, в 0,5 м на восток от сосуда № 4. Находилась на уровне 1,92 м от R_0 (вершина кургана).

Сохранилась только головка и верхняя часть стержня. Общая длина сохранившейся части изделия — 37,5 мм. Головка ассиметрична; диаметр $23,3 \times 25,3$ мм, высота — 13 мм. От верха головки к основанию иглы идет сквозное отверстие диаметром 6 мм. В центральной части отверстие несколько расширяется. Стержень круглый в сечении; сохранился на 24,5 мм. Диаметр основания стержня 4,5 мм, далее сужается до 4 мм. Нельзя исключать, что ниже излома стержень был под-

Таблица 1. Буковна, 2010 г. Спектральный анализ бронзовых изделий.

Предмет	№ ан.	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co	Au
Булавка, к. 2	385	54,07	—	0,158	—	1,154	0,642	1,715	0,272	—	—	0,045
Булавка, к. 1	386	78	0,047	0,117	0,008	0,204	—	2,346	1,741	—	—	0,047
Подвеска, к. 1	387	77,95	—	0,062	—	0,056	—	0,089	5,117	—	—	—

Таблица 2. Буковна, 2010 г. Результаты радиоуглеродной датировки кургана 1.

1	Буковна, курган 1, сектор СЗ, рядом с об. 3	почва с углем, 33 гр	Ki-16735	3440 ± 170	1σ 1950—1520 BC 2σ 2300—1300 BC
2	Буковна, курган 1, сектор ЮВ, слой 5	почва с углем, 37 гр	Ki-16738	3540 ± 270	1σ 2300—1500 BC 2σ 2700—1100 BC
3	Буковна, курган 1, сектор СЗ, у булавки	почва с углем, 37 гр	Ki-16739	3640 ± 270	1σ 2500—1650 BC 2σ 2900—1400 BC

квадратный в сечении и закручен вдоль своей оси по аналогии с булавкой из кургана III (1937 г.).

Булавка из кургана 2 была отлита по восковой модели. Следы формовки модели можем наблюдать на нижней поверхности головки. Это четыре заглаженных ребра (рис. 11, 1) и две вмятины от ногтей между ними около основания иглы (рис. 11, 2). Булавка, вероятно, была вылеплена из одного куска модельного воска, так как в месте перехода головки в иглу не наблюдается никаких следов модельных швов. Деревянный стержень для образования сквозного отверстия в головке частично был заформован в воск модели иглы (рис. 11, 6), а с противоположной стороны закреплен в глине, возможно при помощи штифта. В результате, после заполнения формы металлом, в игле образовалось углубление (рис. 11, 3). Для подтверждения сделанных выводов, была создана восковая модель булавки. На фотографии можем наблюдать результаты эксперимента (рис. 11, 4, 5).

Изделия из курганов сильно окислены. Чтобы выяснить хотя бы приблизительно состав металла, был проведен спектральный анализ продуктов коррозии (табл. 1). Анализировались полностью окисленные фрагменты подвески и щитка булавки из кургана № 1, а также поверхность головки булавки из кургана № 2. По результатам спектрального анализа можно сделать вывод, что металл представлял собой оловянистую бронзу. Высокие показатели олова объясняются тем, что в бронзах коррозии в первую очередь подвержен твердый раствор олова в меди. В состав бронз также входили в значительном количестве арсен, серебро и цинк.

В Северном Причерноморье булавка из кургана 1 находит аналогии среди украшений комаровской культуры тшиньского культурного круга: Гуляй-Город под Смелой (2 экз.) (Бобринский, 1887, с. 102, табл. IX: 7—8; Березанская 1972, с. 60, рис. 18, 1, 3; Лысенко, Лысенко Св., Диденко, Якубенко 2005, с. 153, рис. 1; 2, 1), Комаров, курган 6 (Swiesznikow, 1967, tabl. V, 1), Малополовецкое-3 (Лысенко, Лысенко Св., 2001, рис. 11, 6); а также среди материалов культурного круга Ноуа-Сабатиновка-Кослоджень: поселения Вышетарасовка (сборы А.В. Бодянского; Шарафут-

динова, 1987, с. 73, рис. 2; Вангородская, 1987, с. 39, 44, рис. 1) и Трикраты (Шарафутдинова, 1987, с. 73, рис. 2), клады Меджидия и Бэлей в Румынии (Petrescu-Dîmbovița, 1977, pl. 20, 8; 74, 51, 52; 75, 1; Шарафутдинова, 1987, с. 73, рис. 2, 4—6) поселение Ульму (Morintz, 1978, fig. 74; Шарафутдинова, 1987, с. 73, рис. 2, 7). Однако от известных в комаровской культуре булавок с ромбическим щитком булавка из Буковны отличается схемой нанесения жемчужин, расположенных не «крестом», а «квадратом».

В отличие от булавок комаровского типа, булавки с пластинчатой головкой из Центральной Европы имеют подовальную форму щитка и не могут быть привлечены в качестве непосредственных аналогий (Сафронов, 1968, с. 19, рис. 5, 6, 7; Laux, 1976; Müller-Karpe 1980, taf. 530, A: 4).

Булавки с уплощенно-биконической головкой среди опубликованных материалов на Украине не известны. Подобную форму головки имеет булавка из Каменец-Подольского музея [КАРХ-1300]. Однако диаметр головки упомянутого изделия гораздо меньше, а сама булавка по богатой орнаментации иглы находит непосредственные параллели среди бронз гордеевского круга. В комаровской культуре ближе всего к булавке из кургана 2 в Буковне стоят булавки с грибовидной (гвоздевидной) головкой, особенно изделие, происходящее из кургана № 8 Комаровского могильника (Suliminski, 1939, rys. 5, 1; Swiesznikow, 1967, tabl. I, 1). Последнее имеет близкую схему отверстия в шляпке, неизвестную на прочих булавках такого типа (Лысенко, Лысенко Св., Диденко 2004, рис. 2; 3). В Центральной Европе булавки с уплощенно-биконической головкой и близкой схемой отверстия в ней находят аналоги среди материалов ксидерского горизонта (Muller-Karpe 1980, taf. 313, 1—5; 320, B: 20).

Курганы с бронзовыми изделиями из Буковны и Комарова были отнесены И.К. Свешниковым к первому этапу комаровской культуры (Swiesznikow, 1967, s. 73). Этим же периодом может быть датирован также и керамический комплекс обоих курганов, исследованных в 2010 г. — в целом достаточно архаичный. Предварительно можем датировать эти курганы в пределах второй четверти 2 тыс. до н. э. По остаткам смешанного с

почвой древесного угля из кургана № 1 получена серия радиоуглеродных дат (табл. 2). Несмотря на значительную погрешность, связанную с малым количеством угля, предоставленного на анализ, эти даты вполне согласуются с датировкой комплексов по металлическим изделиям и керамике.

Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине. — К., 1972.

Бобринский А. Курганы и случайные археологические находки близ Смелы. — СПб., 1887. — Т. I.

Вангородская О.Г. О связях культуры многоваликовой керамики по материалам украшений // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1987. — С. 38—48.

Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2000 г. // АБУ 1999—2000 pp. — 2001. — С. 147—159.

Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Диденко С.В. Шпильки з круглою шляпкою та вушком із зібрання Національного музею історії України // Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття. — К., 2004. — С. 191—196.

Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Диденко С.В., Якубенко Е. А. Бронзовые украшения эпохи поздней бронзы — начала раннего железного века из фондов Национального музея истории Украины // Проблемы археологии Среднего Поднпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. — К.; Фастів, 2005. — С. 152—200.

Сафронов В.А. Датировка Бородинского клада // Проблемы археологии. — М., 1968. — Вып. 1. — С. 75—128.

Шарафутдинова И.Н. Бронзовые украшения сабатиновской культуры (к вопросу о контактах) // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1987. — С. 69—86.

Bryk J. Tymczasowe sprawozdanie z badan archeologicznych w Bukownie, pow. Tlumacki // Sprawozdania PAU. — 1932. — T. XXXVII. — № 5. — S. 21—22.

Morintz S. Contributii arheologice la istoria trasilor timpurii // Epoca bronzului in spatiul carpato-balcanic. — Bucuresti, 1978.

Müller-Karpe H. Bronzezeit (Dritter teilband, tafeln) // HV. — Munchen, 1980. — d. IV. — 602 taf.

Petrescu-Dimbovița M. Depozitele de bronzuri din Romnia. — București, 1977.

Sulimirski T. Kurgany Komarowskie // Złoty Szlak. — Stanisławów, 1939.

Rogosińska R. Cmentarzysko kultury komarowskiej w Bukownie // Materiały Archeologiczne. — 1959. — T. I. — S. 97—114.

Siwkówna I. Tymczasowe wyniki badań terenowych w Bukónej, pow. Tlumacki // Z otchłani wieków. — 1937. — XIII. — S. 67—70.

Swiesznikow I.K. Kultura komarowska // AP. — 1967. — S. 39—107.

С. Д. Лысенко, П. Макарович,
С. С. Лысенко, Т. Ю. Гошко

МЕТАЛЕВІ ВИРОБИ З КУРГАНІВ КОМАРІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МОГИЛЬНИКА БУКІВНА

У 2010 р. спільною україно-польською експедицією були поновлені розкопки курганного могильника Буківна у Тлумачському р-ні Івано-Франківської обл. Досліджені 2 кургана комарівської культури тшинецького культурного кола. З кургана 1 походить бронзова шпилька із пластинчастою підромбічною голівкою. У кургані 2 знайдена верхня частина шпильки із приплюснuto-біконічною голівкою, відлита по восковій моделі. Спектральний аналіз продуктів корозії показав, що метал був олов'янистою бронзою. До складу бронзи також входили в значній кількості арсен, срібло та цинк. На підставі археологічних паралелей та радіоуглецевих дат кургани можуть бути попередньо датовані в межах другої чверті 2 тис. до н. е.

S. D. Lysenko, P. Makarowicz,
S. S. Lysenko, T. J. Goshko

IRONMONGERIES FROM THE BARROWS OF BURIAL GROUND BUKOVNA OF KOMAROV CULTURE

In 2010 the excavations Ukrainian-Poland expedition of barrow burial ground of Bukovna in Tlumach district of Ivano-Frankovsk region were renewed. 2 barrows of Komarov culture of Tshinets cultural circle were investigated. The bronze pin with a lamellar rhombic pinhead is descended from the first barrow. An upper part of the pin with a flattened biconic pinhead cast of wax model was found spectral analysis of products of corrosion showed the metal was tin bronze. There was also arsen, silver and zink in considerable quantity in structure of bronze. On the base of archeological parallels and radiocarbonaceous dates barrows can beforehand be dated in the limits of the second quarter 2000 B.C.

Е. Е. Ф и а л к о

ПОГРЕБЕНИЕ АМАЗОНКИ В ДОЛИНЕ РЕКИ МОЛОЧНОЙ

Представлены материалы одного из погребальных комплексов скифской амазонки курганного могильника Аккермень I.

К л ю ч е в ы е с л о в а: амазонки, скифы, курганы, оружие, Северное Причерноморье.

В долине р. Молочной, преимущественно вдоль ее левого берега, между г. Большой Токмак и с. Ново-Филипповка, растянулась цепь курганных групп (34) и отдельных курганов. В 1951 г. Молочанская экспедиция Института археологии АН УССР под руководством А.И. Тереножкина начала исследование курганов близ с. Ново-Филипповка Мелитопольского (ст. — Ново-Васильевского) р-на Запорожской обл. В 1952 г. к работам подключилась Скифская степная экспедиция Института истории материальной культуры АН СССР под руководством Б.Н. Гракова. Предварительно на землях совхоза «Аккермень» выявили 27 насыпей и группу практически полностью распаханных пятен. Всего за два полевых сезона в долине р. Молочной раскопали 83 кургана (включая пятна), в которых открыто 369 разновременных могил — от эпохи ранней бронзы до периода раннего средневековья. Курганы относятся преимущественно к бронзовому веку. Эпохой раннего железа датируется 78 могил. В научный оборот эти погребальные памятники вошли как курганы близ с. Ново-Филипповка и совхоза «Аккермень» (группы Аккермень I и Аккермень II) (Тереножкін 1960, с. 3—5). Скифский период могильника представлен восемью преимущественно разрозненными могилами рядовых скифов.

В курганной группе Аккермень I (западной группе у совхоза «Аккермень», растянувшейся на 1,2 км) за два сезона исследований раскопано 17 насыпей и два пятна (рис. 1). К скифскому времени отнесены четыре погребения — три из них впускные (два мужских воинских и одно с костяком не определенного пола, остатки инвентаря которого представляет лишь лепной сосуд) и одно

основное (женское с оружием). Особый интерес для нас представляет последнее — основное погребение 2 кургана № 16.

Курган № 16 высотой 0,5 м, диаметром 20 м, расположенный в западной части курганной группы, раскопан площадкой 12 × 12 м (рис. 2). Насыпь сооружена над скифской могилой (№ 2), позднее в центр ее впустили позднекочевническое захоронение (№ 1). Кроме того, в насыпи зафиксированы два небольших обломка красноглиняных амфор (Вязьмітіна та ін. 1960, с. 63).

Погребение № 2 совершено в катакомбе (рис. 3). *Входная яма* овальная в плане, ориентированная по линии З—В с незначительным отклонением, размерами по верху 1,85 × 0,65—0,85 м, по дну — 2,1 × 0,55 м. Стенки ее скошены в северном направлении (в сторону камеры) и дно ямы, таким образом, смещено к северу на 20—25 см. Дно — на глубине 3,57 м от поверхности (3,07 м от уровня погребенной почвы — п. п.). По центру южной стены, на глубине 1,8 м (от уровня п. п.), оставлена небольшая материковая ступенька подтреугольной формы, размерами 0,5 × 0,3 м. Дно входной ямы ступенькой (шириной 0,5—0,55 м) направлено в сторону узкого (0,25—0,3 м) щелевидного входа в камеру. Вход в катакомбу закрывал деревянный дощатый заслон, упиравшийся в некую опорную конструкцию из вертикально вкопанных в пол на расстоянии 3—5 см друг от друга столбиков (шириной 3—4 см, толщиной 1—2 см). Остатки заслона обнаружены на дне погребальной камеры.

Камера, близкой к овалу формы, ориентирована параллельно входной яме. Размеры ее — 3,25 × 1,55 м, высота у входа — 0,9 м, пол на глубине 3,85 м от уровня п. п. На стенках входной ямы и камеры сохранились отчетливые следы теловидных орудий — с подтреугольным рабочим краем (шириной 4 см) и прямым (шириной 6 см). У входа в погребальную камеру, в заполнении чуть выше дна, обнаружены две соединенные ржавчиной втулки копий (1).

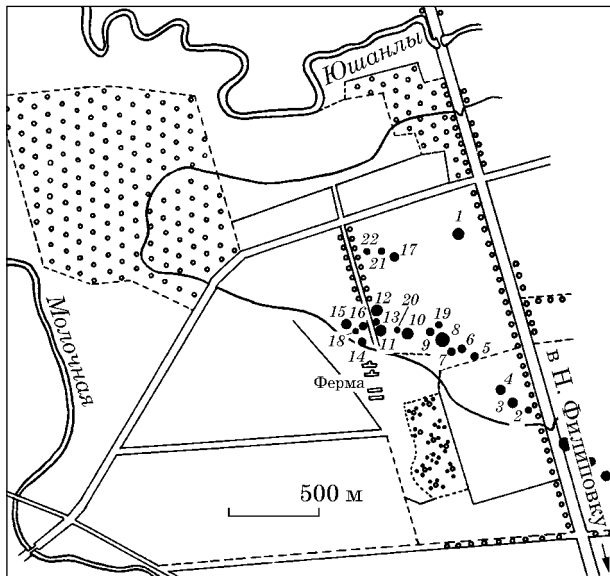

Рис. 1. План курганный группы Аккермень I

В центре погребальной камеры, ближе к северной стенке, лежала молодая (около 20 лет) женщина, вытянуто на спине, головой на З. Ноги ее слегка сдвинуты вправо таким образом, что корпус погребенной фактически повторял изгиб задней стенки катакомбы. Камера кажется слишком просторной для одного человека. В южной ее части зафиксированы лишь валявшиеся в беспорядке истлевшие доски заслона (шириной до 20 см), частично накрывшие левую руку погребенной.

За головой женщины, под западной стенкой, стояло большое деревянное блюдо (2) с остатками жертвоприношения — боком молодого быка (ребрами без позвонков и ног) (рис. 4, 1) и воткнутым

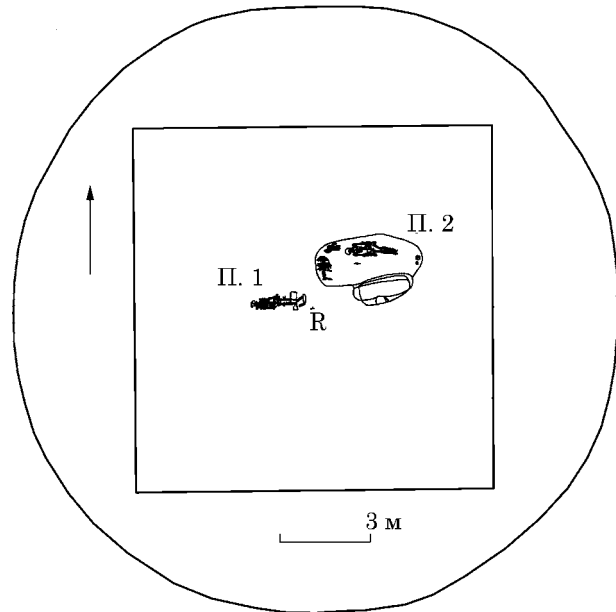

Рис. 2. План кургана № 16

в него железным ножом (3). Рядом, в С—З углу камеры, лежал изогнутый боевой пояс с металлическим покрытием (4) и колчан со стрелами (5), обращенными наконечниками в западную сторону (рис. 5). Под спиной погребенной, с левой стороны от шейных позвонков, находилось бронзовое зеркало с деревянной ручкой (6). На шее сохранилось рассыпавшееся ожерелье из стеклянных бусин (7). Запястье правой руки украшали три браслета: ближе к кисти был надет бронзовый (8), выше — серебряный (9) и перевязка из стеклянных бусин (10) между ними (рис. 6, 1). Вдоль северной стены могилы, у левой руки погребенной, лежали два

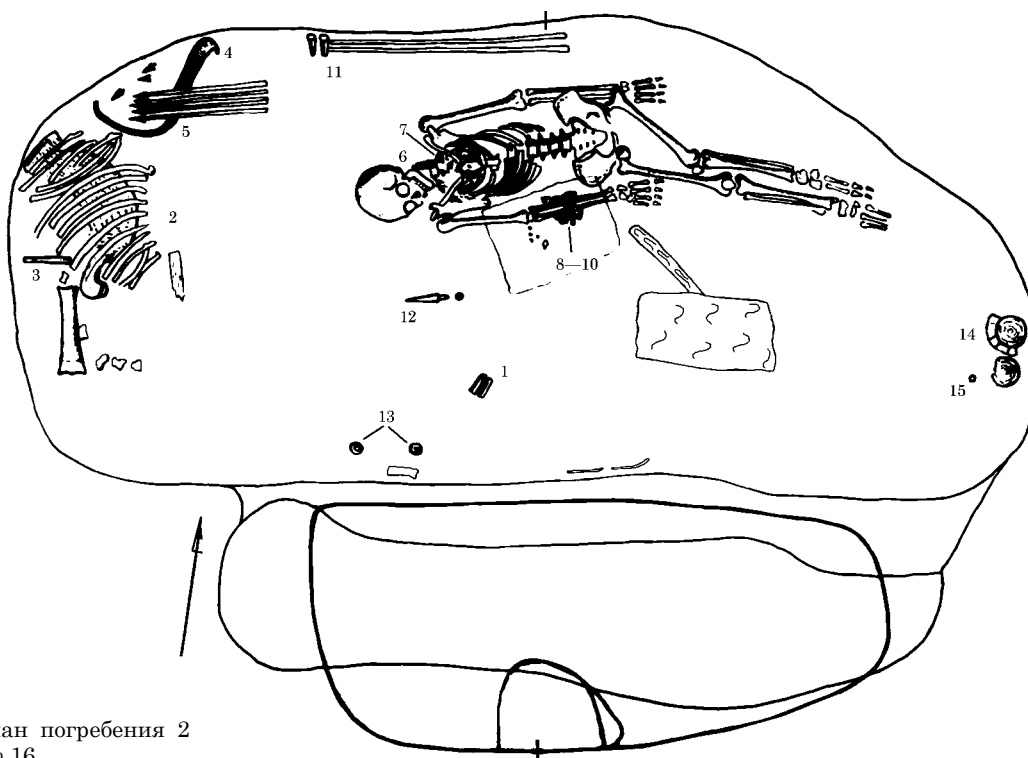

Рис. 3. План погребения 2 кургана № 16

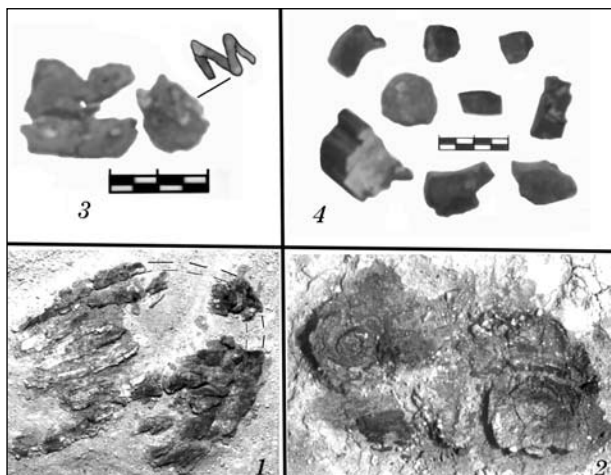

Рис. 4. Находки деревянной посуды из погребения 2 кургана № 16: 1 — блюдо; 2 — придонные части двух сосудов; 3 — фрагменты сосуда со следами ремонта; 4 — фрагменты сосудов

Рис. 5. Пояс и колчан со стрелами на полу камеры погребения 2 кургана № 16

истлевшие копейные древка с железными подтоками (11). Справа от головы (в 25 см) лежало шило с деревянной ручкой (12). Рядом, в 10 см от южной стены, в пол ямы, на всю длину пера, на расстоянии 20 см один от другого, были вертикально вбиты два железных наконечника копий (13). Под восточной стенкой стояли два совершенно истлевших деревянных сосуда — ковш и округлодонный сосуд (14) неясной формы (рис. 4, 2), свинцовое пряслице (15) рядом с ними. Кроме того, в коллекции находок из погребения сохранились: железные втулка копья (16) с ворваркой при ней (17), деревянные стержень (18) и предмет (19), не упоминавшиеся ни в тексте отчета, ни в публикации. Локализация их остается не ясной, т.к. не отмечены они и на плане погребения.

ОПИСАНИЕ НАХОДОК

1. Втулки железные — 2 экз. (рис. 7, 4).

В виде приплюснутых, слегка сужающихся к одному концу, цилиндров, свернутых из железной пластины с несомкнутыми концами. Одна втулка сохранилась полностью, вторая фрагментирована. Длина — 9,4 и 7,7 см, диаметр, соответственно, 2,6—1,5 × 1,3—1,1 и 2,5—2,2 × 1,7—1,5 см.

2. Блюдо деревянное (рис. 4, 1).

Плотная древесина сильно истлела, в ней образовались широкие трещины. Блюдо овальной фор-

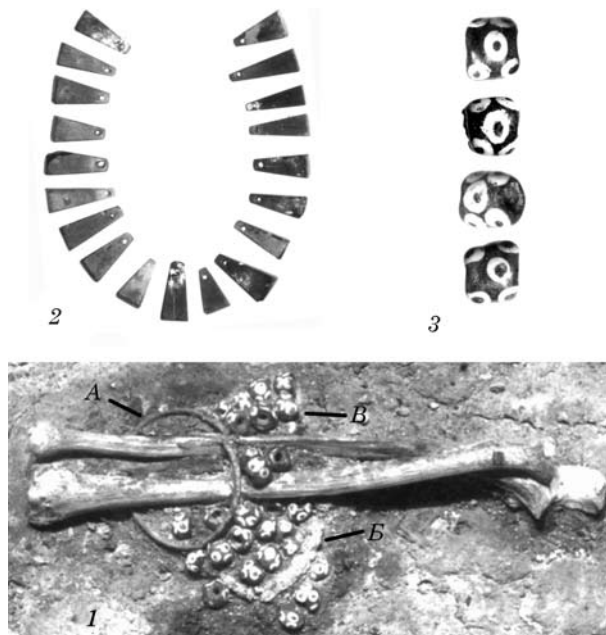

Рис. 6. Украшения из погребения 2 кургана № 16: 1 — набор из трех браслетов на правой руке женщины; 2 — ожерелье; 3 — глазчатые бусины браслета

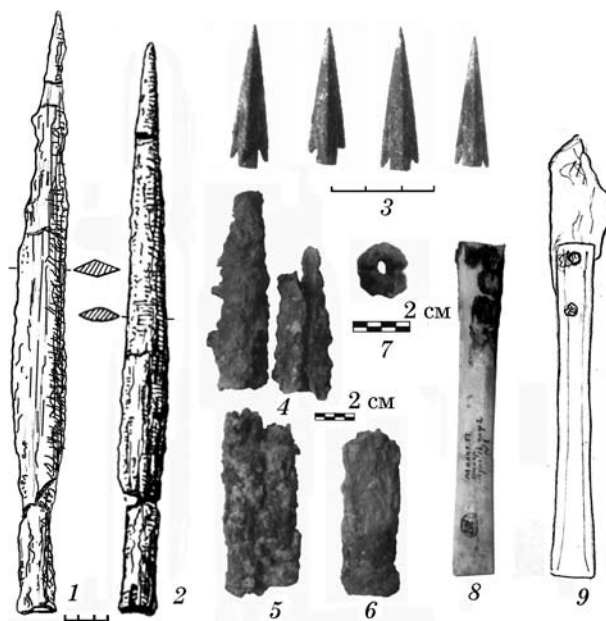

Рис. 7. Находки из погребения: 1—2 — наконечники копий; 3 — наконечники стрел; 4, 6 — втулки копий; 5 — подтоки; 7 — ворварка; 8—9 — нож (фото и рисунок)

мы с невысоким, равномерно загнутым внутрь, краем сохранилось практически наполовину. Вдоль торцов — широкая (3,5 см) горизонтальная закраина, служившая ручками. Сохранившаяся длина блюда — 37 см (первоначальная около 50—55 см), ширина — 32 см, высота — 3,0 см.

3. Ручка ножа костяная (рис. 7, 8, 9). Узкая длинная ручка односоставная, со слабо выделенными восемью гранями. Черешок ножа закреплен в узкой прорези ручки тремя железными заклепками. Клинок не сохранился. Длина ручки 11,7 см, размеры в сечении — 1,4—1,6 × 0,7—0,5 см.

4. Пояс боевой (рис. 5).

В виде длинной узкой ленты с закругленными концами. Кожаная основа истлела, от нее сохранился лишь продольный рант снаружи на его чешуйчатом покрытии. Железные пластины расположены вертикально, частично перекрывая одна другую. Длина пояса чуть более 60 см, ширина — 4,0 см; ширина пластин — до 2 см.

5. Наконечники стрел бронзовые из колчана — более 20 экз. (сохранилось 4 экз.) (рис. 7, 3).

Представлены однотипными трехгранными наконечниками со слабо выступающей втулкой, остро обрезанными концами граней и ложком на 1/2 длины. Длина наконечников — 2,9—3,2 см. Во втулках большинства экземпляров частично сохранились остатки древков длиной до 5,0 см, диаметром 0,3 см. В двух случаях зафиксированы и окончания древков длиной 4,5 см в виде ушка с глубокой прямой выемкой для тетивы, со следами красной краски. Восстанавливаемая полная длина стрел — 41—42 см.

Стрелы лежали компактно (пучком), сохраняя форму колчана, органическая основа которого (кожа и дерево) полностью истлела. Ширина пучка стрел 8—13 см, толщина — 0,5 см.

6. Зеркало бронзовое с деревянной ручкой (рис. 8, 1).

Сложносоставное. Гладкий диск чуть вогнут, по краю едва заметен низкий и узкий бортик (шириной 0,1 см). К краю с помощью двух бронзовых заклепок прикреплена боковая деревянная ручка в виде подовального в сечении суженного к концу стержня. Для скрепления с зеркалом в ее широком конце сделан неглубокий паз. Ручка украшена двумя гладкими рельефными ободками, из которых один находится у основания, а другой — в 3,5 см от окончания. Диаметр диска 14,7 см, толщина 0,15 см; длина ручки 9,5 см, размеры ручки в сечении — 2,2—1,8 × 1,8—1,5 см.

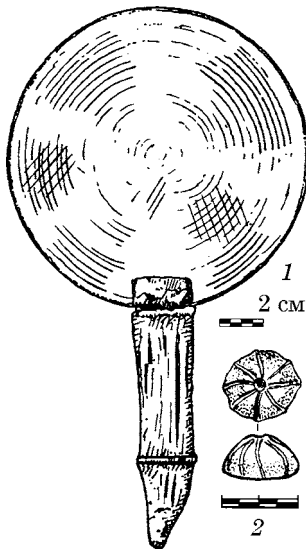

Рис. 8. Находки из погребения: 1 — зеркало с деревянной ручкой; 2 — пряслице свинцовое

7. Бусины от ожерелья — 30 экз. (рис. 6, 2).

Пирамидальные с квадратным основанием, из прозрачного синего стекла. В верхней узкой части сквозное отверстие. Высота — 1,4—1,8 см, размеры основания — 0,5 × 0,5, 0,7 × 0,7 см.

8. Браслет бронзовый (рис. 6, 1—А).

В виде кольца из круглой в сечении проволоки с прямо обрезанными, несомкнутыми концами. Диаметр — 6 см.

9. Браслет серебряный (рис. 6, 1—Б).

Аналогичен предыдущему по форме (с несомкнутыми концами), но чуть большего размера. Диаметр круглой в сечении проволоки — 0,4 см. Не сохранился (рассыпался в погребении), поэтому диаметр его не определен.

10. Бусины от браслета — более 30 экз. (рис. 6, 1—В, 3).

Округлые синие бусины с белыми глазками были соединены в четыре ряда, образующих широкую повязку. Высота — 0,9—1,0 см, диаметр — 1,0 см. Ширина повязки — около 3 см.

11. Подтоки железные — 2 экз. (рис. 7, 5).

Усеченно-конической формы, длина 8,7 и 7,9 см, диаметр — 2,1—1,8 и 1,7—1,4 см.

12. Шило железное с деревянной ручкой.

Отмеченные в могиле следы стержня в виде окислов железа рядом с круглой в сечении деревянной рукоятью с заостренным концом не сохранились.

13. Наконечники копий железные — 2 экз. (рис. 7, 1, 2).

Два одинаковой формы и близких размеров наконечника, один сохранился хуже. Относительно узкое остролистное перо, ромбовидное в сечении, переходит во втулку. Общая длина наконечников вместе с втулками (судя по сохранившимся прорисовкам) — 44 и 40 см, ширина пера — 4,0 см. В коллекции сохранились только две втулки (№ 1) и два подтока (№ 11).

14. Фрагменты деревянных сосудов — 12 экз. (рис. 4, 3, 4).

Мелкие обломки не профилированных частей. Три из них со следами починки — скреплены тонкой узкой бронзовой лентой, образующей зигзагообразные «стежки». В одном из трех фрагментов видны отверстия для скрепления. Ширина ленты 0,3 см, толщина 0,1 см. Размер наибольшего фрагмента — 3,7 × 1,8 см, толщина стенки — 0,5 см.

15. Пряслице свинцовое (рис. 8, 2).

Полусферической формы со слабо выраженными восемью гранями. В отверстии сохранился фрагмент деревянного стержня веретена. Высота — 1,1 см, диаметр 2,0 см, диаметр отверстия 0,3 см.

16. Втулка копья железная (рис. 7, 6).

Короткая, конической формы. Длина — 8,5 см, диаметр — 2,9—2,2 см.

17. Ворварка железная (рис. 7, 7).

Полусферической формы. Плохой сохранности, сильно окислена. Высота — 1,2 см, диаметр — 1,8 см.

18. Стержень деревянный, фрагментированный (9 фр.) (рис. 9, 1).

Круглый в сечении, один конец оформлен в виде плоской шляпки, ко второму концу слегка сужается. Длина сохранившаяся — 18,3 см, диаметр — 1,0—0,6 см. Вероятно, это деревянная основа нагайки.

19. Предмет деревянный, фрагментированный (4 фр.) (рис. 10, 1, 2).

Сигаровидный, в средней части узкий «куст» шириной около 0,1 см. В сечении: в средней части круглый, ближе к окончаниям приобретает овальную форму. Поверхность как-будто была заполированной. Общая длина около 9,0 см, диаметр — 1,3—0,6 см. Назначение этой вещи не до конца ясно. В тексте отчета и публикаций эта находка не упоминается. На предмете нет никаких следов металлических деталей, поэтому соотносить его с упоминавшимся выше шилом (№ 12) не приходится. Могилу не потревожена норами грызунов или ограблениями. В этой ситуации логично предположить локализацию находки (как и упомянутой выше нагайки) среди остатков колчана со стрелами. Форма деревянного предмета напоминает

форму костяных застёжек колчанов, хорошо известных особенно в ранних памятниках скифов.

Относительно четырех скифских погребений (курган № 16 погребение 2; курган № 17 погребение 9; курган № 19 погребение 5; курган № 20 погребение 4) могильника Аккермень I стоит заметить следующее. Они рассеяны территориально; о форме и размерах погребального сооружения можно судить в единственном случае (к. 16 п. 2); все захоронения выполнены по единому обряду ингумации (труположение вытянуто на спине), в то же время ориентировка их неустойчива — в двух случаях на В, в одном — на СЗ, в одном — на З. Лишь одна из могил, рассмотренная выше, являлась основной в кургане, остальные впускные. Из этого следует, что погребение женщины из кургана № 16 совершено в обычном камерном подкурганном сооружении в традициях, характерных для скифов, которых придерживались и скифские амазонки.

Этот комплекс представляет определенный интерес по ряду обстоятельств.

1. В могильнике открыто три воинских захоронения с четким определением половой принадлежности¹. В погребении одного из скифов (курган № 17 погребение 9) найдены меч, колчан с более чем 90 стрелами и два камня, второго (курган № 20 погребение 4) — два копья, бронзовая стрела и железные удила. Судя по характеру вещевого сопровождения (в том числе железных наконечников копий и бронзовых наконечников стрел), все три воинские могилы относятся к одному времени. Но лишь для погибшей женщины специально возвели насыпь, для остальных использовали уже существовавшие ранее курганы эпохи бронзы.

2. У входа в камеру могилы в ее пол были вбиты наконечники двух копий с согнутыми (или обломанными) втулками, отломанные древки которых привычно уложили вдоль тела погибшей под стенкой могилы. Обычай вонзать оружие (копья или мечи) в пол могилы или насыпь (вдоль погребальной дорожки) известны в траурной практике кочевников, так же как и ритуальная порча вещей покойника, которые клали вместе с ним. К таким действиям относятся свертывание (пополам или вдвое) клинка меча или диска зеркала, разрубание узды, сминание украшений, битье посуды и проч. В этих актах погребального церемониала отражаются характерные культы и верования кочевников.

3. Вещевой набор этого комплекса, как и большинства иных могил амазонок на территории Северного Причерноморья, содержит обычный женский ассортимент (веретено с пряслищем, зеркало и украшения) и ординарный мужской (оружие — колчан со стрелами, два или, скорее, учитывая еще одну втулку с ворваркой, три копья). В то же время, среди вещей есть такие, которые выводят этот комплекс из ряда ему подобных. И, прежде всего, это деталь защитного доспеха — боевой пояс с металлическим пластинчатым покрытием. В женских комплексах защитный доспех представлен крайне скудно. Кроме аккерменского погребения, находки однотипных боевых кожаных поясов с чешуйчатым металлическим покрытием отмечены еще только в двух могилах амазонок: в кургане № 11 у с. Львово (Херсонская обл.)

и кургане № 423 у с. Журовка (Черкасская обл.). Размеры их ввиду фрагментарности не восстанавливаются. Еще в трех комплексах отмечены детали панцирного доспеха (Фиалко 2009, р. 49; 2010, с. 120).

Это замечание касается и количества металлического оружия в одном наборе. Детали копий зафиксированы в каждом третьем погребальном комплексе скифских амазонок (Фиалко 1991, с. 12). Как правило, количество копий (как и дротиков) в одном наборе — одно или два (в примерно равном соотношении). И только в одном случае (как и в нашем) — погребении 2 кургана № 6 у с. Новое (Запорожской обл.) — женщину похоронили с тремя копьями, еще в одном — курган 13 Стеблевского могильника (Черкасская обл.) в могилу положили три дротика.

Относительно украшений можно отметить, что два кольцевидных металлических браслета на руке отмечено еще у одной женщины с оружием в погребении 1 кургана № V Рогачикского курганного поля (Болтрик, Фиалко 2007, с. 64, 65). Сочетание на запястье одной руки металлических и бусинных браслетов отмечено в нескольких женских захоронениях могильника Мамай-Гора (Андрух 1999, с. 22).

4. В составе сопровождающего инвентаря сохранился еще один редкий предмет — рукоять деревянной нагайки (рис. 9, 1). Интерпретировать именно таким образом эту находку позволяет один из фрагментов купольной росписи «Погребальная тризна» Казанлыкской гробницы (Живкова 1976, табл. X; XII). На изображении юноша-возничий с квадригой коней держит в правой руке такую же нагайку в виде прямого тонкого и достаточно длинного прута, напоминающего стек (рис. 9, 4). В могилах вооруженных женщин практически

Рис. 9. Деревянные нагайки: 1 — погребение 2 кургана № 16 могильника Аккермень I; 2 — курган № 2 могильника Уландрык-IV; 3 — Второй Башадарский курган; 4 — изображение на фрагменте купольной росписи «Погребальная тризна» Казанлыкской гробницы

1. Антропологические определения Т.С. Кондукторовой.

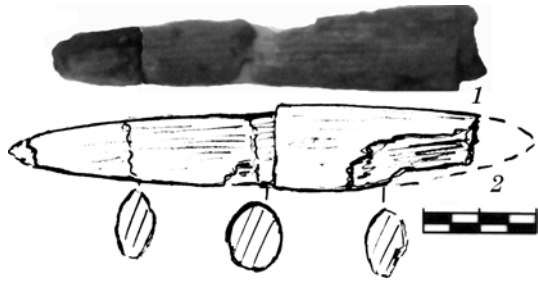

Рис. 10. Деревянный предмет из погребения (фото и прорисовка)

отсутствуют средства управления конем — уздечные принадлежности и нагайки. Лишь в четырех могилах дев (из 130) обнаружены детали конской узды и всего одна из них сопровождалась конем. В степном регионе детали конской узды обнаружены в единственном случае — погребении 2 кургана № 2 у с. Новое (Запорожской обл.) (Фиалко 1991, с. 4), остальные могилы с уздой локализуются в лесостепном регионе. Нагайка в могиле вооруженной женщины встречена впервые. Впрочем, редки такие находки и в мужских комплексах Северного Причерноморья, хотя нагайка считается одной из обязательных принадлежностей конного скифа-воина (Черненко 1975, с. 170). Справедливость последнего замечания подтверждается неоднократными изображениями этого предмета среди атрибутики скифских воинов на каменных изваяниях. Причем очевидны два варианта изображения нагаек на каменных изваяниях — чаще на поясе, среди прочих элементов амуниции (Ольховский 2005, ил. 75; 79, 1; 81 и др.), изредка в правой руке (Ольховский 2005, ил. 73, 1; 77 и др.) (рис. 11). Интересно, что на одном из изваяний раннего железного века с территории Армении (с. Мркаван) в левой руке изображена треххвостая нагайка (Ольховский 2005, ил. 106, 1). В степных могилах находки нагаек маркируют, главным образом, обрывки свернутых спиралью золотых лент — оплеток рукоятей (например, в Чертомлыке, Толстой и Соболевой Могилах) (Мозольский 1979, с. 179). Известна и единственная пока в этом регионе костяная деталь рукояти нагайки из боковой Южной могилы Бердянского кургана (Фиалко 1993, рис. 1, 1). Большинство же известных находок золотых лент — оплеток рукоятей нагаек происходит из памятников лесостепного региона (Могила 2008, с. 92, 93). При этом собственно кнутовище (органическая его основа) в этих комплексах ни разу не зафиксировано. В то же время такие находки известны в курганах Алтая, где прекрасно сохранились предметы из органических материалов. Плетки или нагайки, по-видимому, были обычным артефактом для погребальных комплексов пазырыкской культуры. Деревянная рукоять плетки найдена в кургане № 2 могильника Уландрык-IV (рис. 9, 2). Длина сохранившейся части 22,0 см, диаметр 1,5 см; на одном ее конце вырезан крючковидный выступ (Кубарев 1987, с. 42). Остатки рукояти такой плетки в виде двух хорошо обструганных деревянных палочек были зафиксированы рядом с позвоночным столбом лошади в кургане № 3 могильника Верх-Кальджин-П на плоскогорье Укок (Молодин и др. 2000, с. 92, рис. 108, 7). Во Втором

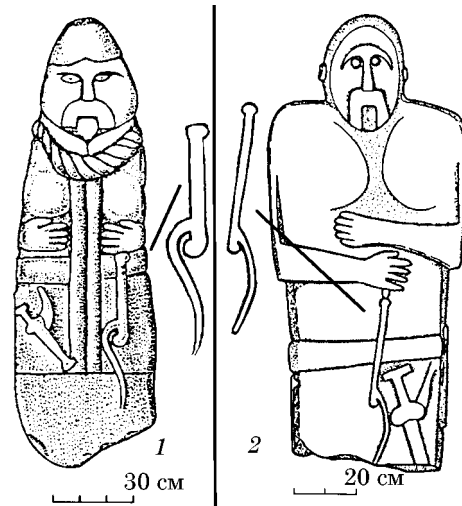

Рис. 11. Изображения нагаек на каменных изваяниях: 1 — Ольховчик; 2 — Татарка

Башадарском кургане найдено деревянное кнутовище нагайки с тремя вырезанными на нем головками волков, обернутое тонкой золотой лентой (рис. 9, 3). Длина его достигала приблизительно 50 см при диаметре около 1,2 см (Руденко 1960, с. 278). На основании известных находок нагаек из памятников Северного Причерноморья, в том числе и из Южной могилы Бердянского кургана, где был погребен воин-страж из свиты одного из номархов, этот атрибут рассматривался как маркер определенного положения его владельца в воинской иерархии (Фиалко 1993, с. 198). Этнографические данные свидетельствуют, что нагайки (как и плетки, и камча в Средней Азии), помимо применения всадниками для управления лошадью, использовались также как оружие (в том числе и на охоте) и орудие для телесных наказаний (Сергеев, 1887; Тимофеев, 1897; Бородавский 1987, с. 34—36). Собственно, такое использование нагаек засвидетельствовано и Геродотом в эпизоде битвы скифов с потомками слепых рабов (Геродот IV, 3). Кроме того, у казаков нагайка отмечала есаула и пристава на кругу, являлась знаком власти. С учетом особого положения амазонки из аккерменского могильника, возможно, и в данном случае нагайка выступала неким маркером определенного социального статуса. Рукоять этой нагайки, скорее всего, была оплетена кожаным ремешком и не имела металлического декора.

Дата погребения 2 кургана № 16 могильника Аккермень I определена достаточно широко — IV в. до н. э. (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 177). Основания для такого определения дают и предметы вооружения, в частности, железные наконечники копий (2-го варианта П-го типа по А.И. Мелюковой) (Мелюкова 1964, с. 42), и украшения (Алексеева 1975, табл. 15; 1978, табл. 33; Петренко 1967, с. 33; 1978, с. 53). Однако здесь уместно вспомнить об ожерелье из синих пирамидальных бусин. Этот тип украшений относится как будто к наименее характерным для скифских ожерелий. Тем не менее, подобные экземпляры известны в скифских комплексах. Пирамидальные бусы синего (реже зеленого) цвета встречаются в памятниках прибрежной полосы Нижнего

Днепра, северного побережья Каркинитского залива, Предгорного Крыма и Керченского полуострова. В одном бусинном наборе зафиксировано от одной до 14 пирамидальных бусин. Самым многочисленным (30 экземпляров) пока остается набор ожерелья аккерменской амазонки. Как правило, такие бусы соотносятся с могильными сооружениями подбойного типа относительно небольших размеров, датирующимися V — началом IV в. до н. э. К этому же времени относится и аналогичная бусина пирамидальной формы из Ольвийского некрополя (Козуб 1974, рис. 44, 6). Материалы Рогачикского курганного поля показали, что комплекс с такими бусами (погребение 7 кургана № 3) относится к наиболее ранним и по типу погребального сооружения, и по месторасположению в могильнике. Таким образом, синие бусины пирамидальной формы могут выступать хроноиндикатором — показателем принадлежности комплекса к концу V — началу IV в. до н. э. (Болтрик, Фіалко 2007, с. 78, 79). В нашем случае возможно уточнить дату погребения в пределах первой половины IV в. до н. э.

Погребенные в могильнике воины представляли рядовых скифов (Тереножкін 1960, с. 15). Близкий по составу набор вооружения демонстрирует как будто равное положение женщины и мужчин-воинов. Однако, ряд обстоятельств: то, что женская могила была единственной основной в кургане, специально возведенном для ее захоронения; относительно большие размеры подкурганного сооружения с излишне просторной камерой; наличие серебряного браслета среди украшений и портупейного пояса свидетельствует, что статус этой погребенной был выше других скифских воинов, погребенных в этом могильнике.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — 1975. — Вып. Г1-12. — № 2.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — 1978. — Вып. Г1-12. — № 3.

Андрух С.И. Металлические украшения в убранстве рядовых скифов (по материалам могильника Мамай-Гора) // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (К 100-летию Б.Н. Гракова). — Запорожье, 1999. — С. 19—26.

Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — 2007. — Вып. XIV. — С. 51—93.

Бородовский А.П. Плетки и возможности их использования в системе вооружения племен скифского времени // Военное дело древнего населения Северной Азии. — Новосибирск, 1987. — С. 28—39.

Вязьмитина М.І., Іллінська В.А., Покровська С.Ф., Тереножкін О.І., Ковпаненко Г.Т. Курганы біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень» // АП УРСР. — 1960. — Т. VIII. — С. 22—135.

Живкова Л. Казанлыкская гробница. — М., 1976.

Ильинская В.А., Тереножкін А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.

Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — К., 1974.

Кубарев В.Д. Курганы Уландрыка. — Новосибирск, 1987.

Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Вып. Д1-4.

Могилов О.Д. Спорядження коня скіфської доби у лісо-стефу Східної Європи. — Київ; Кам'янець-Подільський, 2008.

Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К., 1979.

Молодин В.И., Полосьмак Н.В., Чикишева Т.А. Феномен алтайских мумий. — Новосибирск, 2000.

Ольховский В.С. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа. — М., 2005.

Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967. — Вып. Д1-4.

Петренко В.Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. // САИ. — 1978. — Вып. Д4-5.

Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. — М.; Л., 1960.

Сергеевский Н.Д. Наказание в русском праве XVII в. — СПб., 1887.

Тереножкін О.І. Кургани в долині р. Молочної // АП УРСР. — 1960. — Т. VIII. — С. 3—16.

Тимофеев А.Г. История телесных наказаний в русском праве. — СПб., 1897.

Фіалко Е.Е. Погребения женщин с оружием у скифов // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 4—18.

Фіалко Е.Е. Нагайка из Бердянського кургана // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — 1993. — Вып. IV. — С. 197—200.

Черненко Е.В. Оружие Толстой Могилы // Скифский мир. — К., 1975. — С. 152—173.

Fialko E.E. Amazons' burials in the lands of Steppe Scythia // Mousaios XIV. The Necropolises and the Environment (1st mill. BC). — Buzău, 2009. — P. 47—59.

Fialko E.E. Skythische «Amazonen» in den Nordschwarzm eersteppen // Amazonen. Geheimnisvolle Kriegerinnen. — Speyer, 2010. — S. 119—122.

О. Є. Ф і а л к о

ПОХОВАННЯ АМАЗОНКИ В ДОЛИНІ РІЧКИ МОЛОЧНОЇ

У могильнику Аккермень I, поблизу с. Ново-Пилипівки Мелітопольського р-ну Запорізької обл., впродовж 1951—1952 рр. було досліджено 19 курганів, де відкрито чотири скіфських могили. У трьох з них були поховані скіфські вояки, однією з яких була амазонка. У могилі жінки, поряд із типово жіночим інвентарем, знайдено зброю, портупейний ремінь та нагайку. Знахідка дерев'яної нагайки є унікальною не лише для поховань амазонок, але й для чоловічих поховань Північного Причорномор'я. Комплекс датується в межах першої половини IV ст. до н. е. Ряд обставин свідчить, що статус цієї жінки зі зброєю був вищий за статус інших скіфських вояків, похованих у цьому могильнику.

Е. Е. Ф і а л к о

THE AMAZON'S GRAVE IN THE VALLEY OF MOLOCHNAJA RIVER

There were 19 mounds investigated in the cemetery Akkermen I, near the village Novo-Filippovka Melitopol district of Zaporozhye region during the 1951—1952 years. Four Scythian graves have been excavated in this cemetery. Scythian warriors were buried in three of these graves. And one of warriors was Amazon. Beside the typically female inventory, the weapons, shoulder-belt and whip were founded in the tomb of a woman. Finding of wooden whip is unique not only for the burial of Amazons, but also for the men's graves of the Northern Black Sea coast. This complex is dated within the first half of the IV BC. Some of the circumstances indicate that the status of the armed women was higher than the other Scythian warriors, buried in this cemetery.

Ю. В. Болтрик, О. Є. Фіалко

ОСТАННІ ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ ЧМИРЕВА МОГИЛА

Статтю присвячено результатам останньої в часі спроби досліджень поховального комплексу представника скіфської аристократії IV ст. до н. е. — кургану Чмирева Могила, широковідомого похованням 10 коней в коштовній збруї та комплексом з 10 срібних посудин.

Ключові слова: скіфи, курган, Північне Причорномор'я, поховання катакомбної культури, білозерська посудина.

Курган Чмирева Могила є відомою поховальною спорудою представника скіфської еліти другої половини IV ст. до н. е. За сучасним адміністративним поділом пам'ятка знаходиться на північ від райцентру Велика Білозірка Запорізької області, поруч з головним в'їздом до цього населеного пункту. Її найближчим сусідом за 1,2 км з заходу є курган Орел¹ (рис. 1). Курган Чмирева Могила має тривалу історію досліджень, не завершене й досі.

Восени 1993 р. директор Запорізького обласного краєзнавчого музею Георгій Шаповалов запропонував відновити дослідження Чмиревої Могили за фінансової та кадрової підтримки музею. На жаль роботи, розпочаті у 1994 р., не мали продовження через брак коштів, незважаючи на щирі обіцянки керівництва Запорізької обласної держадміністрації у подальшому фінансуванні.

Проте сумна історія досліджень Чмиревої Могили почалася набагато раніше — ще наприкінці XIX ст. з телеграми мешканця с. Велика Білозірка Дмитра Моргунова до царя з проханням прийняти його з важливої справи. Про це відомо з листа до Голови Археологічної комісії графа А.О. Бобринського від 28 січня 1898 р. Д. Моргунов сповіщав, що селяни розкопали курган та наштовхнулися на кам'яне склепіння.

Після цього з Петербургу до с. Велика Білозірка виїхав Федір Браун. З артіллю досвідчених

копачів-грабарів з м. Черкаси він почав розкопки Чмиревої Могили. До початку досліджень 1898 р. висота кургану складала 5,7 м. Зважаючи на давні й тогочасні пограбування, що змінили обриси кургану та його діаметр (близько 80 м), слід визнати, що первинний насип Чмиревої Могили мав бути вищим на 2,5—3,5 м, тобто наближався до висоти 8—9 м.

Протягом польового сезону Ф. Браун відкрив дві підземні поховальні споруди глибиною 12,4 та 9,6 м. Втім, через небезпеку обвалення склепінь, роботи були припинені, а обстеження підземних споруд не було завершено. Вдалим виявилось відкриття великої могили коней. Тут було розкрито залишки десяти загнзджаних коней в коштовних вуздечкових прикрасах. За твердженням дослідника, коней завели до могильної ями живими та залишили їх під накатом з колод. Сумніви щодо цього твердження висловив М.І. Веселовський, який у 1909—1910 р. поновив розкопки на цьому кургані.

Про дослідження Чмиревої Могили Ф. Браун доповів на загальних зборах Російського археологічного товариства 18 листопада 1898 р. Праця дослідника одержала схвальну оцінку, проте залишилися питання щодо устрою підземної частини кургану. Саме тому через 11 років роботи на ньому були поновлені М.І. Веселовським. У ході другого етапу розкопок вдруге були відкриті підземні споруди кургану, зокрема, поховальна камера бокової могили, де в схованці було знайдено 10 срібних посудин. Під час Другої Світової війни більшість речей, знайдених Ф.О. Брауном та М.І. Веселовським, зникли. Це сталося 10 жовтня 1941 р. під час евакуації колекцій Харківського музею на Білгородщині, на залізничній станції Олексіївка².

Підкурганний простір Чмиревої Могили не був досліджений повністю. Пауза у вивченні пам'ятки розтяглася майже на сторіччя, доки у 1994 р. на Чмиревій Могилі не почала працювати Таврійсь-

1. Курган Орел досліджував М.І. Веселовський у 1910 р.

2. Аналіз коштовних посудин зі схованки Чмиревої Могили див.: (Трейстер 2009, с. 414—460).

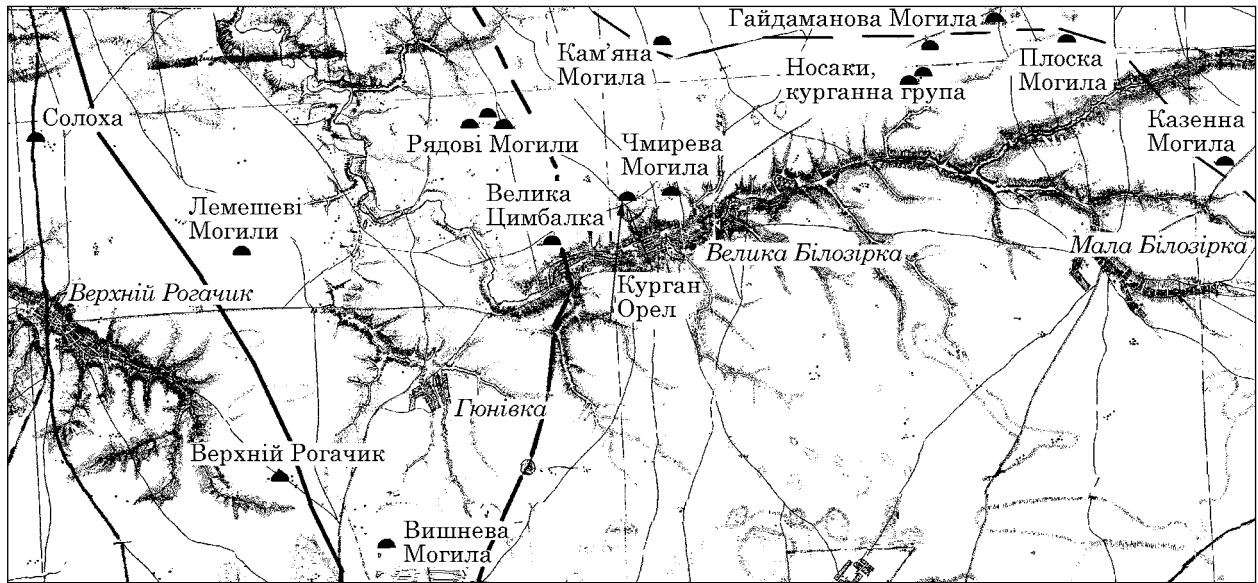

Рис. 1. Розташування кургану Чмирева Могила серед найбільших курганів Дніпро-Молочанського межиріччя

ка експедиція Інституту археології НАН України, яку очолив Ю. Болтрик. У складі експедиції працювали О. Фіалко (співробітник ІА НАНУ), А. Плешивенко та В. Лінников (співробітники Запорізького обласного краєзнавчого музею).

Місце та стан залишків кургану

Чмирева Могила знаходиться за 500 м від роздоріжжя на м. Енергодар та с. Благовіщенка, за 15–20 м на захід від шляху на Благовіщенку. Умовний центр кургану знаходився за 94 м на північний схід від північного стовпа подвійної опори ЛЕП-2000000 № 100/1986.

Місце розташування кургану Запорізькою службою охорони пам'яток тривалий час вважалося втраченим. І це було не дивним, оскільки напередодні початку робіт 1994 р. воно являло собою розорану в рівень з оточуючим полем поверхню, хоча й мало ледь помітне валоподібне підвищення по зовнішньому колу. Навесні на оранці це підвищення вирізнялося ще й завдяки дрібним шматкам вапняку (все що збереглося від крепід), кісткам тварин та невеличким уламкам амфор. Східна частина підвищення найбільш значна і, вірогідно, там ще зберігся невеличкий сегмент тіла насипу кургану висотою 0,3–0,5 м. На схід від кургану (чи на його краю) лежала велика брила із жовто-сірого дуже щільного дрібнозернистого вапняку, розмірами $1,24 \times 1,18 \times 0,35$ м. Вірогідно, це одна з останніх брил крепід, інші, зважаючи на близьке сусідство із селом, пішли на «вторинне використання» — розбудову місцевих садиб.

У 1972 р. Ю.В. Болтрик зробив план курганної групи Чмиревої Могили (рис. 2), на той час східна частина насипу ще мала висоту 3,5 м, але згодом була зрізана місцевими шляховиками для дорожнього насипу. На початку 90-х рр. між курганом та шляхом на с. Благовіщенку було прокладено траншею водогону, що закінчувалась безпосередньо біля Чмиревої Могили. У цій траншеї у квітні

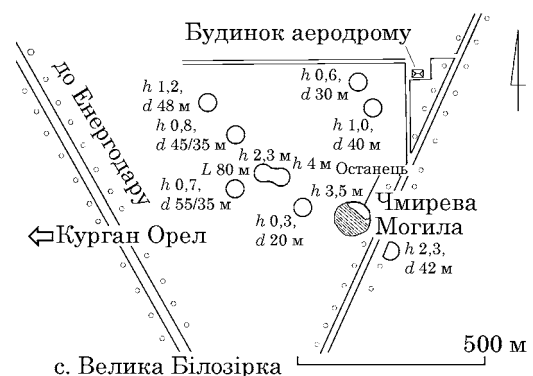

Рис. 2. План курганної групи Чмиревої Могили 1994 р.

1994 р. ми бачили зруйноване поховання, що знаходилось неподалік від східної поли кургану. На момент прибуття експедиції залишки поховання та позначки його місця зникли. Поховання це навряд чи було пов'язане з Чмиревою Могилою, вірогідніше, належало до одного з курганів доби бронзи, розташованих поряд.

Методика дослідження

Для з'ясування розмірів і меж кургану було закладено дві траншеї — меридіанну (7 м завширшки та довжиною 80 м) та широтну (близько 85 м завдовжки). Згодом останню траншею в її західній частині (ділянка довжиною 60 м) було розширено до 20 м, в результаті чого змінилось її орієнтування. Так західний край її відносно репера мав відхилення до півдня близько 15° (рис. 3). Залишені спочатку бровки з часом були зняті, оскільки фіксували лише орний шар і були позбавлені будь-якої інформації.

Об'єкти на підкурбанній поверхні

Головною метою першого етапу дослідження було визначення меж кургану. Це вдалося лише приблизно, оскільки край насипу розтягнуто оранкою, а смуга змитого з насипу чорнозему за-

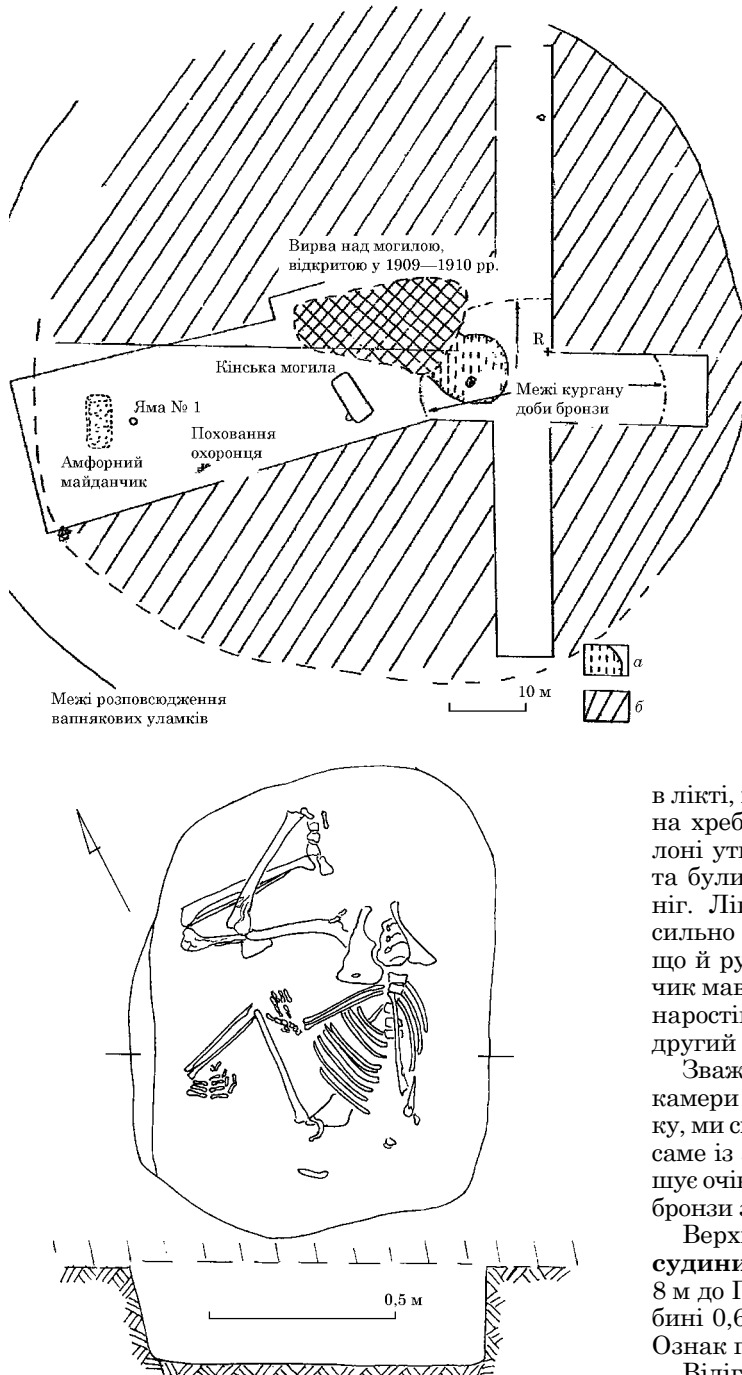

Рис. 3. Звідний загальний план кургану: а — сучасна яма, б — недосліджена 1994 р. частина підкурганного простору

вання служки на поховальній доріжці та вдруге відкрито кінську могилу, досліджену Ф. Брауном (рис. 3).

Поховання № 1 (катакомбна культура) (рис. 4) знаходилося в 10 м у напрямку ЗХ — ПД — ЗХ від умовного центру. *Вхідну яму*, вірогідно, розташовану на захід від камери, зруйновано повоєнним прокопом, заповненим будівельним сміттям. *Камера* в плані наближалась до овальної форми, її довгу вісь було орієнтовано в напрямі ПН — СХ — ПД — ЗХ. Розміри камери — 1,2 × 0,95 м, стінки збереглися на висоту 0,25 м, підлогу влаштовано на глибині 0,85 м від сучасної (зрізаної) поверхні. Небіжчика (дорослу людину) поклали у зігнаному стані головою на південь (обличчям на захід). Череп відсутній (можливо його зруйнували ховрахи), залишилися лише дрібні кістки. Тіло було покладено на лівий бік таким чином, що ліву руку, зігнуту в лікті (майже під прямим кутом), було віднесено в сторону, а правий, також зігнута

в лікті, нижньою частиною плечової кістки лежала на хребцях біля тазових кісток. Кістки правої долоні утворювали прямий кут з ліктьовою кісткою та були розвернуті в напрямку стегон підібганих ніг. Ліву долоню було зігнуто всередину. Ноги сильно зігані в колінах, розгорнуті у той же бік, що й руки — тобто у західному напрямку. Небіжчик мав патологічні утворення у вигляді кісткових наростів — один на фаланзі пальця лівої кисті, другий на правій плечовій кістці.

Зважаючи на наявність нахилу західної стінки камери та орієнтування кінцівок у цьому ж напрямку, ми схильні вважати, що вхідна яма знаходилась саме із заходу відносно камери. Ця обставина змушує очікувати, що переважна частина кургану доби бронзи знаходилась на схід від поховання.

Верхню частину сіроглиняної тонкостінної **посудини** (рис. 5) білозерської культури виявлено за 8 м до ПД — СХ — ПД від умовного центру на глибині 0,6 м, або за 12 м на схід від поховання № 1. Ознак поховання поряд з посудиною не було.

Відігнуті назовні вінця переходять у пряму коротку шийку. Під шийкою перехід до округлого плічка відмічений подвійним поглибленим паском, що утворює рельєфний виступ. У тісті відмічено включення великих часток товченої мушлі. Поверхню посудини заглажено. Розміри: діаметр вінець — 9,5 см, тулуба — 11,8 см, висота, що збереглась — 9,5 см.

Залишки тризни в західній частині підкурганної поверхні

1. Майданчик із скупченням уламків восьми або десяти, чи навіть більше, розчавлених амфор (рис. 6), нерівномірно розкиданих на рівні давньої денної поверхні мав розміри 7,8—8,0 × 3,5 м та знаходився за 58—60 м на захід від умовного центру насипу.

Рис. 4. Поховання № 1. План та перетин

вширшки 5—7 м позначала межі кургану досить приблизно. До того ж від попередніх дослідників було відомо, що насип Чмиревої Могили начебто був витягнутий у широтному напрямку. Отже діаметр сягав 75—77 м і, таким чином, курган мав обсяг близький до Гайманової і Товстої Могили, Краснокутського кургану та Жовтокама'янки.

Внаслідок досліджень стало очевидним, що насип Чмиревої Могили східною частиною перекрив невеликий курган доби бронзи, якому належить поховання катакомбної культури та посудина білозерської культури з насипу. Крім того, у межах підкурганної поверхні зафіксовані залишки поминальної тризни у вигляді так званого амфорного майданчика та ями з уламками амфор; похо-

Рис. 5. Посуди-
набілозерської
культури

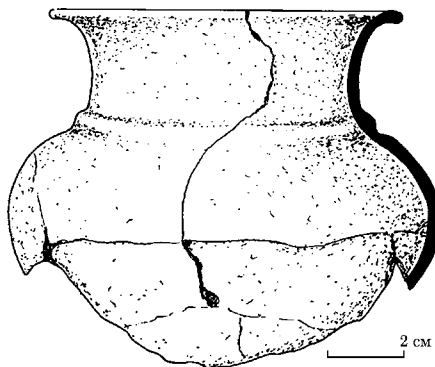

Рис. 6. План амфорного майданчика

Опис знахідок з амфорного майданчика (скупчення № 1)

1. Уламки амфор червоноглиняних — 665 екз. (рис. 7). З них: вінець — 9; ручок — 34; стінок — 617 (з них 355 зовсім дрібні); ніжок — 5.

Судячи з глини, амфори належать головним чином до фасосського кола; крім того частина з них походить з Менди чи репрезентує тип Солохи (глина яскраво-помаранчевого кольору з червоним відтінком).

За кольором глини та складом глиняного тіста вирізняється кілька типів: а) глина брунатна, крихка, із значними домішками слюдистих часток та піску; ручок (ледь канельованих) — 7;

Рис. 7. Уламки червоноглиняних амфор з майданчика

стінок — 32; б) глина коричневатата, ззовні іноді ледь помаранчеватого відтінку; тонко відмучена, з незначною кількістю дрібних часток слюди; вінець — 1; ручок — 1; стінок — 24; ніжок — 1; в) глина світла, оранжувата, щільна, з домішками дрібних часток піску; вінець — 4 (1 із фрагментом ручки); ручок (ручки овальні в перетині) — 14 (з них 5 дрібних); стінок — 146; ніжок — 2; г) глина яскраво-оранжевого кольору з червоним відтінком, щільна, з домішками ледь помітних частинок піску; вінець — 4; ручок — 12 (1 — в двох фрагментах); стінок — 60; ніжок — 2 екз. (кожен у двох частинах).

2. Яма № 1 (рис. 8) розташована за 1,5 м на схід від середньої частини майданчика із скупченням амфорних уламків та за 56 м на захід від умовного центру.

Кругла в плані яма в верхній частині має розміри 0,65 × 0,6 м, до дна вона звужується до 0,5 × 0,5 м. Глибина ями сягала 0,87 м від сучасного рівня. В її заповненні виявлено 87 фрагментів амфор трьох типів.

Опис знахідок з ями № 1

1. Уламки амфор червоноглиняних — 87 екз. (рис. 9). З них: вінець — 3; ручок — 14; стінок — 66; придонних частин — 4.

За кольором глини та складом глиняного тіста вирізняється кілька типів: а) глина брунатна, крихка, із домішками слюдистих часток та піску; ручок — 3; стінок — 9; придонна частина — 1;

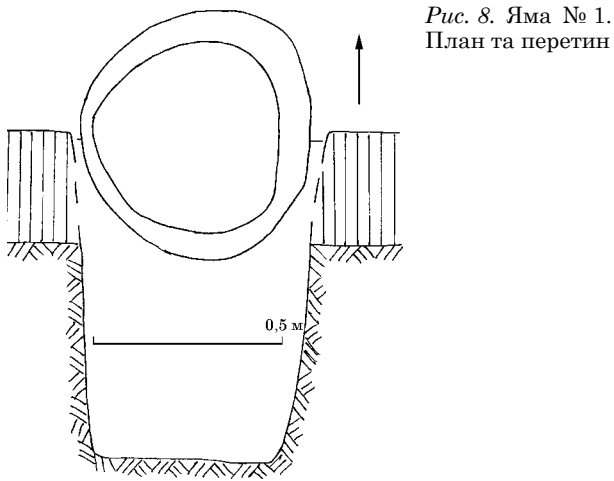

Рис. 8. Яма № 1.
План та перетин

Рис. 9. Уламки червоноглиняних амфор з ями № 1

б) глина коричневатая, ззовні іноді ледь оранжуватого відтінку; тонко відмучена, з незначною кількістю дрібних часток слюди; стінок — 6; придонна частина — 1; в) глина світла, оранжувата, щільна, з домішками дрібних часток піску; вінець — 2; ручок — 5; стінок — 38; придонна частина — 1; г) глина яскраво-оранжевого кольору з червоним відтінком, щільна, майже без домішок; вінець — 1; ручок — 6; стінок — 13; придонна частина — 1.

Кінська могила (рис. 10)

Досліджену Ф. Брауном в 1898 р. могилу 10 коней ми відкрили повторно і з'ясували, що її місце в кургані та орієнтування в публікаціях вказані помилково. Орієнтування могильної ями не широтна, а наближається до меридіанної.

Могила коней знаходилась за 25 м від умовного центру та за 2—5 м від провалля над вхідними

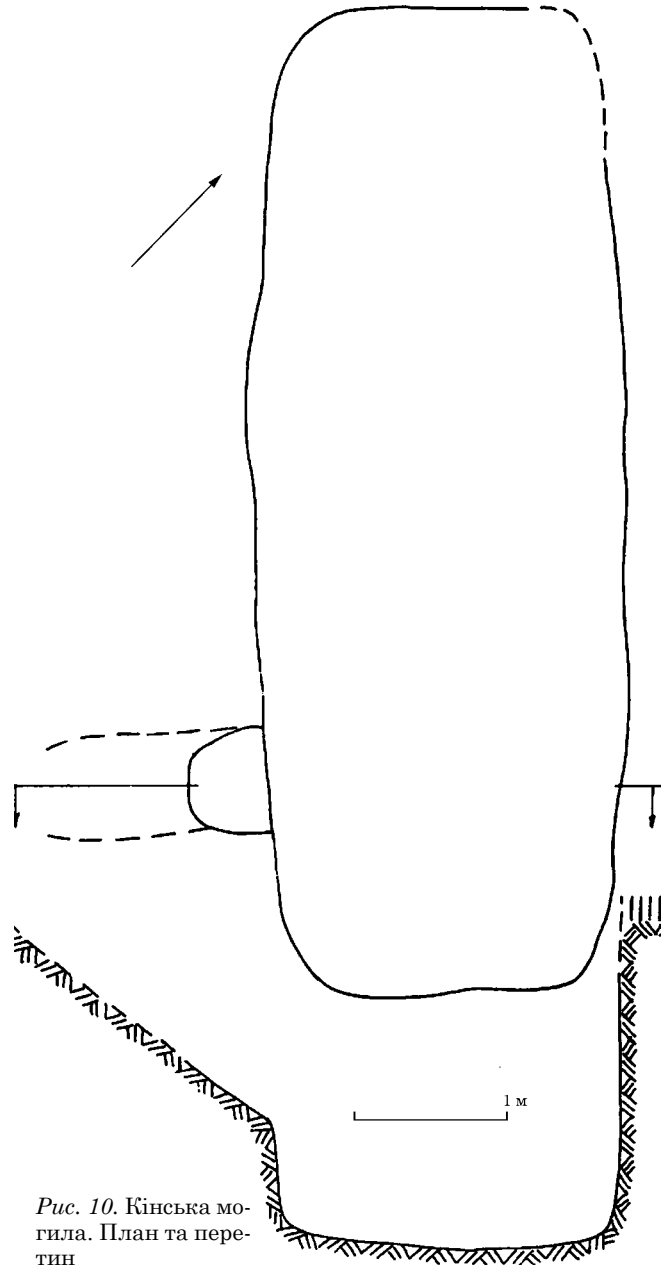

Рис. 10. Кінська могила.
План та перетин

ямами. На наближеність до підземної частини кургану вказували невеликі ділянки з відбитками камки, що фіксувалися на північний схід від кінської могили. Про камку навколо вхідних ям могила повідомляв Ф.О. Браун.

Могильна яма підпрямокутна в плані, орієнтована в напрямку ПН—ЗХ — ПД—СХ, розмірами 6,5 × 2,4—2,45 м, глибиною 2,5 м від сучасної поверхні. У західній стінці, за 1,1 м від південного краю, яма мала пандус шириною 0,7 м. Від пандуса збереглася лише частина 0,5 м довжиною, що складала приблизно третину від його первісного вигляду. Пандус призначався для заведення коней у яму і, вірогідніше за все, певний час ці коні були в ній живими. Про це може свідчити шар зеленуватої глини (вірогідно, просякнutoї гноем) 4—6 см завтовшки на дні ями. Нижній край пандусу відстояв від дна ями на 0,76 м. Дно ями нерівне, але трималося глибини 2,1—2,2 м і лише під пандусом підіймалося на 0,1 м.

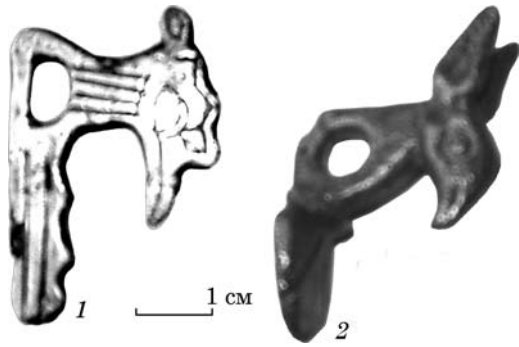

Рис. 11. Прикраси вузди з кінської могили: 1 — бронзовий наносник із золотим плакуванням; 2 — срібний наносник

У нижній частині заповнення ями траплялися невеличкі уламки дерева (вірогідно, залишки перекриття), уламки кісток та велика кількість зубів коней. Крім того, знайдено чимало елементів вуздечок, пропущених чи загублених першими дослідниками, серед них: срібний литий наносник (1), бронзовий наносник із золотим плакуванням (2), залізний пластинчастий наносник (3), уламки залізних та бронзових вудил (4) та псалій (5), залізне кільце (6), уламки бронзових кілець, деякі з напаяними дрібними кульками (7), срібні круглі бляхи (8) та фігурна пряжка (9), залізна пряжка (10), фрагменти золотої фольги (11), уламки бронзових круглих блях (12) та бронзової бляхи-«лунниці» (13), два дрібних уламки бронзових дзвоників (14), поодинокі та з'єднані по дві-три ланки залізного ланцюжка (15), чотири бронзові дископодібні насадки (16), залізна підпружна пряжка (17), а також залізна скоба (18), можливо, від дерев'яного перекриття могили.

Опис знахідок з Кінської могили

Деталі вуздечок

1. *Наносник срібний литий.* У вигляді об'ємної протоми тварини (рис. 11, 2; 12, 6). Голова з довгими підтрикутними вухами трохи сплюснена поздовжньо. На ній виділено: очі у вигляді опуклих напівсфер, окреслених заглибленими кільцями; між оком та вухом з кожного боку — по краплеподібному заглибленню (діаметр — 0,25 см, глибина — 0,1 см); дзьоб — з обох боків врізаною лінією, що повторює вигин морди. Біля основи шиї — великий наскрізний круглий отвір. У нижній частині наносника шия переходить в пласку пластину із заокругленим нижнім краєм, яку відлито у перпендикулярній площині. У верхній частині пластину прикрашено рельєфним паском, від якого розходяться дві заглиблені смужки, що утворюють трикутник із вершиною у верхній частині. Збереженість задовільна. Розміри: $4,4 \times 1,0\text{--}1,4 \times 2,8$ см, діаметр отвору — 0,6 см.

2. *Наносник бронзовий з золотим плакуванням.* Плаский, у вигляді протоми птахоздобоного грифона (рис. 11, 1; 12, 5). Малюнок нанесено заглибленими лініями. Голова з довгим, гострим дзьобом, тризубим гребінцем та заокругленим вухом з прокресленим ромбом всередині. Заглибленими лініями передані зигзагоподібний гребінець, мигдалеподібне око та дзьоб; шию відо-

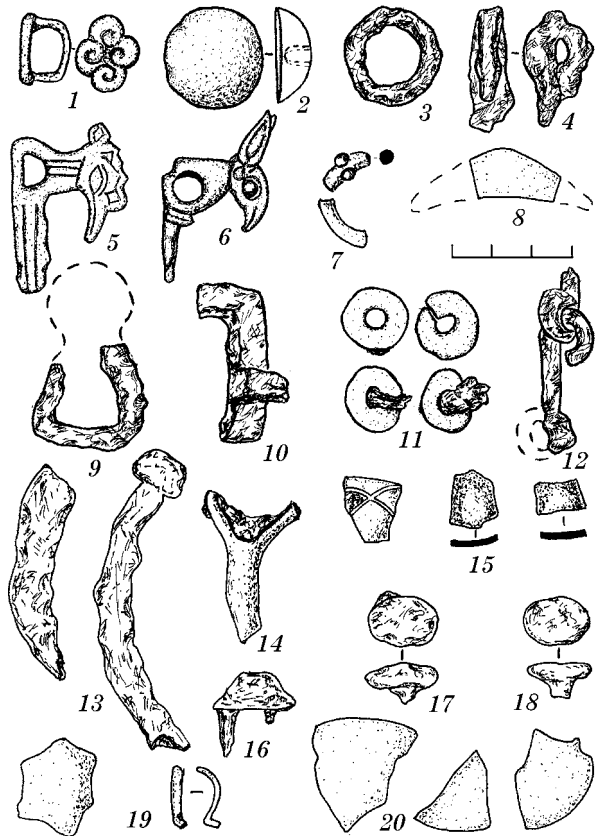

Рис. 12. Знахідки з кінської могили

кремлює горизонтальна коротка смужка, від якої йдуть чотири поздовжні лінії до краю наскрізного отвору біля основи шиї. Нижню частину оформлено у вигляді вузької пластини, одна з довгих сторін якої рівна, а друга хвиляста. Пластину прикрашено двома поздовжніми паралельними смужками. Плакування місцями пошкоджене окислом бронзової основи. Розміри: $4,25 \times 2,8$ см, товщина — 0,3 см, діаметр отвору — $0,8 \times 0,55$ см; товщина золотого покриття — 0,01 см.

3. *Наносник пластинчастий залізний.* Збереглася верхня частина у вигляді пласкої пластини підтрикутної форми, звужена частина якої загнута у петлю (рис. 12, 4). Залізо сильно кородовано. Розміри: $2,9 \times 1,2$ см, висота — 1,8 см; діаметр петлі — 2,3 см; діаметр отвору — 0,6 см.

4. *Уламки вудил* — 37 екз. Двоцелні, двокільчасті. Уламки збереглися дуже погано, метал сильно кородований: а) із залізного стрижня, круглого в перетині, кінці зігнуті в кільця — 13 екз. Збереглися в дрібних фрагментах. Розміри: довжина тах — $6,4\text{--}7,5$ см; діаметр стрижня — 1,2—1,5 см, діаметр кільця — 2,9 та 3,3 см; б) із бронзового стрижня, чотиригранного в перетині 1 екз. в п'яти уламках. Стрижень ближче до закінчень прикрашений поперечними рельєфними пасками; в середній частині потовщується (рис. 12, 14). Розміри уламків: $4,9 \times 1,7\text{--}0,7$ см, $3,5 \times 2,6\text{--}0,9$ см, $3,3 \times 0,6$ см, $2,7 \times 0,7$ см, $1,8 \times 0,5$ см; в) дрібні уламки залізних стрижнів, округлих чи підпрямокутних у перетині — 23 екз. Розміри найбільших: $2,2 \times 1,8$, $2,75 \times 1,5$ см.

5. *Уламки псалій* — 14 екз.: а) уламки залізних стрижнів, округлих в перетині, С-видної форми. Закінчення кулястої або грибоподібної (на-

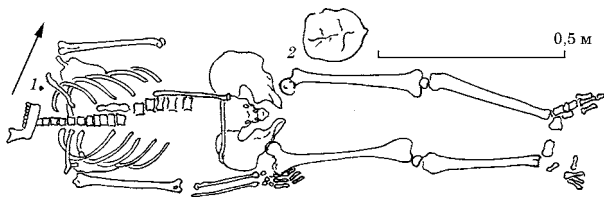

Рис. 13. План поховання охоронця. 1 — мушля, 2 — кришка черепа

півсферичної) форми. Середня частина стрижня сплюснена та розширена — 12 екз. (рис. 12, 13). Розміри найбільших: довжина — 7,7 та 8,1 см; діаметр — 0,8—1,2 см; ширина середньої частини — 1,3—3 см; діаметр кулястого закінчення — 1,4 см; б) закінчення залізного псалія, грибоподібної форми (рис. 12, 17). Розміри: діаметр — 1,5 см, висота — 0,8 см; в) закінчення бронзового псалія, грибоподібної форми, трохи витягнуте в плані; стрижень округлий в перетині (рис. 12, 18). Розміри: діаметр — $1,4 \times 1,6$ см, висота — 0,5 см; діаметр стрижня — 0,7 см.

6. Кільце залізне із круглого в перетині дроту (рис. 12, 3). Розміри: діаметр — 2,5 см, діаметр дроту — 0,5—0,6 см.

7. Уламки кілець бронзових — 4 екз. Дрібні уламки з тонкого бронзового дроту круглого в перетині. На одному з них напаяні уперек дві кульки, одна біля другої (рис. 12, 7). Розміри: довжина — 1,2, 1,4, 1,4, 1,7 см; діаметр кільця біля 2,5 см, діаметр дроту — 0,4—0,5 см; діаметр кульки — 0,45 см.

8. Бляхи круглі срібні — 1 ціла та 18 уламків.

Збереженість дуже погана, на поверхні крихка бузкова патина; метал сильно корозований, ламкий: а) мала, напівсферичної форми — 1 екз. Із зворотного боку напаяна петля з розклепаної стрічки, у вигляді витягнутого кільця (рис. 12, 2). Розміри: діаметр — 2,5 см; висота — 0,95 см; товщина — 0,1—0,15 см; діаметр петлі — 1,0 см, ширина петлі — 0,4 см; б) уламки блях таких самих (малих) та більшого діаметру (великих) — 17 екз. (рис. 12, 19). Розміри найбільшого — $1,8 \times 2,3$ см; в) петля фрагментована у вигляді дужки з вузької стрічки з відігнутими під прямим кутом закінченнями (рис. 12, 19). Розміри: довжина частини що збереглася — 1,7 см, ширина — 0,4 см.

9. Пряжка фігурна срібна. Лита пряжка у вигляді чотирипелюсткового щитка з вихровою композицією. Із зворотного боку напаяно прямокутну пласку петлю (рис. 12, 1). Збереженість дуже погана, на поверхні сіра крихка патина, метал кришиться. Розміри: щиток: діаметр — 1,8—1,9 см, висота — 1,3 см; петля: довжина — 1,7 см, ширина — 0,6 см; діаметр отвору — $0,7 \times 1,1$ см.

10. Пряжка залізна фрагментована. Пряжка фігурна, із круглого в перетині залізного дроту. Нижня частина у формі трапеції з заокругленими кутами, що переходить у верхній частині в кільце (рис. 12, 9). Збереглася в чотирьох дрібних уламках, верхня частина втрачена. Залізо сильно корозоване, шарувате та крихке. Розміри: довжина реконструйована — 4,5 см, ширина — 3,0 см; діаметр стрижня — 0,6—0,8 см.

11. Уламки фольги золотої від плакування — 3 екз. Дрібні обривки тонкого золотого листа, на зворотному боці якого зберігся бронзовий оки-

сел. Вірогідно, це покриття бронзових напівсферичних блях. Розміри: $1,0 \times 1,4$, $0,6 \times 1,0$, $0,45 \times 0,7$ см; товщина — 0,5 см.

Деталі нагрудників

12. Уламки блях бронзових дископодібної форми — 14 екз. (7 з них зовсім дрібні). Гладкі, з тонкої пластини, з заокругленим краєм. На одному з уламків, біля краю, збереглися фрагменти залізного ланцюга (рис. 12, 20). Збереженість дуже погана, на поверхні сірувато-зелена крихка патина, метал кришиться. Розміри найбільших: $2,8 \times 2,6$, $2,3 \times 2,1$, $2,2 \times 2,1$, $2,0 \times 2,0$, $1,6 \times 1,4$ см; решта — зовсім дрібні; товщина — 0,10—0,15 см.

13. Уламок бляхи «лунниці» бронзової. Збереглася середня частина вузької пласкої бляхи, закінчення якої обламани (рис. 12, 8). Зроблена з тонкого листа бронзи. Збереженість дуже погана, метал кришиться. Розміри: $2,3 \times 1,2$ см, товщина — 0,1 см.

14. Уламки дзвоників бронзових — 2 екз. Збереглися невеликі уламки нижньої частини з рівним краєм, поверхня опукла (рис. 12, 15). Розміри: $1,1 \times 1,5$, $1,4 \times 1,8$ см; товщина — 0,15—0,25 см.

15. Уламки ланцюжка залізного — 13 екз. Кожна ланка S-подібної форми зроблена з круглого в перетині дроту, кінці якого зігнуті в кільця, що розгорнуті у протилежні боки. Ланки з'єднані по дві або три разом (рис. 12, 12). Переважають досить дрібні уламки. Метал сильно кородований, слоїстий та кришиться. Розміри: довжина ланки — близько 4,0 см, діаметр стрижня — 0,6 см; діаметр кільця — $1,5 \times 1,6$ см.

16. Насадки кільцеподібні бронзові — 4 екз. Округлі пластини з нерівно обрізаним краєм, ледь опуклі; в круглих отворах збереглися уламки залізного ланцюга (рис. 12, 11). Збереженість погана. Розміри: — діаметр — 1,7 см — 2 екз., 1,6 см — 2 екз.; висота — 0,3 см; товщина — 0,1 см, діаметр отвору — 0,4—0,5 см.

Деталі сідла

17. Пряжка підпружна залізна у трьох уламках. Прямокутної форми, із округлого в перетині стрижня; на одній з коротких сторін — нерухомий виступ-язичок (рис. 12, 10). Збереженість погана, метал сильно корозований, слоїстий та кришиться. Розміри: $1,7 \times 4,1$, $0,9 \times 4,0$, $0,9 \times 4,8$ см; діаметр стрижня — 0,7—1,0 см; ширина — 1,1 см; висота — 0,6 см; довжина язичка — 1,4 см.

Речі іншого призначення

18. Скоба залізна. Можливо, від дерев'яного перекриття могили. П-подібної форми. Верхня частина широка, опукла (?); «шипи» пласкі, звужуються до кінців; один обламаний біля основи, другий — в середній частині (рис. 12, 16). Метал сильно корозований, кришиться. Розміри: основи — $1,2 \times 2,0$ см, висота — 1,2 см; шипа — довжина збереженої частини — 1,3 см, ширина — 0,7 см.

Поховання залежної особи

Поховання служки чи охоронця (рис. 13) знаходилось за 48 м від умовного центру на західному краю поховальної доріжки, за 20 м від кінської могили. Вірогідно поховання було ледь впущене (на 0,2—0,3 м) в рівень поховальної доріжки, який у цьому місці відповідав рівню давнього горизонту. На жаль, через аморфність чорнозему у цьому міс-

ці, контури могильної ями побачити не вдалося, що і зрозуміло, оскільки сучасна глибина поховання становить 0,5 м. Похований (доросла людина, вірогідно чоловік) лежав випростано, головою на ЗХ — ПД — ЗХ. Череп був відсутній, але його кришка лежала біля лівого стегна похованого. На місці знаходилась лише нижня щелепа. Руки випростані вздовж тіла, проте променева та ліктьова кістки лівої руки зміщені до хребта і тазу. Яким чином ці кістки та черепна кришка опинились не на своїх місцях відповісти важко, тим більше, що остання залишає враження покладеної.

Поховання майже безінвентарне. Лише перед щелепою, ближче до лівого плеча, лежала невелика мушля, що розпалась.

Протягом польового сезону 1994 р. нам вдалося дослідити фактично лише частину підкурганної поверхні Чмиревої Могили. Проте підземні споруди залишилися не дослідженими. Розкопки дали змогу уточнити деякі дані, отримані роботами наших попередників та відкрити нові об'єкти.

Отже, знов було розкопано кінську могилу. Це дозволило, по-перше, скорегувати її орієнтування по-друге, уточнити її розміри і, по-третє, знайти підтвердження гіпотези Федора Брауна стосовно того, що коней завели до могили живими.

У результаті наших досліджень з'ясовано, що скифський насип перекрив невеличкий курган доби бронзи. Аналогічну ситуацію зафіксовано при розкопках кургану Чортотлик (Отрошенко 1991, с. 324—328) та Великого кургану поблизу с. Мала Лепетиха Велико-Лепетихського р-ну Херсонської обл. (Данилко, Витрик 2004, с. 38).

Серед найбільш цікавих знахідок має сенс згадати так званий амфорний майданчик — скупчення уламків навмисно розбитих амфор, що залишилось після поминальної тризни. Схожі знахідки відомі в кургані Вишнева Могила та західній частині кургану № 14 поблизу с. Гюнівка Велико-Білозерського р-ну Запорізької обл., кургані № 2 в урочищі Носаки біля с. Балки Василівського р-ну Запорізької обл. (Болтрик, Отрошенко, Савовский 1977, с. 269, 270; Бидзиля, Болтрик, Мозолевский, Савовский 1977, с. 68). Такий майданчик, але вже за межами рівчака, був розкопаний М.М. Чередниченком у кургані № 12 поблизу с. Володимирівка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.

Щодо поховального інвентаря, найближчі відповідності речам з Чмиревої Могили походять з Гайманової та Товстої Могили, Цимбалки та Чортотлика. Причому, завдяки знахідкам М.І. Веселовського з могили 12-метрової глибини (ОАК 1909—1910, рис. 193), Чмиревої Могили слід відвести останню позицію в ланцюгу з вище названих усипальниць представників скифської аристократії.

Завдяки елементам матеріального комплексу, що збереглися, дата будівництва кургану визначається в межах 330—315 рр. до н. е. За параметрами поховальної споруди та характером речового супроводу головний небіжчик з Чмиревої Могили належить до когорти скифської еліти, представники якої поховані у Гаймановій, Товстій, Лемешевій та Бабиній Могилах, Краснокутському і Верхньорогачицькому курганах.

Наші розкопки ще не поставили крапки в довготривалій історії дослідження Чмиревої Могили. Унікальні за кількістю і коштовністю набори ім-

портного металевих посуду та кінського вбрання на тлі нез'ясованих до кінця надглибоких розгалужених поховальних споруд спонукають повернутися до цього комплексу знов.

Бидзиля В.И., Болтрик Ю.В., Мозолевский Б.Н., Савовский И.П. Курганный могильник в уроч. Носаки // Курганные могильники Рясные Могили и Носаки. — К., 1977. — С. 61—158.

Болтрик Ю.В., Отрошенко В.В., Савовский И.П. Исследование Рогачикского курганного поля // АО 1976 г. — М., 1977. — С. 269, 270.

Данилко Н., Витрик И. Ювелирные украшения из женского курганного погребения скифского времени у села Малая Лепетиха Херсонской области // Ювелирное искусство и материальная культура. — СПб., 2004. — С. 38—40.

ОАК за 1909—1910 годы. — СПб., 1913.

Отрошенко В.В. Курган эпохи бронзы в Чертомлыке // Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (Скифский царский курган 4 в. до н. э.). Приложение № 7. — К., 1991. — С. 324—328.

Трейстер М.Ю. Серебряные сосуды из тайника Чмиревой Могили // Древности Боспора. — 13. — М., 2009. — С. 414—460.

Ю. В. Болтрик, Е. Е. Фиалко

ПОСЛЕДНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КУРГАНА ЧМЫРЕВА МОГИЛА

Статья освещает результаты исследований кургана Чмирева Могила — богатого погребального комплекса IV в. до н. э., проводившихся в 1994 г. Ранее этот курган исследовали Ф.А. Браун (1898 г.) и Н.И. Веселовский (1909—1910 гг.). Памятник вошел в науку благодаря находкам могилы 10 коней в богатой срубе и тайника с 10 серебряными сосудами. Авторам удалось раскопать ранее не известную погребальную дорожку с площадкой, усеянной битыми амфорами, и погребением охранныка. Вновь раскопанная могила коней содержала утеранные детали конского убора.

На основании сохранившегося материального комплекса дата кургана определяется в пределах 330—315 гг. до н. э. С учетом параметров погребального сооружения и характера сопровождения, можно утверждать, что основной погребенный в кургане Чмирева Могила принадлежал к высшему эшелону скифской знати.

Yu. Boltryk, E. Fialko

RECENT STUDIES OF THE BARROW CHMYREVA MOGYLA

This article highlights the results of studies the barrow Chmyreva Mogyla — the rich burial complex IV BC, which took place in 1994. This burial mound was investigated earlier F.A. Brown (1898) and N.I. Veselovsky (1909—1910). The monument became a science due to discovery of the grave of 10 horses in harness and a rich cache with 10 silver vessels, survivors of the robbery. The authors discovered a previously unknown the funeral track with the platform, covered with broken amphorae, and the burial of the guard. The newly excavated horse's grave contained the details of a harness.

Date of barrow determined within 330—315 years BC on the basis of the preserved material complex. Taking into account the parameters of burial structure and nature of support, it can be argued that the main buried in a barrow Chmyreva Mogyla belonged to the top echelon of the Scythian nobility.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИРОБНИЦТВА БОЙОВИХ СОКИР СКІФСЬКОГО ТИПУ

Проведено історіографічний аналіз досліджень виробництва бойових сокир скіфського типу. Окреслено основні результати та намічено перспективні напрями.

К л ю ч о в і с л о в а: сокира, скіфи, історіографія.

Вивчення особливостей виготовлення зброї є важливою складовою дослідження військової справи давніх племен. Впровадження інноваційних технологій відбувалось передусім у озброєнні. Завдяки пошукам у вказаному напрямі, можна встановлювати рівень розвитку виробництва та військової справи і напрями культурної взаємодії. Адже уміння та навички металообробки — це риси матеріальної культури, які розвиваються під впливом багатьох зовнішніх та внутрішніх факторів.

Ми підсумуємо досвід металографічних досліджень бойових сокир скіфського часу. Цей різновид наступальної зброї нешироко представлений у пам'ятках. Певно тому дослідники нечасто зверталися до нього. Втім, наявні результати здатні проілюструвати бурхливий перебіг подій за часів панування скіфів у Північному Причорномор'ї.

На сьогодні переконливо доведено, що прототипом бойової сокири так званого скіфського типу є вироби кобанської культури, які були запозичені в ході передньоазійських походів (Ільїнська 1961, с. 50; Техов 1980, с. 219; Есаян, Погребова 1985, с. 81). Тому, перш за все, варто розглянути зразки, що походять з ареалу походження їх прототипів. Г.О. Вознесенська провела металографічний аналіз 26 залізних сокир із Тлійського могильника (Вознесенська 1975, с. 76). Він показав, що 88,5 % виробів були піддані повній або частковій цементації, з яких один додатково пройшов термічну обробку. Із заліза або нерівномірно насиченої вуглецем сталі викувано близько 35,0 %. 11,5 % були виготовлені з якісної високовуглецевої сталі, отриманої шляхом наскрізної цементації. На 27,0 % застосовано поверхневу цементацію лез готових виробів або металевих заготовок. 31 % викувані з

заготовок, що мають пошарову структуру, тобто, з пакетного металу. Окрім того, додатковій цементації було піддано сокиру з поховання 71. Термічну обробку леза зберегли 2 екземпляри: один був загартований холодною водою, інший — у м'якому середовищі (Вознесенська 1975, с. 76—78).

Для Лісостепового Лівобережжя відомо чотири аналізи бойових сокир (Шрамко І.Б. 1994, рис. 3, 79—82), які датуються VII—VI ст. до н. е., тобто часом знайомства місцевих ковалів з технологією загартовування. Три зразки виготовлені з кричної маловуглецевої та цементованої середньовуглецевої заготовки, один — з пакетного металу. Готові вироби додатково не зміцнювались. Два з них загартовані та піддані односторонній цементації. Стосовно останнього екземпляру з Більського городища (рис. 1, 1), припускається його імпордне походження. Високовуглецеву, наскрізно цементовану сталь тут почали використовувати у ковальських виробках лише з V ст. до н. е. (Шрамко І.Б. 1994, с. 54). Можна простежити ще один цікавий прийом. На лезо сокири з кургану 3 біля Оксютинців (рис. 1, 2) було наварено сталеву пластину, що згодом відшарувалася через високу якість зварки (Шрамко, Фомін, Солнцев 1970, с. 52).

З Правобережжя досліджено чотири бойові сокири з кургану біля с. Круглик (рис. 1, 3), Пастирського городища (Шрамко, Фомін, Солнцев 1970, с. 52) (рис. 1, 4), з кургану біля с. Душлінське (Sulimirski 1936, s. 68) (рис. 1, 5) та з другого поховання Реп'яхуватої Могили (Москаленко, Недопако 1980, с. 64) (рис. 1, 6). Перша сформована з монолітної заготовки і прокована лише біля провуха та на обусі. Заготовка була розрубана з одного боку на дві частини, а з іншого — відтягнута для утворення леза. Між двома частинами вставлена кругла оправка, за допомогою якої зформувався провух. За схожою схемою було виготовлено сокиру з Пастирського городища, але недостатньо ретельно, через що зварювальний шов на провусі розійшовся. Подібне сталося і з сокирою з

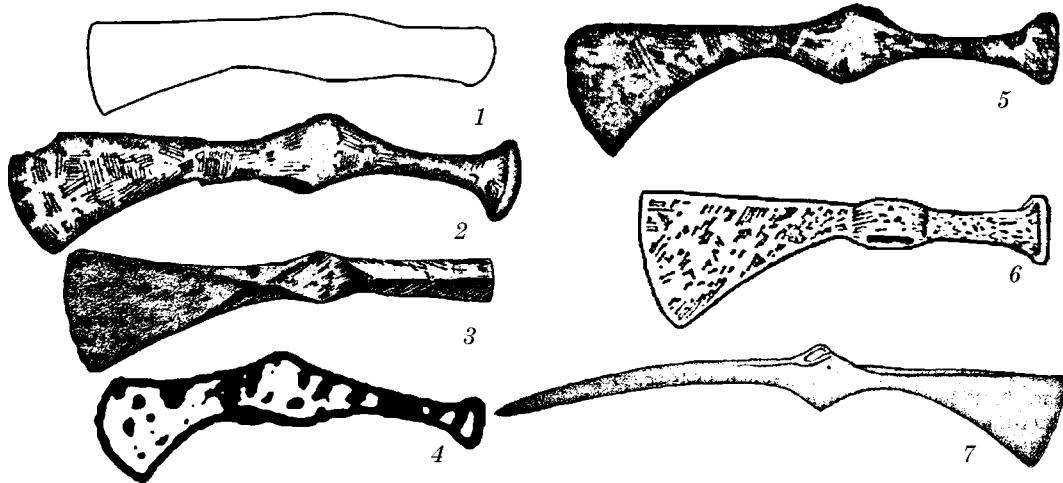

Рис. 1. Зразки бойових сокир скіфського часу, підданих металографічному аналізу: 1 — Більське городище; 2 — Оксютинці, кург. 3; 3 — Круглик; 4 — Пастирське городище; 5 — Дуплинське; 6 — Реп'яхувата могила, пох. 2; 7 — Трахтемирівське городище

кургану 9 біля Михайлівки (Пруси). Натомість екземпляр з Дуплинського виготовлено з якісної високовуглецевої сталі (Sulimirski 1936, s 70). Сокира з Реп'яхуватої Могили зазнала незначного гартування (Москаленко, Недопако 1980, с. 66). Клевець з Трахтемирівського городища (рис. 1, 7) вирізняється якістю виготовлення та ретельним гартуванням. Згідно цього, припускається його кавказьке походження (Вознесенская, Недопако 1978, с. 25).

Для порівняння можна навести технологічні характеристики ряду робочих сокир. І.Б. Шрамко дослідила робочі сокири з городища Полкова Микитівка та Східного Більського городища. Представлені екземпляри зформовані шляхом згинання заготовки, про що свідчить деформований шов на провусі. Ймовірно, що ушкодження відбулось внаслідок навантаження на обух, адже він помітно спрацьований (Шрамко І.Б. 1990, рис. 16, 5, 6). Металографічні дослідження знарядь ворсклинського регіону показали, що обух і провух робочої сокири формували шляхом загинання заготовки (Шрамко І.Б. 1990, с. 137), натомість провух бойової робили наскрізною прошивкою (Шрамко І.Б. 1989, с. 150). З розкопок Люботинського городища Б.А. Шрамка (1961—1964 р.) походить масивна клиноподібна сокира. Вона викувана з низьковуглецевої сталі та має значно твердіший обух ніж лезо (Солнцев, Шрамко 1998, с. 135). У той же час, бойова сокира з кургану біля с. Круглик має на обусі погано прокований, зашлакований зварювальний шов невисокої якості, а лезо — добре зміцнене (Шрамко, Фомін, Солнцев 1970, с. 51).

Таким чином, дослідження технології виробництва здатне провести межу між бойовим та робочим виробом. Адже наразі відсутня єдина точка зору на це питання. Напевно, це обумовлено різноманітністю форм та дещо умовним виділенням одиниць типології. В.А. Іллінська визначала робочу сокиру за масивністю та слідами використання на обусі як молота (Іллінська 1961, с. 29). А.І. Мелюкова, окрім того, розмежовувала їх за локалізацією в похованні. Бойову сокиру, за її словами, клали біля правого стегна небіжчика разом з іншими зразками зброї (Мелюкова 1964, с. 66). І.Б. Шрамко наважує масивність робочих

знарядь, як їх визначальну рису (Шрамко І.Б. 1989, с. 149; 1994, с. 43), але головним критерієм розподілу вважає технологію виробництва.

Проте відомо кілька знахідок, які мають морфологічні риси явно бойового знаряддя (грацильні, невеликих розмірів та ваги) і, одночасно, технологічні риси робочого (зварний шов на провусі, що лишився від загинання заготовки). Це знахідки з кургану 9 біля с. Михайлівка (Пруси), кургану 485 біля с. Капітонівка, та з Пастирського городища (Іллінська 1961, с. 37, 39; 1975, с. 103; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 122). Крім того, зафіксовано метод прошивки і на робочій сокирі з Люботинського городища (Солнцев, Шрамко 1998, с. 135).

Отже, і бойову, і робочу сокиру викувували із залізної заготовки, але вони різняться якісно. Основна увага при виготовленні бойового знаряддя надавалась лезу, яке могли піддавати цементації та гартуванню (Вознесенская 1975, с. 82; Москаленко, Недопако 1980, с. 65). Згідно цього, не є переконливим залучення до числа бойових В.А. Іллінською сокир з курганів біля сіл Пруси (к. 12), Пекарі (к. 411), Осітяжка (к. 411), Трипілля (к. 2) (Іллінська 1961, с. 31—33). Стосовно останнього прикладу, варто згадати, що з Трипілля походить два вироби, відомі за малюнком В. Хвойки. На противагу В.А. Іллінській, Б.А. Шрамко також не вбачав у них бойові сокири. Натомість він вважав, що у даному випадку зображено мотики (Шрамко Б.А. 1961, с. 89).

Очевидним є те, що у бойових сокирах не передбачалося навантаження на обух. Таким чином, звертаючись до питань термінології, можна твердити, що не є вірним визначення «сокира-молоток» стосовно зразків II відділу типології А.І. Мелюкової (Мелюкова 1964, с. 66; див. також: Есаян, Погребова 1985, с. 79). Несумлінна обробка молоткоподібного обуху (Шрамко, Фомін, Солнцев 1970, с. 52) вказує на те, що він не використовувався як ударна частина. Ймовірно, він лише грав роль противаги.

На основі аналізу технології можна зробити певні висновки щодо виробництва бойових сокир. По-перше, ремісничі навички майстрів Кавказу та Лісостепу дещо різнилися ще у ранньоскіфсь-

кий період (Шрамко, Солнцев, Фомин 1963, с. 55). У VII ст. до н. е. в обох регіонах майже синхронно з'являється прийом загартовування сталевих виробів (Шрамко І.Б. 1989, с. 149; Вознесенская 1975, с. 79), спочатку лише для відносно невеликих знарядь, таких, як ножі. Проте традиції ковальської справи у кожному регіоні мали окреме підґрунтя. Тож, віддаючи першість кавказькому осередку металообробки (Погребова 1969, с. 179; Есаєн, Погребова 1985), ми вважаємо, що лісостепові майстри познайомилися з сокирами скіфського типу через посередників — іраномовних кочовиків. Подібні транзити відомі ще за кіммерійського часу (Махортих 1996, с. 23; Эрлих 2007, с. 189). На опосередковане знайомство вказує значно менша кількість загартованих виробів і майже повна відсутність в лісостепу практики виготовлення заготовки з пакетного металу. Натомість, відомі спроби його імітації шляхом комбінування наварних сталевих пластин на готовий виріб. На сьогодні на жаль відсутні металографічні аналізи бойових сокир з поховань степової Скіфії. Продовження досліджень у цьому напрямі значно доповнило б наші знання з цього питання.

Вознесенская Г.А. Технология производства железных предметов Тлийского могильника // Очерки технологии древнейших производств. — М., 1975. — С. 76—116.
Вознесенская Г.А., Недопако Д.П. Технология производства металлических изделий Трахтемировского городища // Использование методов естественных наук в археологии — К., 1978. — С. 21—27.
Есаєн С.А., Погребова М.Н. Скифские памятники Закавказья. — М., 1985.
Іллінська В.А. Скіфські сокири // Археологія. — 1961. — № XII. — С. 27—52.
Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.
Махортих С.В. Скарби VIII—VII ст. до н. е. на півдні Східної Європи // Археологія — 1996. — № 4. — С. 9—24.
Москаленко Н.П., Недопако Д.П. Исследование металлических изделий из Репяховой Могины // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 64—79.
Погребова М.Н. Железные топоры скифского типа в Закавказье // СА. — 1969. — № 2. — С. 179—187.
Солнцев Л.А., Шрамко Б.А. Металлографические исследования изделий с Люботинского городища // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 132—140.
Техов Б.В. Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII—VI вв. до н. э. (по материалам Тлийского могильника) // Скифы и Кавказ. — К., 1980. — С. 219—257.
Шрамко Б.А. К вопросу о технике земледелия у лесостепных племен скифского времени в Восточной Европе // СА. — 1961. — № 1. — С. 73—90.
Шрамко Б.А., Солнцев Л.О., Фомин Л.Д. Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии // СА. — 1963. — № 4. — С. 36—57.

Шрамко Б.А., Фомин Л.Д., Солнцев Л.О. Техника изготовления скифской наступальной зброї із заліза й сталі // Археологія. — 1970. — Т. XXIII. — С. 40—58.
Шрамко І.Б. Изготовление топоров и тесел у лесостепных племен бассейна р. Ворсклы в скифское время // Проблемы охраны и использования памятников археологии в Донбассе. — Донецк, 1989. — С. 149, 150.
Шрамко І.Б. Сварные изделия скифского времени в бассейне Ворсклы // Охорона і дослідження пам'яток Полтавщини. — Полтава, 1990. — С. 137—139.
Шрамко І.Б. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху // Древности 1994. — Харьков, 1994. — С. 43—57.
Эрлих В.Р. Северо-Западный Кавказ в начале железного века. Протогеотская группа памятников. — М., 2007.
Sulimirski T. Scytowie na Zachodnim Podolu — Lwów, 1936.

А. В. Шелехань

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОИЗВОДСТВА БОЕВЫХ ТОПОРОВ СКИФСКОГО ТИПА

Приведен обзор работ, посвященных частным и общим вопросам изготовления боевых топоров скифского времени. Сопоставлены результаты анализов изделий из Причерноморья и Северного Кавказа, которые позволяют четко различать образцы местного и импортного производства. Топоры, заимствованные во время переднеазиатских походов, отличаются высоким качеством и сложностью в изготовлении. На уровне технологических различий показана разница между рабочим и боевым вариантами. Последний, как правило, отличается тщательно проработанным лезвием. Согласно особенностям изготовления, предложено уточнение терминологии. Перспективным направлением работы в этой сфере является анализ боевых топоров из степных погребений скифов.

О. Shelekhana

HISTORIOGRAPHY REVIEW OF THE SCYTHIAN BATTLE-AXES PRODUCTION

There are given a review of works, devoted to the production questions of Scythian battle-axes. There are confronted results from Black sea region and North Caucasus, which allow distinguishing the standards of local and imported production. A ware, borrowed during Middle-Asian campaign discriminates in large quality and complication in making. At the point of technological distinctions was shown a difference between a working and battle axes. Last one, as a rule, differs in the carefully worked out blade. According to the features of making was offered clarification of terminology. Perspective work assignment in this sphere is an analysis of battle-axes from steppe burials.

А. В. Б у й с к и х

КЕРАМИКА VI—V вв. до н. э. ИЗ РАСКОПОК РИМСКОГО ПРЕТОРИЯ В ОЛЬВИИ

*К 100-летию со дня рождения
Ривы Ионовны Ветштейн*

Статья посвящена вводу в научный оборот материалов VI—V вв. до н. э., полученных из раскопок участка Л (территория римского гарнизона) в Ольвии под руководством Р.И. Ветштейн.

К л ю ч е в ы е с л о в а: римская цитадель, Ольвия, восточногреческая керамика.

В 2012 г. исполняется 100 лет со дня рождения Ривы Ионовны Ветштейн (1912—1998), исследовательницы цитадели в Ольвии, полевые работы и кабинетные исследования которой уже давно и заслуженно являются неотъемлемой частью обширной ольвийской историографии (Станицина 1992, с. 148, 149)¹. Р.И. Ветштейн в течение нескольких полевых сезонов (1954—1955, 1964—1971 гг.) полностью исследовала строительный комплекс с подвалами и внутренним двором, вошедший в историографию как общественное здание римского гарнизона, отдельные помещения которого имели также функции казарм (Ветштейн 1967, с. 134—137; 1968, с. 140—142; 1971, с. 166—168; 1972, с. 171—174). Это сооружение Р.И. Ветштейн предложила трактовать как преторий — штабное здание командира ольвийской векилляции II—III вв. н. э., дислоцированной на территории римской цитадели в Ольвии (Ветштейн 1957, с. 79). Керамические и другие материалы из строительного комплекса претория, в частности терракотовая статуэтка римского орла с расправленными крыльями, были введены в научный оборот частично автором раскопок (Ветштейн 1957, с. 79, рис. 1; 1967, с. 137), частично — в обобщающей работе, посвященной материальной культуре Ольвии первых веков н. э. (Крапивина 1993).

1. Выражаю глубокую признательность Г.А. Станициной, заведующей Научным архивом Института археологии НАН Украины за предоставление биографических сведений Р.И. Ветштейн, а также ее фотографии из архивных материалов раскопок участка Л в Ольвии из архива ИА НАНУ.

Р. И. Ветштейн (1912—1998)

На этом фоне мало кому известно, что Р.И. Ветштейн удалось доследовать до материка и выявить нижние слои под полами отдельных подвальных помещений и насыпью двора. Это, как правило, ранние ямы и остатки полуземлянок, золистые пятна заполнений которых фиксировались автором раскопок (Ветштейн 1969/17а, с. 13). Поэтому одной из задач полевых работ 1971 г. явилось выяснения характера застройки этой части Ольвии, предшествовавшей появлению здания гарнизона (Ветштейн 1971/20в, с. 1). Следует отметить, что материалы эпохи архаики не прошли мимо внимания автора раскопок. Р.И. Ветштейн упомянула о том, что наиболее ранние из найденных

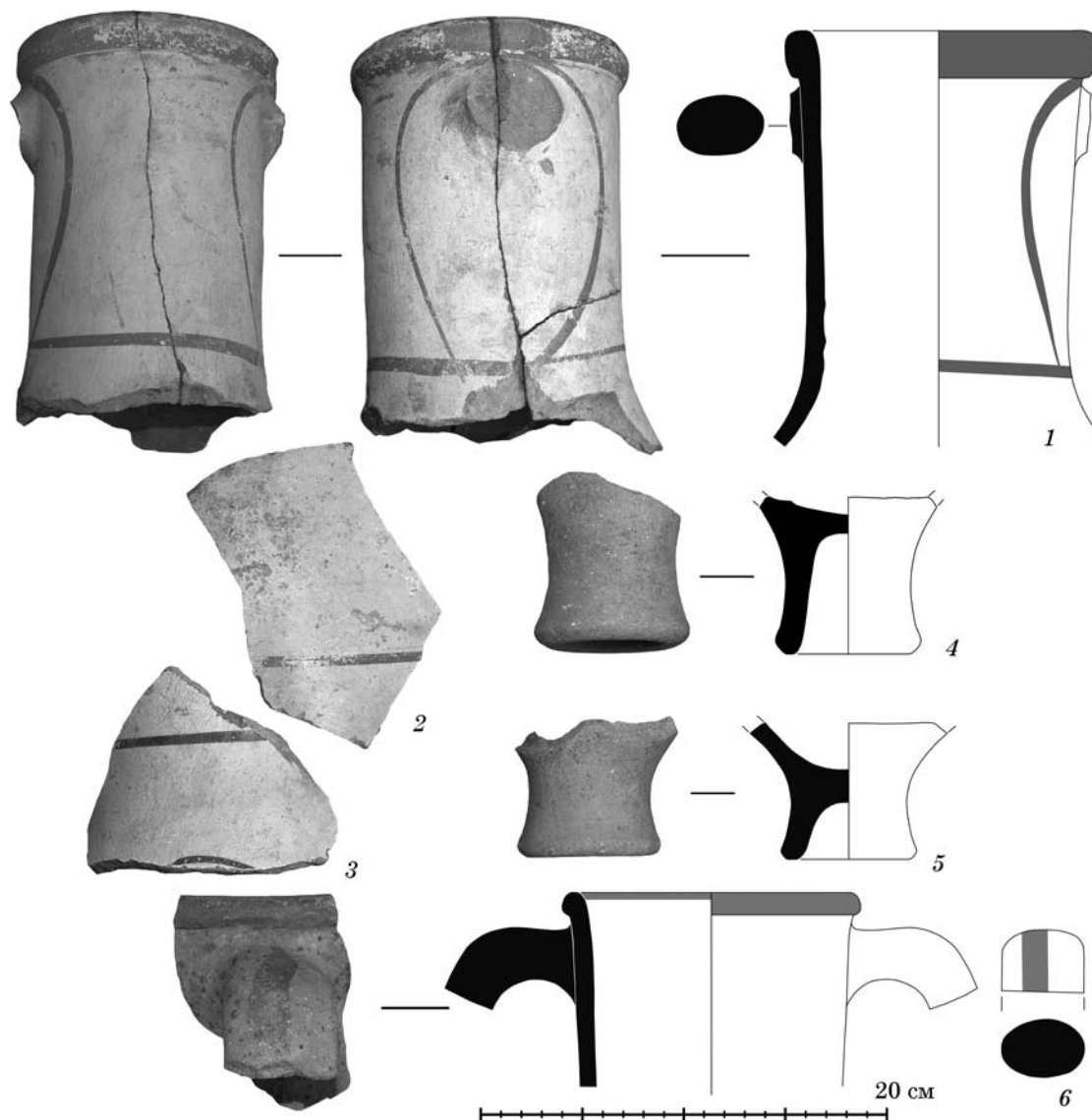

Рис. 1. Амфоры: 1 — О-71/690; 2 — О-71/689; 3 — О-71/6/№; 4 — О-71/2003; 5 — О-71/2106; 6 — О-71/2006

ею керамических материалов датируются от середины VI в. до н. э. — это фрагменты хиосских пухлогорлых амфор. Выделено и правильно атрибутировано горло коринфской амфоры конца VI — начала V в. до н. э., найденное в подвале Л (Ветштейн 1972, с. 171—173). Однако этим и ограничивается та незначительная информация о ранних материалах, которая была введена в научный оборот. Абсолютное их большинство так и осталось неопубликованным.

Предметное изучение этих материалов, большая часть которых хранится в настоящее время в Научных фондах Института археологии НАН Украины¹, позволяет по-новому обратиться к вопросу о качественном и количественном составе ранней ольвийской керамической коллекции и ее хронологии. Исследование ранних материалов из раскопок участка Л также позволило выделить несколько редких типов столовых сосудов и тарных амфор, прежде всего, первой половины VI в. до н. э. — наиболее раннего этапа заселения Ольвии и освоения ее территории.

1. Коллекции № 575 (1964—1971 гг.), № 796 (1968 г.) (Коллекції... 2007, с. 138, 139).

Это, прежде всего, горло хиосской амфоры с плотным белым ангобом, окрашенным венцом, полосой в основании горла и удлиненными овалами вокруг зоны ручек у верхнего прилепа, нанесенными красной краской (рис. 1, 1). Горло вытянутое, прямое, слегка воронковидное в сечении. Вместе с горлом найдены фрагменты стенок от таких же амфор с белым или кремовым ангобом (рис. 1, 2—3). Необходимо специально подчеркнуть, что за много десятилетий раскопок в Ольвии это горло оставалось едва ли не единственным найденным в Ольвии крупным фрагментом амфорной тары Хиоса этого типа. Следует согласиться с наблюдениями Н.А. Лейпунской, что амфоры Хиоса с белой облицовкой поступали в Ольвию до середины VI в. до н. э. (Лейпунская 2001, с. 7), хотя традиционно вслед за П. Дюпоном время производства этих сосудов часто доводят до третьей четверти этого столетия (Cook, Dupont 1998, p. 146; Dupont 2005, cat. Nr. 2, 3; ср.: Монахов 2003, с. 15). Наши наблюдения над закрытыми комплексами второй и третьей четвертей VI в. до н. э. показывают, что после середины столетия фрагменты этих амфор представлены единичны-

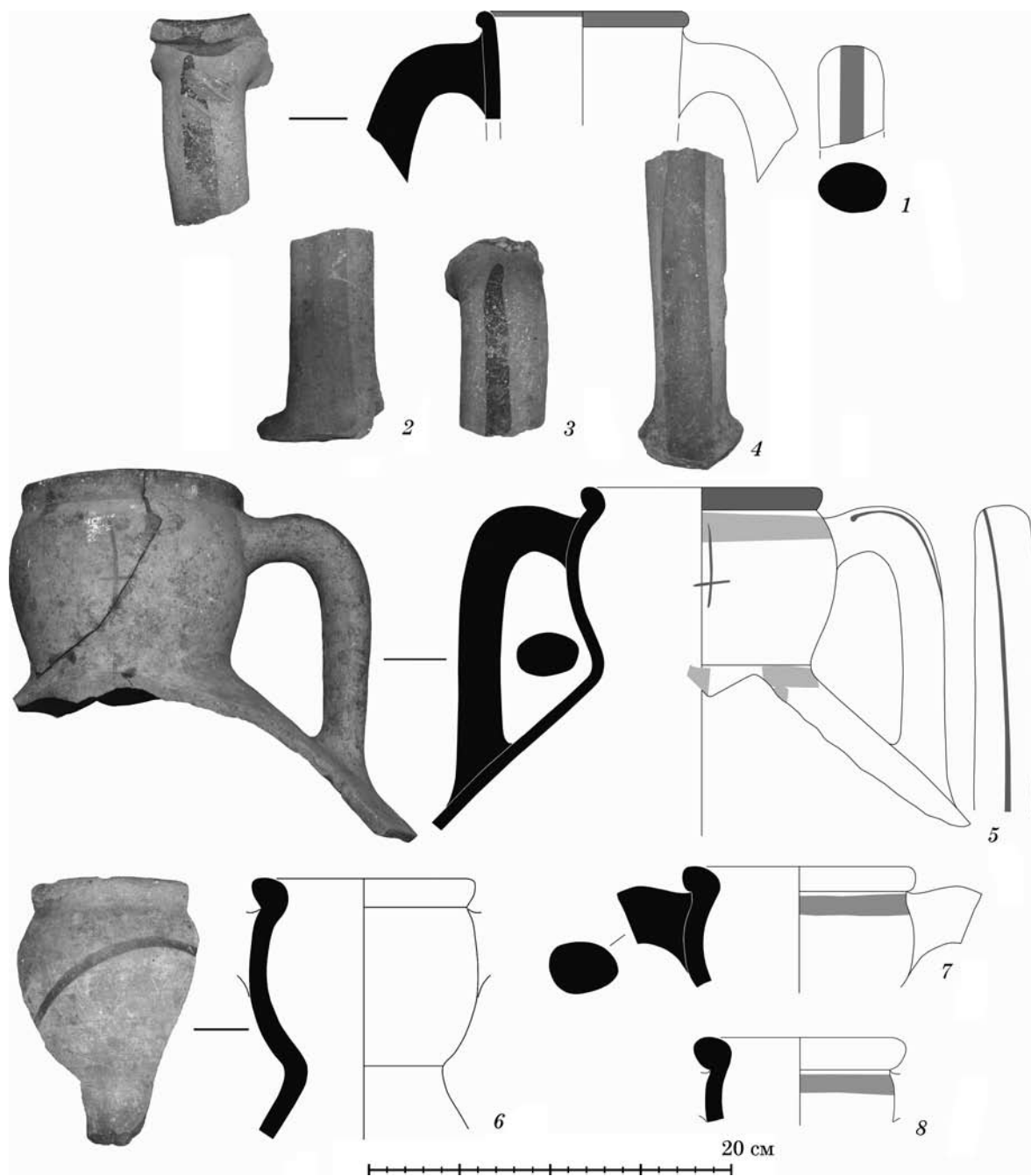

Рис. 2. Амфоры: 1 — О-71/1780; 2 — О-71/1781; 3 — О-71/1999; 4 — О-71/2000; 5 — О-71/1364; 6 — О-71/1253; 7 — О-71/575; 8 — О-71/1778.

ми и редкими мелкими фрагментами, попавшими из культурного слоя более раннего времени. В настоящее время хорошо известны комплексы второй четверти столетия, в которых амфоры Хиоса многочисленны и представлены только одним типом — с белой облицовкой созопольского варианта по С.Ю. Монахову (тип I-B) (Монахов 2003, с. 13—15). Амфоры этого типа хорошо известны в Северо-Западном Причерноморье, прежде всего, в Истрии (Dimitriu 1966, pl. 21, 349—352) и на Березани (Dupont 2005, cat. Nr. 2—3; Чистов 2006, илл. 22, 4). К этому варианту относятся и указанные фрагменты хиосских амфор, найденные на участке Л. Они были обнаружены в зольном пятне с обгоревшей глиной и углями под двором (Ветштейн 1971/20в, с. 12), представлявшем со-

бой, скорее всего, остатки заполнения разрушенной землянки.

Следующий тип хиосских амфор, хорошо представленных среди ранних материалов участка, — фрагменты амфор с воронковидным горлом. Это горла (рис. 1, 6; 2, 1), ручки с широкой полосой лака (рис. 2, 2—4) и высокие, слегка вогнутые ножки с характерной глубокой цилиндрической или конической ямкой (рис. 1, 4—5). Фрагменты этих сосудов принадлежат типу II раннего варианта (II-A) по С.Ю. Монахову и датируются в пределах третьей четверти VI в. до н. э. (Монахов 2003, с. 15). Подобные амфоры, как правило, имели легкий светлый ангоб. Они широко представлены в Ольвии, прежде всего, целыми формами с синхронным материалом керамических

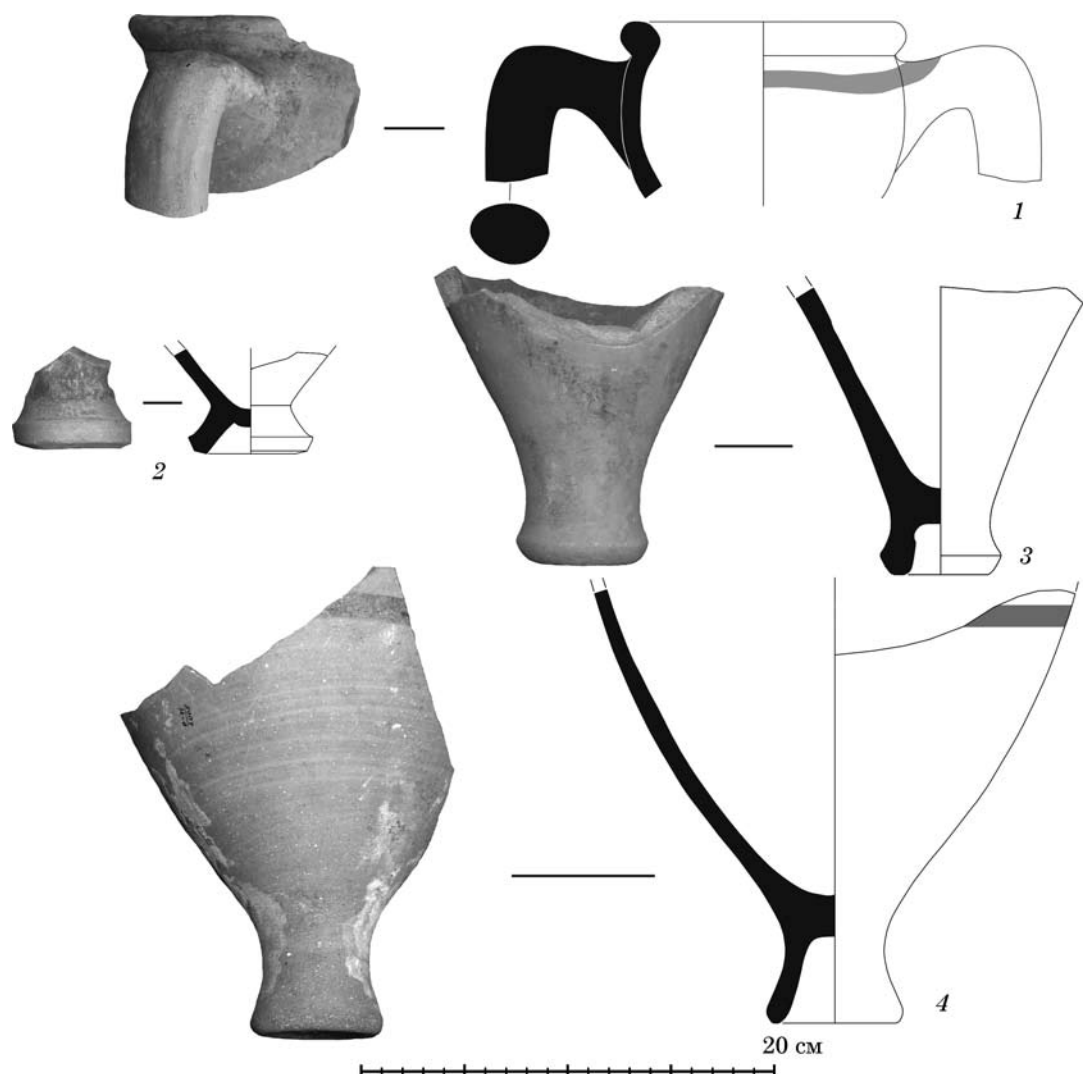

Рис. 3. Амфоры: 1 — О-71/1254; 2 — О-71/1783; 3 — О-71/1255; 4 — О-71/2005

комплексов (Буйских, Монахов 2009, с. 126 сл., рис. 1, 2).

К раннему варианту пухлогорлого типа III-A (Монахов 2003, с. 16) принадлежит фрагмент верхней части амфоры (рис. 2, 5), типичный для последней трети VI — начала V в. до н. э. Он содержит характерный окрас лаком по венчику, тонкие полосы лака по ручкам, а также знаки-дипинти в виде крестов по обеим сторонам горла. Для амфор этого типа характерны и крупные буквенные дипинти по плечам. Находки таких амфор многочисленны на всех позднеархаических памятниках Северного Причерноморья и Ольвии, в частности (Лейпунская 2001, с. 8, 9). К развитому варианту пухлогорлого типа III-B (Монахов 2003, с. 17) относятся фрагменты горл амфор, не имеющих лакового окраса профильных частей, под венчиками которых проведены полосы-дипинти красной краской (рис. 2, 6—8; 3, 1, 3). Такие амфоры выпускались в диапазоне 80—70-х гг. V в. до н. э.

Среди амфорной тары раннего времени присутствует ножка т. н. протофасосской амфоры, принадлежавшей продукции неустановленных северо-эгейских центров (рис. 3, 2). Исходя из формы сечения ножки, сосуд следует датировать

концом VI — началом V в. до н. э. (Монахов 2003, с. 40). Клазоменская тара представлена крупным фрагментом нижней части амфоры (рис. 3, 4), которая по морфологическим особенностям тулова и форме ножки может быть датирована последней третью VI в. до н. э. (вариант 4) по С.Ю. Монахову (Монахов 2003, с. 53). Амфора по всей внешней стенке покрыта светлым жидким ангобом, в придонной части жидким коричневым лаком нанесена полоса.

С продукцией Лесбоса связаны два фрагмента нижних частей амфор в серо- и красноглиняном вариантах. Ножка сероглиняной амфоры (рис. 4, 1)¹, исходя из наличия полого округлого дна и плавно расширяющейся к округлому тулову стенки, относится к раннему (архаическому) типу I и может быть датирована еще от первой половины — началом третьей четверти VI в. до н. э. Такие сосуды известны по находкам на Березани и в Ольвии (Монахов 2003, с. 45). Ножка красноглиняной лесбосской амфоры (рис. 4, 2) относится, скорее всего, к последней трети VI в. до н. э.

1. На этой ножке содержится шифр за 1963 г. и, хотя раскопки участка начались в 1964 г., указанный фрагмент хранится вместе со всей коллекцией.

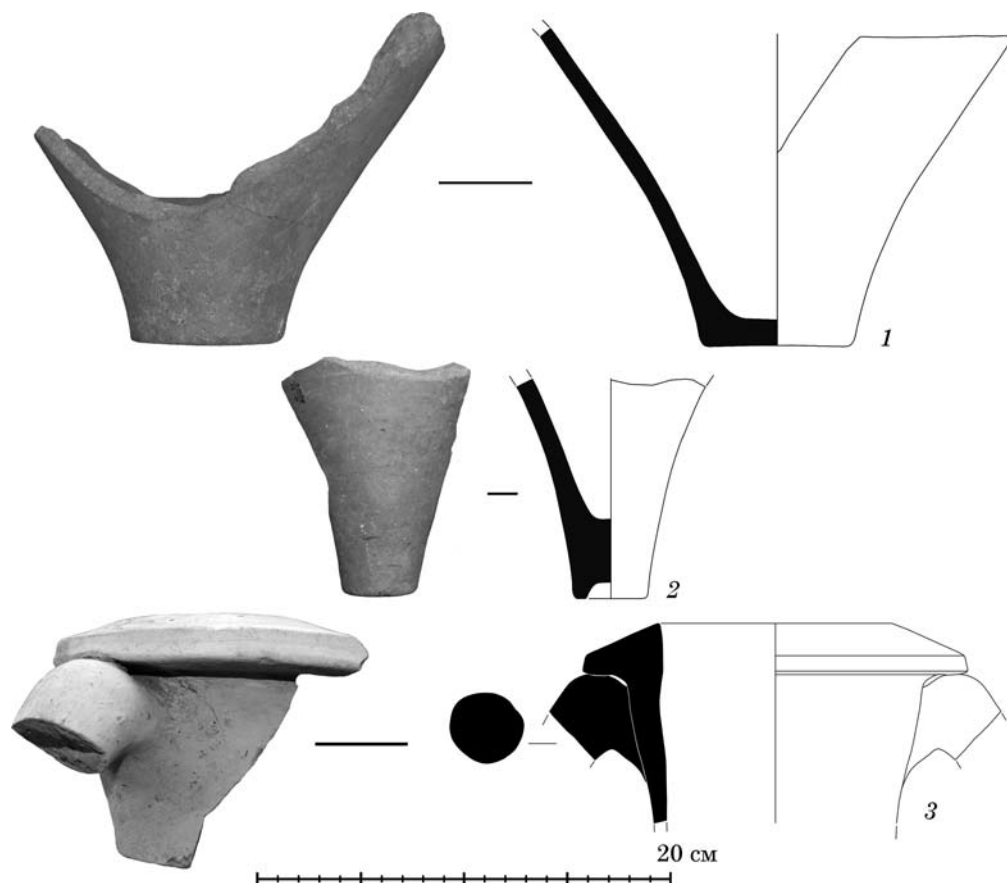

Рис. 4. Амфоры: 1 — О-63/1924; 2 — О-71/2004; 3 — О-69/1035

(варианты I-A — I-B) (Монахов 2003, с. 48). Тара этого типа представлена в Ольвии и синхронных памятниках Северного Причерноморья весьма широко. И, наконец, материковые греческие центры представлены фрагментом горла амфоры Коринфа, упомянутым Р.И. Ветштейн (рис. 4, 3). Морфологические особенности построения венчика и особенности его профилировки позволяют отнести его к типу А (по К. Келер) и датировать концом VI — началом V в. до н. э. (Келер 1992, с. 269, табл. I, с).

Толстостенная керамика — это, прежде всего, профильные части лутериев (рис. 5, 1—5). Часть их (рис. 5, 2—3) уверенно можно соотнести с коринфской продукцией, исходя из особенностей глиняного теста с примесью крупного песка и частиц кварца. Характерные особенности профилировки лутериев с высоким, слегка отогнутым овальным в сечении краем, типичны для второй половины VI в. до н. э. и хорошо известны в Ольвии (Буйских, Монахов 2009, с. 132) и других причерноморских центрах. Большая их часть также связана с коринфским импортом (Гайдукевич 1952, с. 47, рис. 51; Зеест, Марченко 1962, с. 150, 151, рис. 1—2; Лейпунська 1980, рис. 1; Alexandrescu 2005, р. 357, fig. 47, Nr. 157; Крапивина 2006, рис. 204, 2—3; 206, 2—3). Для этого же времени характерны и лутерии с округлым внешним профилем венчика и неглубокими горизонтальными врезками под венчиком по внешней стенке (рис. 5, 4) (Лейпунська 1980, с. 36, рис. 1).

Восточногреческая столовая посуда представлена разнообразными открытыми (чаши) и закрытыми

(столовые амфоры) формами. Среди первых выделяется фрагмент североионийской чаши с лотосами (рис. 6, 1). Общую датировку таких чаш в пределах первой половины VI в. до н. э. (Alexandrescu 1974, Nr. 234), как представляется, можно сузить до первой четверти или трети этого столетия для нашего фрагмента, исходя из широкой резервной зоны, по которой нанесен декор, и широкой полосы пурпура по внутренней стенке. В пределах первой трети VI в. до н. э. чаши с лотосами датируют по их контекстным находкам во Врулии на Родосе (Kinch 1914, pl. 25), Телль-Сукасе в Сирии (Ploug 1973, р. 42, Nr. 139), Навкратисе в Египте (Price 1924, р. 187, fig. 9). В Ольвии находки таких сосудов уже известны (Русяева 2006, рис. 168, 3—5), хотя в целом они немногочисленны.

Чаши с точечными розетками, наоборот, имели более широкий диапазон бытования. Их производство охватывало всю первую половину VI в. до

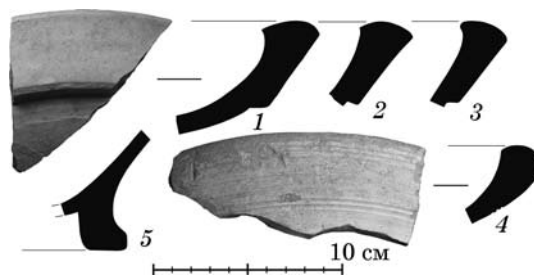

Рис. 5. Лутерии: 1 — О-67/326; 2 — О-69/50; 3 — О-71/1460; 4 — О-69/1055; 5 — О-69/1056

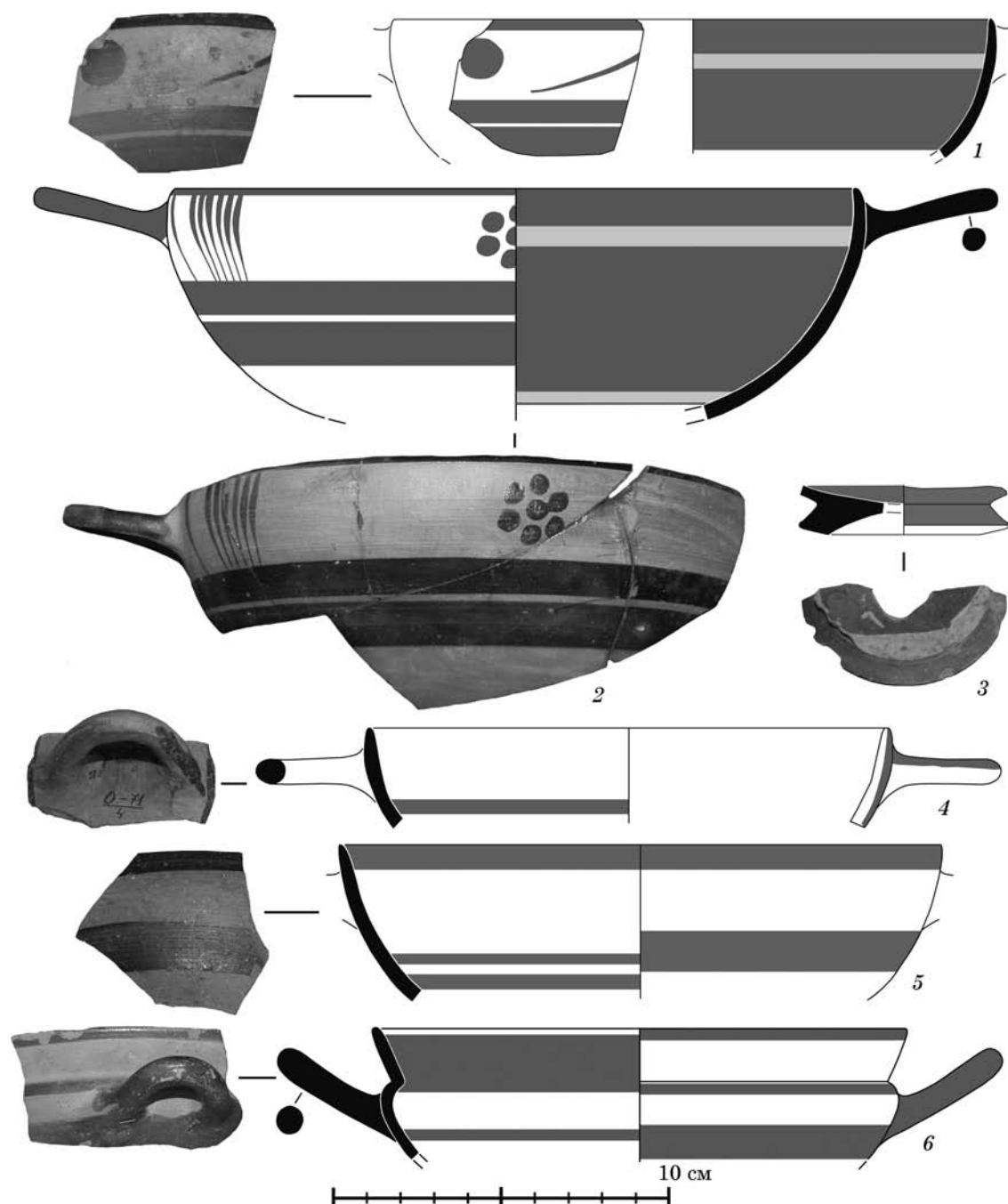

Рис. 6. Ионийские чаши и килики: 1 — O-70/6/№; 2 — O-69/916; 3 — O-71/2010; 4 — O-71/4; 5 — O-71/2111; 6 — O-69/1671

н. э. и, скорее всего, они выпускались и в третьей четверти этого столетия (Boardman, Hayes 1965, Nr 734—743; ср. с мнением об их распространении вплоть до конца VI в. до н. э. — Kerschner 2006, S. 243). Об этом свидетельствуют материалы некрополя Ольвии, где представлены их поздние варианты (напр: Скуднова 1988, кат. 79). Хронологическим признаком для таких чаш может служить манера нанесения декора — резервная зона у поздних вариантов значительно сужается до ширины ручки, лучевой декор в зоне ручек превращается в тонкий палочный орнамент, прижатый к ручкам, сужается полоса пурпура по внутренней стенке. Крупный фрагмент чаши из раскопок претория (рис. 6, 2) обладает всеми

стилистическими признаками сосудов первой половины VI в. до н. э. Фрагменты кольцевого поддона (рис. 6, 3) и краев еще двух чаш (рис. 6, 4—5) обладают стилистическими признаками, прежде всего, сочетанием полос лака по внешней и внутренней стенкам сосудов, характерными для второй половины VI в. до н. э.

Отдельное место в коллекции занимает фрагмент края ионийского килика (рис. 6, 6). Необходимо отметить, что подобный тип сосудов для Ольвии длительное время был неизвестен, по крайней мере, в редких публикациях восточногреческой керамики из Ольвии никогда не выделялся. Между тем, фрагмент килика из раскопок участка Л1 принадлежит типу В2 (по Виллару-

Валле) (Villard, Vallet 1955, p. 9, fig. 4 5) или типу 10 (по Шлотцхауэру) (Schlotzhauer 2000, S. 10), широко распространенному в керамических коллекциях памятников Причерноморья и Средиземноморья (см. напр.: Dimitriu 1966, pl. 6—17; Rouillard 1978, fig. 3). Такие сосуды датируются преимущественно второй четвертью VI в. до н. э. или 580—540 гг. до н. э. по Виллару-Валле. Наш фрагмент, исходя из особенностей профилировки, не выходит за середину столетия. В настоящее время можно говорить и о широком распространении подобных сосудов в Нижнем Побужье — не только на Березани (Борисфен-Березань 2005, кат. 22—23), но практически на каждом поселении ольвийской хоры, возникшем на раннем этапе ее освоения (Буйских С., Буйских А. 2010, с. 5, сл.).

Для ионийской полосатой керамики последней трети VI в. до н. э. популярными являются миниатюрные одноручные чашечки на плоском дне, с полосами лака на внутренней поверхности стенки. Они хорошо известны по материалам ольвийского некрополя (Скуднова 1988, кат. 136, 236). Чашечка из участка Л содержит на дне граффито К, возможно, сокращение имени владельца (рис. 7, 1). К этой же категории относится и синхронный фрагмент края ионийской полосатой леканы (рис. 7, 6). Несколько при-

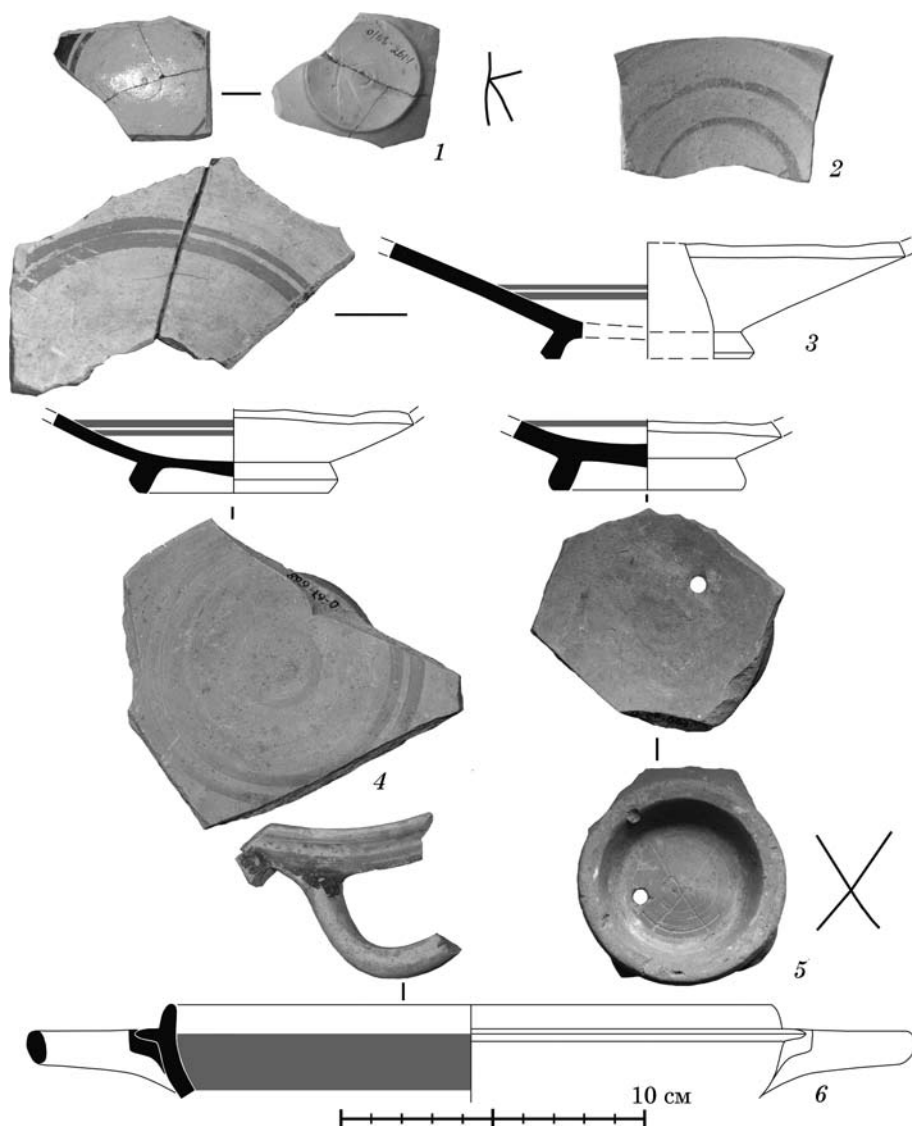

Рис. 7. Ионийские чаши, тарелки, леканы и их имитации: 1 — О-68/2614; 2 — О-69/1672; 3 — О-67/1270; 4 — О-67/668; 5 — О-67/667; 6 — О-70/1446

донных частей мисок с полосами лакообразной краски по внутренней поверхности стенки (рис. 7, 2—5) можно считать местными имитациями восточногреческих полосатых сосудов или, соответственно предложению Т.Н. Книпович, керамикой

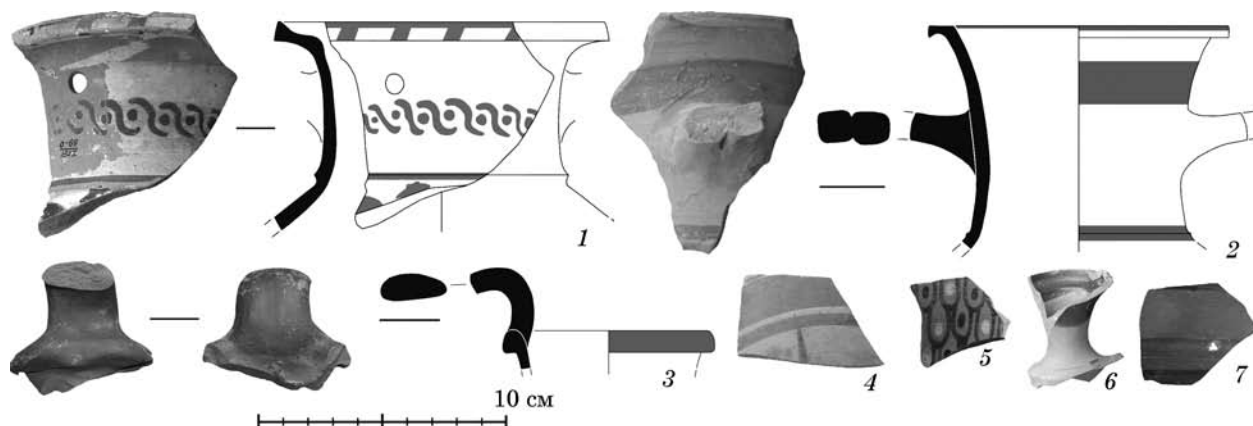

Рис. 8. Североионийская керамика: 1 — О-69/1347; 2 — О-О-69/1350; 3 — О-60-е гг./6/№; 4 — О-69/915; 5 — О-70/738; 6 — О-69/1045; 7 — О-71/2112

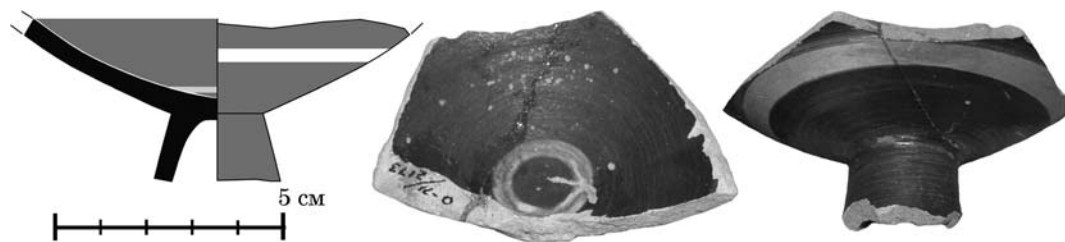

Рис. 9. Хиосский кубок (O-71/2173)

ионийского типа (Книпович 1940, с. 163, 164). Все они имели близкую профилировку в виде простых кольцевых поддонов и близкий по своим визуальным характеристикам состав глиняного теста. Такие миски были широко распространены от конца VI и в пределах первой половины V в. до н. э. На дне одной из них содержится графито в виде двух перекрещенных линий (X?) (рис. 7, 5).

Закрытые формы в коллекции представлены фрагментом горла североионийской столовой амфоры, покрытой светлым ангобом, по которому

нанесена простая плетенка (рис. 8, 1). Плохая сохранность рисунка по плечам не позволяет уверенно отнести его к одному из известных типов североионийских сосудов. Тем не менее, представляется, что он может быть более ранним, чем амфоры с concentрическими окружностями и цветами лотосов по плечам, которые также имели простую плетенку по горлу (см. напр.: Скуднова 1988, кат. 4). Скорее всего, этот фрагмент может типологически соотноситься с сосудами стиля Late Wild Goat по Р. Куку и датироваться в пределах

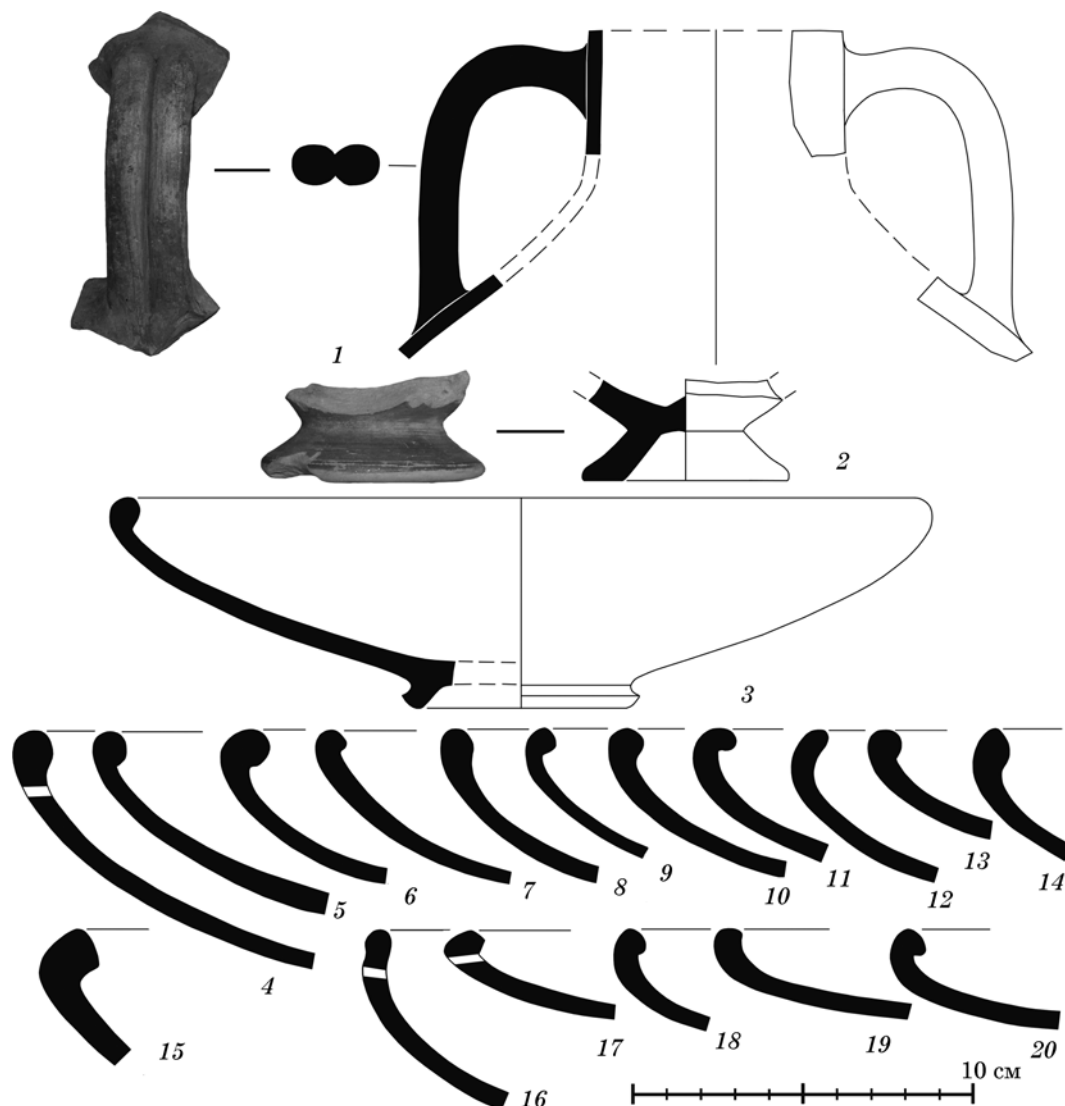

Рис. 10. Серолощенная керамика: 1 — O-69/1343; 2 — O-71/671; 3 — O-69/1373; 4 — O-71/1; 5 — O-69/653; 6 — O-69/606; 7 — O-69/1318; 8 — O-69/654; 9 — O-71/2; 10 — O-69/1318; 11 — O-69/655; 12 — O-69/1039; 13 — O-67/1253; 14 — O-69/1038; 15 — O-71/258; 16 — O-69/903; 17 — O-67/664; 18 — O-69/1666; 19 — O-71/691; 20 — O-71/1248

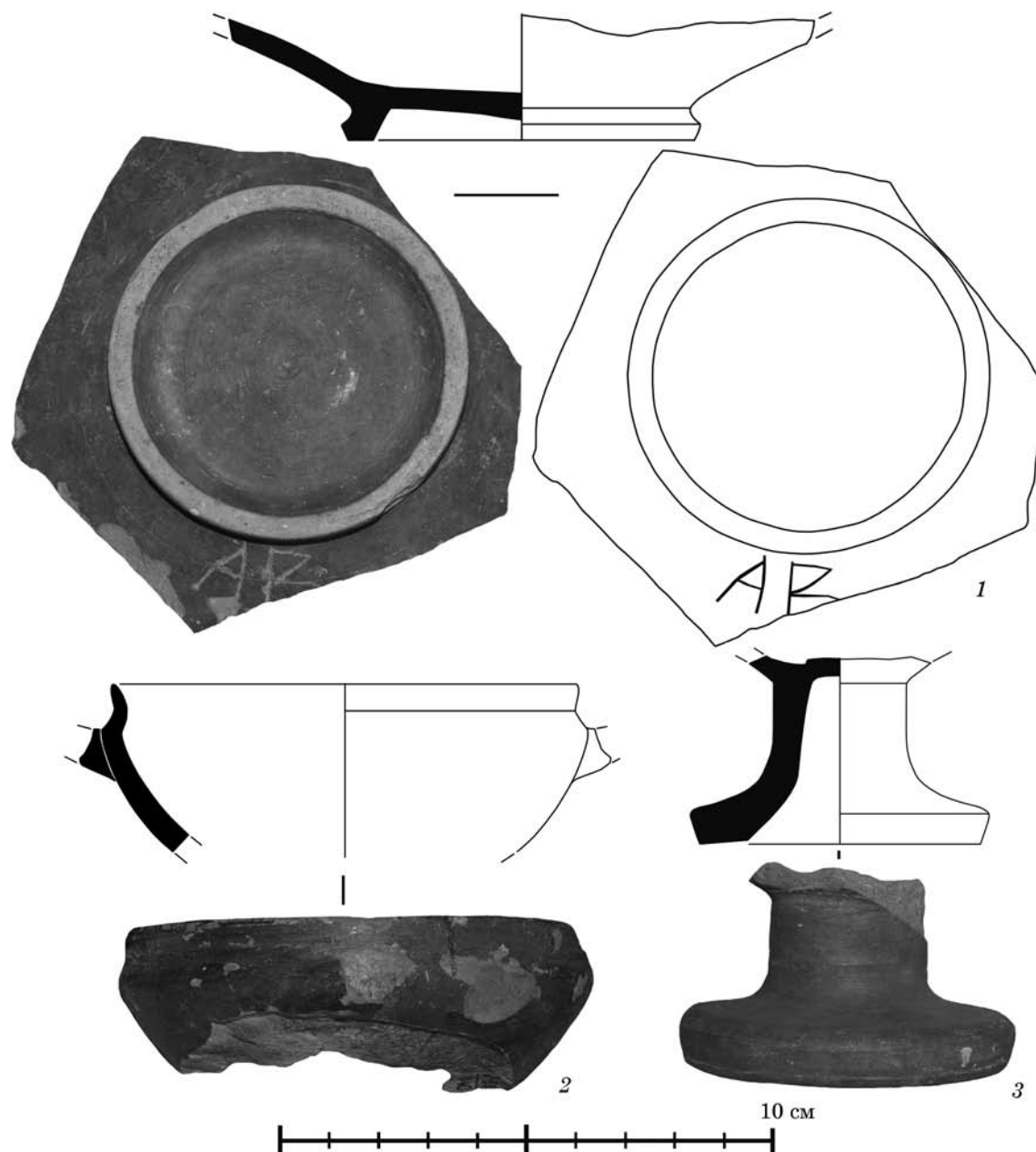

Рис. 11. Серолощенная керамика: 1 — О-69/1043; 2 — О-69/1048; 3 — О-71/1258

второй четверти VI в. до н. э. (Cook, Dupont 1998, р. 56).

Нельзя исключать, что фрагмент верхней части столовой амфоры (?) с двустольной ручкой и полосами красной лакообразной краски (рис. 8, 2) принадлежит местному производству или любой другой колониальной имитации. Для ольвийской коллекции позднеархаического времени типичен фрагмент венчика кувшина с петлевидной ручкой, покрытой плотным красно-коричневым лаком (рис. 8, 3). Как правило, такие сосуды имели грибовидную или биконическую форму. Близкий по форме венчика кувшин, правда, с двустольной ручкой, известен в Пантикапее, отнесен к концу VI — началу V в. до н. э. (Сидорова 1962, с. 144, рис. 20). К североионийскому столовому импорту относится и фрагмент придонной части столовой амфоры с полосами по тулову и корзинкой лучей в основании (рис. 8, 4). Клазоменская керамика

представлена фрагментом стенки закрытого сосуда с чешуйчатым орнаментом (рис. 8, 5); подобные сосуды были распространены практически во всей второй половине VI в. до н. э. Скорее всего, к североионийскому импорту этого же времени относятся горло и стенка асков (рис. 8, 6—7), которые представляют собой массовый материал как в погребальных, так и жилых комплексах Ольвии (типологию асков из Ольвии см.: Скуднова 1945).

Среди хиосской столовой посуды выделяется нижняя часть неангобированного кубка на конической ножке (рис. 9). По внутренней стенке кубка, в центре дна белой краской проведена окружность вместо традиционной для таких кубков четырех- или многолепестковой розетты. Типологически этот сосуд замыкает ряд кубков, выполненных в чернофигурной технике и близок сосудам 550—540 гг. до н. э. (Lemos 1991, Nr. 1617).

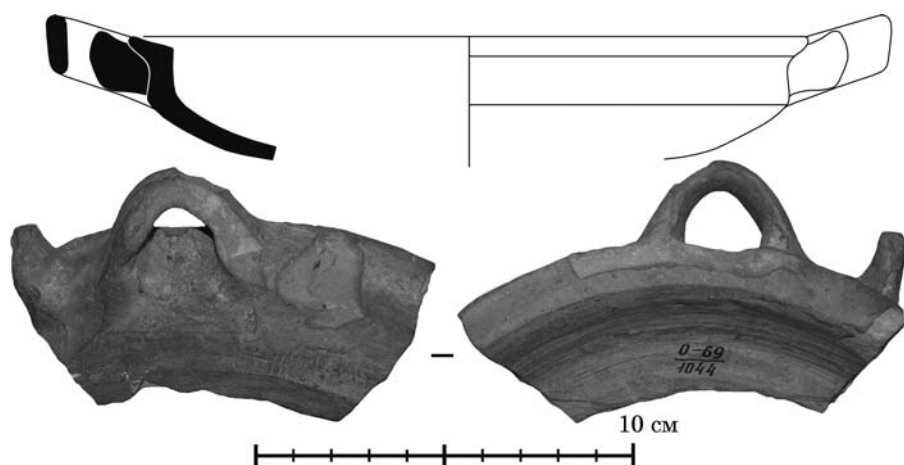

Рис. 12. Серолощенная миниатюрная лекана: O-69/1044

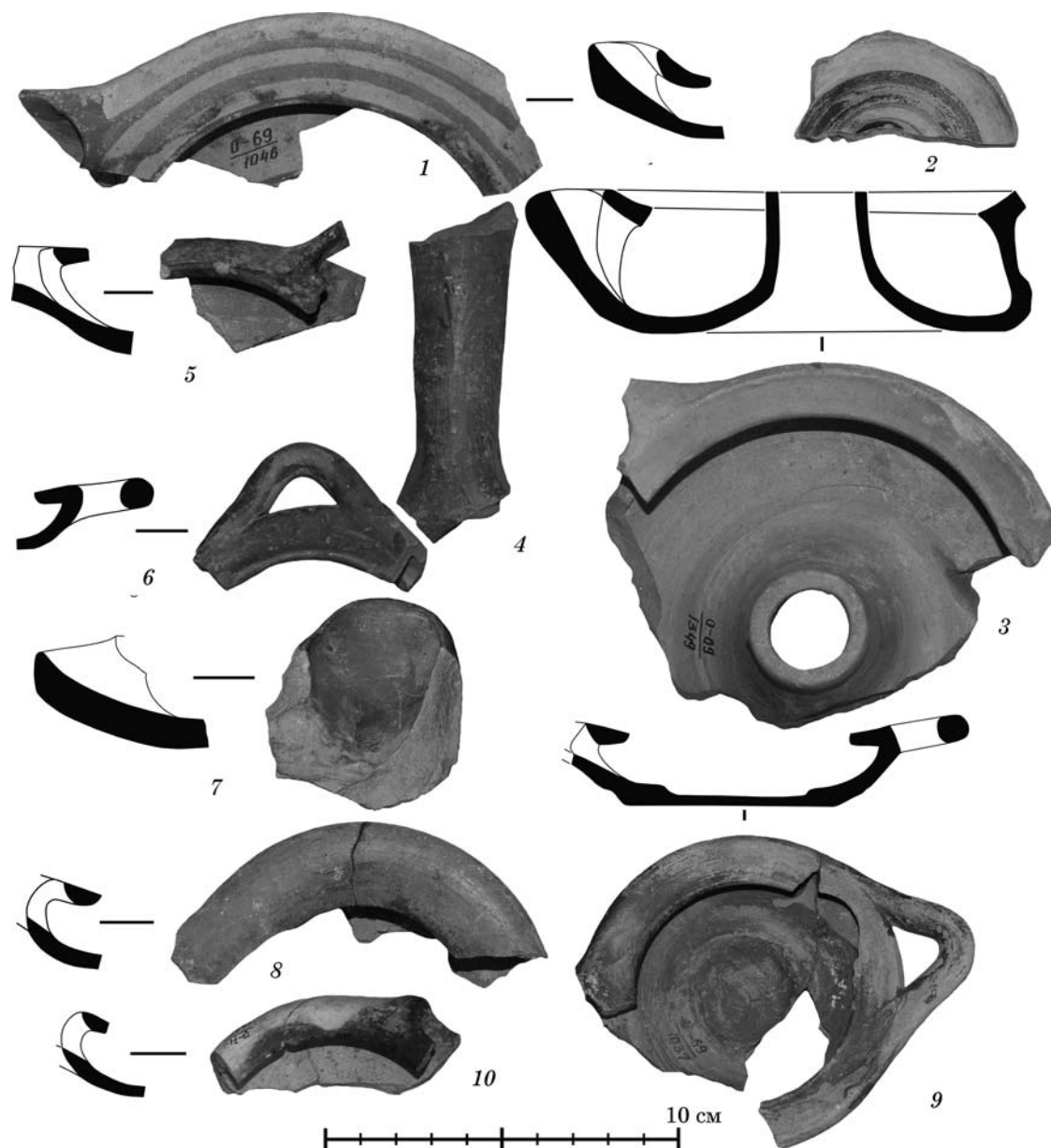

Рис. 13. Свечи: 1 — O-69/1046; 2 — O-71/2110; 3 — O-69/1349; 4 — O-69/904; 5 — O-70,6/Ne; 6 — O-71/3; 7 — O-70,6/Ne; 8 — O-71/1259; 9. O-69/1037; 10. O-71/1356

Сероглиняная и серолощенная посуда, занимающая значительное место в ольвийском керамическом комплексе позднеархаического времени (Буйских С. 2006, с. 29 сл.; Крапивина 2007, рис. 5, 15—26; Krapivina, Lejpunskaja 2009, p. 67 ff., fig. 1, 5—8; 2, 8—11), представлена значительным количеством открытых форм, преимущественно мисок с круглым или округлым загнутым краем, иногда с двумя отверстиями для подвешивания (рис. 10, 3—20). Выделяется дно миски с граффито АВ (аббревиатура имени владельца?) (рис. 11, 1). Необычен фрагмент тулова килика (рис. 11, 2), повторяющий популярную и для серолощенной керамики форму ионийского сосуда. Килики такой формы, относящиеся к типу восточногреческих, характерны для наиболее позднего времени их существования — конца VI — начала V в. до н. э. К этому же типу примыкает и высокая ножка килика (рис. 11, 3) (Крапивина 2007, рис. 8, 5; Krapivina, Lejpunskaja 2009, fig. 2, 7).

Закрытых форм количественно значительно меньше — это двустольная ручка, скорее всего, ойнохойи (рис. 10, 1) и дно — кольцевая подставка небольшого закрытого сосуда типа кубка (рис. 10, 2). Отдельного внимания заслуживает фрагментированная миниатюрная лекана с отогнутым плоским краем (рис. 13) (Krapivina, Lejpunskaja 2009, fig. 2, 3).

Светильники представлены фрагментами открытого типа. Ионийские светильники имели разные размеры и, как правило, украшены полосами лака по плечикам и вместилищу (рис. 13, 1—2). Среди светильников открытого типа с центральной втулкой, коническим выступом или плоским дном в Ольвии традиционно многочисленны сероглиняные и серолощенные экземпляры (рис. 13, 5—9). Одно-, двух- и трехрожковые сероглиняные светильники местного ольвийского производства хорошо известны в ольвийской коллекции, датируются второй

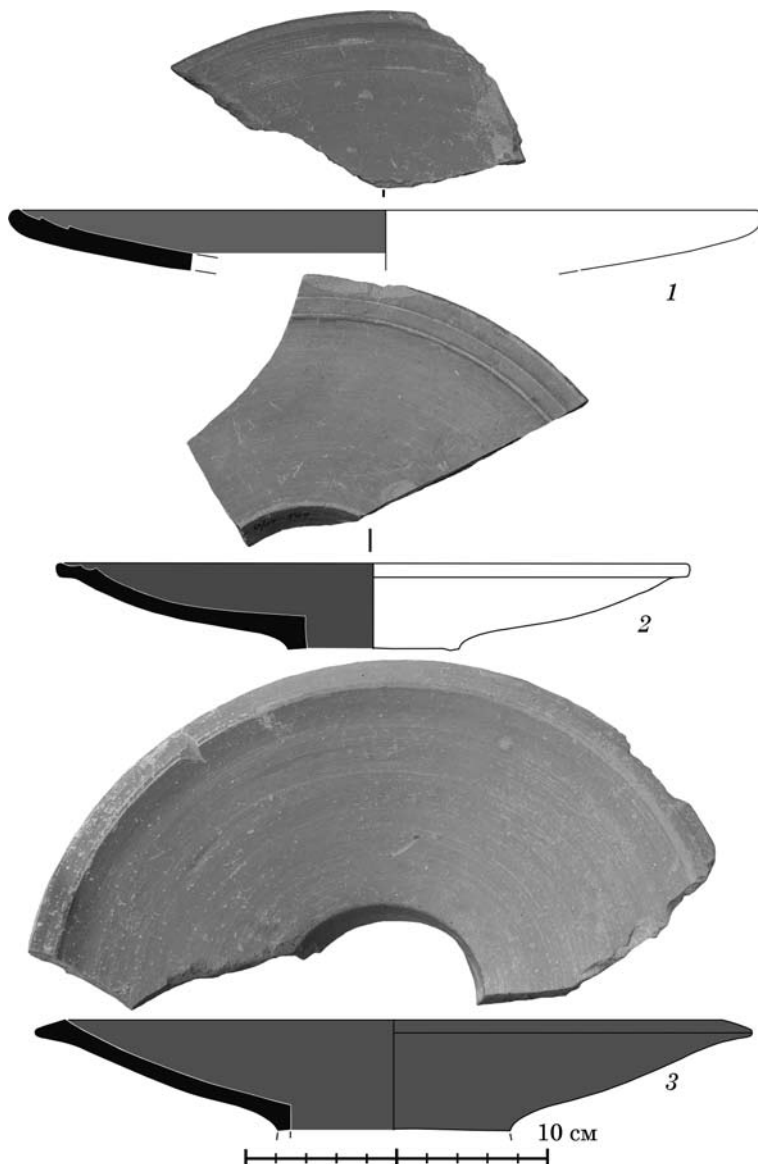

Рис. 14. Рыбные блюда краснолощенные: 1 — О-67/541; 2 — О-67/567; 3 — О-69/1377

половиной VI — началом V в. до н. э. (Книпович 1940, с. 159; Русаева 2006, с. 168, рис. 175, 5; Krapivina, Lejpunskaja 2009, fig. 4). Они являются рядовыми находками и среди материалов Борис-

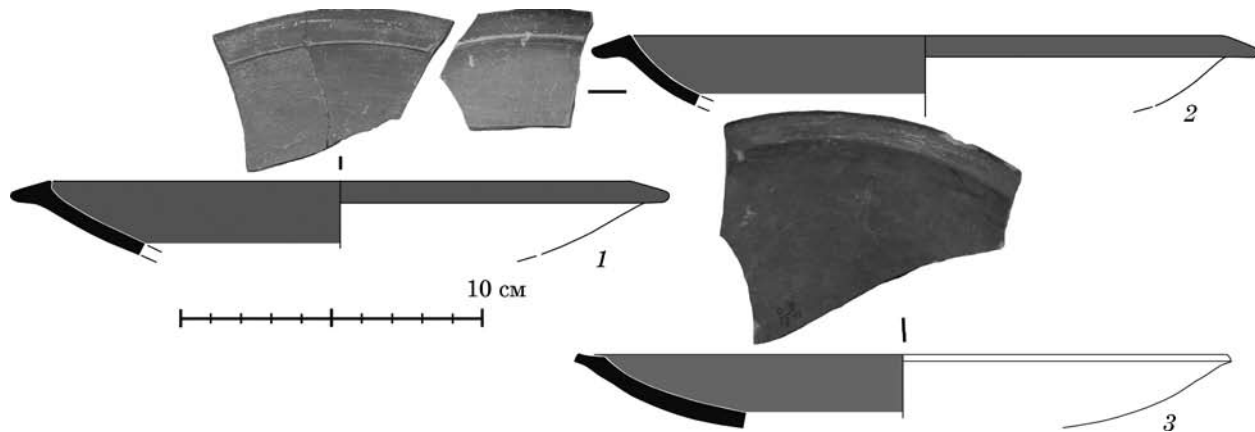

Рис. 15. Рыбные блюда: краснолощенные: 1 — О-69/1664; 2 — О-69/1665; серолощенное: 3 — О-71/1247

фена (Борисфен-Березань 2005, кат. 175). Кроме них в Ольвии часто встречаются как привозные (рис. 13, 3), так и местные светильники (рис. 13, 4) с высокой втулкой, часто заканчивающейся на конце петель для подвешивания (Крапивина 2007, рис. 8, 14). Интересно, что в Северном Причерноморье такой тип светильников известен по массовым находкам в сероглиняном и восточногреческом вариантах только в пределах Ольвийского полиса. Первой половиной V в. до н. э. датируется фрагмент светильника из светлой глины с узкими загнутыми плечиками, также принадлежащий, скорее всего, местному производству (рис. 13, 10).

Помимо керамических фрагментов восточногреческого происхождения, среди ранних материалов выделяются фрагменты краснощековых рыбных блюд, которые мы относим к местной ольвийской продукции. Наиболее ранний фрагмент — блюдо с вогнутым краем, по которому проведены две рельефные горизонтальные каннелюры (рис. 14, 1). Такие блюда по известным находкам в закрытых комплексах датируются еще от конца VI — начала V в. до н. э. (Буйских 2011, с. 242 сл.). Остальные фрагменты блюд с прямым краем и двумя горизонтальными каннелюрами (рис. 14, 2) и прямым, слегка отогнутым краем (рис. 14, 3; 15, 1—2) датируются в пределах первой половины V в. до н. э. Примечателен также фрагмент серолощенного блюда с прямым краем (рис. 15, 3), идентичный краснощековому. Эти находки красноречиво говорят о том, что местное производство рыбных блюд в красно- и серолощеном вариантах началось одновременно и берет начало еще от конца VI — начала V в. до н. э.

В целом, немногочисленная коллекция ранних материалов из раскопок претория в Ольвии, содержит фрагменты как первой, так и второй половины VI в. до н. э. Следует напомнить, что длительное время в историографии изучения Ольвии считалось, что заселение территории Ольвии поступательно велось с юга (территория возникшей во II—III вв. н. э. римской цитадели) и во второй половине VI в. до н. э. граница города доходила до его географического центра на участках А, Г, Д (Копейкина 1976, с. 140). Однако, в настоящее время понятно, что наличие фрагментов первой половины VI в. до н. э. характерно практически для всей территории ольвийского городища, включая культурный слой в крайней северо-восточной части, изначально незаселенной и использовавшейся под некрополь. Следовательно, в настоящее время есть все основания полагать, что заселение Ольвии началось не с юга, продвигаясь в северном направлении, а произошло единовременно уже от начала VI в. до н. э. по всей освоенной и зарезервированной для жилых и общественных зон территории города.

Борисфен — Березань. Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. К 120-летию археологических раскопок на острове Березань: Каталог выставки в Государственном Эрмитаже 23 июня — 11 сентября 2005 г. — СПб., 2005.

Буйских А.В. Краснощековые рыбные блюда из Ольвии // БИ. — 2011. — Вып. 25. — С. 242—264.

Буйских А.В., Монахов С.Ю. Керамический комплекс третьей четверти VI в. до н. э. из Ольвии // Норция. — 2009. — Вып. VI. — С. 125—145.

Буйских С.Б. Серая керамика как этнопоказатель греческого населения Нижнего Побужья в VI—V вв. до н. э. // БИ. — 2006. — Вып. 11. — С. 29—57.

Буйских С.Б., Буйских А.В. К хронологии архаических поселений хоры Ольвии Понтийской // БИ. — 2010. — Вып. 24. — С. 3—64.

Ветштейн Р.И. Раскопки на римской цитадели Ольвии // КСИА АН УССР. — Вып. 7. — К., 1957. — С. 78—80.

Ветштейн Р.И. Раскопки в центре римской цитадели Ольвии 1965—1966 гг. // АИУ в 1965—1966 гг. — К., 1967. — С. 134—137.

Ветштейн Р.И. Раскопки в центре римской цитадели Ольвии // АИУ в 1967 г. — К., 1968. — С. 140—142.

Ветштейн Р.И. Отчет о раскопках на территории римской цитадели Ольвии в 1969 г. / НА ИА НАНУ. — 1969/17а.

Ветштейн Р.И. Раскопки на римской цитадели Ольвии в 1968 г. // АИУ в 1968 г. — К., 1971. — С. 166—168.

Ветштейн Р.И. Отчет о раскопках на территории римской цитадели Ольвии в 1971 году / НА ИА НАНУ. — 1971/20в.

Ветштейн Р.И. Розкопки римської цитаделі Ольвії в 1969 році // АДУ в 1969 р. — К., 1972. — С. 171—174.

Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг. // МИА. — 1952. — № 25. — С. 15—134.

Зеест И.Б., Марченко И.Д. Некоторые типы толстостенной керамики из Пантикапея // МИА. — 1962. — Вып. 103. — С. 149—165.

Келер К. Общая типология и хронология коринфских транспортных амфор // Греческие амфоры. Проблемы развития ремесла и торговли в античном мире. — Саратов, 1992. — С. 265—283.

Книпович Т.Н. Керамика местного производства из раскопа II // Ольвия. — 1940. — Т. 1. — С. 129—170.

Коллекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. — К., 2007.

Копейкина Л.В. Развитие чернофигурного стиля в клазоменской керамике (по материалам из раскопок на о. Березань) // Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — Л., 1979. — С. 7—25.

Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э. — К., 1993.

Крапивина В.В. Хозяйственная и кухонная керамика. Лагиносы и лутерии // Древнейший теменос Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2006. — С. 187—190.

Крапивина В.В. Сероглиняна кераміка Ольвії VI—V ст. до н. е. // Археологія. — 2007. — № 1. — С. 98—106.

Лейпунська Н.О. Лутерії з Ольвії // Археологія. — 1980. — Вып. 33. — С. 32—46.

Лейпунская Н.А. Амфоры Хиоса и ольвийско-хиосские торговые отношения // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. — К., 2001. — С. 6—17.

Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. Каталог-определитель. — Москва; Саратов, 2003.

Русева А.С. Восточногреческая керамика // Древнейший теменос Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2006 (МАИЭТ. — Suppl. 2). — С. 162—168.

Сидорова Н.А. Архаическая керамика из Пантикапея // МИА. — 1962. — № 103. — С. 94—148.

Скуднова В.М. Кольцеобразные сосуды с перекидной ручкой из Ольвии // Труды отдела истории искусства и культуры античного мира. — Л., 1945. — Т. 1. — С. 131—140.

Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988.

Станицина Г.О. До 80-річчя Ріви Іонівни Ветштейн // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 148, 149.

Чистов Д.Е. Работы на острове Березань археологической экспедиции Государственного Эрмитажа в 2004 г. //

Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции. — СПб., 2006. — Т. 1. — С. 57—112.

Alexandrescu P. La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe — IVe s.). — Histria IV. — București; Paris, 1978.

Alexandrescu P. La céramique // Alexandrescu P. (ed.). La zone sacrée d'époque grecque. — Histria VII. — București; Paris, 2005.

Boardman J., Hayes J. Excavations at Tocra 1963—1965. The Archaic Deposits I. — Tocra I. — London, 1965.

Cook R.M., Dupont P. East Greek Pottery. — London; New York, 1998.

Dimitriu S. Cartierul de locuințe din zona de vest a cetății, în epoca arhaică // Histria II. — București, 1966.

Dupont P. Archaic Greek Amphoras from Berezan in the Hermitage Collection // Борисфен — Березань. Археологическая коллекция Эрмитажа. — Т. 1. — СПб., 2005. — С. 41—69.

Kerschner M. Zum Beginn und den Phasen der griechischen Kolonisation am Schwarzen Meer. Die Evidenz der ostgriechischen Keramik // Eurasia Antiqua. — 2006. — Bd. 12. — S. 227—250.

Kinch K.F. Vroulia. — Berlin, 1914.

Krapivina V., Lejpuskaja N. Grey Table Ware from Late Archaic — Early Classical Complexes of the Central Quarter of Olbia Pontica // Pontica XLII. — Suppl. I. Pontic Grey Wares. — 2009. — P. 67—76.

Lemos A.A. Archaic Pottery of Chios. The Decorated Styles. — Oxford, 1991.

Ploug G. The Aegean, Corinthian and Eastern Greek Pottery and Terracottas. — Sukas II. — Kobenhavn, 1973.

Price E.R. Pottery of Naucratis // JHS. — 1924. — Vol. XLIV. — P. 180—222.

Rouillard P. Les céramiques peintes de la Grèce de l'Est et leurs imitations dans la péninsule ibérique: recherches préliminaires // Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident. Centre Jean Bérnard. Institut Français de Naples. 6—9 juillet 1976. — Paris, Naples, 1978. — P. 274—286.

Schlotzhauer U. Die südionische Knickrandschalen: Formen und Entwicklung der sog. Ionische Schalen in archaischer Zeit // Krininger F. (Hrsg.). Die Ägäis und das Westliche Mittelmeer. Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. V. Chr. — Akten des Symposions. — Wien, 2000. — S. 407—416.

Villard M.F., Vallet G. Megara Hyblaea. V // MEFRA. — 1955. — 67. — P. 7—34.

А. В. Б у й с ь к и х

КЕРАМІКА VI—V ст. до н. е. З РОЗКОПОК РИМСЬКОГО ПРЕТОРІЯ В ОЛЬВІЇ

Стаття присвячена залученню до наукового обігу матеріалів VI—V ст. до н. е., що походять з розкопок на території римської цитаделі в Ольвії під керівництвом Р.І. Ветштейн у 1960-х — на початку 1970-х рр. (ді-

лянка Л). Виділено рідкісні типи тарних амфор, серед яких — ранні варіанти амфор о. Хіос з білим облицюванням першої половини VI ст. до н. е., а також Коринфа рубежу VI—V ст. до н. е. Столова кераміка представлена численними закритими і відкритими формами, серед яких визначено продукцію північноіонійських майстерень, типову для керамічного комплексу Ольвії першої половини VI ст. до н. е. Значна колекція столового сіролощеного посуду та форм спеціального призначення, включно із мініатюрними посудинами. Ця кераміка відповідає сучасним уявленням про розвиток місцевого керамічного виробництва в Ольвії від кінця VI ст. до н. е. і спостереженням над динамікою розвитку різноманітних керамічних форм. Цікаве сполучення червоно- та сіролощених рибних блюд — знахідки цих посудин на ділянці Л у синхронних заповненнях дають змогу дійти висновку про синхронний початок їх місцевого виробництва в Ольвії. Доповнюють керамічну колекцію світильники — привізні іонійські та місцеві сіролощені, характерних для кінця VI — початку V ст. до н. е. типів. Загалом, ранні матеріали з розкопок на ділянці Л в Ольвії збільшують колекцію довізної східногрецької кераміки першої половини VI ст. до н. е. і підтверджують думку про існування пам'ятки і активне освоєння її території в цей час.

А. В. Б у й с ь к и х

THE 6th and 5th C. BC CERAMICS FROM THE EXCAVATIONS AT THE ROMAN PRAETORIUM IN OLBIA

The article is devoted to the presentation to the scientific circulation of the 6th and the 5th c. BC materials from the excavations on the territory of the Roman Citadel in Olbia headed by R.I. Vetshtein in 1967—1971 (area L). Rare transport amphorae types are distinguished, among which are the early types of amphorae from Chios with white slip of the first half of the 6th c. BC, as well as from Corinth of the edge of the 6th and the 5th c. BC. Tableware is represented by numerous closed and open forms, among which the production of the Late Ionian workshops is distinguished. Significant is a series of grey clay tableware and forms of special purpose, including miniature vessels. This pottery corresponds to the modern knowledge about the local ceramics production development in Olbia since the end of the 6th c. BC and to the observations on the development dynamics of various ceramic forms. Combination of the red polished and grey polished fish dished is of an interest: finds of these vessels at the area L allow the author to come to the conclusion about the synchronous beginning of their local production in Olbia. Ceramic collection is supplemented by the lamps of types common for the end of the 6th c. and the beginning of the 5th c. BC. As a whole, the early materials from the excavations at the area L in Olbia confirm the conception that the site existed and its territory was actively settled in the first half of the 6th c. BC.

Т. М. Шевченко

МАТІР БОГІВ З ЛЕВЕННЯМ В ОЛЬВІЙСЬКІЙ ТЕРАКОТІ ЕЛЛІНІСТИЧНОГО ПЕРІОДУ

Статтю присвячено введенню в науковий обіг, датуванню та інтерпретації теракот з розкопок Л.М. Славіна, на яких зображено Матір богів сидячи на троні, серед атрибутів якої представлено левеня. Аналізується значення цього атрибуту богині, яке зумовило особливості у зображенні.

Ключові слова: Ольвія, Матір богів, теракота.

Теракоти, які розглядаються у статті, є прямим свідченням культу Матері богів. Вважається, що в Ольвії, як і в інших античних центрах Північного Причорномор'я, Матір богів вшановували з часів заснування поліса (Русяева 1972; 1992, с. 147; Кобылина 1978, с. 10—13). Тут не наголошуватиметься на питанні характеру цього культу у кожному з полісів. Важливо те, що чи вдома, чи у святилищі, але Матір богів вшановувалася з архаїки аж до перших століть н. е. Найбільша кількість її зображень, здебільшого в теракоті, датована еллінізмом. Саме такі пам'ятки аналізуватимуться у цій статті.

Увага звертатиметься на ті образи богині, де наявне зображення левеняти. Цей атрибут Матері богів був необхідним для архаїчних теракот: лише так можна розпізнати її зображення серед однотипних богинь, що сидять на троні. Адже ще не були такими усталеними особливості трактування головних уборів, зачісок, одягу, зображення поз і жестів. Точніше, вони не були настільки виразні (Бритова 1961, с. 35—43; Higgings 1967, pl. 13, A—C; 23, D—F; Русяева, Лейпунская 1982, с. 59, 60, рис. 3; Скуднова 1988, кат. № 202, с. 29, 129). Тому в науковій літературі подібні зображення без атрибутів визначають як «богині сидячи». До речі, значення культу Матері богів у Ольвії дало змогу А.С. Русяевій припустити, що всі архаїчні богині сидячи сприймалися ольвіополітими як зображення Матер (Древнейший... 2006, с. 154). Їх широко експортували з Аттики, Беотії (Higgings 1967, р. 72). І до елліністичного періоду вони набули усталених, іноді властивих для окремих регіонів, рис. Однак, присутність левеняти

біля Матері богів надалі продовжувала визначати походження і функції культу богині та його атрибутів. Наприклад, близьку до ольвійських елліністичних теракот фігуру Артеміді IV ст. до н. е. відрізняє лише її атрибут — лань в руці. Інші елементи: зачіска (пасма волосся, розкладені по плечах), складки хітона, викладені на колінах, фігурні виступи на спинці трону і оформлення його підніжжя, фіала в правій руці, — все перегукується з традиційними для Ольвії зображеннями Матері (Higgings 1967, р. 80, pl. 34, B). Такі ж і композиція, і деталі у зображенні Афродіти з фіалкою в правиці кін. V ст. до н. е. з Фасоса (Higgings 1967, р. 85, fig. 25). Близькість образів богинь може бути відображенням зв'язку їхніх культів, адже іноді запозичення в особливостях зображення відповідають запозиченням у функціях божеств і особливостях ритуалів.

В Ольвії з часів архаїки близькими до культу Матері богів були культу Деметри, Кори-Персефони (Русяева 1972, с. 37; 2005, с. 360), Афродіти (Древнейший... 2006, с. 153), Артеміді (Русяева 1979, с. 101). Вважається, що богиню з другої чверті VI ст. до н. е. вшановували в полісному святилищі, а також, можливо, в заміському, як богиню-покровительку рослинного і тваринного світів (Русяева 1990, с. 53, 54; 1992, с. 145—148). З III ст. до н. е. її теракотові зображення місцевого виробництва стають масовими, кількісно переважаючи над усіма іншими на Західному теменосі (Русяева 1972, с. 39, 40; 1979, с. 104, 154; Древнейший... 2006, с. 21). Причому, з другої половини IV ст. до н. е. Матір богів найчастіше зображали з баштоподібною короною, що мало свідчити про її покровительство над містом. Особливо актуально це було в «буремні роки III—II ст. до н. е.» (Виницкая 1947, с. 134; пор.: Русяева 1979, с. 111; 1982, с. 82, 155; 1992, с. 148). За теракотами прослідковують і згасання культу в Ольвії у другій половині II ст. до н. е. (Русяева 1979, с. 111).

В ольвійських зображеннях Матері богів вбачають впливи Малої Азії, Аттики (Кобылина 1978,

с. 11, рис. 1—4). Походження цього типу архаїчних зображень ведуть із критської короластики VII ст. до н. е. (Русяева 1982, с. 82). Під впливом традицій різних регіонів Еллади, зокрема Афін, Родоса, Малої Азії, сформувався усталений тип місцевих теракот богині сидячи на троні з фіалою в правій руці та тімпаном у лівій, а також, нерідко, з левеням (Винницкая 1947, с. 134—136; Леви 1970, с. 43, 44; Скуднова, Славин, Клейман 1970, с. 50, 54; Русяева 1979, с. 101; 1982, с. 82; Древнейший... 2006, с. 154). З'являються підлокіття трону, характерні виступи на його спинці, усталюється трактування одягу тощо. Такою ж вона постає в кам'яній скульптурі (Русяева 1972, с. 41—43; Крыжицкий и др. 1999, рис. 180). Слушним є припущення про те, що фіала символізувала офірування плодів і зерен на блюді чи в чаші для землеробських богинь (Русяева 1979, с. 104). Тімпан відповідав ритуалам, де практикувалися танці, нерідко нестримні, оргаїстичні (Кобылина 1978, с. 10; Burkert 1985, р. 177, 178; Parker 1997, р. 160). Існує думка, що на відміну від духових інструментів, ударні асоціювалися з іноземними практиками, містеріальними святами (Burkert 1985, р. 102). Лев був астральним символом, через що Матері богів приписують функції володарки небосхилу (Кобылина 1978, с. 10). Очевидно, безпосереднє значення лева — символ влади Матері богів над усією природою. За словами В. Буркерта, богиня не вписується у грецьку генеалогію: вона мати усіх богів, природи і тварин (Burkert 1985, р. 178). Корені культу ведуть з Фрігії, однак питанням залишається, сприймався він як іноземний, чи як, власне, грецький (Burkert 1985, р. 177; Parker 1997, р. 188—194, 197).

В архаїчний період єдиним варіантом було розташування левеняти на колінах богині. Та, починаючи з елліністичного, способи зображення тварини урізноманітнюються (Русяева 1982, с. 86). Постає питання, чи мало це якісь передумови у міфологічній чи ритуальній сфері, чи було суто естетичним. Одиначними є знахідки зображення дорослої тварини або тварини гіпертрофованих розмірів, що сидить поруч богині або везе її на спині (Кобылина 1978, с. 11, рис. 5, 7, 9; Русяева 1982, с. 88). Лише один з них, місцевого виготовлення (Кондаков 1879, с. 130; Кобылина 1978, с. 11), походить з Ольвії. Як відомо, Матір богів сидячи на леві вважається «варіантом зображення сирійської Атаргатіс, східної Афродіти». Тож це не дає підстав для висновків про суттєві впливи на сприйняття Матері богів її шанувальниками у полісі. До того ж такі зображення створювали у перших століттях, коли ширше, ніж раніше, розповсюджувалися східні вчення. Оскільки більшість теракот у нашій добірці датуються елліністичним періодом, слід звернутися до інших типів зображень атрибуту Матері богів. Зокрема, підлокіття трону у вигляді левенят лежачи на теракоті IV—III ст. до н. е. (Винницкая 1947, л. 138; Русяева 1979, с. 106) мали, скоріш, декоративне значення, як і ніжки трону у вигляді лап (рис. 1, б). А от змістовне наповнення могли мати зображення попирання левеняти ногою або обома ногами.

Одним із таких зображень є фрагмент теракоти з розкопок Л.М. Славина зі стертим інвентарним номером (рис. 1, б). Його зображення вдало-

Рис. 1. Фрагменти зображення Матері богів: а — б/№; б — О-59/1930

ся знайти серед фотографій знахідок 1959 р. під № 1984, хоча в інвентарних списках цей номер відповідає іншій знахідці (Альбом 1959, л. 16; Инвентарная 1959). Вціліло зображення правого кута профільованого підніжжя трону, де ступня богині стоїть на піднятій голові лева. Висота фрагмента 6,1 см, ширина 5,6 см. Носок ноги, як і на багатьох зображеннях Матері богів на троні, розділений надвое, можливо щоб показати обрис сандалії. Чітко виділені драпіровки плавно спадають над ступнею і головою левеняти, що спокійно лежить під нею. Тварина обернена головою вліво, деталі її зображення були чітко пророблені вже у формі: очі, масивні надбрівні дуги, морда, розкішна грива, внизу оформлена подібно до ов на архітектурних деталях. Ніжка трону зроблена у вигляді могутньої лев'ячої лапи. Глина яскраво-оранжева, з дрібними домішками білого і чорного кольору.

Такі незвичні для місцевих теракот колір і якість зображення дозволяють розглядати у нашому контексті ще один фрагмент фігурки богині сидячи (О-59/1930), знайдений того ж року на ділянці Е7, кв. 558 (Инвентарная 1959). Найбільша висота фрагмента дорівнює глибині рельєфу і складає 7,1 см. Він включає зображення лівого підлокіття трону і коліна (рис. 1, а). Гіматій акуратними складками звисає вздовж підлокіття, покриваючи бічну частину трону, складне профілювання якого видніє лише на фронтальній стороні. Ліва рука богині не збереглась, лише край ліктя вказує, що кисть і передпліччя підняті вгору. Така ж схема зображень Матері богів, яка тримає у лівій руці тімпан. Усе це дозволяє припустити, що цей, як і попередній фрагмент, належать одній статуї, що зображала Матір богів сидячи на троні. Фігурка була розбита у давнину, про що свідчать затерті краї кожного фрагмента.

Зображень Матері богів з ногами на леві порівняно небагато. На статуї з Прієни ступні богині

Рис. 2. Фрагментоване зображення Матері богів: О-59/1922

стоять на спині лежачого лева (Кобылина 1978, с. 11). Правую ногою на голову левеняти спирається Матір богів на теракоті з Нижнього Подністров'я, датованій кін. VI — поч. V ст. до н. е. (Фидельский, Синика 2005, с. 281, рис. 1, 1), ліва нога її накрита гіматієм. Відрізняється схематизмом теракота, знайдена на Мітрідаті, із зображенням богині, що обидві ноги поставила на лева (Кобылина 1974, с. 51, табл. 61, 5). Той самий сюжет представлено на теракоті II ст. до н. е. з Мірмекія (САИ, II 1970, табл. 42; Денисова 1981, с. 53, табл. XV, а). Однак стилістично вони мають суттєві відмінності: боспорський зразок відрізняється більш схематичним, навіяним впливом малоазійської мармурової скульптури, трактуванням лева. Вкрай сумарно зображено богиню з левом під ногами на боспорських статуетках I—II ст. н. е., де лев обернений вправо (Античное... 1999, с. 34, № 50; Ханутина 2011, с. 223, рис. 1, 1, 2). Наш фрагмент представляє м'якше і детальніше трактування зображень, що наближає його до більш ранніх теракот елліністичного періоду (Вурт 1963, р. 283). Сам сюжет попирання ногами лева В.І. Денисова виводить із малоазійського релігійного ґрунту (1981, с. 52, 53).

Цікаво, що найчастіше з левеням під ногами зображено Матір богів на статуетках, де її образ доповнений дрібнішими фігурами, що стоять і сидять по обох боках від трону. На статуетці з ольвійського теменоса III ст. до н. е. (О-55/3913: Леви 1970, с. 44, № 18, табл. 17, 2) левеня під ногами обернене вправо і лежить на підставці. На дещо пізнішій теракоті з розкопок 1956 р. Е.І. Леві зображення і богині, і трьох другорядних персонажів виконані більш сумарно, навіть недбало. Обидві ноги Матері богів спираються на левеня обернене праворуч (Леви, Карасев 1956, табл. 81 а; Леви 1959, с. 12, рис. 3, 4). Лева під кріслом жінки сидячи зображено на кількох афінських надгробках V ст. до н. е., які через те вважаються могильними маркерами жриць Матері богів (Parker 1997, р. 346).

На жаль, нечіткі обриси має предмет під ногами богині на фрагментованій теракоті, що збері-

гається у НФ ІА НАНУ під номером О-59/1922 (рис. 2). Не виключено, що це обриси левеняти, теж оберненого праворуч. Хоча на теракоті одне левеня зображено лежачи на колінах богині. Статуетка описана одним реченням у статті А.С. Русяєвої і опублікована у прорисовці без фрагмента правої невцілілої частини (Русяєва 1972, с. 38, рис. 1, 4). У даній статті пропонується більш докладна її характеристика.

Уцілілий фрагмент складається з двох частин, які мають загальну лінію зламу завдовжки менш ніж 2 см, тож, зважаючи на значну вагу статуетки, зберігаються не склеєними. Втім, загальну висоту визначити можливо, вона дорівнює 19,7 см (головний убір відбитий). Найбільша ширина фрагмента 12,6 см. Статуетка склеєна з 11 фрагментів. У списку знахідок вказано, що знайдено 13 фрагментів фігурки, однак два фрагменти з таким номером, що теж зберігаються в колекції, належали іншим теракотам, тож не дивно, що їх не включено до ілюстрацій у звіті (Альбом 1959, л. 12 а, 16 а). Глина темно-сіра, майже чорна, є домішки дрібного вапняку. На деяких ділянках у впадинах залишилася біла обмазка, на виступах спинки трону, на тімпані і над предметом під ногою богині — ледь помітні сліди червоної фарби.

Теракота важка, товстостінна, богиня зображена у глибокому рельєфі. Саме зображення богині теж масивне, що дозволило А.С. Русяєвій охарактеризувати його як образ немолодого жінки, з важким підборіддям і зморшками на обличчі (1972, с. 38). Монументальності образу додає могутня шия і дещо непропорційно мале обличчя. Не віціліла ліва його частина, як і головний убір, якщо він був. На збереженій частині видно чітко модельовані пасма волосся, викладені над вухами і спущені двома завитками на плечі. Збереглася частина правого виступу на спинці трону, на рівні ліктя права рука, в якій, очевидно, була фіала, обламана, лівою богиня огортає тімпан, притримуючи його вгорі. Пальці руки, як і лікоть, не віціліли. Від нижньої частини фігури збереглося коліно під чітко проробленими драпіровками хітона і носок ноги, що ледь виступає з-під одягу. Ногою богиня спирається на предмет витягнутої форми, що звужується до правого краю, з поперечними лініями, показаними виступами. Рельєфність зображення вказує на те, що це саме предмет, а не профілювання підніжки. Його фрагментованість не дозволяє ідентифікувати його, наприклад з левеням, яке саме на цьому місці й могло зображатися, про що йшлося раніше.

Збереглась також слабопрофільована ліва бокова частина трону, фронтон якої займає зображення жінки, що правою рукою притискає до грудей плід або квітку. Це дозволяє ототожнювати зображення з Корою-Персефоною (Русяєва 1972, с. 39). Цій статуетці належав ще один фрагмент заввишки 4,1 см, що містить зображення правого кута бази трону. Про це свідчать аналогічні характеристики глини, з якої його виготовлено, а також висота і ступінчата форма підніжки трону. На ньому віцілів виступ, схожий на носок від ноги дрібної фігури, що за розмірами аналогічна зображенню Кори-Персефони по інший бік трону.

Існує думка, що зображення фігур стоячи біля трону Матері богів властиві саме для Північного Причорномор'я (Кобылина 1978, с. 12, рис. 10, 12,

Рис. 3. Фрагменти теракот: а — О-59/1928; б — з кількох частин під різними номерами; в — О-59/2282

14). Однак, вапняковий рельєф IV ст. до н. е. з такими сюжетами знайдено і на афінській агорі. На ньому зображено чоловічу фігуру праворуч і жіночу ліворуч від трону, але, на відміну від ольвійських зразків, без атрибутів. Одна з трьох причорноморських вапнякових плит з такими рельєфами походить з Ольвії. За однозначними атрибутами, в цих фігурах вбачають Гермеса і Кору-Персефону (Кобылина 1978, с. 12; Русаева 1972, с. 39; 1979, с. 108, 111). Можна погодитись, що рельєфні плити є ще одним проявом хтонізму в культі Матері богів, про який сказано вже багато (Русаева 1972, с. 37—39; 1979, с. 101, 112). Але якщо звернути увагу на певні деталі, то акценти дещо зміщуються. По-перше, оформлення плити з Ольвії нагадує сформовану з елліністичного періоду будову надгробків. Тоді як боспорські зразки ближчі до вотивних плиток, що використовувалися у провінційно-римських культах (Щеглов 1969). У нижній частині зразка з Ольвії є шип, тож він був частиною більшої конструкції. Як відомо, часто наземні поховальні споруди античних некрополів складалися з більш грубо обробленого постаменту та витонченої верхньої частини з зображеннями і написами (Іванова 1961, рис. 50, 51, 53, 59, 69—71; Античная... 1976, рис. 103, 157, 165; Буйских 2008, с. 191, 192). Не лише формальні ознаки наближають ольвійську плиту до надгробків, а й зміст зображень: біля Матері — божество, яке проводить померлого у потойбічний світ, і те, яке зустрічає його там. У теракоті зображення другорядних фігур відрізняються розмірами: займають лише висоту підлокіття трону. Цим вони нагадують зображення адорантів біля богів на вотивних плитах або біля героїзованих предків на надгробках (Іванова 1961, рис. 12, 53, 70, 71, 75; Античная... 1976, рис. 133—141). До того ж, сама фігура левеняти нагадує про класичні грецькі кам'яні знаки на могилах: у вигляді сфинкса або лева (Burkert 1985, р. 194).

Теракота знайдена на ділянці Е7, квадрат 558з. З цієї ж ділянки, з приміщення у, походить теракотове зображення більш традиційного для місцевої коропластики типу (рис. 3, б). Склеєне з чотирьох фрагментів, з яких О-59/2148, 1923, 2143 в інвентарних описах відповідають іншим предметам, а № 1927, позначений як зображення Кібели, має інше масивне зображення богині на троні з непропорційно високою базою, без леве-

няти, з темно-сірої глини, з 25 фрагментів (Інвентарная 1959). Нижній правий фрагмент краю трону, який видно доклеєним на фото у звітній документації, не зберігся (Альбом 1959, л. 17). Висота вцілілої частини 15,1 см, найбільша ширина 9,9 см. Голова і майже вся ліва частина втрачені. Відбитий також нижній виступ спинки трону і нижній правий кут трону. Глина має колір від сірого до світло-коричневого, є домішки вапняку, дрібної слюди і, можливо, органічних речовин, від яких залишилися випалені та вивітрені отвори.

Зображення схематичне, розмите. Матір богів представлено у зрілому чи старшому віці, рідкісність чого зауважувалася раніше (Русаева 1972, с. 39). Обличчя фігурки не вціліло, але на вік вказує масивна шия і повні обвислі груди. Зморшки тут, якби й вціліли, навряд чи були б помітні, адже зображення доволі розмите, можливо, виготовлене у стертії формі. Хоча розмитістю відзначаються й інші зображення цього варіанту. За таким зразком була виготовлена більшість статуеток, знайдених у цистерні 1955—1956 рр. на теменосі (Леви 1959, с. 12, рис. 3, 1, 2). Тут схожі пропорції фігури богині, така ж система складок хітона і гіматія, такі ж подвійні виступи на спинці трону і така ж постановка левеняти. Тварина зображена у спокійній позі на колінах богині, з піднятою головою ліворуч. Цей варіант теракот відрізняється дещо меншими розмірами, схематизмом і особливостями зображення: низька підставка трону, права рука тісно прилягає до його спинки тощо. Фіалу Матір богів підтримує правою рукою, яка зовсім розслаблено лежить на підлокітті. Через те фіала ніби розвернена до глядача. Така ж композиція і таке ж слабке моделювання деталей — на статуетці з Ольвії IV ст. до н. е. в музеї Касселя (Antike 1977, Taf. 1, S. 21). Однак йдеться про інший тип зображення. Старанніше пророблені деталі на статуетці цього типу з теменоса, датованій кінцем IV — початком III ст. до н. е. (Леви 1970, с. 43, № 11, табл. 18, 1). Наш фрагмент, беручи до уваги якість виконання, датується, вочевидь, III ст. до н. е.

Точно повторюються деталі і пропорції розглянутого зображення на фрагменті теракоти О-59/1928 (рис. 3, а), знайденому на ділянці Е7, кв. 558з (Інвентарная 1959). Цей фрагмент містить верхню праву частину фігурки Матері богів. Висота 6,1 см, найбільша ширина — 7,3 см. Глина темно-сірого і коричневого відтінків, з домішками вапняку і слюди. Не вціліли голова і ліве плече. Збереглося зображення правого плеча, частини бюсту і фрагмента кута спинки трону. Оббита го-

Рис. 4. Нижня частина фігурки Матері богів з левеням: О-66/800

лова, виступ на троні. За аналогічним способом передачі розмитих драпіровок гіматія, що спадає по плечі, хітона, що утворює трикутні складки під шиєю, масивної шиї, бюсту, за розташуванням пасом волосся можна робити висновок, що зображення аналогічне попередній теракоті О-59/1927. Фрагмент надто незначний, щоб впевнено робити висновок про його виготовлення в тій же формі. До того ж, вигин трону від вертикального виступу до шиї богині дещо вужчий, ніж у попередньої статуетки. Однак, усі інші деталі дають підстави вважати його належним до статуетки того ж типу. Ця фрагментована фігурка побувала у пожежі, про що свідчить обвуглена глина на зламах у верхній частині фрагмента.

Зважаючи на пропорції тіла і трону (зокрема, висота ніг до коліна 6,8 см, довжина підніжки трону 7,2 см), а головне, на особливості моделювання і зображення деталей: підлокіття трону, складок гіматія, левеняти, до цього ж типу зображень можна віднести два наступні фрагменти фігурок Матері богів сидячи на троні. Обидва вони являють собою нижню частину теракоти, на обох не вціліла ліва бокова частина трону і підніжка і обидва містять зображення левеняти на колінах богині.

Фрагмент О-59/2282 випадково знайдений на ділянці Е7 і складається з чотирьох частин, три з яких можливо склеїти. Саме таким, склеєним з трьох частин, фрагмент представлено у звітній документації і у зводі теракот (Альбом 1959, л. 13а; Список 1959; САИ 1970, с. 42, № 34, табл. 14, 9). Четверта частина вцілілої фігурки, на якій міститься зображення левеняти, нижнім краєм завдовжки менше, ніж 1 см, прилягає до основного фрагмента (рис. 3, в). Завдяки цьому фрагменту теракоти можна впевнено атрибуувати як зображення Матері богів. Левеня обернене ліворуч, збереглося опукле зображення крупа, задньої лапи та живота тварини. Разом з цією частиною повна висота фрагмента становить 10,4 см. Глина має колір від темно-оранжевого до світло-рожевого, з дрібними домішками вапняку. Верхній шар теракоти до рівня зображення колін темнішого кольору, більш перепалений.

За станом збереженості поверхні видно, що усі фрагменти зберігалися окремо: на фрагменті, що містить зображення драпіровок на колінах — темний наліт, на фрагменті з підлокіттям трону

виразно видно залишки білої обмазки і червоної фарби у заглибленнях, тоді як на інших фрагментах лише в окремих місцях є зовсім незначні сліди обмазки. На відміну від двох типологічно близьких статуеток, попередньої та наступної (О-59/2148, О-66/800), на розглядуваній залишилися сліди виробничого процесу: край бокової частини трону дещо відігнутий після виготовлення у формі, що створює додаткову гру світлотіні при огляді статуетки збоку. Права ніжка підніжки трону була зсунута вбік пальцем (видно його відбитки на глині), що дало рельєфності деталям трону. Лише ці доробки після виготовлення у формі відрізняють фігурку від схожої під номером О-66/800. В обох достеменно повторені усі деталі і розміри, однакові навіть неточності у пропорціях спинки і підніжки трону. Це дозволяє припустити, що їх виготовлено у тій самій формі.

Висота фрагмента під номером О-66/800 — 11,2 см. Знайдений він на ділянці житлових кварталів Е6, квадрат 644/678 (Інвентарная 1966). Склеєний з трьох частин, причому злами на статуетці проходять майже по тих самих місцях, що й на попередньо розглянутій ідентичній теракоті: по середині висоти гомілки фігури сидячи і під зображенням левеняти (рис. 4). Складки одягу оформлені за тією ж схемою: три розташовані горизонтально над коліньми сидячої фігури і три спадають від правого коліна до лівої ступні (пор.: Леви 1959, рис. 3, 1, 2; САИ 1970, табл. 16, 6; 18, 1). Однією складкою вздовж бокової частини трону звисає гіматій. Однаково розкладені драпіровки на подолі хітона, з-під них ледь видно носок лівої ноги. Вперед висунута праву ступню, яка вціліла на фрагменті О-59/2282 і наполовину обламана на О-66/800. Глина такого ж, як і в попередній статуетці, лише дещо більш насиченого, кольору, з незначною частиною дрібної вапнякової домішки. Поверхня статуетки, а також зламів вцілілого фрагмента вкрита вапняковим нальотом, що свідчить, що верхню частину вона втратила ще у давнину. На деяких ділянках цей наліт надшарований. Внутрішня поверхня, як і на всіх подібних статуетках, увігнута і необроблена.

Збережене зображення передньої частини левеняти показує тварину у спокійній позі з піднятою головою, оберненою ліворуч. Сама голова відбита. Цікаве тут трактування гриві лева: вона позначена вм'ятинами, зробленими округлим на кінці інструментом¹. Так позначене волосся на плечах Матері богів на статуетці з цистерни на теменосі 1955—1956 рр. (Леви 1959, рис. 3, 1). Так позначалося кучеряве волосся (більш заглибленими вдавленнями) і деталі вінка (меншими, ніж на нашому фрагменті) на теракотах останньої третини III ст. і початку II ст. до н. е. з Афін (Burr Thompson 1963, р. 284, pl. 73, 17; 1963a, р. 311, 312, pl. 83, 16, 18, 20). Використання властивої техніки трактування деталей, дозволяє звизити датування цього фрагмента від III—II ст. до н. е. загалом, до межі III і II ст. до н. е.

Такі самі пропорції і деталі зображення має фрагментована статуетка О-56/459 (рис. 5). Тут не вціліло зображення левеняти, але тотожність

1. Можна порівняти з насічками загостреним інструментом, якими передано шерсть левеняти на колінах Матері богів з теменоса (Леви 1970, с. 44, № 15, табл. 16, 6).

Рис. 5. Фрагментована фігурка Матері богів: О-56/459

особливостей і схеми зображення з попередніми зразками не викликає сумніву, що воно містилося на цій теракоті. Висота вцілілої частини 13,6 см. Вона складається з трьох фрагментів, незначної товщини і з крихкою поверхнею. Глина темно-сірого кольору. Збереглися рясні сліди білої обмазки. На лицьовій поверхні підніжжя і підлокіття трону — залишки червоної фарби. Ширина підніжжя трону, як і у попередніх статуетках, 7,2 см. Ширина бокової частини дещо менша. Боковини трону загорнені на тильну сторону і з'єднані там від рівня висоти підлокіття. В описі знахідок згадується лише про два фрагменти теракоти. Знайдені вони на ділянці Е6, у підвальному приміщенні на кв. 405 (Славин 1956). Збереглися нижня і права частини статуетки, на яких видно зображення правих плеча і передпліччя Матері богів, обох ніг, вкритих драпіровками, на підставці; бокової частини трону зі спинкою, на якій по кутах були характерні виступи, і підлокіття. Кисть руки, в якій, вочевидь, була фіала, значно випиналася з рельєфу. Від лівої частини фігури вціліло коліно, біля якого звисають складки гіматія, і риг підлокіття трону.

Близькі за пропорціями і манерою виконання два невеликі фрагменти теракот О-59/1926 та б/№ (рис. 6, а, б). На них так само передані складки одягу, підніжжя трону, права нога жінки на таку ж відстань витягнута з-під хітона. Припускати, що ці теракоти виготовлені в тій же чи схожій формі замало підстав, адже перед нами дуже невеликі фрагменти. Однак говорити, що вони належали до аналогічного типу зображень Матері богів на троні, змушують і пропорції, і поза ніг фігури, і трактування одягу, що їх драпірує, а також, що важливо, будова самого трону: ніжки його з характерними виступами первинно, вочевидь, нагадували лапи лева. Або після тривалого використання форми, або через властиву цьому варіанту схематичність зображення, ці образи дещо стерлись. Їх ще видно на фрагментах О-59/1926 та О-59/2282.

На фрагменті О-59/1926 висота бокової частини підставки трону збільшується вглиб зображення, що видно в профіль вцілілого фрагмента (рис. 6, а). Чи такими ж були пропорції теракот, розглянутих вище, невідомо, оскільки там в обох вціліла лише ліва бокова частина. Цей фрагмент знайдено на

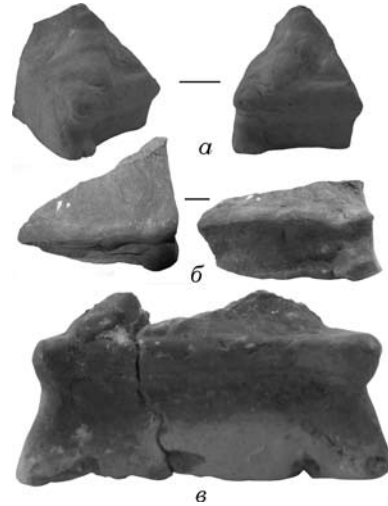

Рис. 6. Фрагменти зображень підніжжя трону: а — О-59/1926; б — б/№; в — О-64/378—О-64/544.

ділянці житлових кварталів Е7, кв. 558, разом з іншими теракотами, зокрема й тими, що зображали Матір богів (Інвентарная 1959). Глина, з якої виготовлено фігурку, оранжевого кольору з дрібними вапняковими домішками. Висота вцілілої частини 3,8 см, найбільша довжина — 3,9 см.

Фрагмент б/№ являє собою кут підніжки трону, на якому стоїть носок лівої ноги фігури, до половини покритий складками хітона (рис. 6, б). Ніжка підніжжя трону дещо нагадує лапу лева. Глина перепалена до чорного кольору, видно вкраплення вапнякових домішок. Висота фрагмента 2,3 см, найбільша довжина — 4,4 см. Висота підніжки трону на вцілілому куті дещо нижча, ніж на фрагментах О-59/2282 та О-66/800, і приблизно дорівнює висоті підніжки на фрагменті О-59/1926 (1,7 см).

Значно вище підніжжя на нижній частині теракоти, склеєній з фрагментів О-64/378 та О-64/544 (рис. 6, в). Найбільша висота фрагмента — 3,2 см, ширина — 10,7 см. Глина перепалена до темно-сірого кольору, погано вимулена, з вивітреними щілинами від домішок. Подекуди збереглися незначні сліди обмазки. Перед нами аналогічна попереднім передача пози ніг і обрамлення їх драпіровками. Про те, що це фрагмент трону Матері богів свідчить вцілілий згин правого краю підставки. Це нагадує його традиційну форму, яка на подібних зразках у плані утворює прямокутний виступ біля основи трону. Знайдено теракоту на ділянці між Е6 і Е7, кв. 588.

З ділянки Е6-7, північна частина південного будинку агори походить фрагмент О-63/1031 (Славин 1963). Вціліла нижня частина ніг зображення богині сидячи, на прямокутній підставці трону (рис. 7, б). Висота фрагмента 6,6 см, ширина торця підніжки трону — 3,9 см. Глина темно-червона з вкрапленнями вапняку. Добре збереглась біла обмазка на поверхні. Розглядати цей фрагмент у контексті зображень Матері богів дає змогу аналогічне зображення О-54/2386, що точно повторює усі деталі і пропорції статуетки (рис. 7, а).

Фрагментована статуетка О-54/2386 походить з розкопок на ділянці біля храму (кв. 274)

Рис. 7. Фрагменти зображень Матері богів: а — О-54/2386; б — О-63/1031

Ленінградського загону Ольвійської експедиції (Карасев 1954, л. 20, рис. 21; Фотоальбом... 1954, л. 26, рис. 455). Фото теракоти опубліковане, причому в тексті вона згадана під інв. № О-55/1964 (Леви 1964, с. 171, рис. 41, 3). Особливості зображення, відбиті голова богині, бокові частини трону, виступи на його спинці, а також сколи і місця з'єднання трьох фрагментів фігурки не залишають сумнівів, що перед нами та сама теракота (рис. 7, а) з написаним на звороті номером О-54/2386. Висота вцілілої (без голови) частини фігурки 12,5 см, найбільша ширина — 6,9 см. Довжина підніжжя, як і у фрагмента О-63/1031 — 3,9 см. На зворотній стороні був отвір з гострим кутом вгорі (нижня частина не вціліла), найбільша ширина якого 4,5 см. Оформлення зворотної сторони фігурки — плоска спинка — свідчить про особливості її кріплення: очевидно, приставлялася або підвішувалась до стіни. Для цього ж у лівій частині спинки трону було зроблено отвір (на фото до статті 1964 р. цей отвір зливається з фоном і його не видно (Леви 1964, рис. 41, 3). Інший отвір ненаскрізний, тож, можливо незакінчений, просвердлено на лівому лікті зображення. Відбито голову на рівні підборіддя, виступи на кутах спинки трону. Від нижньої половини фігурки вціліла фронтальна частина із зображенням ніг і виступу-підніжжя трону. Всі ці втрати відбулися ще в давнину, про що свідчать затерті злами і сколи на статуетці. Колір глини від темно-оранжевого до коричневого, наявні домішки дрібної слюди. На поверхні — сліди рідкої обмазки сіро-блакитного кольору.

Зважаючи на пропорції вцілілої частини: висота ніг до колін сидячої фігури, статуетка майже вдічі менша від розглянутого попередньо типу (рис. 3, 4). Ще одна відмінність — тут богиня постає молодою жінкою, і третя — розташування рук богині. Невідомо, чи у правій руці була фіала, адже цю частину втрачено, але у лівій більше немає тімпана, нею Матір богів притримує левеня. На відміну від типу теракот перших століть н. е., де відбувається повернення до архаїчних канонів і обидві руки богині зображено на одному рівні (Русяева 1972, с. 38), тут права кисть була нижче, а ліва, вціліла, піднята до шиї тварини. Край гіматія дещо вище, ніж щиколотки, як на деяких зображеннях богині IV ст. до н. е. (Higgings 1954, р. 123, fig. 422, 1967, pl. 34, B; пор.: Antike... 1977, Taf. 1), але не настільки, як на статуетці II ст. до н. е. (Леви 1970, с. 43, № 12, табл. 18, 2).

На підставі особливостей зображення деталей: гриви левеняти, рук богині тощо можна зробити висновок, що датувати цей тип слід пізнішим часом, ніж проаналізований вище. Зокрема, пальці показані горизонтальними прокресленими лініями, грива — вдавненнями заокругленим на кінці

Рис. 8. Фрагмент зображення Матері богів з левеням: О-67/478

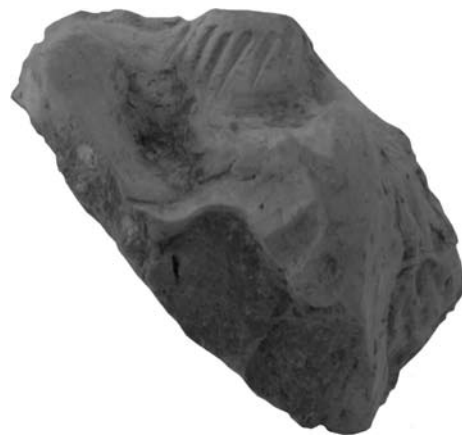

Рис. 9. Фрагмент статуетки з зображенням левеняти: О-49/126

предметом, тоншим, ніж на зразку О-66/800. Зображення виразне, хоча недбале в деталях: підборіддя слабо виділене на фоні шиї, праве плече більш полого, ніж ліве, пасма волосся на плечах слабо пророблені, на відміну від попередніх типів, складки на одязі також показані сумарно: на хітоні вони не симетричні, як раніше, а підніжжя трону без профілювання. Хоча схема деталей залишається та ж: богиня спирається на спинку трону, права нога висунута вперед, складки гіматії утворюють ту ж систему (три розташовані горизонтально над колінними сидячої фігури і три спадають, хоча вже від лівого коліна до правої ступні, а не навпаки, як у попередньо розглянутому типі). Тобто, майстер і тут, можливо, брав за зразок якийсь відоме зображення Матері богів. Перераховані деталі дозволяють датувати фігурку III ст. до н. е., а точніше межею з II ст. до н. е., що узгоджується з контекстом знахідки (Карасев 1954, л. 20). Те, що фрагмент О-63/1031 достеменно повторює нижню частину цього зображення, дає змогу припустити, що зображення не лише належало до цього типу, а й було виготовлене у тій самій формі. Тож його теж можна датувати першою половиною II ст. до н. е.

Окремий тип представляє невеликий, але репрезентативний, фрагмент теракоти О-67/478, на якому зображено верхню частину тулуба богині і голову лева (рис. 8). Це дає змогу точно атрибутивувати його як частину зображення Матері богів сидячи на троні з левеням на колінах. Фрагмент походить з розкопок 1967 р. житлових кварталів на ділянці Е6, кв. 644/678 (Славин 1967). Висота його 8,7 см, ширина 8,1 см. Збереглося зображення погруддя, правого і частини лівого плечей богині. Глина світло-коричнева, з домішками дрібної слюди і вапняку. Є незначні сліди білої обмазки, а також фарби: на волосі богині та гриві лева — коричневого кольору, у складках хітона — блідо-рожевої, на гіматії — насичено-рожевої. Богиню традиційно зображено в одязі, що під шиєю утворює складки, передані трикутним виступом. Щоправда, тут неплос високо підперезаний під грудьми, а від пояса йдуть дрібніші драпіровки. Гіматій звисає по плечах, на ньому розкладені пасма волосся. Це повторює трактування одягу Матері богів на статуетці з елліністичного будинку з мозаїкою (Раскопки... 1913, с. 67, рис. 75; Скуднова, Славин, Клейман 1970, с. 54, № 60, табл. 34, 3). Однак, зображення на нашому фрагменті відрізняється більш уважною проробкою деталей. До того ж, голова левеняти масивніша, морда навіть отримала певні риси людського обличчя; однак лев не настільки людиноподібний, як на фрагменті римського часу з Ніконія (Клейман 1970, с. 29, № 13, табл. 6, 4). Очі, надбрівні дуги, оскал, пасма гриви на голові і під мордою — усе показано дуже чітко і рельєфно. Голову звіра дещо зміщено праворуч від центру фігури Матері богів. Тож можна вважати, що тварина була повернута праворуч, що вважається менш традиційним для ольвійської короластики (Леви 1959, с. 12). Цікаво, що цей тип точно повторено у фрагменті, що походить з ділянки Б розкопок загону Ю.І. Козуб в межах експедиції під керівництвом Л.М. Славина 1970 р. (колекція № 29 НФ ІА НАНУ). Вони приблизно однакових розмірів і представляють ту саму частину зобра-

ження. Є підстави вважати, що ці теракоти було виготовлено в одній формі. Чіткість і водночас плавність ліній наслідують класичні зразки пластики. Теракоту можна датувати III ст. до н. е.

Також у контексті добірки можна розглядати фрагмент теракоти О-49/126, який містить частину зображення левеняти на колінах богині (рис. 9). Висота його 7,5 см, ширина 7,2 см. Глина світло-коричнева, є домішки подрібненого вапняку. Знайдено фрагмент на ділянці Е, у ямі «Л», яку відносять до культового комплексу (Славин 1949, л. 12—14). Теракота відрізняється від інших непропорційністю і вкрай розмитим і схематичним зображенням тварини, як і, вочевидь, самої богині, від фігури якої віціліло лише ліве коліно. Слід звернути увагу на позначення гриви левеняти прямими вертикальними насічками, нанесеними після виготовлення у формі, зміщені пропорції у зображенні купа тварини, сумарно показані лапи. Від коліна навскоси і вниз відходять складки одягу богині. Бокова частина зовсім змазана і не пророблена. Усі ці риси дозволяють віднести теракоту до кінця III ст. до н. е., верхньої межі датування контексту знахідки (Славин 1949, л. 12).

Таким чином, проаналізована серія фрагментів теракот представляє зображення Матері богів, які дають змогу повніше ілюструвати культове життя ольвіополітів у III—II ст. до н. е. Фігурки визначено, віднесено до відомих на сьогодні типів зображення богині, а також датовано за особливостями моделювання і контекстом. Завдяки цьому вдалося атрибутивувати кілька незначних фрагментів теракот. Більшість їх знайдено при дослідженні двох сусідніх будинків у районі агори. Слід зазначити, що розглянуті теракоти, зважаючи на невеликі розміри, могли використовуватись як особисті пожертви божеству. Причому такі мотиви могли призначатись як для загальних, так і для домашніх святилищ. Добірка, представлена в публікації, включає фрагменти теракот, знайдені у сусідніх будинках житлових кварталів і свідчить про культ Матері богів, який відправлявся у межах родинного кола за елліністичного періоду.

Альбом. Ольвийская экспедиция / НА ІА НАНУ. — 1959/11.

Античная скульптура Херсонеса: Каталог / сост. А.П. Чубова и др. — К., 1976.

Античное художественное ремесло в собрании Омского областного музея изобразительных искусств им. М.А. Врубеля: Каталог. — Омск, 1999.

Буйских А.В. Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху // МАИЭТ. — Supplementum. — Симферополь, 2008. — Вып. 5.

Денисова В.И. Короластика Боспора (по материалам Тиритаки, Мирмекия, Илурата и сельской усадьбы). — Л., 1981.

Древнейший теменос Ольвии Понтийской // МАИЭТ. — Supplementum. — Симферополь, 2006. — Вып. 2.

Иванова А.П. Скульптура и живопись Боспора. Очерки. — К., 1961.

Инвентарная опись Ольвийской экспедиции. Тетрадь 2 / НА ІА НАНУ. — 1959/11.

Инвентарная опись находок Ольвийской экспедиции / НА ІА НАНУ. — 1964/11.

Инвентарная опись находок Ольвийской экспедиции / НА ІА НАНУ. — 1966/20.

Карасев А.Н. Отчет о раскопках Ольвийской агоры в 1954 г. / НА ІА НАНУ. — 1954/9д.

Кобылина М.М. Мастерские пантикапейских коропластов // САИ. — Вып. Г1—11. — Ч. III. — Терракотовые статуэтки. Пантикапей. — М., 1974. — С. 47—53.

Кобылина М.М. Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века н. э. — М., 1978.

Кондаков Н. Греческие терракотовые статуэтки в их отношении к искусству, религии и быту // ЗООИД. — 1879. — Т. XI. — С. 75—179.

Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999.

Леви Е.И. Терракоты из цистерны ольвийской агоры // КСИИМК. — 1959. — Вып. 74. — С. 9—19.

Леви Е.И. Керамический комплекс III—II вв. до н. э. из раскопок Ольвийской агоры // Ольвия. Теменос и Агора. — М.; Л., 1964. — С. 131—174.

Леви Е.И. Описание терракот теменоса // САИ. — 1970. — Вып. Г1-11. — Ч. I. — С. 42—49.

Леви Е.И., Карасев А.Н. Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИМК АН СССР в 1956 г. / НА ИА НАНУ. — 1956/10.

Раскопки в Ольвии // ОАК за 1909—1910 гг. — СПб., 1913. — С. 1—105.

Русяева А.С. Культ Кібели в Ольвії // Археологія. — 1972. — № 7. — С. 35—45.

Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979.

Русяева А.С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.). — К., 1982.

Русяева А.С. Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 40—61.

Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.

Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. — К., 2005.

Русяева А.С., Лейпунская Н.А. Группа терракот из Ольвии // Новые памятники древнейшей и средневековой художественной культуры. — К., 1982. — С. 58—77.

САИ. — Вып. Г1-11. — Ч. I, II. Терракоты Северного Причерноморья. — М., 1970.

Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988.

Скуднова В.М., Славин Л.М., Клейман И.Б. Описание терракот из Ольвии (города и некрополя) // САИ. — 1970. — Вып. Г1-11. — С. 49—56.

Славин Л.М. Основные результаты археологических исследований Ольвии и ее периферии в 1946—1949 гг. / НА ИА НАНУ. — № 1949/20.

Славин Л.М. Отчет о раскопках в Ольвии в 1956 г. (участки Е-6 и Агора) / НА ИА НАНУ. — № 1956/10.

Славин Л.М. Отчет о работе Ольвийской экспедиции за 1963 г. / НА ИА НАНУ. — № 1963/9.

Славин Л.М. Отчет о работе Ольвийской экспедиции за 1967 г. / НА ИА НАНУ. — 1967/7.

Фидельский С.А., Синика В.С. Новые находки терракотовых статуэток Кибелы в Нижнем Поднестровье (по материалам раскопок на многослойном поселении Чобручи) // Четвертая Кубанская археологическая конференция. — Краснодар, 2005. — С. 281—286.

Фотоальбом Ольвийской экспедиции 1954 г. / НА ИА НАНУ. — 1954/9.

Ханутина З.В. Терракоты из погребально-поминальных комплексов Илуратского плато // БФ. Население, языки, контакты. — СПб., 2011. — С. 219—228.

Щеглов А.Н. Фракийские посвященные рельефы из Херсонеса Таврического // Древние фракийцы в Северном Причерноморье / МИА. — 1969. — Вып. 150. — С. 135—177.

Antike Terrakotten. Katalog der Staatlichen Kunstsammlungen Kassel, Nr. 8. — Kassel; Wilhelmshöhe, 1977.

Burkert W. Greek Religion / Translated by J. Raffan. — Cambridge; Massachusetts, 1985.

Burr Thompson D. Three Centuries of Hellenistic Terracottas. Part III. The Late Third Century BC // Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens. — 1963. — Vol. XXXII. — N. 3. — P. 276—292.

Burr Thompson D. Three Centuries of Hellenistic Terracottas. Part IV. The Second Century BC // Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens. — 1963a. — Vol. XXXII. — N. 3. — P. 301—317.

Higgings R.A. Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum. — London, 1954. — Vol. I, II.

Higgings R.A. Greek Terracottas. — London, 1967.

Parker R. Athenian Religion. A History. — Oxford. — 1997.

Т. Шевченко

МАТЬ БОГОВ СО ЛЬВЕНКОМ В ОЛЬВИЙСКОЙ ТЕРРАКОТЕ ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО ПЕРИОДА

Проанализирована серия фрагментов терракот из раскопок Л.М. Славиной, представляющих изображение Матери богов сидя на троне со львенком на руках или у ног. Рассматривается значение этого атрибута богини, обусловившего особенности в изображении. Фигурки определены и отнесены к известным на сегодня типам изображений богини III—II вв. до н. э. Благодаря этому удалось атрибутировать несколько незначительных фрагментов терракот, хранящихся в Научных фондах ИА НАНУ. Рассмотрение таких находок из жилых кварталов дает возможность более полно иллюстрировать культовую жизнь ольвиополитов в эллинистический период.

T. M. Shevchenko

THE MOTHER OF THE GODS WITH A LION CUB IN OLBIAN TERRACOTTAS OF THE HELLENISTIC PERIOD

Analyzed is a series of terracottas fragments from L.M. Slavin's excavations which represent the Mother of the gods sitting on a throne with a lion cub on her lap or under her feet. The meaning of this attribute which caused the peculiarities of depiction the goddess is considered. Figurines are attributed and referred to the known today types of the goddess' depictions of the 3rd and the 2nd centuries BC. Owing to that it has become possible to attribute several small terracottas fragments kept in the Scientific Funds of the IA NASU. Considering of such finds from the dwelling quarters allows the author to illustrate more comprehensively the cultic life of the Olbians in the Hellenistic period.

Н. А. Сон, М. С. Шапцев

КРАСНОЛАКОВАЯ КЕРАМИКА ИЗ ТИРЫ

Статья является первым сводом краснолаковой керамики первых веков нашей эры из материалов раскопок античного города Тире, которые хранятся в Научных фондах Института археологии НАН Украины, Одесского археологического музея НАН Украины и в Белгород-Днестровском краеведческом музее.

Ключевые слова: Северное Причерноморье, Тира, античность, римские провинции, краснолаковая керамика.

Непременной составляющей античного керамического комплекса первых веков н. э. является краснолаковая посуда. Разнообразие и изящество форм, широкое функциональное назначение и массовость этого вида столовой керамики обусловили ее чрезвычайную популярность во всем античном мире. Именно этому важному археологическому источнику городских слоев Тире посвящена настоящая публикация. В работе использованы материалы из раскопок Л.Д. Дмитрова, А.И. Фурманской, И.Б. Клеймана, С.Д. Крыжицкого, Н.А. Сон, хранящиеся в Научных фондах Института археологии НАН Украины, Одесского археологического музея НАН Украины и в Белгород-Днестровском краеведческом музее. Целью настоящей публикации является введение в научный оборот краснолаковой керамики из Тире первых веков н. э. Данная статья является первым сводом краснолаковой посуды этого античного центра.

Краснолаковая посуда из Тире разделена на девять основных форм, не являющихся типами: миски, тарелки, блюда, чаши, кубки, лагиносы, кувшины, горшки и фигурные сосуды. В статье также описаны фрагменты сосудов, конкретную форму которых определить затруднительно. Сложностью в интерпретации всего этого материала является то, что в Тире практически отсутствуют закрытые комплексы с краснолаковой керамикой и основная часть ее найдена во фрагментированном виде, целые формы единичны. Поэтому для определения датировки и рекон-

струкции форм сосудов использованы аналогии из причерноморских, средиземноморских и западно-римских античных центров.

Миски, открытые глубокие сосуды диаметром от 12 до 33 см, являются одной из самых многочисленных групп краснолаковой керамики, найденной в Тире.

1. Миски с загнутым округлым, слегка утолщенным краем, туловом усеченно-конической формы, на кольцевом поддоне. Они имеют различные размеры, степень загнутости края, профилировку поддона, лаковое покрытие, качество исполнения. Диаметр сосудов по краю — от 12 до 28 см, толщина стенок — от 0,3 до 0,7 см, край, как правило, чуть толще стенок. Один венчик украшен снаружи двумя кольцевыми неглубокими желобками и ниже двумя кольцевыми врезными линиями (НФ ИА: № БД-79-Сп. 4/5). Глина плотная, красная, по составу и цвету различна. Внутренняя и внешняя поверхности покрыты жидким лаком различных оттенков — оранжевым, красным, коричневым. Покрытие не всегда ровное. Лак матовый, иногда с металлическим блеском (НФ ИА: № БД-46/172, 954; БД-47/1321, 1430; БД-58/152, 336, 352, 438, 489, 659, 724; БД-59/499, 649; БД-78-Сп. 9/8, 11/15, 29/6, 41/18, 46/24, 55/10, 97/12, 138/9; БД-79-Сп. 36/8, 60/8, 138/9, 143/15) (рис. 1, 1—5).

Миски этого типа были широко распространены в Северном Причерноморье (Knipowitsch 1929, S. 39, Taf. II, 32c; Книпович 1952, с. 303, рис. 3, 6; с. 315, рис. 11, 3, 4; Силантьева 1958, с. 293, рис. 8, 3; с. 300, рис. 14, 5; Кадеев 1970, с. 93, рис. 10, 1; Высотская 1972, с. 113, рис. 29, 3, 5; с. 118, рис. 30, 4; Шелов 1972, с. 134; Арсеньева 1977, с. 76, табл. 23, 4; с. 81, табл. 24, 1; Косяненко 1980, с. 219, 220, рис. 1, 9; Зубарь 1982, с. 66, рис. 39, 3; 40, 1; Дашевская 1991, табл. 35, 7; Крапивина 1993, рис. 45, 1—7).

Данный тип относится к вариантам 3—4 по И.С. Каменецкому и датируется II—III вв. н. э. (Каменецкий 1993, с. 45). Этим же временем датированы аналогичные сосуды из святилища на Сакской

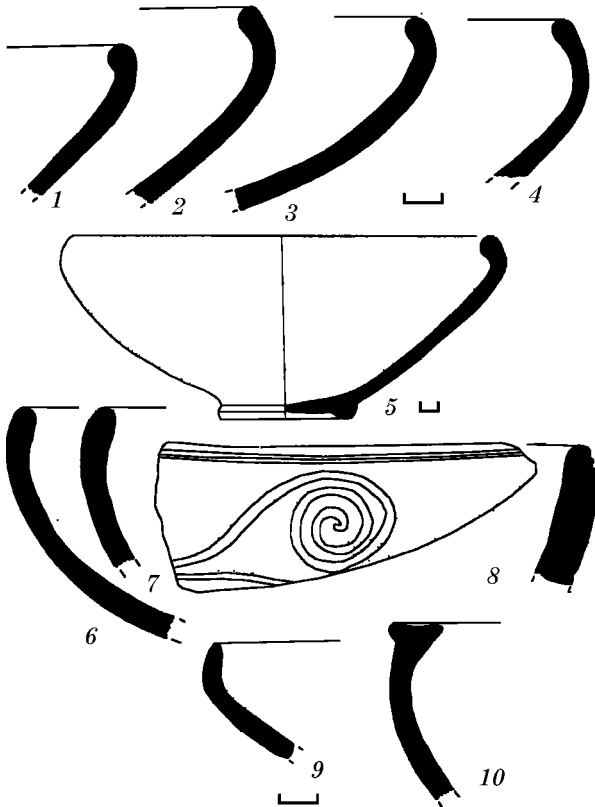

Рис. 1. Фрагменты мисок: 1–5 — форма 1; 6–8 — форма 2; 9 — форма 3; 10 — форма 4

пересыпи (Ланцов 2003, с. 16). Л.Ф. Силантьева относит фрагменты подобных сосудов к I — началу II вв. н. э. (Силантьева 1958, типы 9 и 23 (И)). Подобный сосуд встречен в могильнике Бельбек IV, в погребении 3 конца II — первой половины III вв. н. э. (Журавлёв 2007, с. 407, кат. № 32). Этим же временем датирует керамический комплекс, содержащий аналогичные миски из усадьбы «Близнец», Е.Ю. Клёнина (Клёнина 2004, с. 39–42).

Аналогичная форма мисок хорошо известна и в эллинистическое время (Schäfer 1968, S. 37). Это позволяет говорить о том, что описанный тип мисок первых веков н. э. унаследовал форму керамики предшествующего периода и производился в римское время в различных центрах античного мира (Кабакчиева 1983, с. 1–2, обр. 1, а, с).

Наши фрагменты следует датировать второй половиной II — первой половиной III вв. н. э.

2. Миски с туловом полусферической формы, на кольцевом поддоне. В Тире найдены фрагменты таких мисок и один целый экземпляр, в отличие от других, орнаментированный в средней части тулова пятью концентрическими рядами мелких насечек (Фурманська 1962, рис. 10, 4). Диаметр сосудов по краю от 18 до 22 см, толщина стенок 0,3–0,5 см. Глина плотная, коричнево-оранжевого цвета с незначительным количеством мелких белых включений и блесков. Лак красный или оранжевый, жидкий, со слабым блеском, покрытие не всегда ровное, один фрагмент имеет роспись белой краской (НФ ИА: № БД-58/337, 423; БД-59/1121; БД-78-Сп. 50/5, 58/5) (рис. 1, 6–8).

Аналогичные миски найдены в Илурате (Силантьева 1958, с. 293, рис. 8, 1), Золотобал-

ковском могильнике (Вязьмитина 1972, с. 127, рис. 63, 7, 9–11), на Козырском (Бураков 1976, с. 95, табл. VIII, 1–3) и Михайловском (Петерс 1976, с. 89, рис. 6, 7) городищах, в Юго-Западном Крыму (Высотская 1972, с. 118, рис. 30, 3; с. 119, рис. 31, 2–4, 6, 7), в погребениях могильников Золотое (Корпусова 1983, с. 42, 43, чаши типа 9 и миски типа 1), Бельбек III и Бельбек IV (миски типа 18) (Гущина 1974, с. 37; Журавлёв 2007, форма 14). Такие же сосуды известны в Чандарли (Loeschke 1912, S. 371, *Tipus*, 21).

Миски этой формы И.С. Каменецкий относит к вариантам 1–2 I типа своей классификации и датирует концом I в. до н. э. — началом II в. н. э. (Каменецкий 1993, с. 40–52). Этим же временем датированы аналогичные сосуды из святилища на Сакской пересыпи (Ланцов 2003, с. 16). Л.Ф. Силантьева относит фрагменты подобных сосудов к I — началу II вв. н. э. (Силантьева 1958, типы 9 и 23 (И)). Полусферические миски из Тиритаки и Мирмекии Т.Н. Книпович датировала временем не ранее I в. н. э. (Книпович 1952, с. 303, 315, типы 13(Т) и 14(М)).

В целом, описываемые сосуды близки эллинистической чернолаковой и буролоковой керамике (Hayes 1985, p. 23). К примеру, миска из Неаполя Скифского датируется третьей четвертью II в. до н. э. (Зайцев 1998, рис. 2, 11, 14, с. 58, 59).

3. Фрагменты мисок усеченно-конической формы со слегка загнутым заостренным краем, диаметром от 18 до 27 см. Глина плотная, коричнево-красная без видимых включений. Лак матовый, коричнево-красный, неровный по цвету, местами бурый с подтеками (НФ ИА: № БД-79-Сп. 25/9, 26/19, 123/11) (рис. 1, 9).

Сосуды такой формы относятся к типу XVIII по И.С. Каменецкому (1993, с. 108, 109). Датируются подобные миски концом I — серединой II вв. н. э. и отнесены к форме 17.2 по Д.В. Журавлёву (2010, с. 142, 143, табл. 25, 173).

4. Фрагмент миски с округлыми стенками и горизонтально оформленным, подтреугольным в сечении, венчиком. Диаметр по внутреннему краю — 19 см, ширина венчика — 1 см. Глина коричневатая, без видимых примесей. Лак буровато-коричневый со слабым металлическим блеском, жидкий (НФ ИА: № БД-62/146) (рис. 1, 10). Миска аналогичной формы найдена в Золотобалковском могильнике, где она датируется I в. н. э. (Вязьмитина 1972, с. 87, рис. 63, 12).

5. Фрагменты мисок со слегка загнутым наискось идущим внутрь или разделенным мелкой бороздкой краем, округлыми стенками. Оформление верхней поверхности венчика, скорее всего, предполагало наличие крышки. Снаружи под краем — валикообразный уплощенный налп, расчлененный вертикальными вдавлениями. Возможно, эти налпы служили своеобразной имитацией ручек. На уровне налпов с наружной стороны миски — две круговые бороздки. В Тире найдены лишь фрагменты таких мисок. Диаметр сосудов по наружному краю — 24–28 см, толщина края — 0,6–1,0 см, стенок — 0,4–0,6 см. Глина розовато-коричневая или оранжево-красная с блесками и незначительными мелкими белыми включениями, плотная. Лак розовый или коричнево-красный со слабым металлическим блеском, жидкий. Покрытие не всегда равномерное

(НФ ИА: № БД-49/734, 840, 896; БД-50/2361; БД-53/982; БД-58/429, 496; БД-79-Сп. 107/7, 115/7; БДКМ: № А-1182) (рис. 2, 1—6).

Аналогичные миски известны в Танаисе. Обнаружены они также при раскопках Михайловского городища, датируются концом I — началом II вв. н. э. и считаются пергамскими (Петерс 1976, с. 90, 91, рис. 8, 9). Красноглиняные сосуды (без лакового покрытия) аналогичной формы известны из материалов раскопок в Добрудже и датируются II—III вв. н. э. (Baumann 1983, fig. 58, 14). Аналогичный (рис. 2, 5) фрагмент венчика краснолаковой миски найден в Горгишии (Алексеева 1997, табл. 170, 17).

Близкие по форме венчика (рис. 2, 6) миски встречаются в Херсонесе (Голофаст 2001, рис. 5, 13, 14; Золотарёв, Коробков, Ушаков 1997, с. 18, № 5, 6, 8; Ушаков 2004, рис. 2, 11), в материалах раскопок поселения в Барабановской балке в Крыму (Храпунов, Власов, Смокотина, Шапцев 2009, с. 20, 21, рис. 52, 3—6) и датируются по-разному, от конца I по IV вв. н. э.

6. Миски с округлым туловом, горизонтально отогнутым валикообразным венчиком. В верхней части наружной стороны сосудов — две неглубокие кольцевые бороздки. Диаметр мисок по внутреннему краю — 14—18 см, ширина края — 0,7—1,2 см, толщина стенок — 0,4—0,5 см. Глина красновато-оранжевая с мелкими белыми включениями и блестками. Поверхность шероховатая. Лак коричневого различных оттенков, матовый, жидкий (НФ ИА: № БД-46/806, 851; БД-63/305; БДКМ: № А-4935) (рис. 2, 7—9). Близкая по форме миска найдена на Усть-Альминском городище (Высотская 1972, с. 118, рис. 30, 14) и на Афинской агоре, где датируется I — началом II вв. н. э. (Robinson, 1959, p. 29, pl. 67, G 77).

7. Миски с треугольным в сечении венчиком, почти прямым бортиком, скошенными ко дну стенками, на слабо выделенном кольцевом поддоне. Бортик при переходе к стенкам образует небольшое ребро. В Тире найдена целая миска этого типа: высота 7,5 см, диаметр венчика по краю 17 см, высота бортика 3 см, диаметр поддона 5 см, толщина стенок от 0,5 до 1,0 см. Глина светлая, красновато-оранжевая с белыми включениями и большим количеством блесков. Красный лак матовый, жидкий, неравномерно покрывает внутреннюю и внешнюю поверхности сосуда. (НФ ИА: № БД-49/63) (рис. 2, 10). Аналогичные миски известны в обеих Мезиях, Дакии, на Кноссе; датируется эта форма II—III вв. н. э. (Клёнина 2006, с. 95, тип 5, там же см. аналогии).

8. Миски с туловом усеченно-конической формы, плоским дном на массивном кольцевом поддоне. Венчик, профилированный с внешней стороны желобком, является слегка расширяющимся продолжением стенки с утолщенным краем. На внутренней, а иногда и наружной, поверхности дна просматриваются неглубокие, круглые в плане вдавления диаметром от 1 до 2 см — следы прокладок, применявшихся при обжиге. Диаметр сосудов от 24 до 33 см, диаметр поддонов от 7 до 17 см, высота сосуда 8 см (определена только у одной фрагментированной миски). Глина плотная, красно-коричневая или светло-коричневая с розоватым оттенком, с блестками и мелкими белыми включениями. Лак матовый или со слабым блеском, до-

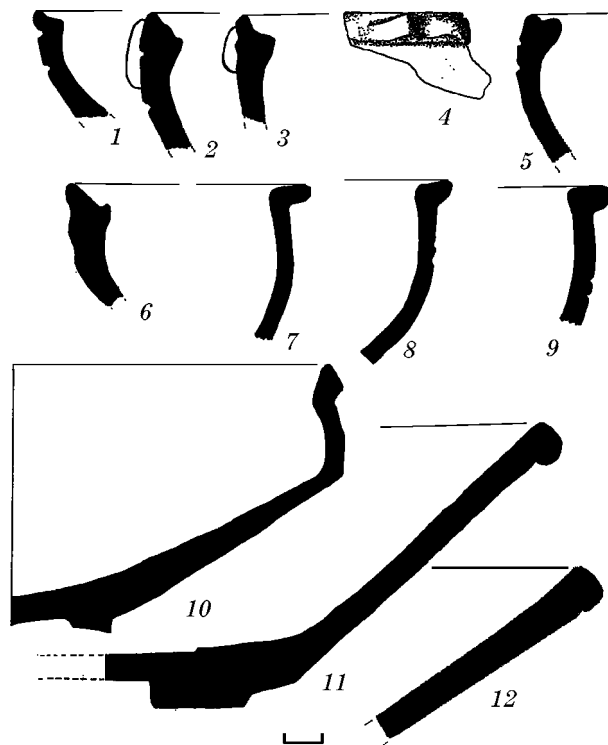

Рис. 2. Фрагменты мисок: 1—6 — форма 5; 7—9 — форма 6; 10 — форма 7; 11—12 — форма 8

вольно густой, коричневато-красный, равномерно покрывает наружную и внутреннюю поверхности мисок. У некоторых сосудов на внешней поверхности стенок — одна или две круговые врезные линии (НФ ИА: №БД-46/692, 920, 959, 960, 962, 1100; БД-47/ 882, 1205; БД-58/ 35, 46, 49, 54, 55, 141; БД-78-Сп. 41/18, 60/17; БД-79-Сп. 102/8) (рис. 2, 11, 12).

Миски описанного типа в значительном количестве обнаружены в Тире. Они относятся к керамике типа Чандарли (Loeschcke 1912, Tirus 26B). Подобные миски известны также в Ольвии (Knipowitsch 1929, S. 47, 48, Abb. 11, Taf. VI, 7; Крапивина 1993, с. 110, тип 15), Никонии (Бруйко, Дзиговский, Секерская 2008, рис. 16, 5), Пантикапее (Толстиков, Журавлев, Ломтадзе 2005, рис. 9, 2, 12), Мирмекии и Тиритаке (Книпович 1952, с. 304, 305, рис. 5, 23; с. 316, 317), Илурате (Силантьева 1958, рис. 11), Танаисе (Арсеньева 1985, рис. 3, 14) и других центрах античного мира (Robinson 1959, p. 11, t. 39, 8; Hayes 1972, p. 318—321, fig. 64, form 1, 2; 1983, pl. 2, 7—13; Кабакчиева 1983, с. 3, 4, обр. 3).

Сосуды этой формы датируются от третьей четверти I—II вв. н. э. (Книпович 1952, с. 305; Meyer-Schlichtmann 1988, S. 129) до середины III в. н. э. (Журавлев 2010, с. 33, табл. IV, 51).

9. Миски с горизонтально отогнутым широким бортиком различной профилировки и скошенными ко дну стенками. В эту группу включены фрагменты мисок, имеющие в целом близкие формы, но отличающиеся размерами, формой бортика в сечении, орнаментацией, качеством изготовления. Верхний наружный край венчика зачастую имеет врезной кольцевой пояс. Диаметр сосудов по внешнему краю — от 18 до 33 см, ширина бортика — 1,5—5 см, толщина стенок — 0,3—0,6 см. Глина красная или оранжево-коричневая с

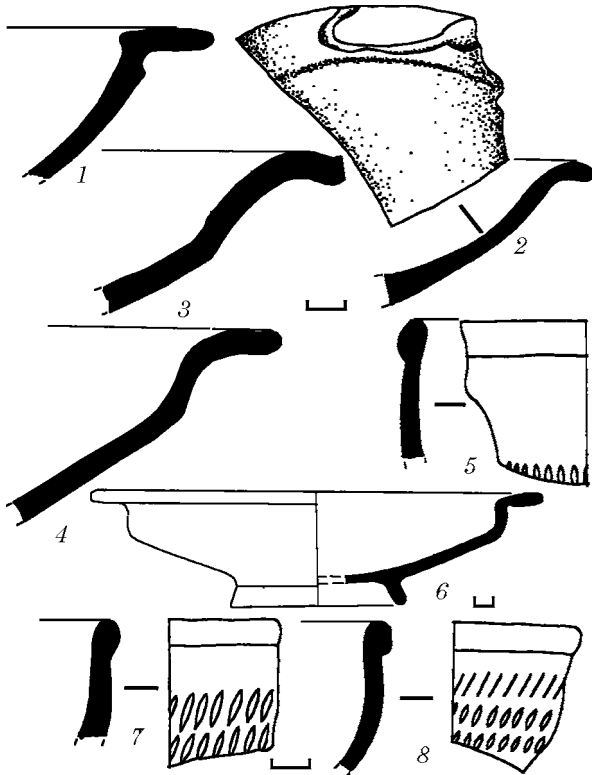

Рис. 3. Фрагменты мисок: 1—4, 6 — форма 9; 5, 7, 8 — форма 10

мелкими белыми включениями и блестками. Красно-оранжевый лак различных оттенков и густоты (НФ ИА: № БД-47/1025; БД-58/437; БД-78-Сп. 26/19, 98/18; БД-79-Сп. 123/11, 128/12, 143/17) (рис. 3, 1—4, 6). Одна миска с орнаментом по бортику в технике *en barbotine* отличается тщательностью выделки, густым глянцевым лаком (НФ ИА: № БД-61/178) (рис. 3, 2).

Аналогичные сосуды встречаются на различных территориях среди североафриканской, итальянской и галльской керамики от второй половины I по III вв. н. э. (Neukemes 1964, Taf. 27, 1, 2; Hayes 1972, p. 19—21, fig. 2, form 2; 1976, p. 74, fig. 3, 33, 39, 67, 68; Sanie 1973, p. 410, pl. 1, 3 a, b; 1981, p. 58, pl. 7, 3 a, b; Popilian 1976, p. 171, pl. XIII, 192, 193; Brukner 1981, p. 153, t. 66, 19; Suceveanu 1982, p. 227, pl. 9, 22).

10. Фрагменты мисок с почти прямыми стенками в верхней части, постепенно закругляющимися к дну, округлым валикообразным венчиком. Внешняя сторона стенок украшена двумя-тремя рядами вертикальных или косых неглубоких насечек. Диаметр мисок по краю 20—23 см, толщина стенок 0,3—0,5 см. Глина очень светлая, розовато-бежевая с мелкими белыми включениями и блестками. Внутренняя и внешняя поверхности сосудов покрыты красным лаком, переходящим иногда в бурый. Лак матовый жидкий (НФ ИА: № БД-50/50; БД-58/32, 43) (рис. 3, 5, 7, 8). Близкие по форме и орнаментации сосуды встречаются в средиземноморских и причерноморских центрах и датируются II—III вв. н. э. (Hayes 1972, p. 33, 34, fig. 4, 1; Opait 2004, p. 74, type IV).

11. Фрагменты мисок с туловом усеченно-конической формы и горизонтально отогнутым подпрямоугольным венчиком. Диаметр венчиков по наружному краю 28—30 см. Глина светлая, розо-

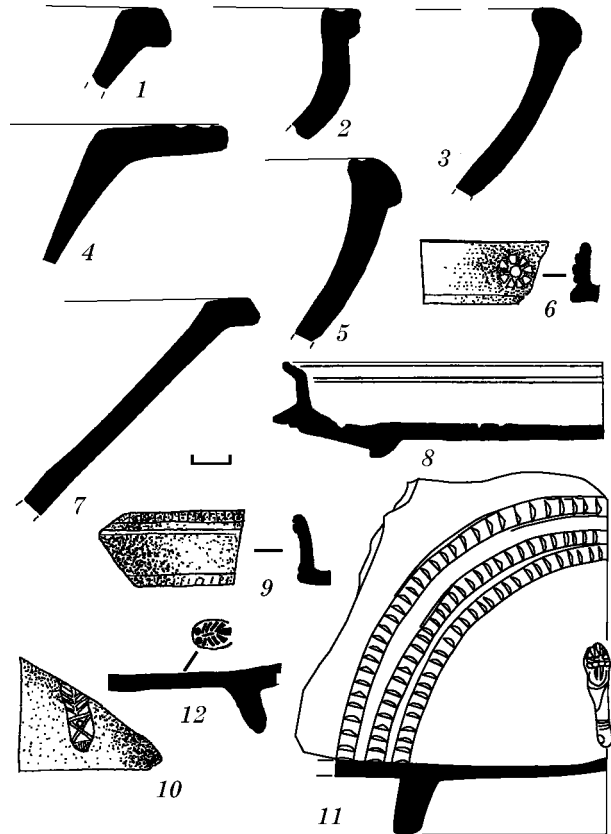

Рис. 4. Фрагменты мисок: 1, 7 — форма 11; 2 — форма 12; 3, 5 — форма 13; 4 — форма 14; тарелок: 6, 8—12 — форма 15

вато-бежевая с мелкими белыми включениями и блестками. Внутренняя и внешняя поверхности сосудов покрыты матовым жидким красным лаком (НФ ИА: № БД-78-Сп. 31/7; БД-87-Сп. 9/15) (рис. 4, 1, 7). Фрагмент аналогичной миски обнаружен на поселении в Барабановской балке и датируется III—IV вв. н. э. (Храпунов, Власов, Смокотина, Шапцев 2009, с. 21; рис. 52, 15; тип IX).

12. Фрагмент миски с округло-цилиндрическим туловом, подпрямоугольным в сечении венчиком, профилированным по верхней и внешней сторонам двумя желобками. Диаметр венчика по наружному краю 24 см. Глина красная с мелкими белыми включениями. Лак красно-коричневый, матовый, густой (НФ ИА: № БД-78-Сп. 57/7) (рис. 4, 2). Аналогии найти не удалось.

13. Фрагменты мисок с округлым туловом и массивным валикообразным венчиком. Диаметр венчика по внутреннему краю 27 см. Глина красная или оранжево-коричневая с мелкими белыми включениями и блестками. Лак красно-коричневый, матовый, жидкий (НФ ИА: № БД-87-Сп. 3/8, 20/8) (рис. 4, 3, 5). Аналогии найти не удалось.

14. Фрагмент миски с усеченно-коническим туловом и широким, горизонтально отогнутым венчиком, профилированным двумя желобками. Диаметр венчика по наружному краю 32—33 см. Глина красная или оранжево-коричневая с мелкими белыми включениями и блестками. Лак красно-коричневый, матовый, густой (НФ ИА: № БД-78-Сп. 41/18) (рис. 4, 4).

Фрагменты аналогичных мисок обнаружены при раскопках поселения в Барабановской балке и датируются серединой II — началом III вв. н. э.

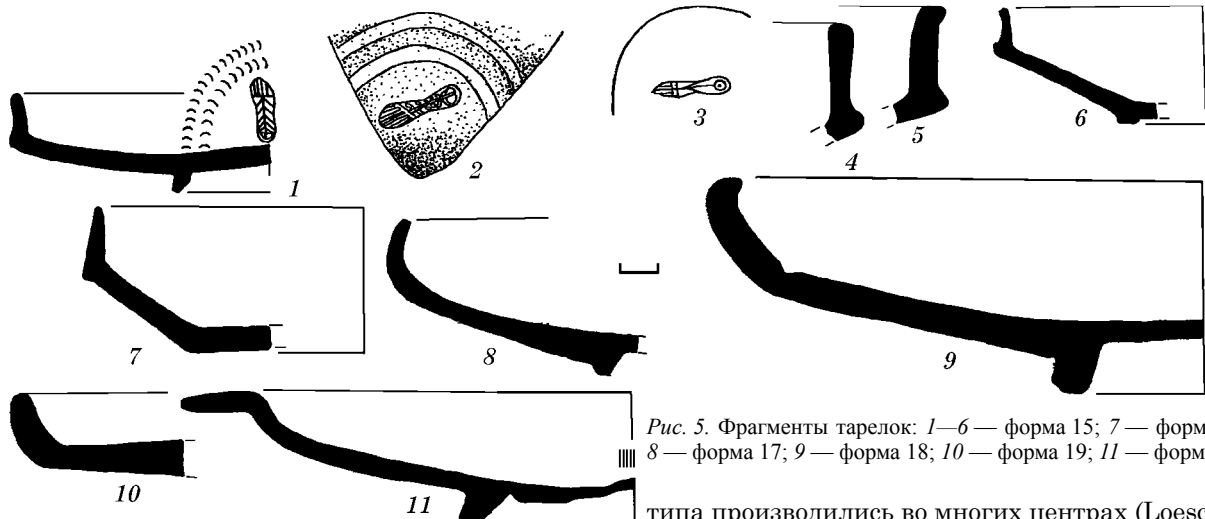

Рис. 5. Фрагменты тарелок: 1–6 — форма 15; 7 — форма 16; 8 — форма 17; 9 — форма 18; 10 — форма 19; 11 — форма 20

(Храпунов, Власов, Смокотина, Шапцев 2009, с. 21; рис. 52, 10, 11; тип VI, там же см. аналогии с датировками).

Тарелки — открытые неглубокие формы диаметром от 12 до 33 см.

15. Тарелки на кольцевом поддоне с расходящимися стенками, заканчивающимися ребром-закрайкой, образующим вертикальный бортик.

В эту группу включены тарелки двух разновидностей (рис. 4, 6, 8–12; 5, 1–6). В одном случае бортик соединяется с сильно скошенными стенками, переходящими в плоское дно (рис. 5, 6), в другом — стенки практически отсутствуют, т. к. бортик прикреплен почти под прямым углом к горизонтальному дну (рис. 4, 8). На внутренней поверхности доньев довольно часто встречаются фигурные клейма, пальметки, круговые насечки. Фрагменты таких тарелок в Тире многочисленны и имеют различные размеры: диаметр по краю от 12 до 24 см, высота бортика от 1,2 до 3,0 см, толщина бортика и стенок от 0,2–0,3 до 0,5–0,6 см. Бортики некоторых экземпляров украшены наклепками в виде восьмилепестковой розетки (БДКМ: № А-2664) (рис. 4, 6), часто встречаемыми на сосудах итальянского производства в I в. н. э. (см. к примеру: Brukner 1981, t. 6, 26; Kenrick 1985, p. 153, 154, В 214.4), а также круговыми насечками по верхнему и нижнему краю бортика (НФ ИА: № БД-63/6) (рис. 4, 9). Клейма на дне тарелок представляют собой различные изображения *planta pedis* (НФ ИА: № БД-63/307; БДКМ: № А-2740, А-6936, А-2285) (рис. 4, 10, 11; 5, 1–3). Следует отметить, что вследствие крайней фрагментарности некоторых доньев с клеймами, уверенно говорить о форме этих сосудов затруднительно. Фрагмент дна одной тарелки (НФ ИА: № БД-46/10588) украшен штампованной пальметкой, по расположению которой можно сказать, что целый экземпляр был украшен несколькими пальметками (рис. 4, 12). Глина, лаковое покрытие и качество изготовления тарелок этой формы самые различные (НФ ИА: № БД-46/255, 578, 804; БД-58/84, 333, 740, 1168; БД-59/416; БД-61/298, 424; БД-78-Сп. 19/6; БД-79-Сп. 108/6; ОАМ: БД-82/45(№ 88333); БДКМ: № А-1147, А-3176, А-3180).

Описанные тарелки являются одной из наиболее распространенных форм краснолаковой керамики в Северном Причерноморье. Сосуды этого

типа производились во многих центрах (Loeschke 1912, *Tipus* 1; Cox 1949, p. 12, № 65–68; Robinson 1959, pl. 62, G 34, G 35, G 36; pl. 68, H 4; Schäfer 1963, S. 788, Abb. 1, 17; Hayes 1973, pl. 82, 7–14, 19–26). В большом количестве они найдены в Ольвии (Knipowitsch 1929, S. 10, 11, Abb. 1, 4, 6; S. 13, 14, Taf. I, 1c, 1b; S. 29, 30, Taf. II, 19a, 21, 21a b, 21a e; Крапивина 1993, с. 111, 112, подгруппа Д, Херсонесе (Кадеев 1970, с. 132–135; Зубарь 1982, с. 65, 66, рис. 38), на Боспоре (Гайдукевич 1959, с. 190, рис. 60, 1; с. 194, рис. 64, 2, 3; с. 198, рис. 68, 3; с. 207, рис. 79, 3, 4; 1963, с. 26–28, рис. 8, 1; Книпович 1952, с. 298, 299, рис. 2, 1–4; с. 301, 302, рис. 4, 1, 2; с. 314, рис. 11, 1, 2; Арсеньева 1970, с. 126, 129, табл. 15, 1–3, 6; 18, 7, 10, 11; Петерс 1976, с. 89, рис. 1–3; Силантьева 1958, с. 285, 286, рис. 1, 1–4; 3, 1, 2; с. 290, 291, рис. 5; Кубланов 1972, с. 84, рис. 33, 1, 2; Сорокина 1957, с. 41, табл. 13, 1, 2), в Танаисе и его округе (Шелов 1965, с. 88, рис. 33, 1, 2; Арсеньева 1977, с. 52, табл. 23, 5; Косяненко 1980, с. 219, рис. 1, 10, 11), Неаполе Скифском (Махнева 1967, с. 196, рис. 6, 8; Пуздровский 1992, рис. 2, 14, 16; 7, 6, 8), Юго-Западном Крыму (Гущина 1974, с. 38, рис. 19; Богданова, Гущина, Лобода 1976, рис. 2, 1, 7, 16; 3, 3, 5, 23, 31, 35; 4, 2, 6; 5, 54, 60; 6, 2, 16, 25, 34, 48; 7, 19, 22, 32, 98, 112, 117; 8, 18, 56, 79; 10, 2, 3, 6, 17; Богданова 1989, Табл. IV, 2–8; Зайцева, 2001, рис. 2; Гущина, Журавлёв, Фирсов 2001, рис. 3, 2, 3; Журавлёв 2001, рис. 1, 4, 5, 9–11; 2, 3–5; Журавлев 2005; Пуздровский 1997, рис. 2, 4, 5; 3, 3; 4, 4; 5, 2–4; Пуздровский, Медведев 2005, рис. 6, 1); во впускных сарматских погребениях южного кургана группы Мамай-Оба (Зубар, Савеля 1989, рис. 3, 8–11), в погребении близ села Константиновка (Орлов, Скорый 1989, рис. 4, 1), на городище Калос Лимен (Уженцев, Труфанов 2004, рис. 3, 32–34); в Среднем Поднепровье (Брайчевська 1957, с. 115–119, табл. 1, 5) и др.

Значительное количество тарелок этого типа, найденных в Тире, является т. н. понтийской сигиллатой, а некоторые, очевидно, итальянского производства.

Существует несколько классификаций тарелок с вертикальным бортиком. Первая — работа А.А. Труфанова (1997), где представлены материалы из раскопок Усть-Альминского, Битакского, Неапольского, Перевальнинского, Брянского, Заветнинского, Тас-Тепе и Чернореченского могильников. В исследовании выделено 4 типа

краснолаковых тарелок с вертикальным бортиком, которые, в свою очередь, делятся на ряд вариантов (Труфанов 1997, с. 182—192).

Следующая работа посвящена тарелкам с вертикальным бортиком понтийского производства из могильника Бельбек IV (Журавлёв 2005). Находки подобных сосудов отмечены повсеместно, где есть керамика понтийского производства, и форма эта существовала в течение не менее 200 лет, с середины — третьей четверти I до конца III вв. н. э., а, возможно, и позднее (Журавлёв 2005, с. 142).

Кроме вышеупомянутых, существует ещё несколько классификаций рассматриваемых тарелок. Это — разработка Т.Н. Книпович, где выделено семь типов тарелок, которые подчас имеют различие лишь по месту находки — Мирмекий или Тиритака, т. е. для каждого центра была представлена своя классификация (Книпович 1952, с. 298).

Вопросы классификации интересующих нас типов сосудов также рассматриваются в работах И.С. Каменецкого (1993) и В.В. Крапивиной (1993). Однако материал, с которым работал И.С. Каменецкий, слишком фрагментарен, чтобы стать базовым для одной из основных категорий краснолаковой посуды в регионе. Глава монографии В.В. Крапивиной не является специальным исследованием краснолаковой керамики и в ней представлена рабочая версия, созданная «для облегчения ввода материала в научный оборот» (Журавлёв 2005, с. 142).

Д.В. Журавлёв относит подобного рода сосуды (правда, с некоторыми оговорками) к группе понтийской сигиллаты А. Прототипом формы I по Дж. Хейсу, видимо, была итальянская сигиллата. Форма 20 италийского производства близка также форме 18 и разделена, в свою очередь, на ряд вариантов. Её начали производить ещё в августовское время, просуществовала она с небольшими модификациями до середины I в. н. э. или даже несколько дольше (Журавлёв 2005, с. 148). Также близка понтийским тарелкам керамика Чандарли типов А 2—3 по З. Лешке (Hayes 1985, Tav. XVI). Кроме того, тарелки близкой формы есть и среди восточной сигиллаты А, производимой в Сирии (формы 35, 36 и 37 по Дж. Хейсу) (Hayes 1985, Tav. V). В целом, эти формы могут быть датированы 60—100 гг. н. э. (Hayes 1985, p. 30—31). Д.В. Журавлёв предполагает, что такое распространение близких по форме сосудов в различных регионах античного мира было вызвано, в первую очередь, удобством этой формы, как в бытовом использовании, так и для упаковки и транспортировки, что, в свою очередь, способствовало их дешевизне (Журавлёв 2005, с. 148).

Основные приёмы орнаментации пришли, скорее всего, из Италии, возможно иногда опосредованно, через иные группы восточной сигиллаты, в первую очередь, ESB. Но особенно влияние итальянской сигиллаты проявилось в характере клеймения. Господствующим типом клейма в понтийской сигиллате становится *planta pedis*, впервые появившаяся на керамике итальянского производства в послеавгустовский период. Единственным отличием от италийского производства стало то, что на сосудах понтийского происхождения клейма в виде ступни, за редким исключением,

анэпиграфичны. *Planta pedis* появляется на понтийской сигиллате в середине I в. н. э. и существует, как минимум, до первой четверти II в. н. э., постепенно превращаясь в стилизованное изображение (Журавлёв 2001, с. 90). Во второй половине II в. клеймение открытых сосудов исчезает и единственным украшением остаётся поясok циркульного орнамента (насечки) центральной части дна тарелок и мисок (Журавлёв 2005, с. 148).

Отмечая, что сосуды формы I по Дж. Хейсу были мало подвержены морфологическим изменениям, Д.В. Журавлёв прослеживает тенденцию к увеличению объёмов сосудов с I по III вв. н. э.: если наиболее ранние тарелки имеют сравнительно высокий кольцевой поддон, вертикальный бортик и низкие стенки, то с начала II в. н. э. в их облике происходят заметные изменения — слегка изменяется бортик, становясь более вогнутым; при этом форма края остаётся практически прежней (степень его отгиба не является хронологическим признаком). Начиная с конца I в. н. э., объём тарелок увеличивается, сосуды становятся глубже, а высота поддона, напротив, уменьшается, контур сосуда становится менее четким, резкие переходы от тулова к бортику сглажены. Исследователь обращает внимание на то, что на ряде тарелок второй половины II и даже первой половины III в. н. э. низкий бортик практически вертикален.

Стенки сосудов становятся заметно толще, но характер лакового покрытия практически не меняется до конца II в. н. э. Во II в. н. э. качество лака часто ухудшается, хотя Д.В. Журавлёву известны экземпляры этого периода, покрытые ровным слоем блестящего лака. Клейма, появившиеся с середины I в. н. э. в виде *planta pedis*, с конца I — начала II вв. н. э. становятся всё более и более стилизованными и вырождаются ко второй четверти II в. н. э. в штампы овальной формы. До середины II в. н. э., а возможно и несколько позднее, на тарелках изредка продолжают ставить штампы — пальметты, розетты и т. п. Д.В. Журавлёв, вслед за Т.Н. Книпович, отмечает постепенное ухудшение выделки, при этом указывает на появление в тесте сосудов большего количества примесей и считает, что со временем могла произойти смена центра-производителя посуды, а также могло появиться производство локальных имитаций, в том числе и в Херсонесе (Журавлёв 2005, с. 149).

К середине III в. н. э. эти тарелки представляли собой высокие толстостенные сосуды с нечёткой профилировкой — практически полностью выродившийся тип. А.А. Труфанов отнёс сосуды второй половины III—IV вв. н. э. к типу IV своей классификации (Труфанов 1997, с. 190, 191). В то же время на смену тарелкам формы I по Дж. Хейсу начинают приходить новые типы сосудов, возможно относящиеся к группе понтийской позднеримской керамики (*Pontic Red Slip Ware*) (Журавлёв 2005, с. 149). Специальному исследованию этой посуды посвящена работа К. Домжальского, в которой он впервые даёт краткие характеристики сосудам этой группы (Domzalski 2000, p. 161—168, Fig. 1—3).

16. Тарелки с туловом усеченно-конической формы, со слабо скошенным внутрь сосуда прямым бортиком, на плоском дне. Переход от бор-

тика к стенкам тулова скруглен и бортик слабо выступает над стенками тарелок. Глина коричневая, плотная с мелкими блестками. Лак красный, иногда с оранжевым оттенком, жидкий (БДКМ: № А-3159, 6446) (рис. 5, 7).

Аналогичные тарелки известны в Херсонесе и его округе (Кадеев 1996, рис. на с. 50; Стржелецкий, Высотская, Рыжова, Жесткова 2005, с. 89, табл. XVII, 7), Балаклаве, святилище Юпитера Долихена (Нессель 2000, рис. 30, 5); в могильниках Скалистое III (Богданова, Гущина, Лобода 1976, рис. 4, 48), Заветное (Богданова 1989, табл. IV, 1), Усть-Альминском (Дашевская 1991, табл. 57, 4; Высотская 1994, табл. 4, 22; 16, 15; 17, 2; Пуздровский 1997, рис. 2, 3; 4, 2), Мирмекии (Книпович 1952, с. 297, рис. 1, 5), Ольвии (Книпович 1929, Taf. I, 1a), Коринфе (Hayes 1973, Pl. 87, 152), Кноссе, вилле Диониса (Hayes 1983, Pl. 4, 121). Это одна из наиболее распространенных форм ESB как в Причерноморье, так и в Средиземноморье (Журавлев 2010, с. 26, 27).

Большинство подобных сосудов датируется серединой — третьей четвертью I в. н. э. (Книпович 1952, с. 297; Кадеев, Сорочан 1989, с. 28; Hayes 1985, p. 64). Более позднюю датировку имеют экземпляры из раскопок Эфеса (от четвертой четверти I в. до середины II в. н. э.), Афинской Агоры (до конца I — начала II вв. н. э.), Усть-Альминского некрополя (вторая половина II — начало III вв. н. э.) (Beuyl 1993, S. 26, 28; Robinson 1959, p. 40; Пуздровский 1997, с. 170, 175). Как считает Д.В. Журавлев, самые поздние находки ESB не могут быть датированы позднее 150 г. (Журавлев 2001).

17. Тарелки с загнутым внутрь округлым краем, слегка приподнятыми стенками, плоским дном, на невысоком кольцевом поддоне, заостряющемся книзу (в сечении трапецевидной формы). Тонкие стенки тарелок слегка утолщаются у кольцевого поддона. Диаметр тарелок по краю 21 см, толщина края 0,2—0,3 см, толщина стенок от 0,4 до 0,7 см. Глина розовая или светло-желтая с мелкими белыми включениями, плотная. Лак красновато-коричневый со слабым блеском, жидкий, иногда со следами подтеков (НФ ИА: № БД-47/700, 1231; БД-50/985; БД-58/749) (рис. 5, 8).

Эти тарелки соответствуют форме 1А группы поздней керамики типа Чандарли (Late roman C) и датируются концом IV — началом V вв. н. э. (Hayes 1972, p. 325—327, fig. 65, 2). Близкие по форме миски происходят из могильников Нейзац (Высотская, Махнёва 1983, рис. 6, 3), Дружное (Храпунов 2002, с. 59, рис. 151, 4; 158, 2), Совхоз 10 (Высотская 1998, с. 260, рис. 2, 9; Стржелецкий и др. 2005, табл. XV, 6, 7).

18. Тарелки с округло отогнутым бортиком, край которого слегка нависает над внутренней стороной. Плоское дно, несколько скошенное к центру, на кольцевом поддоне. В месте перехода бортика ко дну, на внутренней поверхности тарелок — неглубокая круговая бороздка. Внутренняя сторона дна украшена круговыми штампованными насечками. Размеры целого экземпляра: диаметр по краю 33 см, высота бортика 2,5 см, общая высота 5,5 см, толщина стенок 0,8 см. Глина желтовато-розовая, без видимых примесей, плотная. Лак коричневатокрасный, средней густоты, слабого блеска. Поддон и прилегающая к нему часть без лакового покрытия (НФ ИА: № БД-50/1365,

1373; БД-53/937) (рис. 5, 9). Аналогичная посуда найдена на поселении Золотая Балка (Вязьмитина 1962, с. 188, рис. 72, 27; 78, 15). Эти тарелки датируются последней четвертью I в. н. э. и считаются пергамскими (Robinson 1959, p. 11, pl. 60, F 2; Hayes 1972, p. 456, pl. 88, 165).

19. Фрагменты тарелок со слегка отогнутым низким бортиком, плоским, чуть скошенным к центру дном на кольцевом поддоне. Бортик в сечении имеет сегментовидную форму. Диаметр венчиков от 26 до 33 см, высота бортика 1,2—2,0 см, толщина стенок от 0,5 до 1,0 см. Глина светлая, желтоватая, с единичными мелкими темными включениями, плотная. Лак коричневатокрасный, густой, со слабым блеском (НФ ИА: № БД-59/649, 915; БД-60/502) (рис. 5, 10). Фрагменты тарелок с аналогичными венчиками известны в Ольвии (Крапивина 1993, с. 111, рис. 50, 16); близкие по форме обнаружены при раскопках Афинской агоры и Дура-Европос, где датируются I в. н. э. (Сох 1949, p. 8, № 41; Robinson 1959, p. 13, pl. 62, F 27).

20. Тарелки с отогнутым наружу горизонтальным бортиком, слегка округлыми, сильно скошенными стенками, плоским дном на невысоком кольцевом поддоне. На внутренней поверхности в центре дна иногда имеется небольшая выпуклость с врезными параллельными черточками. Бортики некоторых экземпляров украшены круговыми рельефными поясками. Диаметр сосудов по краю 24—28 см, высота 3,5 см, ширина бортика 2,0—2,5 см, толщина стенок 0,3—0,5 см. Глина светло-серая или светло-коричневая, иногда с блестками, плотная. Лак оранжеватокрасный или красновато-коричневый, жидкий, покрытие не всегда равномерное, со слабым блеском (НФ ИА: № БД-46/186, 919; БД-47/1025; БД-49/894, 895; БД-53/983) (рис. 5, 11). Тарелки или блюда аналогичной формы обнаружены в Мирмекии (Книпович 1952, с. 308, рис. 5, 8), Илурате (Силантьева 1958, с. 288, 289, рис. 4, 3; с. 301, рис. 15, 2), Танаисе (Шелов 1965, с. 88, рис. 33, 3), а также за пределами Северного Причерноморья (Сох 1949, p. 18, № 103) и датируются I—III вв. н. э.

21. Фрагменты тарелок с туловом усеченно-конической (в верхней части округлой) формы и горизонтально отогнутым подтреугольным в сечении венчиком. Диаметр венчиков по наружному краю от 20 до 27 см. Глина красно-коричневая, плотная. Лак коричневатокрасный, не густой, со слабым блеском (НФ ИА: № БД-78-Сп. 95/19; БД-79-Сп. 197/6) (рис. 6, 1).

Тарелки с венчиком близкой формы найдены в Ольвии (Крапивина 1993, рис. 50, 7). Другие аналогии найти не удалось.

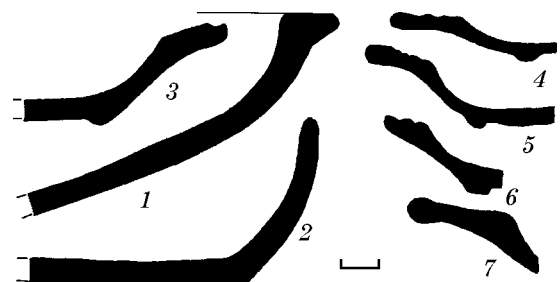

Рис. 6. Фрагменты тарелок: 1 — форма 21; блюдо: 2 — форма 22; 3—7 — форма 23

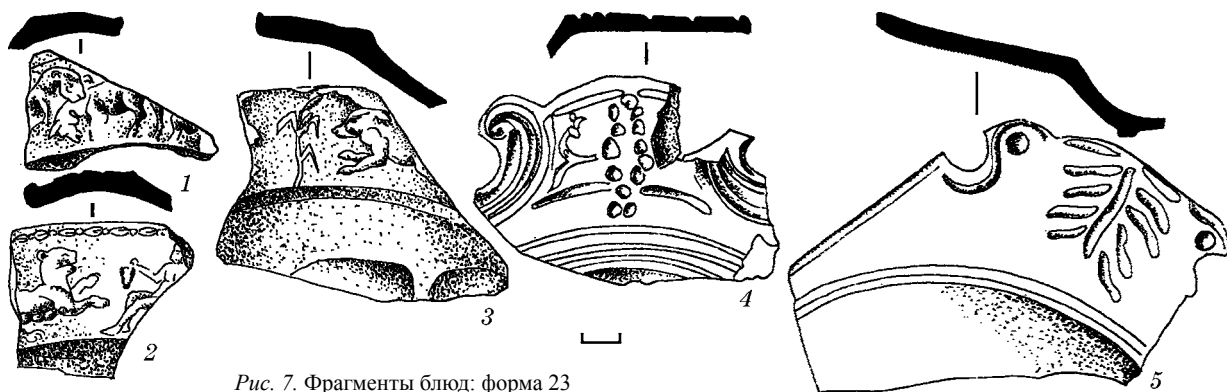

Рис. 7. Фрагменты блюд: форма 23

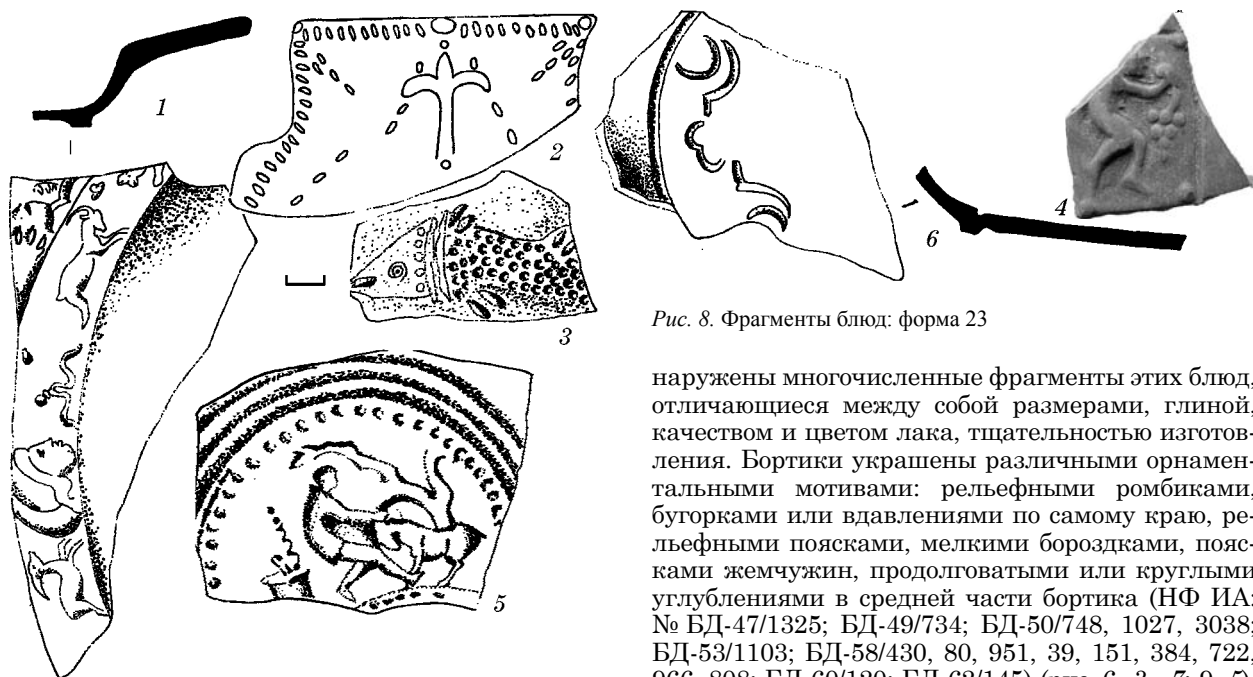

Рис. 8. Фрагменты блюд: форма 23

Блюда — низкие, почти плоские экземпляры, овальной или круглой в плане формы с округлыми или горизонтальными бортиками.

22. Фрагменты блюд с плоским дном и округлым бортиком, венчик не выделен. Диаметр по краю 23—28 см, высота бортика 3,0—4,5 см, толщина бортика и дна от 0,4 до 0,7 см. Глина оранжеватая или розовато-коричневая с единичными мелкими белыми включениями и блестками. Лак красновато-оранжеватый или коричневатокрасный, жидкий, покрытие неравномерное (НФ ИА: № БД-47/1205; БД-50/2635; БД-58/368) (рис. 6, 2). Аналогичной формы блюда, найденные в могильниках Юго-Западного Крыма, датируются III—IV вв. н. э. (Высотская 1972, с. 120, рис. 31, 15). Довольно близкие сосуды известны также в Мезии, где считаются местными изделиями и датируются второй половиной II—V вв. н. э. (Клёна 2004, с. 93; тип 13; Sultov 1985, р. 65; Туре 9).

23. Блюда круглой или овальной в плане формы со слегка округлыми, низкими, скошенными ко дну стенками, горизонтальным бортиком без ручек или с отходящими от бортика плоскими горизонтальными ручками. Плоское дно на нечетко профилированном округлом низком поддоне. Характерной особенностью этого типа является рельефная или врезная орнаментация бортика, ручек и центральной части дна. При раскопках Тире об-

наружены многочисленные фрагменты этих блюд, отличающиеся между собой размерами, глиной, качеством и цветом лака, тщательностью изготовления. Бортики украшены различными орнаментальными мотивами: рельефными ромбиками, бугорками или вдавлениями по самому краю, рельефными поясками, мелкими бороздками, поясками жемчужин, продолговатыми или круглыми углублениями в средней части бортика (НФ ИА: № БД-47/1325; БД-49/734; БД-50/748, 1027, 3038; БД-53/1103; БД-58/430, 80, 951, 39, 151, 384, 722, 966, 808; БД-60/120; БД-62/145) (рис. 6, 3—7; 9, 5). Довольно часто поверхность бортика заполнена рельефными изображениями растений, животных и людей (НФ ИА: № БД-46/896; БД-47/991; БД-49/739; БД-50/919, 923, 1261; БД-53/1173; БД-58/419, 420, 587, 826; БД-71/44, 272; БД-79—107/8; БД-79—142/4; БД-78-Сп. 22/10; БД-79-Сп. 85/9; БД-79-Сп. 59/10; БД-79 Сп. 112/12; БДКМ: № А-1253; А-1258) (рис. 7, 1—3; 8, 1).

На ручках — растительный орнамент, рельефные точки или ямки (НФ ИА: № 537; БД-49/991, 1092; БД-50/989; БД-58/363, 387; БДКМ: № А-1215; А-1256) (рис. 7, 4, 5; 8, 2; 9, 1, 2, 4). В центре ручки одного блюда — сквозное отверстие диаметром 0,8 см, возможно, для подвешивания.

Донья тирских блюд украшены либо врезным (НФ ИА: № БД-49/991; БД-58/328, 986) (рис. 8, 6), либо, чаще всего, рельефным орнаментом, оттиснутым штампом в центре дна с изображением растений, животных, рыбы, змеи, людей и богов (НФ ИА: № БД-47/1128; БД-50/716, 1206, 1975, 1976, 3054; БД-58/461; БД-62/123) (рис. 8, 3—5; 9, 3, 7). Интересны рельефные изображения: фигуры сидящего сфинкса с поднятой лапой, заключенного в четырехугольник (НФ ИА: № БД-50/357), Гелиоса на квадриге в круглом медальоне (НФ ИА: № БД-50/1259; БД-79-143/12; БДКМ: № Р.35/1153), сцены жертвоприношения также в круглом медальоне (БДКМ: № 1477)

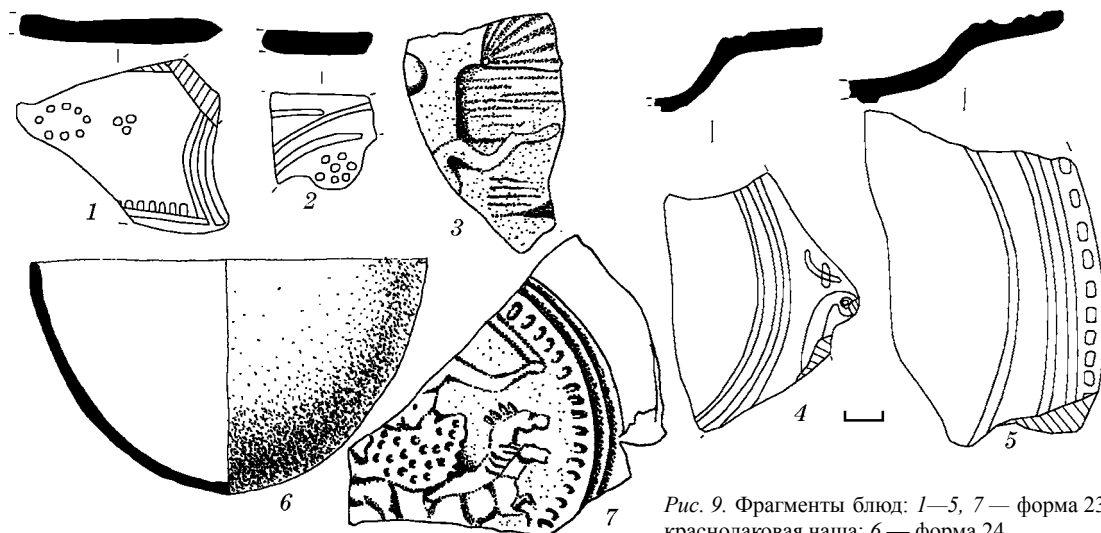

Рис. 9. Фрагменты блюд: 1—5, 7 — форма 23; краснолаковая чаша: 6 — форма 24

Вероятнее всего, описываемые блюда являлись подражаниями металлической посуде (см. например: Schulz 1953, Taf. XVI). Они часто встречаются на памятниках первых веков н. э. в Северном Причерноморье, известны в Ольвии (Книпович 1929, S. 44, Taf. III, 46), Никонии (Брюко, Дзиговский, Секерская 2008, рис. 21; 22), в Юго-Западном Крыму (Высотская, 1972, с. 123, рис. 33, 9), Неаполе Скифском (Раевский 1970, с. 95—97, табл. II, 2), Херсонесе (Косцюшко-Валюжинич 1902, с. 22, рис. 21; Борисова 1963, с. 51, 52, рис. 5), Пантикапее (Ермолин, Гецко, Куликов 2007, с. 109, рис. 2, 1, 2), Мирмекии и Тиритакке (Книпович 1952, с. 306, 307, рис. 6, 7), Илурате (Силантьева, 1958, с. 301, 302, рис. 16), на поселении у деревни Семеновка (Кругликова 1966, с. 153, рис. 93, 2), в Горгиппии (Алексеева 1997, табл. 216, 217) в Подонье (Журавлев 1998, с. 43, рис. 5, 1, 3) и датируются второй половиной II — серединой III вв. н. э. Эти блюда являются одной из наиболее распространённых форм в понтийской сигиллате (Домжалский 1998, табл. 2).

Чаша. Довольно распространенным видом краснолаковой посуды в Тире первых вв. н. э. были чаши. К этой группе керамики мы отнесли небольшие открытые, зачастую тонкостенные сосуды без ручек, диаметром от 7,5 до 17 см, высотой от 5 до 13 см.

24. Чаша полусферической формы, круглодонная, венчик не выделен. Диаметр по краю 10,5 см, высота 6,5 см. Глина светло-желтая, без заметных примесей, плотная. Внутренняя поверхность сосуда равномерно покрыта красновато-коричневым, со слабым блеском, средней густоты лаком и отличается тщательностью изготовления (НФ ИА: № БД-60/396) (рис. 9, 6). Подобные чаши в античных центрах Северного Причерноморья, очевидно, были мало распространены. Нам удалось найти только 1 экземпляр аналогичной формы, который происходит из Ольвии и датируется суммарно первыми вв. н. э. (Фармаковский 1898, с. 208, рис. 595).

25. Чаши с округло биконическим туловом, отогнутым и заостряющимся к краю венчиком, на низком кольцевом поддоне. Дно изнутри имеет конусовидную выпуклость. Высота 7 см, диаметр по краю 7,5—9,5 см, максимальный диаметр тулова 9,5—10 см, диаметр поддона 4,5 см, толщина сте-

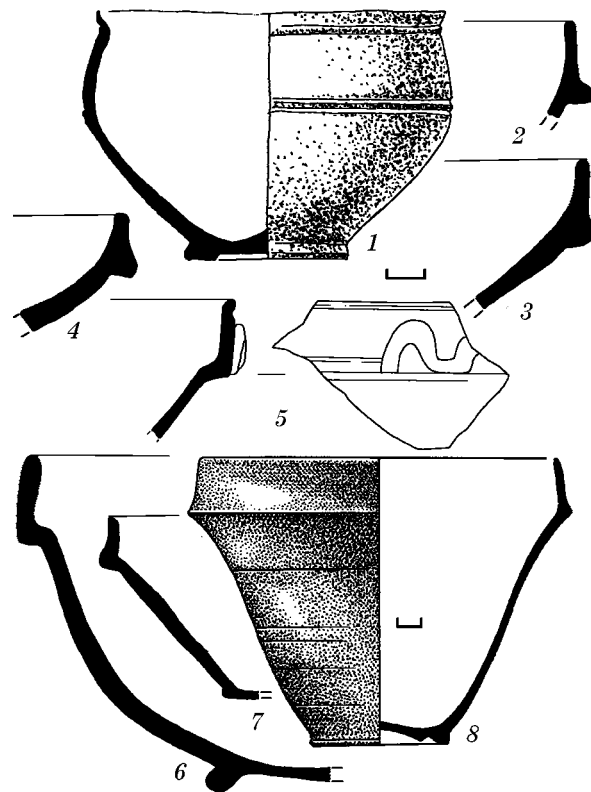

Рис. 10. Фрагменты чаш: 1 — форма 25; 2—4 — форма 26; 5—8 — форма 27

нок 0,3—0,5 см. Орнаментированы круговым рельефным пояском под венчиком и двумя круговыми врезными поясками в центральной части тулова. Глина светло-коричневая или светло-серая с мелкими темными включениями, плотная. Лак красный, жидкий, матовый или с металлическим блеском. Покрытие неравномерное, со следами подтеков (НФ ИА: № БД-50/3309, 3313) (рис. 10, 1).

Аналогичная по форме, орнаментации и описанию глины чашка, но с плоским дном, без поддона, встречена среди материалов Афинской агоры и датируется второй половиной III в. н. э. (Robinson, 1959, p. 97, pl. 24, M 144).

26. Чаши с вертикальным бортиком, остро выступающим в нижней части и нависающим над округлыми стенками, на низкой кольцеобраз-

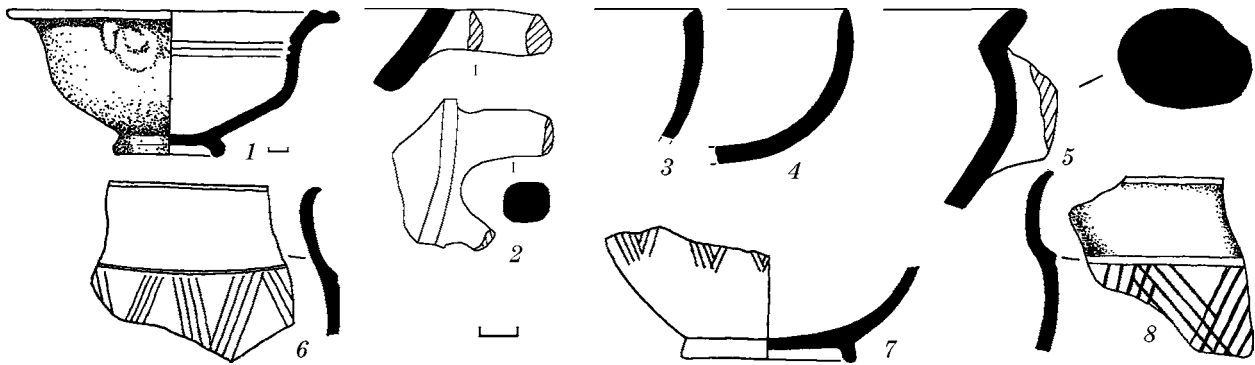

Рис. 11. Фрагменты чаш: 3, 4 — форма 28; 6—8 — форма 29; кубков: 1 — форма 30; 2 — форма 31; 5 — форма 32

ной подставке. Диаметр чаш по краю 10—15 см, высота бортика от 1,5 до 3,3 см, толщина стенок 0,3—0,6 см, диаметр поддона 4,5—5 см. Глина розовато-красная или светло-коричневая с мелкими белыми включениями, иногда с блестками, плотная. Внутренняя и внешняя поверхности покрыты негустым, со слабым блеском красным или красновато-коричневым лаком. На некоторых экземплярах покрытие неровное по густоте и цвету, с подтеками (НФ ИА: № БД-46/10573; БД-47/1205; БД-50/784, 2636; БД-58/495, 594; БД-62/154, 191; БД-78-Сп. 46/24; БД-79-Сп. 64/8, 69/7, 104/8, 110/10; ОАМ: № А-1265) (рис. 10, 2—4).

Этот тип относится к Eastern Sigillata C (Hayes 1985, form L19) и датируется концом I — серединой III вв. н. э. Представленная форма является чрезвычайно популярной в ESC и довольно часто встречается в Северном Причерноморье (Книпович 1952, с. 303, рис. 3, 4, 5; Силантьева 1958, с. 291, 292, рис. 6, 1, 2; Бураков 1976, с. 109, табл. XI, 28; Арсеньева 1977, с. 127, 128, табл. 23, 2; 1977а, с. 14, рис. 1, 6; Косяненко 1980, с. 220, рис. 1, 4; Каменецкий 1993, с. 116—118, рис. 30, 220—222; Крапивина 1993 с. 114, рис. 55, 7—9; Стржелецкий, Высотская, Рыжова, Жесткова 2005, с. 82, табл. XIII, 11 (датируется не ранее первой четверти IV в. н. э.); Толстиков, Журавлев, Ломтадзе 2005, с. 346, рис. 9, 1, 3, 4, 6; Кюнелът 2007, с. 143, рис. 5, 1; Кабакчиева 1983, с. 4, 5, обр. 7а; Domzalski 1997, p. 106, fig. 4, 81, 82).

27. Чаши усеченно-конической формы с вертикальным или слегка наклонным бортиком, косыми, чуть вогнутыми или слегка выпуклыми стенками, плоским дном без поддона или на очень низком кольцевом поддоне по краю дна. Довольно часто бортик украшен неглубокими круговыми врезными линиями, а также наклепным орнаментом в виде парных полуovalов, уплощенных пальцевыми вдавлениями (НФ ИА: № БД-46/354 и др.). Диаметр сосудов по краю от 10 до 17 см, высота от 5 до 13 см, высота бортика 1,1—2,5 см, толщина бортика и стенок 0,3—0,5 см. Глина розовая или светло-коричневая с незначительными белыми включениями или блестками, плотная. Лак коричневатокрасный, местами бурый, с металлическим блеском или оранжеватокрасный со слабым блеском (НФ ИА: № БД-50/62; БД-58/837; БД-78-Сп. 8/2, 31/7, 46/124; БД-79-Сп. 74/8, 76/12, 137/16; ОАМ: № А-2642; БДКМ: № А-2263) (рис. 10, 5—8). Одна чаша этого типа найдена в Тире в позднеантичном комплексе (рис. 10, 8) и датируется IV в. н. э. (Кравченко, Корпусова 1975, с. 34, 36; рис. 8, 6; 9, 3).

Чаши описанного типа были широко распространены в Северном Причерноморье в I—III вв. н. э.: в Ольвии (Книпович 1929, S. 40, Taf. II, 33а, 33б; Крапивина 1993, рис. 54), Козырьском городище (Бураков 1976, с. 109, 110, табл. XI, 21, 34, 27), в Среднем Поднепровье (Брайчевская 1957, с. 115—119, табл. 1, 6), Херсонесе (Белов, 1941, с. 205, рис. 3), в Юго-Западном и Центральном Крыму (Гущина, 1974, с. 38; Богданова, Гущина, Лобода 1976, с. 126 и сл.; Дашевская 1991, табл. 35, 10—12; Пуздровский 2007, рис. 179, 6, 7), на Боспоре (Книпович 1952, с. 296, 297, рис. 1, 4; с. 303, рис. 3, 3; с. 312, 313, рис. 10; Гайдукевич 1959, с. 198, рис. 68, 4; с. 220, рис. 90, 3, 4; 1963, с. 26—28, рис. 8, 4; Силантьева 1958, с. 286, 287, рис. 3, 3, 5; с. 292, рис. 6, 3, 5; с. 299, рис. 14, 1, 2, 4; Кубланов 1972, с. 84, рис. 33, 3; Петерс 1976, с. 91, рис. 10, 11; Алексеева 1997, табл. 110, 11, 12 и др.), в Танаисе и его округе (Шелов 1965, с. 91, рис. 33, 5; Арсеньева 1977, с. 126, табл. 23, 6; Косяненко 1980, с. 220, 221, рис. 1, 12, 13).

Аналогичные или близкие формы были чрезвычайно популярны в античном мире (Robinson 1959, p. 25, 29, 47, 54, 87, pl. 62, G28, J29, M33; pl. 66, G70; pl. 68, H7; Hayes, 1973, p. 431, 432, pl. 84, 70—72; p. 451, pl. 85, 119, 120; p. 454, pl. 86, 145—148; p. 464, pl. 91, 216; Sanie 1973, p. 410, pl. 1, 1, 2; 2, 4, 7, 12). Эти чаши производились не только в пергамских и италийских мастерских (Schäfer 1963, S. 786, Abb. 2, 28), но и в Северном Причерноморье (Книпович 1952, с. 322, рис. 15; Силантьева 1958, с. 309, рис. 19, 24; Гайдукевич 1959, с. 218, 219, рис. 87, 3). Пик распространения данной формы приходится на II в. н. э. Чаши с вертикальным бортиком бытуют весьма продолжительный период времени и встречаются до VII в. н. э. (Сазанов, 1994, с. 418).

28. Фрагменты чаш с туловом полусферической формы и заостренным венчиком диаметром по краю 10—13 см, на невысоком кольцевом поддоне. Глина коричневатокрасная с блестками, плотная. Лак жидкий, со слабым блеском, подобный цвету глины (НФ ИА: № БД-79-Сп. 26/19, 143/9; ОАМ: № А-26468; БДКМ: № А-1268) (рис. 11, 3, 4). Сосуд подобной формы известен среди материалов Бельбекских могильников конца I — первой половины II вв. н. э. (Журавлев 2007, с. 376, форма 16.1; 2010, с. 55, 141, табл. 24, 162). Аналогичные чаши найдены в Добрудже и датируются II в. н. э. (Baumann 1983, p. 158, fig. 56, 2).

29. Чаши на кольцевом поддоне с округлым туловом и отогнутым заостренным венчиком, по

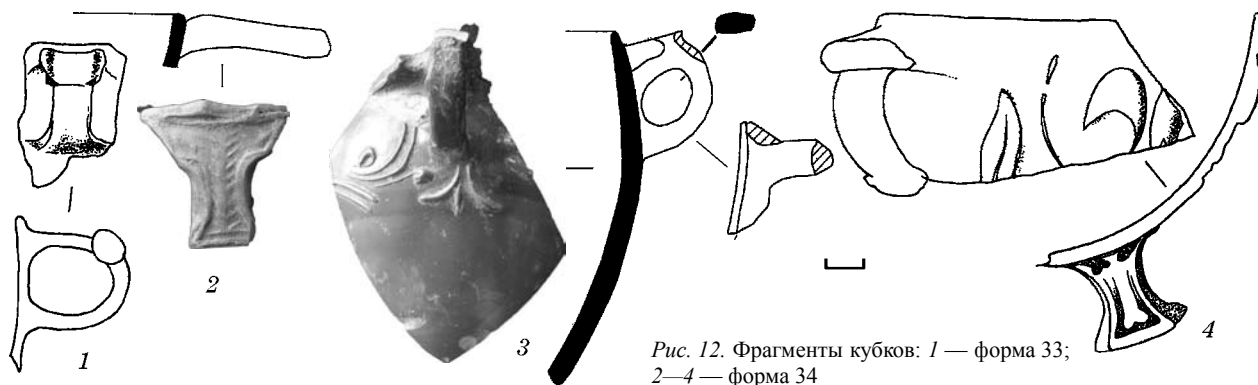

Рис. 12. Фрагменты кубков: 1 — форма 33; 2—4 — форма 34

плечикам проходит кольцевой рельефный пояс, под которым располагается орнамент из прореченных по сырой глине косых параллельных линий, пересекающихся под острым углом. Глина светлая, розовато-коричневая, без видимых примесей, плотная. Лак оранжеватый на наружной поверхности и красноватый на внутренней, жидкий, со слабым блеском (НФ ИА: № БД-46/1748; БДКМ: № А-1416, 4968 (рис. 11, 6—8). Аналогии найти не удалось.

Кубки. В эту группу керамики включены одноручные или двуручные открытые сосуды на низком кольцевом поддоне, диаметром по краю (внутреннему или внешнему) от 6 до 23 см, высотой от 7 до 10 см.

30. Одноручный кубок (патера?) на кольцевом поддоне с туловом усеченно-конической формы в нижней части, цилиндрической — в верхней. Венчик горизонтально отогнут и украшен желобком по верхней поверхности, под венчиком сохранился прилеп от ручки. Диаметр по краю 18,5 см, диаметр поддона 6 см, высота сосуда 7,5 см. Глина плотная, оранжево-бежевая, без видимых включений. Лак жидкий, матовый, различных оттенков, от оранжевого до бурого, снаружи на придонной части с подтеками (НФ ИА: № БД-79/293) (рис. 11, 1).

Ручка нашего экземпляра, возможно, имела сходство с ручками краснолаковых патер с рельефным орнаментом (Zhuravlev 2002, fig. 29). Близкий по форме тулова сосуд и с такой же, по-видимому, горизонтальной ручкой происходит из Херсонеса и датируется по комплексу суммарно второй половиной IV—V вв. н. э. (Ушаков, Макеев, Струкова 2010, с. 504, рис. 11, 17).

31. Фрагмент, вероятнее всего, двуручного кубка с туловом округлой формы (?) и горизонтальной, круглой в сечении, ручкой, прикрепленной к краю сосуда. Диаметр по внутреннему краю венчика 23 см. Глина коричневатая-красная, плотная с мелкими белыми включениями и блестками. Лак жидкий, матовый, коричневатый-красный (НФ ИА: № БД-79-Сп. 26/3) (рис. 11, 2). Аналогии найти не удалось.

32. Фрагмент двуручного (?) кубка с округлым туловом и прямым отогнутым венчиком. Диаметр наружного края венчика 22 см. Ручка массивная, круглая в сечении. Глина коричневатая-красная, без видимых включений, плотная. Лак жидкий, со слабым блеском, от красного до бурого цвета (НФ ИА: № БД-78-Сп. 22/10) (рис. 11, 5). Аналогии найти не удалось.

33. Двуручные кубки цилиндрической формы на кольцевом поддоне, венчик не выделен, край

закругленный. Петлевидные ручки, прикрепленные чуть ниже края, имеют сверху налепной поперечный валик, заканчивающийся по обеим сторонам ручки округлыми выступами. Подобные ручки были широко распространены в эллинистической пергамской керамике III—I вв. до н. э. (Книпович 1952, с. 311; Vucovă 1967, p. 37, fig. 26a, p. 95, 96, fig. 59i). На основании аналогий, найденных в Ольвии (Knipovitsch 1929, S. 24, Abb. 6, 5), на Нижнем Днепре (Вязьмитина 1962, с. 174, рис. 73, 4a, 4b), в Тиритаке (Книпович 1952, с. 311, рис. 9, 7) и Танаисе (Шелов 1972, с. 131), тирский экземпляр датируется I в. н. э. и относится к пергамским изделиям. Глина красная, с блестками, плотная. Лак темно-красный, со слабым блеском, жидкий (НФ ИА: № БД-63/360) (рис. 12, 1). Восстановить размеры этого типа кубков не удалось, так как они известны нам лишь во фрагментах.

34. Двуручные кубки, которые иногда называют канфарами, цилиндрической или округлой формы на низком кольцевом поддоне. Петлевидные ручки, прикрепленные чуть ниже края, имеют сверху горизонтальные пластинки. Форма таких ручек также известна еще с эллинистического времени. Довольно часто сосуды этого типа имели орнамент en barbotine. Находки описанных кубков в Тире единичны. Глина желтовато-красная, без видимых примесей, плотная. Лак красный, покрытие равномерное (НФ ИА: № БД-46/85; БД-79-Сп. 76/14; БД-79-Сп. 131/9; БДКМ: № А-1246) (рис. 12, 2—4). Диаметр венчиков этих сосудов 8—11 см. Высота подобных кубков из Ольвии 6,5—7,2 см (Knipovitsch 1929, S. 22, 23, Taf. I, 15, IV, 4; S. 24, Taf. I, 18).

Все экземпляры (кроме фрагмента на рис. 12, 4, принадлежащего, по-видимому, к мезийской сигиллате) относятся к керамической группе понтийской сигиллате (Журавлев 1998, табл. 3, 3). Они встречаются среди материалов раскопок Козырского городища, где датируются первой половиной I в. н. э. (Бураков 1976, с. 108, табл. XI, 25), Ольвии — с датировкой вторая половина I в. до н. э. — первая половина I в. н. э. (Knipovitsch 1929, S. 22, 23; Крапивина 1993, с. 115, рис. 56, 1, 2), Южно-Донузлавского городища (Дашевская 1991, табл. 34, 3), Пантикапея (Журавлев, Ломтадзе 2005а, с. 287, рис. 5, 1—4), Тиритаки, где датируются I в. до н. э. — началом I в. н. э. (Книпович 1952, с. 310, 311, рис. 9, 4, 5). В Усть-Альминском могильнике такие кубки найдены в комплексах середины — третьей четверти I в. н. э. и последней четверти I в. н. э. (Высотская 1994, табл. 33, 17; Пуздровский 2007, рис. 168,

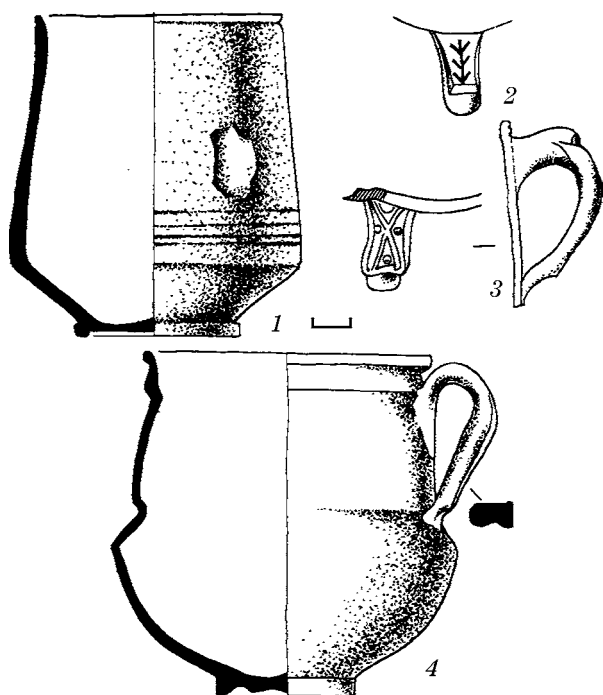

Рис. 13. Фрагменты кубков: 1—3 — форма 35; 4 — форма 36

7—12; 1271, 1). В Танаисе (Шелов 1972, с. 130, 131; Арсеньева 1977, с. 125, табл. 23, 1), в Юго-Западном Крыму (Висотська 1970, с. 93, рис. 3, 4; Гущина 1974, с. 37, табл. 17, 15; Журавлев 2007, с. 420, рис. 10, 96, 97), на Нижнем Днепре (Вязьмитина 1962, с. 176, рис. 73, 7) они датируются I в. до н. э. — I в. н. э. Аналогичной формы серебряные кубки в I — начале II вв. н. э. производились в италийских ремесленных мастерских (Eggers 1951, Taf. 14, 170—173; Majewski 1960, p. 26, tabl. VIII, XXXIV—XXXV).

35. Двуручные (иногда одноручные) кубки округло-биконической формы, на низком кольцевом поддоне. Двуручные сосуды этой формы также называют канфарами. Венчик не выделен, край орнаментирован узким желобком. Ручки верхним основанием прикреплены чуть ниже края, нижним — к средней части тулова, имеют сверху налепную горизонтальную перекладину (подпрямоугольной формы, размерами в плане 2,0 × 1,1 см; 1,5 × 0,8 см), украшенную рельефным елочным орнаментом или двумя рельефными пересекающимися линиями и четырьмя точечными выпуклостями, расположенными между линиями (НФ ИА: № БД-46/1185; БД-50/1033; БД-60/143) (рис. 13, 2, 3).

В такой же технике изготовлена ручка большего по размерам кубка с рельефным раститель-

ным орнаментом на перекладине (НФ ИА: № БД-62/123). Некоторые экземпляры имеют в нижней части тулова два врезных пояска (НФ ИА: № БД-47/1231; БД-60/112; БД-79/5). Размеры кубков: диаметр по краю 7 см, максимальный диаметр тулова 8,5 см, диаметр поддона 4—5 см, общая высота 9—10 см (рис. 13, 1). Близкие размеры имеет аналогичный кубок из Киммерика: диаметр устья 8 см, высота 9,8 см (Блаватская, 1952, с. 69, 70). Такие двуручные сосуды иногда называют канфарами. Глина, из которой изготовлены тирские экземпляры, плотная, светло-желтая с блестками или коричневая с большим количеством белых включений и блесков. Лак жидкий, с подтеками, различных оттенков на одном и том же сосуде (оранжевый, коричневый, бурый, желтоватый) (НФ ИА: № БД-46/1186; БД-47/1231; БД-50/1033; БД-60/112, 143; БД-62/123; БД-78-Сп. 57/17; БДКМ: № А-2238).

Данная форма понтийской сигиллаты была подробно рассмотрена Д.В. Журавлёвым (2007, форма 34, там же см. аналогии) и датируется серединой II — первой половиной III вв. н. э. (Журавлёв 2010, с. 149, 150). Следует отметить, что, судя по визуальному анализу глины, рассматриваемые сосуды производились как в причерноморском регионе, так и в малоазийских мастерских.

36. Одноручный кубок на низком кольцевом поддоне с округлой нижней частью и цилиндрической верхней, двухчастный, разделенный в средней части перехватом. Венчик в виде валика слегка отогнут, под его краем — ребро. Подпрямоугольная в сечении ручка крепится верхним основанием под венчиком, нижним — к средней части тулова. Диаметр по краю — 8 см, максимальный диаметр тулова — 9,5 см, высота — 9,5 см. Глина коричнево-красная с мелкими белыми включениями, плотная. Красно-бурый жидкий матовый лак неравномерно покрывает кубок, его нижняя часть без лакового покрытия и с подтеками (НФ ИА: № БД-63/63 (рис. 13, 4). Аналогичной формы сосуды, но с барботинной орнаментацией, известны в дакийской Ромуле и датируются II в. н. э. (Ropilian 1976, pl. XX, tipul 3/236).

37. Кубки двуручные (?) с округлым туловом, слегка отогнутым венчиком, профилированным желобком. Диаметр венчика 11—12 см. Петлевидная ручка, с широким продольным желобком посередине на лицевой поверхности, крепится под венчиком и к верхней части тулова. Врезная и вдавленная орнаментация — на верхней половине сосуда и штампованные насечки — на скошенных ко дну стенках. Глина плотная: коричневая без видимых примесей или желтовато-оранжевая с блестками. Лак оранжево-коричневый,

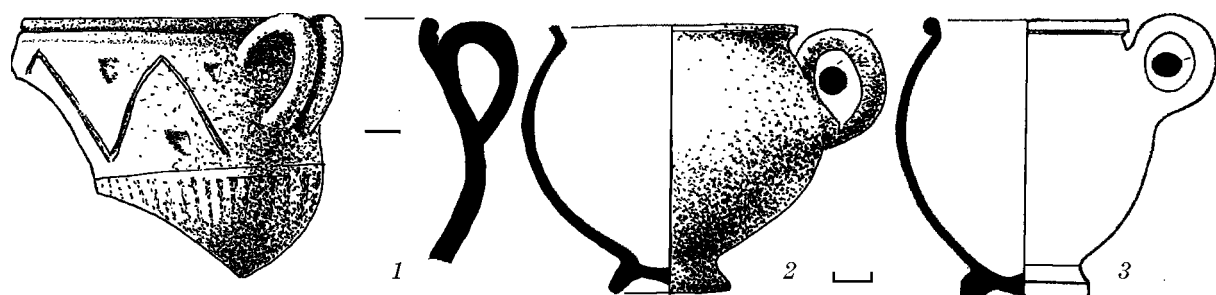

Рис. 14. Фрагменты кубков: 1 — форма 37; 2, 3 — форма 38

жидкий, матовый, покрытие неравномерное (НФ ИА: № БД-58/860; ОАМ: № 71375) (рис. 14, 1). Аналогии найти не удалось.

38. Одноручные кубки со слегка отогнутым наружу венчиком, почти сферической формы туловом, на расширяющемся книзу кольцевом поддоне. Дно внутри и снаружи имеет конусовидную выпуклость. Ручка петлевидная, круглая в сечении, прикреплена к верхней части тулова. Диаметр по краю 6,8 см, максимальный диаметр тулова 8 см, диаметр поддона — 3,2 см, высота 7,3 см, толщина стенок 0,2—0,3 см. Глина оранжевая, с блестками, плотная. Лак красновато-оранжевый, жидкий, матовый, покрывает только верхнюю часть внутренней и наружной сторон сосуда, спускаясь ко дну подтеками. Отличаются тщательностью изготовления (НФ ИА: № БД-60/9; БДКМ: № А-1130) (рис. 14, 2, 3). Аналогии описанным кубкам найти не удалось.

39. Одноручные кубки с прямым, слегка отогнутым наружу венчиком, округлым туловом, на низком плоском поддоне. Ручка верхним основанием прикреплена под венчиком, нижним — к средней части тулова. Переход венчика к тулову обозначен рельефным пояском. Размеры колеблются в пределах: диаметр по краю венчика 6—7 см, наибольший диаметр тулова 7—9 см, диаметр поддона 3—4 см, высота кубков 8—9,5 см, толщина стенок 0,2—0,4 см. Глина светлая, коричневатая с мелкими белыми включениями и блестками или оранжеватая с блестками, плотная. Лаковое покрытие неровное по густоте и цвету, с различными оттенками (красным, оранжеватым, бурым, розовым) на одном и том же сосуде. Лак жидкий, матовый (НФ ИА: № БД-49/734, 1057; БД-58/395, 777) (рис. 15, 1). В Тире найдены такие же кубки, но без лакового покрытия (№ БД-50/2558; БД-62/122; БД-79-Сп. 132/15), орнаментированные изогнутыми линиями, овалами накладной белой краски и с *dipinti* (НФ ИА: № БД-58/271; БД-59/1208, 1208а; БД-61/476; БД-79-Сп. 59/12). Кубки с *dipinti* были найдены в домашнем святилище, открытом в Тире раскопками А.И. Фурманской (Сон 1993, с. 116).

Кубки этого типа ранее считали малоазиатскими (Knipowitsch 1929, S. 41, Taf. III, 38; Loeschke 1912, *Tipus* 13). Позднее было установлено, что они производились и в Северном Причерноморье, вероятно, по привозным образцам и были широко распространены во II—III вв. н. э. (Книпович 1952, с. 304; Кадеев 1970, с. 97, рис. 12, 4). Аналогичный тип кубков хорошо известен в античных центрах Средиземноморья и Северного Причерноморья (Зубарь 1982, с. 75—78, рис. 48, 1; 49, 1—7; 50; 51; Пуздровский 2007, рис. 181, 6—9), причем, в Херсонесе по количеству находок они стоят на первом месте среди керамики, обнаруженной в погребениях, и доживают до IV в. н. э. (Зубарь, Сорочан 1986, с. 105, 106). Аналогичные сосуды названы Д.В. Журавлевым кружками и датируются по материалам могильников Бельбек III и IV последней четвертью I — серединой III вв. н. э. (Журавлев 2010, с. 172—176, табл. 60—65, форма 1). По наблюдениям В.М. Косяненко (1980, с. 223), в поздних экземплярах исчезает округлость, расширяется нижняя часть тулова, отделяющая венчик плоская полоска становится рельефнее, ручка поднимается выше и более прижата к стенке.

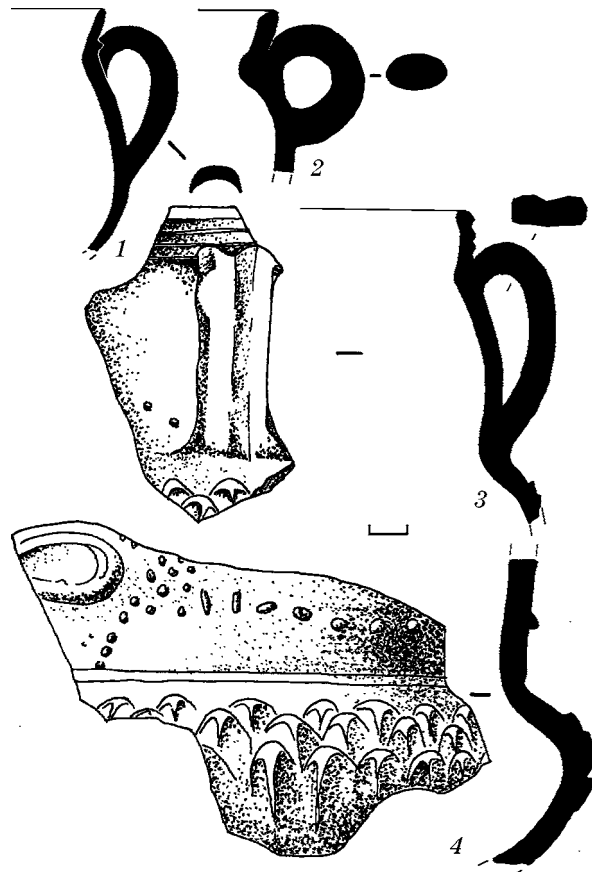

Рис. 15. Фрагменты кубков: 1 — форма 39; 2 — форма 40; 3 — 4 — форма 41

40. Фрагменты двуручных кубков с прямым, слегка отогнутым венчиком и округлым туловом. Венчик при переходе к тулову образует с внутренней стороны выступ, с наружной — четко разделен орнаментальным желобком. Диаметр венчика 8—9 см. Ручки в основном петлевидные, в сечении круглые, овальные или подпрямоугольные, прикреплены под венчиком к верхней части тулова. Глина желтовато-розовая, оранжевато-красноватая, с мелкими белыми включениями и блестками, плотная. Верхняя часть наружной и внутренней поверхности покрыта оранжеватым, красным или темно-красным жидким лаком, иногда с металлическим блеском (НФ ИА: № БД-49/1145; БД-50/1447; БД-53/1121; БД-58/38, 422; БД-61/101, 133; БД-62/154) (рис. 15, 2). Для ранних кубков характерно мелкое округлое тулово, в более позднее время кубки приобретают вытянутую форму, выпуклая часть тулова перемещается книзу, уменьшается поддон, увеличиваются ручки (Косяненко 1980, с. 222).

Эти кубки были широко распространены в Северном Причерноморье в I—II вв. н. э. (Knipowitsch 1929, S. 41, Taf. III, 35; Книпович 1952, с. 304, рис. 5, 1; Гущина 1974, с. 37, рис. XIII; XV, 8, 17; Богданова, Гущина, Лобода 1976, с. 126, рис. 2, 15 и сл.; Арсеньева 1977, с. 125, табл. 25, 3; 22, 1; Косяненко 1980, с. 222, рис. 2, 2; Журавлев 2005а, с. 291, рис. 10, 7; 2007, форма 31; 2010, форма 31).

41. Одноручные (двуручные?) кубки с вертикальным или со слегка отогнутым, профилированным снаружи тремя—четырьмя горизонталь-

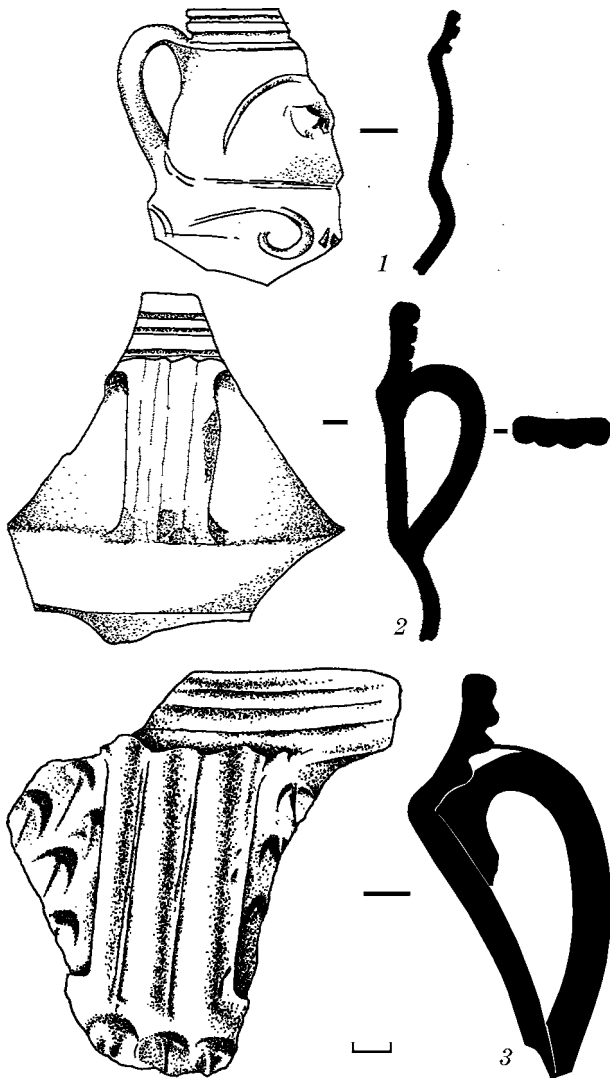

Рис. 16. Фрагменты кубков: 1, 2 — форма 41; 3 — форма 42

ными рядами желобков, венчиком, двучленным туловом, разделенным в средней части перехватом, на низком кольцевом поддоне. Ручка желобчатая, уплощенная, прикреплена к верхней части тулова. Нижняя половина сосуда имеет округлые стенки (рис. 15, 3, 4; 16, 1, 2). Одни кубки украшены двумя поясами барботинного растительного орнамента в виде завитков удлиненных стеблей с постепенным утолщением закругленного конца (рис. 16, 1), другие — в виде таких же завитков и каплевидного орнамента (НФ ИА: № БД-46/717; БД-50/269, 1449; БД-60/444; БДКМ: № А-1449, 1158, 5246). Диаметр по краю 7,8—8 см, высота 9,5 см, диаметр поддона 3,7 см, максимальный диаметр тулова (в нижней части) 9,5 см. Глина красно-коричневая, пористая, со значительным количеством мелких белых включений и золотистыми блестками. Лак красно-коричневый, матовый, жидкий, очень плохо сохранился. В Тире найдены также фрагменты кубков аналогичной формы, но значительно больших размеров (рис. 15, 3, 4; 16, 2). Орнаментированы они также в технике *en barbotine*: в верхней части — косыми рядами шишечек, вышеописанными завитками, в нижней — стилизованными листьями, напоминающими «якорьки» или также завитками. Глина

буровато-коричневая или оранжево-красная со значительными мелкими белыми включениями, блестками, плотная. Лак коричневый или бурый, матовый, жидкий (НФ ИА: № БД-46/78, 10482, БД-47/1145; БД-49/401; БД-50/2575 и др.; БДКМ: № А-1447, 5441). Поскольку эти кубки найдены в небольших фрагментах, восстановить их размеры довольно сложно.

В Северном Причерноморье аналогичные по форме и орнаментации кубки нам известны лишь в Ольвии (Крапивина 1993, с. 116, рис. 57, 17 (тип 6)), но в Подунавье они неоднократно встречались при раскопках памятников первых веков н. э. и датируются II в. н. э. (Димитров, Чичикова, Султов, Димитрова 1965, с. 51, рис. 14; Popilian, 1976, tipul 3, pl. XX, 235—238; Baumann 1979, p. 138, fig. 6, 6; Böttger 1982, Taf. 32, 402).

42. Двуручные кубки с вертикальным венчиком, профилированным снаружи тремя горизонтальными рядами желобков, округло-биконическим туловом. Уплощенно-овальная в сечении ручка, с двумя продольными желобками с наружной стороны, крепится под венчиком и к средней части тулова. Тулово сосуда, кроме придонной части, украшено в технике *en barbotine* косыми рядами уже упоминавшихся стилизованных листьев в виде «якорьков». Глина коричневая или буровато-коричневая, с большим количеством мелких белых включений и блесков, плотная. Лак буровато-коричневый, жидкий, матовый (НФ ИА: № БД-45/259; БД-46/848, 894; БД-50/2115; ОАМ: № БД-66/9; БДКМ: № А-1470, 1471) (рис. 16, 3).

Аналогичные по форме и орнаментации кубки найдены в Суцидаве и датируются II в. н. э. (Popilian 1976, p. 174, tipul 4, pl. XX, 240), в Нове (Димитров, Чичикова, Димитрова, Султов, Божилова, Василчин 1974, с. 142, обр. 56), а также в Бутово, где датируются III—IV вв. н. э. (Sultov 1976, p. 44).

43. Двуручные кубки на низком плоском поддоне с округлым туловом и цилиндрическим, слегка округлым, высоким венчиком диаметром до 9 см. Подпрямоугольные в сечении ручки крепятся под венчиком и к средней части тулова. Размеры целого экземпляра: диаметр по краю 8,6 см, максимальный диаметр тулова 9,4 см, диаметр поддона 4,5 см, высота 9,5 см. Глина коричнево-красная без видимых включений, плотная. Лак жидкий, коричнево-красный, матовый (НФ ИА: № БД-79-143/9; ОАМ: № БД-82/16-88336; БДКМ: № А-6974) (рис. 17, 1, 2).

Подобные кубки производились в мастерских Павлиken и Хотницы в середине II — начале IV вв. н. э. (Sultov 1985, p. 78, Type 10; Клёнина 2006, с. 100, тип 6).

44. Фрагменты кубков (скорее всего, двуручных) с туловом округлой и округло-биконической формы, с отогнутым венчиком. Орнаментированы глубокими косыми или вертикальными канелюрами, расположенными непосредственно под венчиком. Диаметр наружного края венчиков 18—20 см. Глина буровато-коричневая или оранжево-красная, плотная со значительными мелкими белыми включениями и блестками. Лак матовый, жидкий, красно-коричневого цвета (НФ ИА: № БД-49/566; БД-79-Сп. 103/6, 111/9) (рис. 17, 3—5). Аналогии найти не удалось.

45. Фрагменты одноручных или двуручных (?) кубков с туловом цилиндрической формы и отог-

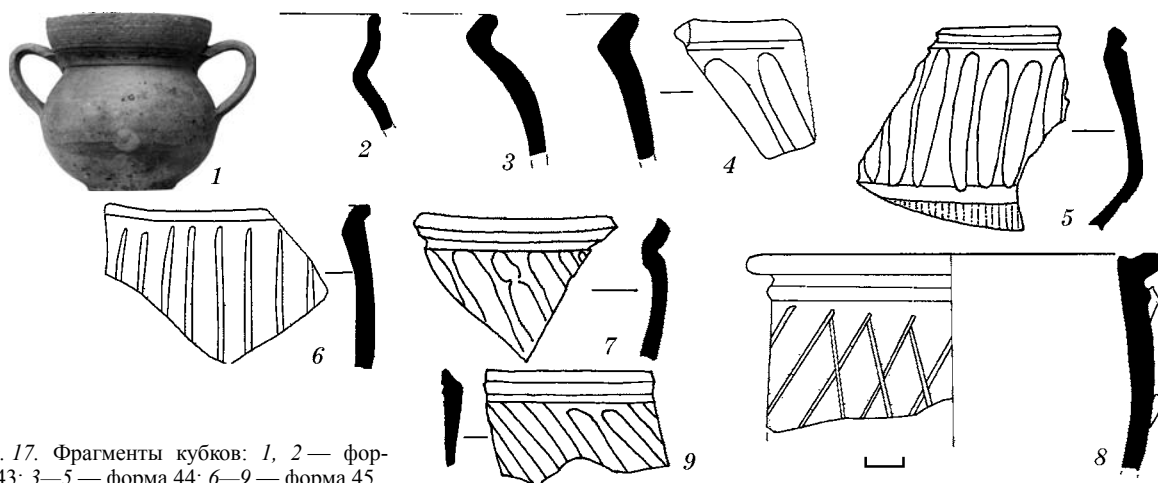

Рис. 17. Фрагменты кубков: 1, 2 — форма 43; 3—5 — форма 44; 6—9 — форма 45

нутыми под различными углами венчиками. Венчик одного экземпляра не выделен и имеет косо срезанный край с внутренней стороны (рис. 17, 9). Кубки украшены слегка вдавленными вертикальными линиями (рис. 17, 6) и косыми пересекающимися линиями (рис. 17, 8), а также глубокими косыми каннелюрами (рис. 17, 7, 9). В некоторых случаях орнамент наносили после обжига. Диаметр сосудов по наружному краю венчика 10—16 см. Глина плотная с мелкими белыми включениями и блестками, коричневато-красная. Лак жидкий, матовый, неровный по цвету, от оранжевато-красного до коричневого и бурого (НФ ИА: № БД-50/782; БД-53/1005; БД-79-Сп. 103/14, 104/8; БДКМ: № А-4158). Аналогий не найдено.

46. Двуручные кубки со слегка отогнутым венчиком в виде валика, туловом биконической формы, на кольцевом поддоне. Ручки, овальные в сечении, прикреплены к тулову почти под прямым углом. Тулово украшено росписью, выполненной белой краской. Высота кубков 7—8 см, диаметр венчика 9—10 см. Лак матовый, жидкий, красный, с оранжевым оттенком, бурый (НФ ИА: № БД-79-Сп. 93/12; БДКМ: № А-1141, 2224, 2237; А-4953, 4963) (рис. 18, 1).

Подобные сосуды найдены в Ольвии (Крапивина 1993, с. 115, 116, рис. 56, 14). Известны они на поселении Золотая Балка с датировкой II—I вв. до н. э. (Вязьмитина 1962, с. 171, рис. 73, 1, 2) и в Пергаме (форма S-9), где датируются от второй половины II до третьей четверти I в. до н. э. (Meyer-Schlichtmann 1988, Taf. 40—42).

Лагиносы. Целые формы этих сосудов представляют собой одноручные узкогорлые кувшины, на низком кольцевом поддоне, с приземистым, резко очерченным туловом и практически горизонтальными плечиками.

47. В коллекции Тире краснолаковые лагиносы представлены тремя фрагментами. Плечики их украшены рельефным растительным орнаментом, нижняя часть тулова украшена в виде корзинки из вогнутых удлиненных лепестков. Глина оранжевато-бежевого цвета с незначительными белыми включениями, плотная. Лак неровный по цвету, пятнами, подтеками, от оранжевого и красного цвета до коричневого и бурого (НФ ИА: № БД-58/461, 738, 829) (рис. 18, 2—4).

Возможно, представленные фрагменты лагиносов принадлежат группе Knidian Relief Ware.

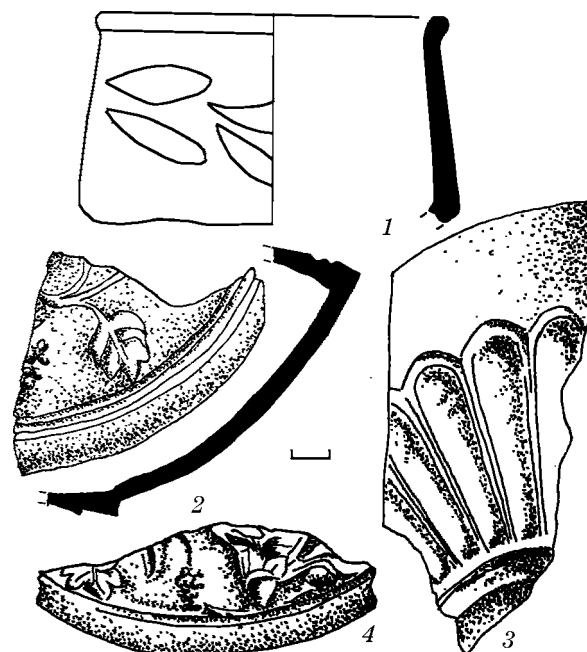

Рис. 18. Фрагменты кубка (1), лагиносов (2—4)

Книдские сосуды начала нашей эры хорошо известны в Северном Причерноморье (Шульц 1949, рис. 27; Анохин 1959; Ваулина 1959; Высотская 1975, с. 61; Дашевская 1989, табл. 58, 17; 1991, табл. 33, 7, 8; Дьячков, Журавлев 2001). Однако прямых аналогий публикуемым сосудам найти не удалось.

Кувшины. Краснолаковые кувшины, найденные при раскопках Тире, представлены в основном фрагментами, не позволяющими реконструировать форму и размеры сосудов. На основании имеющихся материалов можно говорить о форме венчиков и горл. В Тире также встречены фрагменты венчиков и горл краснолаковых ойнохой, но восстановить форму этого вида кувшинов не представляется возможным.

48. Фрагменты небольших одноручных кувшинов с узким цилиндрическим горлом и подтреугольным в сечении венчиком. Диаметр венчиков по внутреннему краю 1,5—2,0 см. Глина плотная без видимых включений, светло- и темно-коричневая. Лак матовый, жидкий, оранжево-красно-

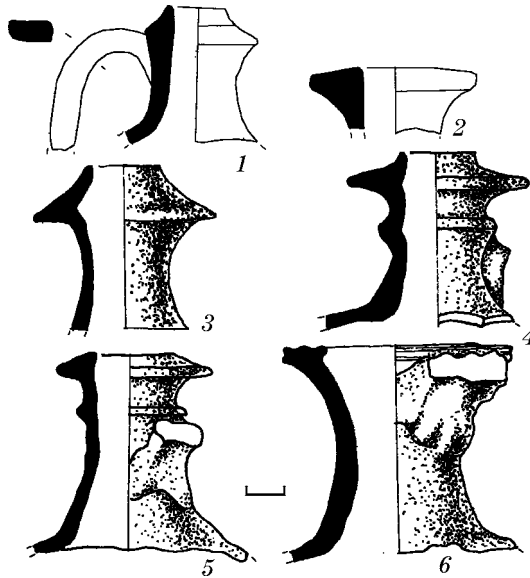

Рис. 19. Фрагменты кувшинов

го и коричневого цветов (НФ ИА: № БД-50/1285, 3207, 3277; БД-79-Сп. 59/8, 60/11, 128/9) (рис. 19, 1—5).

Кувшины, аналогичные нашим экземплярам по форме горла, найдены в округе Херсонеса с датировкой III—IV вв. н. э. (Стржелецкий, Высотская, Рыжова, Жесткова 2005, с. 100, 101, табл. XXII, 4, 5, 8), в Танаисе (Арсеньева 1977, с. 75, табл. XIX, 3), в Дакии, Нижней и Верхней Мезии и датируются II — первой половиной III вв. н. э. (Porilian 1976, p. 192, pl. XLIV, 467, 470, 471; XLVIII, 509—516; Vojović 1977, t. XXIV, 231; Suceveanu 1982, p. 225, pl. 7, 31; Baumann 1983, Fig. 64 bis, 6; Цвјетћанин 2001, с. 49, 50, РЦГП 47).

49. Фрагменты одноручных кувшинов с горизонтально отогнутым венчиком, диаметром по наружному краю от 5,5 до 7,0 см. Глина плотная, с блестками, иногда с мелкими белыми включениями, оранжевато-красноватая или коричневатокрасная. Лак жидкий, матовый, оранжевато-красный или красновато-коричневый, местами бурый (НФ ИА: № БД-50/1942, БД-53/1085, БД/10079) (рис. 19, 6; 20, 1, 2).

Кувшины с аналогичным горлом (рис. 20, 1) известны в Ромуле и датируются II в. н. э. (Porilian 1976, pl. XLV, 478, 479, 481). Отдаленной аналогией тирскому фрагменту кувшина (рис. 20, 2) можно назвать сосуд из материалов могильника Бельбек IV, датируемый I—II вв. н. э. (Гущина 1974, с. 35, рис. X, 21).

50. Фрагменты одноручных кувшинов с двухчастным венчиком. Венчик диаметром 6 см: глина плотная, светло-коричневая с блестками; лак матовый, жидкий, неровный по цвету, красный, местами бурый (НФ ИА: № БД-50/515) (рис. 20, 3). Близкий по форме горла кувшин найден в могильнике у дер. Ново-Отрадное и датируется I в. н. э. (Арсеньева 1970, с. 95, табл. XIV, 10).

Глина второго венчика светло-коричневая, плотная без видимых примесей; лак жидкий, матовый, светло-коричневого цвета (НФ ИА: № БД-49/896, БД-без №) (рис. 20, 4). Кувшин с аналогичным горлом известен среди материалов Березани и датируется II в. н. э. (Ксенофонтowa 1984, с. 144,

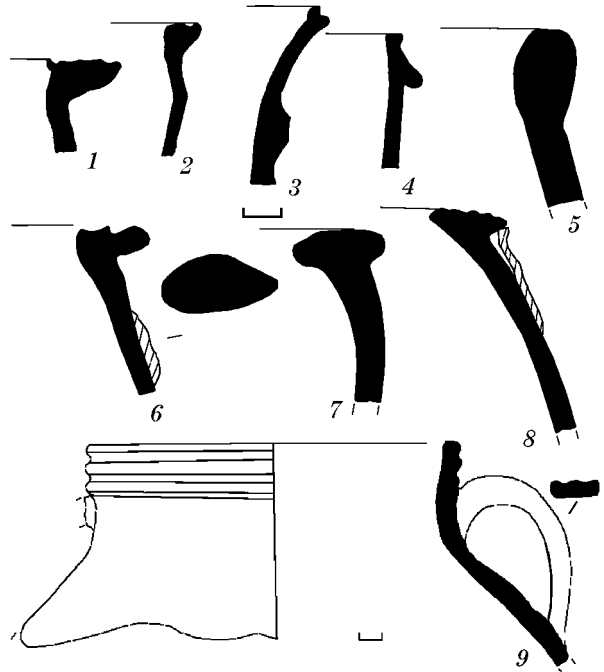

Рис. 20. Фрагменты кувшинов (1—4), горшков (5—9)

табл. VIII, 11a). Близкий по форме горла кувшин найден в Горгиппии (Алексеева 1997, табл. 154, 7).

Горшки. Краснолаковые горшки из раскопок Тиры также представлены фрагментами, не дающими представления о целой форме сосудов.

51. Фрагмент слегка отогнутого валикообразного венчика массивного горшка. Диаметр венчика по наружному краю — 28 см. Глина красно-коричневая с белыми включениями. Лак матовый, жидкий, красно-коричневого цвета (НФ ИА: № БД — 79-Сп. 65/9) (рис. 20, 5). Аналогии найти не удалось.

52. Фрагменты двуручного (?) горшка с горизонтально отогнутым венчиком, профилированным двумя желобками по горизонтальной поверхности. Диаметр венчика по внутреннему краю — 30 см. Овальная в сечении ручка крепится чуть ниже венчика. Глина плотная, коричневатая с блестками. Лак матовый, жидкий, красно-коричневого цвета, местами бурый с металлическим блеском (НФ ИА: №№ БД-78-Сп. 60/17, 77/18) (рис. 20, 6). Аналогий найти не удалось.

53. Фрагмент горшка с округлым туловом и загнутым венчиком Т-образной (или грибообразной) формы. Диаметр венчика по внутреннему краю — 30 см. Глина плотная, красно-коричневая с белыми включениями. Лак матовый, жидкий, красно-коричневого цвета (НФ ИА: № БД-78-Сп. 90/7) (рис. 20, 7). Аналогий найти не удалось.

54. Фрагменты двуручных (?) горшков с округлым туловом и горизонтально отогнутым, подтреугольным в сечении венчиком, профилированным четырьмя желобками на верхней горизонтальной поверхности. Диаметры венчиков по внутреннему краю 13 и 15 см. Глина плотная, красно-коричневая с белыми включениями. Лак матовый, жидкий, красно-коричневого цвета (НФ ИА: № БД-78-Сп. 17/18; БД—79-123/11) (рис. 20, 8). Аналогий найти не удалось.

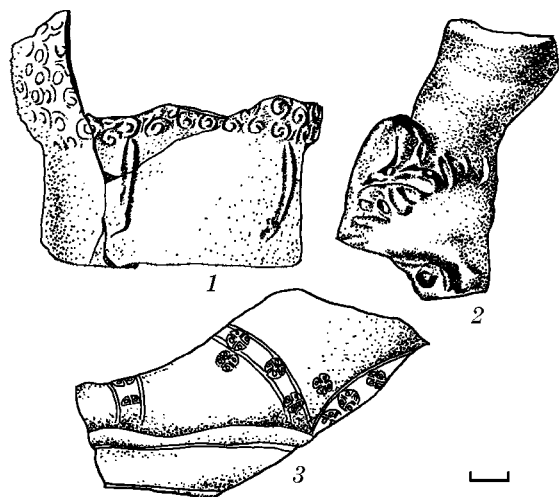

Рис. 21. Фрагменты фигурных сосудов

55. Фрагменты двуручных горшков с округлым туловом и вертикальным венчиком, профилированным двумя или тремя желобками. Подпрямоугольная в сечении ручка, с двумя продольными желобками с наружной стороны, крепится под венчиком и к плечикам сосуда. Диаметры венчиков по внутреннему краю — 15 и 18 см. Глина красно-коричневая с известковыми включениями и блесками. Лак матовый, жидкий, красно-коричневого, местами бурого цвета (НФ ИА: № БД-79/19; БД-87-Сп. 16/5) (рис. 20, 9). Небольшой одноручный кувшин близкой формы представ-

лен среди материалов нижнедунайской крепости Iatrus и датируется IV в. н. э. (Böttger 1982, Taf. 34, 409).

56. Фигурные сосуды. Эта группа керамики была отдельно рассмотрена в недавно вышедшей работе (Сон, Шапцев 2011, с. 361—364). Однако иллюстрации, не по вине авторов, не попали в публикацию. В настоящей статье мы даем лишь рисунки фигурных сосудов, которые представлены тремя экземплярами (рис. 21, 1—3).

Фрагменты сосудов, определение конкретной формы которых затруднительно.

57. Фрагмент стенки сосуда, украшенного в технике en barbotine растительным (?) орнаментом. Глина плотная, темно-коричневая с белыми включениями. Лак матовый, жидкий, от красно-коричневого до темно-коричневого цвета (НФ ИА: № БД-78-Сп. 31/11) (рис. 22, 1).

58. Фрагмент тулова большого закрытого (?) сосуда с рельефной, прямоугольной формы, аппликацией. Глина плотная, светло-коричневая с белыми включениями. Лак матовый, жидкий, красно-коричневого цвета (НФ ИА: № БД-78-Сп. 6/11) (рис. 22, 2).

59. Фрагмент стенки сосуда, орнаментированного рядами коротких вертикальных неглубоких насечек. Глина светло-коричневая, плотная, без видимых включений. Лак матовый, жидкий, коричневого цвета различных оттенков (НФ ИА: № БД-79-124/7) (рис. 22, 3).

60. Фрагмент стенки открытого сосуда с прореченным растительным (?) орнаментом. Глина плотная, красно-коричневая, без видимых вклю-

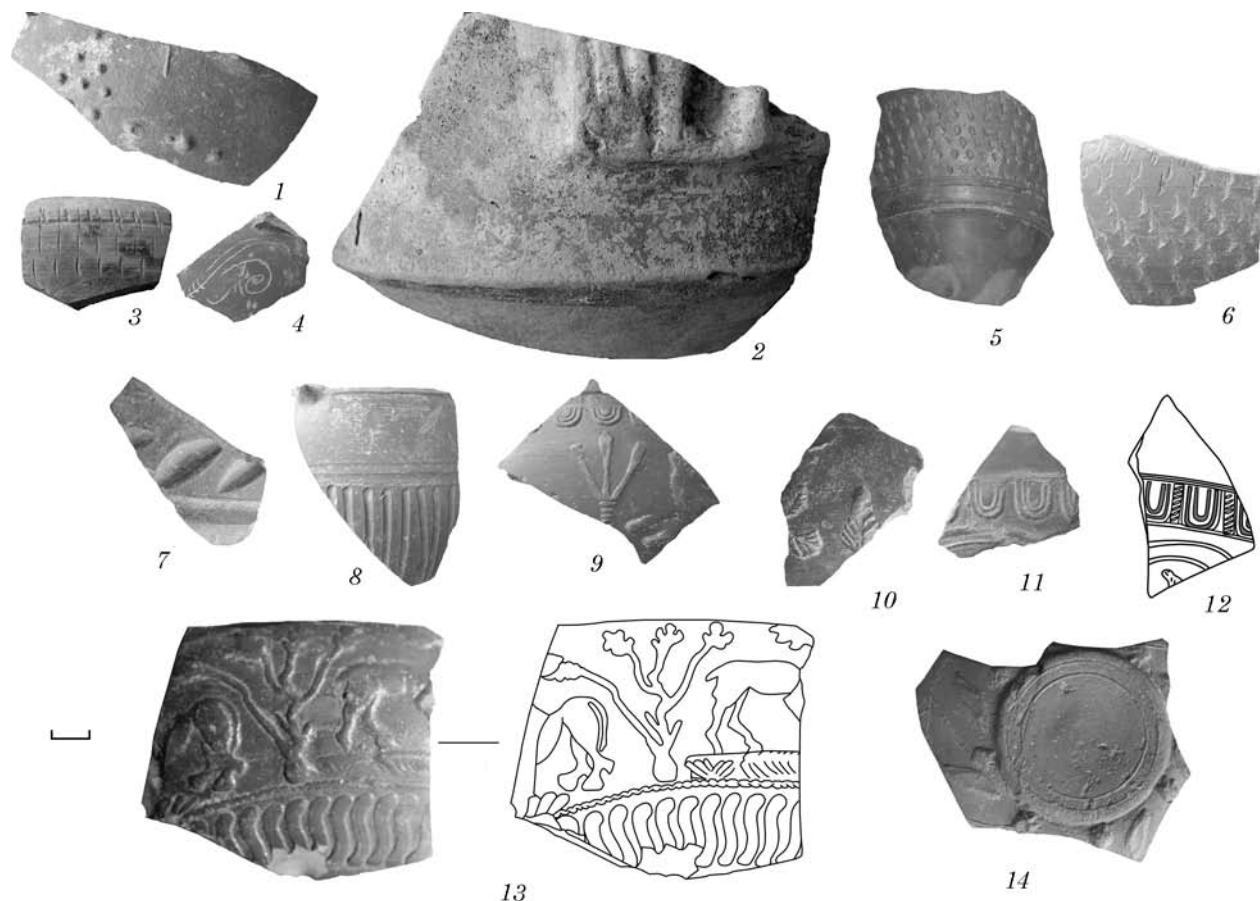

Рис. 22. Фрагменты сосудов

чений. Лак глянцевый, густой, красно-коричневого цвета (НФ ИА: № БД-79-Сп. 21/13) (рис. 22, 4).

61. Фрагмент стенки узкого сосуда (кубка?), орнаментированного слегка скошенными рядами вдавленных мелких треугольников. Под треугольными насечками — две кольцевые врезные линии, ниже — узкий рельефный пояс. Глина светлая, желтовато-коричневая, плотная, без видимых включений. Лак жидкий, со слабым глянецом, оранжево-красного цвета различных оттенков (НФ ИА: № БД-79-Сп. 76/11) (рис. 22, 5). Аналогичная орнаментация в виде мелких вдавленных треугольных насечек встречается на североиталийской краснолаковой керамике I в. н. э. (Bergamini 1973, tav. IV, 24).

62. Фрагмент стенки закрытого сосуда с орнаментом в виде диагонально расположенных рядов вдавленных треугольных насечек. В отличие от орнамента вышеописанного экземпляра, здесь треугольники разносторонние, значительно больших размеров и менее аккуратные. Форма треугольников, естественно, зависела прежде всего от инструмента, которым наносились фигурные насечки. Глина плотная, светло-коричневая, без видимых включений. Лак матовый, негустой, красно-коричневого цвета (НФ ИА: № БД-79-Сп. 76/11) (рис. 22, 6).

63. Фрагмент стенки сосуда с заглубленным растительным орнаментом. Глина красно-коричневая, без видимых включений. Лак матовый, густой, неровный по цвету, темно-коричневый и красный (НФ ИА: № БД-79-102/11) (рис. 22, 7).

64. Фрагмент стенки большого сосуда с орнаментом в виде вертикальных каннелюр. Глина плотная, красно-коричневая, без видимых включений. Лак матовый, густой, коричнево-красного цвета (НФ ИА: № БД-79-Сп. 16/11) (рис. 22, 8). Возможно, описываемый фрагмент так же, как и предыдущий, принадлежит краснолаковой пелике (см. Внуков, Штепа 2010, с. 324—360).

65. Фрагмент стенки открытого рельефного сосуда с пояском из ов, изображением растения (?) и животного. Глина плотная, красно-коричневая, без видимых включений. Лак глянцевый, густой, красно-коричневого цвета (НФ ИА: № БД-89/78) (рис. 22, 9). Фрагмент, скорее всего, относится к изделиям западных провинциально-римских мастерских и может быть датирован серединой II — первой четвертью III вв. н. э. (Клёнина 2006, с. 97, тип 6).

66. Фрагмент стенки открытого рельефного сосуда с растительным орнаментом. Глина красно-коричневая, плотная, без видимых включений. Лак глянцевый, густой, коричневого цвета (НФ ИА: № БД-79-Сп. 114/8) (рис. 22, 10). Фрагмент также, видимо, от краснолаковой посуды западно-римского производства.

67—68. Фрагменты стенок открытых рельефных сосудов с пояском из ов. Глина красно-коричневая, плотная, без видимых включений. Лак глянцевый, густой, красно-коричневого цвета (НФ ИА: № БД-58/389; БД-79-Сп. 59/9) (рис. 22, 11, 12). Фрагмент рельефной чаши с аналогичной орнаментальной деталью известен в Тире и относится к западно-римским краснолаковым изделиям (Клейман, Сон 1983, с. 56, рис. 8, 9), довольно редко встречающимся в Северном Причерноморье (Журавлев 2006, с. 168—213). Все че-

тыре вышеописанных фрагмента (65—68) имеют визуально одинаковую глину и лак, характерные орнаментальные элементы, изготовлены по одной технологии (отгиснуты в форме) и, вероятнее всего, также принадлежат рельефным чашам, производившимся во II—III вв. н. э. в западных римских провинциях и часто встречающимся на территории Дунайских провинций.

69. Фрагмент стенки рельефной чаши, орнаментированной растительным и зооморфным сюжетом. Глина плотная, розовато-красноватая с редкими мелкими белыми включениями. Лак красновато-сургучного цвета, глянцевый, густой (БДКМ: № А-1257) (рис. 22, 13). Аналогичные и близкие изображения известны на рельефных чашах I в. н. э. из Галлии и Германии (Neukemes 1964, Taf. 1, 14—16).

70. Фрагмент придонной части закрытого приземистого тулова сосуда, возможно, типа лагиноса, с низким плоским поддоном. Тулово отгиснуто в форме и украшено рельефным растительным орнаментом. Глина светло-коричневая с белыми включениями. Лак матовый, жидкий, коричнево-красного цвета, покрывает сосуд только снаружи (НФ ИА: № БД-79-Сп. 70/14) (рис. 22, 14).

В коллекции краснолаковой керамики Тиры представлена продукция различных производственных центров. Одну из наибольших групп составляет Восточная сигиллата В, среди которой Eastern sigillata В (середина I — середина II вв. н. э.), Eastern sigillata С (конец I — середина III вв. н. э.), Late Roman С (IV в. н. э.). Значительное место в коллекции занимает Понтийская сигиллата (рубеж н. э. — IV в. н. э.). Особо следует отметить достаточно большую группу Мезийской сигиллаты, которая поступает в Тире из Нижней Мезии со II по IV вв. н. э. и отличается своеобразием форм и орнаментации.

Несомненный интерес в тирской коллекции представляет Западная сигиллата (Галлия, территория Центральной Европы), находки которой вообще отсутствуют или единичны во многих античных центрах Северного Причерноморья (исходя из опубликованных материалов). Тира в первые века н. э., являясь одним из опорных пунктов римского влияния в Северо-Западном Причерноморье, ярким показателем которого было военное присутствие римлян в городе, находилась под контролем легата провинции Мезия. Политическая и экономическая жизнь Тиры регламентировалась администрацией этой провинции. Именно в Нижней Мезии найдено значительное количество Западной сигиллаты (Журавлев 2006, с. 190), которая, учитывая и территориальную близость, вероятнее всего, затем поступала в Тире. Часть краснолаковой посуды западных провинциально-римских керамических центров могла попадать в город с солдатами и моряками римской вексиляции Тиры.

К сожалению, для части краснолаковых сосудов (вернее сказать, фрагментов) мы не смогли найти аналогии и соотнести их с определенными производственными центрами. Но, тем не менее, посчитали нужным ввести их в научный оборот. Уверенно выделить в коллекции местную краснолаковую керамику без археометрических методов исследования достаточно сложно, поскольку, как правило, она имитировала широко распростра-

ненные импортные образцы и не имела своих характерных особенностей и деталей. Более низкое качество керамической продукции не может служить четким показателем местного производства. Поэтому говорить о производстве краснолаковой керамики в Тире можно лишь гипотетически. Хотя здесь открыты остатки гончарных комплексов первых веков н. э. с обжигательными печами и горнами, однако их нельзя связать с производством краснолаковой посуды, ввиду отсутствия выразительных подтверждающих материалов.

Со второй половины III в. н. э., в это же время из города выводится римский военный контингент, приток краснолаковой керамики заметно сокращается и полностью прекращается к концу IV в. н. э. вместе с гибелью Тире.

- Алексеева Е.М. Античный город Горгиппия. — М., 1997.
- Анохин В.А. Кувшин с рельефными изображениями Асклепия и Гигиены // КСИА АН УССР. — 1959. — № 8. — С. 166—168.
- Арсеньева Т.М. Могильник у д. Ново-Отрадное // Поселения и могильники Керченского полуострова начала н. э. — МИА. — 1970. — № 155 — С. 82—149.
- Арсеньева Т.М. Комплекс краснолаковых сосудов II в. н. э. из Танаиса // История и культура античного мира. — М., 1977. — С. 13—16.
- Арсеньева Т.М. Две группы краснолаковых сосудов из Танаиса // КСИА. — 1985. — № 182. — С. 77—84.
- Белов Г.Д. Раскопки в северной части Херсонеса в 1931—1933 гг. // МИА. — 1941. — № 4. — С. 202—267.
- Богданова Н.О. Могильник первых веков нашей эры у с. Заветное // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — Тр. ГИМ. — 1989. — Вып. 70. — С. 17—70.
- Богданова Н.А., Гущина И.И., Лобода И.И. Могильник Скалистое III в. в Юго-Западном Крыму (I—III вв.) // СА. — 1976. — № 4. — С. 121—152.
- Борисова В.В. Раскопки в цитадели в 1958—1959 гг. // Сообщения Херсонесского музея. — Симферополь, 1963. — III. — С. 45—54.
- Брайчевська А.Т. Деякі археологічні дані про торгівлю древніх слов'ян з кримськими містами // Археологія. — 1957. — Вып. X. — С. 11—121.
- Брумяк И.В., Дзиговский А.Н., Секерская Н.М. Нижний римской эпохи. — Одесса, 2008.
- Бураков А.В. Козырьское городище рубежа и первых столетий нашей эры. — К., 1976.
- Ваулина М.П. К истории торговых отношений Северного Причерноморья с Книдом // СА. — 1959. — № 1. — С. 72—83.
- Внуков С.Ю., Штепа О.И. Краснолаковая пелика с городища Кара-Тобе (Опыт комплексного исследования) // Проблемы истории, филологии и культуры. — Москва; Магнитогорск; Новосибирск, 2010. — С. 324—360.
- Висотська Т.М. Питання етнічного складу населення південно-західного Криму початку н. е. // Археологія. — 1970. — Вып. XXIII. — С. 91—107.
- Высотская Т.Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — К., 1972.
- Высотская Т.Н. Скифские городища. — Симферополь, 1975.
- Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище и некрополь. — К., 1994.
- Высотская Т.Н. Склепы могильника Совхоз № 10 (Севастопольский): проблемы этноса и хронологии // МАИЭТ. — Симферополь, 1998. — Вып. VI. — С. 256—273.
- Высотская Т.Н., Махнева О.А. Новые позднескифские могильники в Центральном Крыму // Население и культура Крыма в первые века н. э. — К., 1983. — С. 66—80.

- Вязьмитина М.И. Золота Балка: Поселения сарматского часу на Нижньому Дніпрі. — К., 1962.
- Вязьмитина М.И. Золотобалковский могильник. — К., 1972.
- Гайдукевич В.Ф. Некрополи некоторых боспорских городов (по материалам раскопок 1930-х годов) // МИА. — 1959. — № 69. — С. 154—238.
- Гайдукевич В.Ф. Керамический комплекс II в. н. э. из Мирмекия // КСИА. — 1963. — № 95. — С. 25—32.
- Голофаст Л.А. Стекло ранневизантийского Херсонеса // МАИЭТ. — 2001. — Вып. VIII. — С. 97—260.
- Гущина И.И. Население сарматского времени в долине реки Бельбек в Крыму (по материалам могильников) // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974. — С. 32—64.
- Гущина И.И., Журавлев Д.В., Фирсов К.Б. Позднескифские коллекции в собрании Государственного Исторического музея // Поздние скифы Крыма. — Тр. ГИМ. — 2001. — Вып. 118. — С. 230—238.
- Дашевская О.Д. Поздние скифы (III в. до н. э. — III в. н. э.) // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — Археология СССР. — М., 1989. — С. 125—145.
- Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму // САИ. — 1991. — Вып. Д1—7.
- Домжальский К. Из истории исследования краснолаковой керамики восточного производства // Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье. — М., 1998. — С. 17—30.
- Дьячков С.В., Журавлев Д.В. Книдский ойнофор из Херсонеса // РА. — 2001. — № 1. — С. 110—114.
- Ермолин А.Л., Гецко П.П., Куликов В.А. Краснолаковая керамика и нумизматический материал из мастерской короппаста Пантикапея (к вопросу о датировке) // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок: М-лы науч. конф. — СПб., 2007. — Ч. 1. — С. 106—112.
- Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика Северного Причерноморья римского времени: основные итоги и перспективы изучения // Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье. — М., 1998. — С. 31—51.
- Журавлев Д.В. О датировке Eastern sigillata B из Юго-Западного Крыма // Археологія. — 2001. — № 3. — С. 99—118.
- Журавлев Д.В. Краснолаковые понтийские тарелки с вертикальным бортиком из могильника Бельбек IV // ХС. — 2005. — Вып. XIV. — С. 141—168.
- Журавлев Д.В. Новые комплексы римского времени из Пантикапея // БИ. — 2005а. — Вып. VIII. — С. 284—307.
- Журавлев Д.В. Западная сигиллата в Северном Причерноморье // ДБ. — 2006. — Т. 10. — С. 168—214.
- Журавлев Д.В. Понтийская сигиллата из могильников Бельбек III и Бельбек IV в Юго-Западном Крыму // БИ. — 2007. — Вып. XVI. — С. 366—448.
- Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика Юго-Западного Крыма I—III вв. н. э. (По материалам позднескифских некрополей Бельбекской долины) // МАИЭТ. — Supplementum. — 2010. — Вып. 9.
- Зайцев Ю.П. Керамика с лаковым покрытием из слоя пожара 1 Южного дворца Неаполя Скифского // Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье. — Тр. ГИМ. — 1998. — Вып. 102. — С. 52—60.
- Зайцева К.И. Комплекс вещей из Заветинского могильника // Поздние скифы Крыма. — Тр. ГИМ. — 2001. — Вып. 118. — С. 8, 9.
- Золотарев М.И., Коробков Д.Ю., Ушаков С.В. О принципах изучения античных водосборных цистерн (по материалам раскопок в ХCVI квартале Херсонеса). — Севастополь, 1997.
- Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — К., 1982.

- Зубар В.М., Савеля О.Я. Новый сарматский могильник другой половины I — початку II ст. н. э. в Південно-Західному Криму // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 74—83.
- Зубарь В.М., Сорочан С.Б. Новый погребальный комплекс II—IV вв. н. э. и экономическое развитие Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века н. э. — К., 1986. — С. 101—129.
- Кабакчиева Г. Типология и хронология на глинените червонолакови паници от Тракия (I—IV вв. н. э.) // Археология. — София, 1983. — XXV. — 4. — С. 1—12.
- Кадеев В.И. Очерки истории экономики Херсонеса I—IV вв. н. э. — Харьков, 1970.
- Кадеев В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I—III вв. н. э.). — Харьков, 1996.
- Кадеев В.И., Сорочан С.Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э. — V в. н. э. (на материалах Херсонеса). — Харьков, 1989.
- Каменецкий И.С. Городища донских меот. Вопросы датировки. — М., 1993.
- Клейман И.Б., Сон Н.А. Западнопонтские и провинциальнономиские культурно-экономические связи Тиры // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — К., 1983. — С. 47—59.
- Клѣнина Е.Ю. Керамические сосуды II—III в. н. э. из усадьбы «Близнецы» (Хора Херсонеса Таврического). — Познань, 2004.
- Клѣнина Е.Ю. Столовая и кухонная керамика III—VI веков из Нов (Северная Болгария). In A. B. Biernacki (ed.) // NOVAE. — Studies and Materials. — Познань; Севастополь, 2006. — II.
- Книпович Т.Н. Краснолаковая керамика из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг. // МИА. — 1952. — № 25. — С. 289—326.
- Корпусова В. Н. Некрополь Золотое. К этнокультурной истории европейского Боспора. — К., 1983.
- Косцюшко-Валюжинич К.К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1900 г. // ИАК. — 1902. — Вып. 2. — С. 19—39.
- Косяненко В.М. Краснолаковая керамика из некрополя Кобякова городища (по материалам раскопок 1956—1962 гг.) // СА. — 1980. — № 3. — С. 214—223.
- Кравченко Н.М., Корпусова В.М. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри // Археологія. — 1975. — № 18. — С. 20—42.
- Кривина В.В. Оливия. Материальная культура I—IV вв. н. э. — К., 1993.
- Кругликова И.Т. Боспор в позднеантичное время (очерки экономической истории). — М. 1966.
- Ксенофонтowa И.В. Керамика первых веков н. э. из раскопок поселения на о-ве Березань // Тр. ГЭ. — 1984. — Т. XXIV. — С. 138—146.
- Кубланов М.М. Раскопки некрополя Илурата в 1969 г. // КСИА. — 1972. — № 130. — С. 83—88.
- Кюнельт Э. Краснолаковая керамика эгейского происхождения из некрополя у с.Заветное // Древняя Таврика. — Симферополь, 2007. — С. 139—148.
- Ланцов С.Б. Античное святилище на западном берегу Крыма. — К., 2003.
- Махнева О.А. Склеп с египетскими изделиями на восточном участке некрополя Неаполя Скифского // ЗОАО. — 1967. — Т. III (35). — С. 191—196.
- Нессель В.А. Столовая керамика // Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера Долихена. — Варшава, 2000. — С. 146—177.
- Орлов К.К., Скорый С.А. Комплекс с бронзовым посудом римского часу с похоронения в Центральном Крыму // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 63—73.
- Петерс Б.Г. Краснолаковая керамика из раскопок Михайловского поселения // КСИА. — 1976. — № 145. — С. 88—91.
- Пуздровский А.Е. Новый участок восточного некрополя Неаполя Скифского // РА. — 1992. — № 2. — С. 181—199.
- Пуздровский А.Е. Граффити на краснолаковой посуде из раскопок Усть-Альминского некрополя в 1993—1995 гг. // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — Вып. 1. — С. 167—180.
- Пуздровский А.Е. Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники. — Симферополь, 2007.
- Пуздровский А.Е., Медведев Г.В. Погребения I—II вв. н. э. из Усть-Альминского некрополя // ХС. — 2005. — Вып. XIV. — С. 271—282.
- Раевский Д.С. Комплекс краснолаковой керамики из Неаполя // Ежегодник ГИМ. — М., 1970. — С. 91—105.
- Сазанов А.В. Краснолаковая керамика Северного Причерноморья ранневизантийского времени // МАИЭТ. — 1994. — Вып. IV. — С. 406—433.
- Силантьева Л.Ф. Краснолаковая керамика из раскопок Илурата // МИА. — 1958. — № 85. — С. 283—311.
- Сон Н.А. Тира римского времени. — К., 1993.
- Стржеleckий С.Ф., Высотская Т.Н., Рыжова Л.А., Жесткова Г.И. Население округи Херсонеса в первой половине I тысячелетия новой эры (по материалам некрополя «Совхоз № 10») // Stratum plus (2003—2004). — 2005. — № 4. — С. 27—277.
- Сон Н.А., Шапцев М.С. Керамические фигурные сосуды из раскопок Тиры // Боспорские чтения. — 2011. — Вып. XII. — С. 361—364.
- Сорокина Н.П. Тузлинский некрополь. — М., 1957.
- Толстиков В.П., Журавлев Д.В., Ломтадзе Г.А. Цистерна римского времени на Западном плато Первого кресла горы Митридат // ДБ. — 2005. — Т. 8. — С. 340—376.
- Труфанов А.А. Типология краснолаковых тарелок с вертикальным бортиком (по материалам могильников Юго-Западного и Центрального Крыма) // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — Вып. 1. — С. 181—193.
- Уженицев В.Б., Труфанов А.А. Краснолаковая керамика из Калос Лимена // ХС. — 2004. — Вып. XIII. — С. 265—284.
- Ушаков С.В. Херсонесская сикиллята (к постановке проблемы) // ХС. — 2004. — Вып. XIII. — С. 285—296.
- Ушаков С.В., Макеев И.И., Струкова Е.В. Цистерны и колодцы античного и византийского города: конструкция, комплексы находок и хронология (на примере ХСХVII квартала северо-восточного района Херсонеса) // Судейский сборник. — 2010. — Вып. IV. — С. 486—511.
- Фурманська А.І. Розкопки Тіри в 1958 р. // АП УРСР. — 1962. — Т. XI. — С. 122—137.
- Фармаковский Б.В. Отчет о раскопках, произведенных в Ольвии и на Березани // ОАК за 1896 г. — 1898. — С. 199—212.
- Храпунов И.Н. Могильник Дружное (III—IV вв. нашей эры). — Lublin, 2002.
- Храпунов И.Н., Власов В.П., Смокотина А.В., Шапцев М.С. Поселение в Барабановской балке (по результатом раскопок 2007 и 2008 гг.). — Симферополь, 2009.
- Џејетџанин Т. Глеђосана керамика горње Мезије. — Београд, 2001.
- Шелов Д.Б. Раскопки северо-восточного участка Танаиса // Древности Нижнего Дона. — МИА. — 1965. — № 127. — С. 56—129.
- Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. — М., 1972.
- Шульц П.Н. Тавро-Скифская экспедиция // КСИИМК. — 1949. — Вып. XXVII. — С. 65, 66.
- Baumann V.H. La villa rustica de Niculitei // Dacia. — 1979. — Т. XXIII. — P. 131—146.
- Baumann V.H. Ferma romana din Dobrogea. — Tulcea, 1983.
- Bergamini M. La ceramica romana // Quaderni degli «Studi romagnoli». — Faenza, 1973 — 8.
- Beyll D. Terra Sigillata aus der Marienkirche in Ephesos. Erste Zwischenbilanz // Österreichisches Archäologisches Institut, Berichte und Materialien. — Wien, 1993. — Heft 5.

Bojović D. Rimska keramika Singidunuma. — Beograd, 1977.

Böttger B. Die Gefäskeramik aus dem Kastell Iatrus // Iatrus — Krivina. — Berlin, 1982. — Bd. 2. — S. 33—148.

Bruckner O. Rimska keramika u Jugoslavenskom delu provincije Dolnje Panonije. — Beograd, 1981.

Bucovăla M. Necropole elenistice la Tomis. — Constanta: Museul regional de arheologie de Dobrogea. — 1967.

Cox D.H. The Greek and Roman Pottery // Rostovtzeff M. I. et al. (eds.). The Excavations at Dura Europos, Final Report. — New Haven, 1949. — Vol. IV. — Part 1:2.

Domżański K. Terra sigillata from Nymphaion. Survey 1994 // Arheologia. Rocznik Instytutu arheologii i etnologii Polskiej Akademii Nauk. — Warszawa, 1997. — XLVII. 1996. — P. 95—109.

Domżański K. Notes on Late Roman Red Slip Wares in the Bosporan Kingdom // RCRF Acta. — Abingdon, 2000. — Vol. 36. — P. 161—168.

Eggers H.I. Der römische Import im freien Germanien. — Hamburg, 1951. — Bd. 1.

Hayes J.W. Late Roman Pottery. — London, 1972. — 477 p.

Hayes J.W. Roman Pottery from the South Stoa at Corinth // Hesperia. — 1973. — Vol. XLII. — № 4. — P. 416—470.

Hayes J.W. The Villa Dionysos Excavations, Knossos: The Pottery // The Annual of the British School at Athens. — 1983. — 78. — P. 97—169.

Hayes J.W. Sigillate Orientali // Ceramica fine Romana nel Bacino Mediterraneo (tardo ellenismo e primo imperio). Atti delle forme ceramiche II. — Enciclopedia dell'arte antica. Classica e orientale. — Roma, 1985. — P. 1—96.

Heukemes B. Römische Keramik aus Heidelberg // Römisch-germanische Kommission des Deutschen archäologischen Instituts zu Frankfurt a.M. — 1964. — Heft 8.

Kenrick P.M. The Fine Pottery, Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice). — Tripoli, 1985. — Vol. III — Part 1.

Knipowitsch T. Untersuchungen zur Keramik römischer Zeit aus den Griechenstädten an der Nordküsten des Schwarzen Meeres; I. Die Keramik römischer Zeit aus Olbia in der Sammlung der Eremitage // Materialien zur römisch-germanischen Keramik. — F. a. M., 1929. — IV.

Loeschke S. Sigillata-Töpfereien in Tschandarli // Mitteilungen DAI. — Athenische Abteilung. — 1912. — XXXVII. — S. 344—407.

Majewski K. Importy rzymskie w Polsce. — Warszawa, 1960.

Meyer-Schlichtmann C. Die Pergamenische Sigillata aus der Stadtgrabung von Pergamon. Mitte 2. Jh. v. Chr. — Mitte 2. Jh. n. Chr. // Pergamenische Forschungen. — Berlin; New York, 1988. — Bd. 6.

Opait A. Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th—6th centuries AD). — Oxford, 2004.

Popilian G. Ceramika romană din Oltenia. — Craiova, 1976.

Robinson H.S. Pottery of the roman period // The Athenian Agora. — Princeton; New Jersey, 1959. — Vol. V. — 149 p.

Sanie S. Importuri elenistice și romane în câteva cetăți și așezări dacice din Moldova // SCIV. — 1973. — T. 24. — № 3. — P. 407—434.

Sanie S. Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei secolele I î. e. n. — III e. n. — Iași, 1981.

Schäfer J. Terra sigillata aus Pergamon // AA. — 1962. — Berlin, 1963. — H. 4. — S. 777—802.

Schäfer J. Hellenistische Keramik aus Pergamon // Pergamenische Forschungen. — Berlin, 1968. — Band 2.

Schulz W. LEUNA: Ein germanischer Bestattungsort der spätrömischen Kaiserzeit. — Berlin, 1953. — Band I.

Suceveanu A. Les Thermes romains. — Bucarest, 1982.

Sultov B. Antike Zentren der Töpferei in Untermösien. — Sofia, 1976.

Sultov B. Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (IInd—IVth century) // Terra antiqua Balkanica. — Sofia, 1985. — 1.

Zhuravlev D. Terra sigillata and Red Slip Pottery in the Northern Pontic region (a short bibliographical survey) // Ancient civilizations from Scythia to Siberia. — 2002. — Vol. 8. — No 3—4. — P. 237—309.

Н. О. Сон, М. С. Шапцев

ЧЕРВОНОЛАКОВА КЕРАМІКА З ТІРИ

Статтю присвячено введенню до наукового обігу колекції червонолакової кераміки з матеріалів міських шарів Тіри, досліджених Л.Д. Дмитровим, А.І. Фурманською, І.Б. Клейманом, С.Д. Крижицьким, Н.О. Сон. Робота є першим зведенням червонолакової кераміки з цього античного міста Північно-Західного Причорномор'я.

Червонолаковий посуд поділено на дев'ять основних форм, що не є типами, це — миски (1—4), тарілки (15—21), блюда (22—23), чаші (24—29), кубки (30—46), лагіноси (47), глєки (48—50), горщики (51—55), фігурний посуд. Описано також фрагменти посудин, конкретну форму яких важко визначити (57—70). У колекції представлено продукцію різних виробничих центрів: Східна сигиллата, серед якої Eastern sigillata B, Eastern sigillata C, Late Roman C; Понтійська сигиллата, Мезійська сигиллата, Західна сигиллата. Стверджувати про місцеве виробництво червонолакового посуду в Тірі можна лише гіпотетично: хоча на території міста відкрито гончарні комплекси перших століть н. е., однак, наявні матеріали не дозволяють пов'язувати їх з виробництвом місцевої сигиллати.

З другої половини III ст. н. е. приток червонолакової кераміки помітно скорочується, повністю зникаючи у IV ст. разом з загибеллю Тіри.

N. O. Son, M. S. Shaptshev

RED GLAZED CERAMICS FROM TYRAS

The article is devoted to the introduction into the scientific circulation of red glazed ceramics from the excavations of Tyras city layers studied by L.D. Dmytrov, A.I. Furmanska, I.B. Kleiman, S.D. Kryzhytskyi, and N.O. Son. Red glazed vessels are divided into nine main forms which are not types, they are: bowls (1—14), plates (15—21), dishes (22—23), cups (24—29), goblets (30—46), lagynoi (47), jugs (48—50), pots (51—55), plastic vessels (56). Fragments of vessels which concrete form is difficult to determine are also described (57—70). The article is the first published collection of red glazed ceramics from this ancient city in the north-west coast of the Black Sea. Products of various manufacture centres are presented in the collection: Eastern sigillata, among which Eastern sigillata B, Eastern sigillata C, and the Late Roman C; Pontic sigillata; Moesian sigillata; and Western sigillata. Red glazed pottery production in Tyras can be discussed hypothetically. However, the first centuries potter's assemblages were discovered in the city, though they can not be related with the local sigillata production based on the materials available. Red glazed ceramics import significantly reduced since the second half of the 3rd c. BC and ceased in the 4th c. along with the fall of Tyras.

Л. О. Циндровська, К. В. Корнієнко

ХОДОСІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ ЗАРУБИНЕЦЬКОГО ЧАСУ

Стаття присвячена публікації та інтерпретації матеріалів зарубинецької культури, знайдених на городищі в с. Ходосівка на Київщині.

Ключові слова: зарубинецька культура, Ходосівка.

Ходосівське зарубинецьке городище входить до ряду більш відомих і ширше досліджених подібних пам'яток цього часу, розташованих на правобережжі Середнього Подніпров'я (Пилипенкова Гора, Бабина Гора, Монастирок, Зарубинці та ін.). Даний об'єкт привертає увагу і тим, що досі є найпівнічнішим городищем на вказаній території. Попри те, що пам'ятка неодноразово обстежувалася і шурфовалася спеціалістами починаючи з 50-х років минулого сторіччя (Махно 1959, с. 96; Максимов 1972, с. 38), відносно планомірні розкопки на ній були проведені лише у 1976 р. експедицією Інституту археології АН УРСР, якою керував Є.В. Максимов. Як під час попередніх шурфовок, так і під час розкопок, тут, окрім скіфського, було виявлено досить потужний і насичений зарубинецький шар. На жаль, за час роботи експедиції вдалося дослідити зовсім незначну площу пам'ятки (Максимов 1976).

Матеріали з розкопок Ходосівського городища зберігаються у Наукових фондах ІА НАНУ (колекція № 909), окремі предмети експонуються в Археологічному музеї ІА НАНУ.

При підготовці даної публікації, під час опрацювання археологічних матеріалів та польової документації, авторам довелося зіткнутися з рядом невизначеностей та невідповідностей. Зокрема, це стосується відсутності конкретних прив'язок знахідок до плану, вказівок глибини їх місцезнаходження (першочергово — індивідуальних знахідок). Спостерігається деяка невідповідність між текстом звіту та польовими кресленнями: відсутні зображення та конкретна прив'язка розкопів до пошукових траншей на загальному плані, не завжди співпадають розміри, існують деякі невідповідності в кресленнях житла тощо. Крім того, не весь матеріал

було передано до фондів Інституту археології НАН України. Усе це значно ускладнило опрацювання, інтерпретацію та введення до наукового обігу матеріалів з цієї неординарної пам'ятки.

Городище знаходиться на південній околиці с. Ходосівка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. Пам'ятка розташована на високому плато (близько 80 м над рівнем заплави) правого корінного берега Дніпра. У плані останець має видовжену вздовж лінії північ — південь форму завширшки 50—80 м, завдовжки понад 100 м. З трьох боків пагорб обмежений крутими трасованими схилами, а в північно-західній частині має пологий виступ-площадку, де, вірогідно, в давнину було розміщено в'їзд. Сама площадка рівна з незначним нахилом до півдня, обмежена по краях ледь помітними залишками валу. На більш пологому південному схилі простежено рештки другого валу (рис. 1, 2).

Попередні шурфовки виявили найбільше скупчення матеріалу на південній ділянці пам'ятки, яке і було обрано найперспективнішою для розкопок. Дослідження проводилися за методикою прокладання пошукових траншей з метою визначення потужності культурного шару та виявлення окремих об'єктів. Шість таких траншей, орієнтованих по лінії схід — захід, шириною 0,5 м, довжиною від 16 до 44 м були закладені саме на південному краю площадки (рис. 3). У крайніх з півдня траншеях культурний шар сягав товщини близько 1 м, у той час, як у центральній та західній частинах городища його майже не виявлено. На основі темних плям заповнення об'єктів, що були простежені у вказаних траншеях, закладено розкоп, де виявлено рештки житла (рис. 4).

Житло прямокутної в плані форми, стіни орієнтовано по сторонах світу. Розміри житла становили 6,8 × 4 м, підлога заглиблена у материк на 0,5 м. Впритул до східної (коротшої) стіни знаходилися рештки глиняного вогнища круглої форми діаметром близько 0,9 м. Подібне розташування вогнища не характерне для зару-

Рис. 1. Ходосівське городище. Вид з півдня на північну частину

Рис. 2. Ходосівське городище. Вид з півдня на північну частину

бинецьких жител Середнього Подніпров'я, але відоме на поселенні Оболонь в Києві (Башкатов 2004, с. 39—48). Уздовж західної стіни житла зафіксоване підвищення материкового ґрунту, яке утворювало своєрідну площадку висотою 0,3 м, завширшки від 1,1 до 1,6 м. Функціональне призначення такої площадки неясне. Можливо, вона слугувала лежанкою або ж своєрідною полицею для розміщення посуду та припасів. Конструкція стін житла також не визначена; вхід, вірогідно, був із південного боку.

Заповнення житла не вирізняється особливою насиченістю матеріалом. Тут знайдено дрібні уламки посуду (близько двох десятків лощених та понад чотири десятки кухонних), серед яких можна виділити фрагмент диска-сковорідки. Із житла також походять глиняне пряслице, уламок глиняного грузила, фрагмент вінець гончарної сіро-глиняної посудинки.

Більш насиченим знахідками та різноманітністю матеріалів виявився культурний шар розкопу та траншей. Загалом, матеріал концентрувався в центральній, східній та південній частинах на глибині 0,3—0,7 м. Так, неподалік від житла, на північ від нього, були знайдені великий залізний риболовний гачок та знаряддя праці типу ложкаря. На південь від житла культурний шар виявився багатшим на знахідки. З цієї ділянки походять залізний наконечник стріли, уламок залізної шпильки, фрагменти залізних ножів, бронзова фібула середньолатенської схеми, різноманітні скляні та пастові намистини, глиняні пряслиця, уламки античних амфор і столових посудин. Найчисельнішим матеріалом, знайденим під час розкопок, є ліпна кераміка: фрагменти кухонного посуду (горщиків, корчаг), чорнолощених мисок, горщиків, кухлів. У значній кількості знайдені уламки груболіпних конічних посудин — кришок, а також плоских дисків — сковорідок. Усього в колекції Ходосівського городища нараховується понад 800 фрагментів зарубинецької кераміки, серед якої 72 % складають уламки кухонного посуду, а 28 % — столового (лощеного).

Асортимент кухонної кераміки, судячи за фрагментами вінець та виразними уламками стінок і донець, представлений типовими для зарубинецької культури формами. Це корчаги, горщики, конічні кришки та диски-сковорідки. Корчаги і горщики різняться розміром, товщиною стінок,

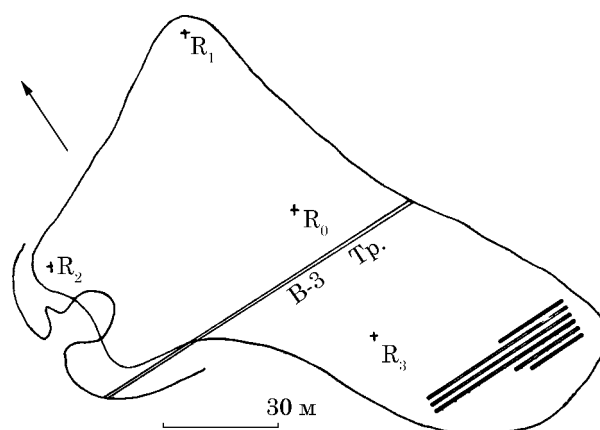

Рис. 3. Схематичний план Ходосівського городища

у деяких випадках — характером обробки поверхні та складом домішок у глиняному тісті. Розміри корчаг в середньому досягають 40—50 см висоти, діаметр вінець — 30—40 см, товщина стінок — близько 1 см. У глині наявні значні домішки шамоту та дресви. Поверхня корчаг в ряді випадків вкрита недбало виконаними розчісами. Краї вінець переважно орнаментовані пальцевими вдавленнями або зачіпами, у окремих випадках — косими насічками. Такі посудини переважно використовувалися для зберігання продуктів (рис. 6, 1, 2). Для кухонних горщиків характерні менші розміри і більш старанно оброблена поверхня, висота не перевищує 25—28 см, діаметр вінець — 15—20 см. Поверхня стінок акуратна і навіть заглажена, домішки в тісті значно дрібніші (рис. 6, 3, 4).

Функціонально з горщиками можуть бути пов'язані посудини-кришки. Вони мають широкий

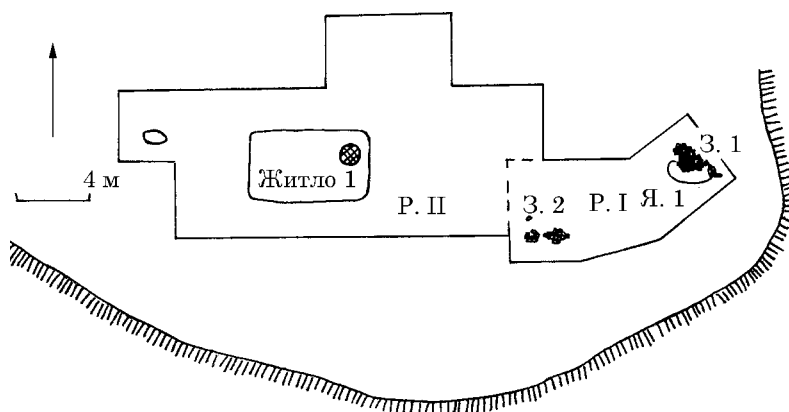

Рис. 4. Ходосівське городище. План розкопу

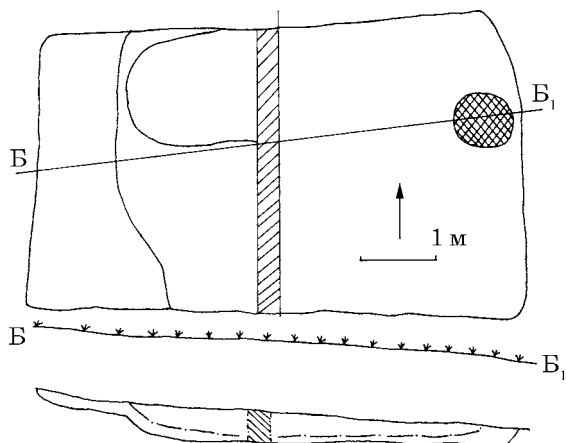

Рис. 5. Ходосівське городище. План і розрізи житла

конічний корпус і досить виразну ручку конічної або циліндричної форми, у більшості випадків порожнисту. Діаметр вінець таких посудин сягає 15—20 см, висота ручок — до 5 см (рис. 7, 1).

До кухонного посуду дослідники відносять і так звані сковорідки. Таких на городищі знайдено 9 фрагментів від 6 екземплярів. Вони мають форму диска діаметром 20—25 см, товщиною 1—1,5 см. Як правило, поверхня сковорідок з одного боку гладенька і залощена, з іншого — прикрашена пальцевими вдавленнями, які складаються в орнамент (рис. 7, 2). Вважається, що такі вироби використовувалися для випікання коржиків-хлібців. Не виключено, що вони могли слугувати і покривками для горщиків.

Столовий (лощений) посуд представлено менш широко: це переважно фрагменти мисок, кухлів і горщиків. Глина, з якого він виготовлений, містить домішки дуже дрібного шамоту або піску, тісто добре відмудлене. Поверхня столових посудин ретельно заглажена як із зовнішнього, так і з внутрішнього боків. Щоправда, якість лощення, так само, як і якість обпалу, не завжди однакова. Показовим є колір посудин — здебільшого чорний, іноді — тем-

но-сірий або брунатний. Плями різних кольорів, що трапляються на поверхні столових посудин свідчать про посередню якість випалу. Традиційно лощений посуд додатково не декорувався.

Миски за формою являють собою широкогорлі посудини з округлим або реберчастим корпусом, прямими вертикальними або трохи відігнутими назовні вінцями та нешироким дном. У окремих випадках зовні під вінцями наявний виступ-ребро. Денця мисок плоскі, лише у кількох випадках оформлені у вигляді кільцевого піддону. Діаметр вінець мисок (реконструкція по фрагментах) становить приблизно 18—22 см, діаметр донець — 8—12 см (рис. 6, 5—7). Чорнолощені горщики за формою та параметрами майже не відрізняються від кухонних. В окремих випадках спостерігаються більш акуратно сформовані вінця, які можуть відділятися від плечиків прокресленою лінією. Знахідки фрагментів горщиків на городищі нечисленні. Кухлі різняться від горщиків розмірами та наявністю ручки. Висота таких посудин не перевищує 15 см. Ручки, як правило, з'єднують край або середину вінець з плечем посудини. За формою ручки круглі або овальні в перетині та круглі (петельчасті) або гострокутні (колінчасті) в профілі.

Окрім посуду, керамічні вироби представлені також знаряддями праці — пряслицями та уламком грузила. На городищі виявлено три екземпляри плоских пряслиць: два біконічні (мають чітко виражене ребро), третє — дисковидне з заокругленим бочком. Діаметр пряслиць 3—3,5 см, товщина 1—1,2 см, діаметр отворів 0,8—1,2 см. Вироби такої форми трапляються на зарубинецьких пам'ятках перехідного та пізнього періодів (рис. 8, 1).

Місцеву зарубинецьку кераміку з Ходосівки доповнюють знахідки фрагментів імпортованих античних посудин, яких нараховується близько двох десятків. Поряд із достатньо традиційними для зарубинецьких пам'яток фрагментами амфор, тобто тарного посуду, у культурному шарі виявлена представницька серія уламків гончарних сіроглиняних, червоноглиняних та червонолакових столових посудин. На жаль, ці фрагменти переважно дрібні та маловиразні, але у ряді випадків, враховуючи форму вінець, дна та товщину стінок (приблизно 2—3 мм), можна припустити, що йдеться про чашки, тарілки і, можливо, глеки. Амфорні фрагменти представлені світлоглиняними та червоноглиняними екземплярами, серед яких можна виділити стінки та уламок двоствольної ручки (рис. 8, 3). Узагальююча дата цих виробів — I ст. до н. е. — I ст. н. е.

На Ходосівському городищі знайдено досить цікавий набір знарядь праці з чорного металу. Слід зазначити, що майже всі вони (14 предметів) були піддані металографічному аналізу (Гопак 1984, с. 88—92). Результати цих досліджень показали відносно невисокий рівень ковальського ремесла на городищі, який, тим не менше, був близьким до інших північних пам'яток середньодніпровського регіону, таких як Лютіж та Оболюнь.

Найбільшу групу складають ножі (6 екз.), що відносяться до типу «з прямою спинкою». Лежа ножів збереглися не повністю, довжина коливається від 5 до 10 см, максимальна ширина — 1,4 см, товщина біля спинки — 0,2—0,3 см. Ножі мають невеликий (завдовжки

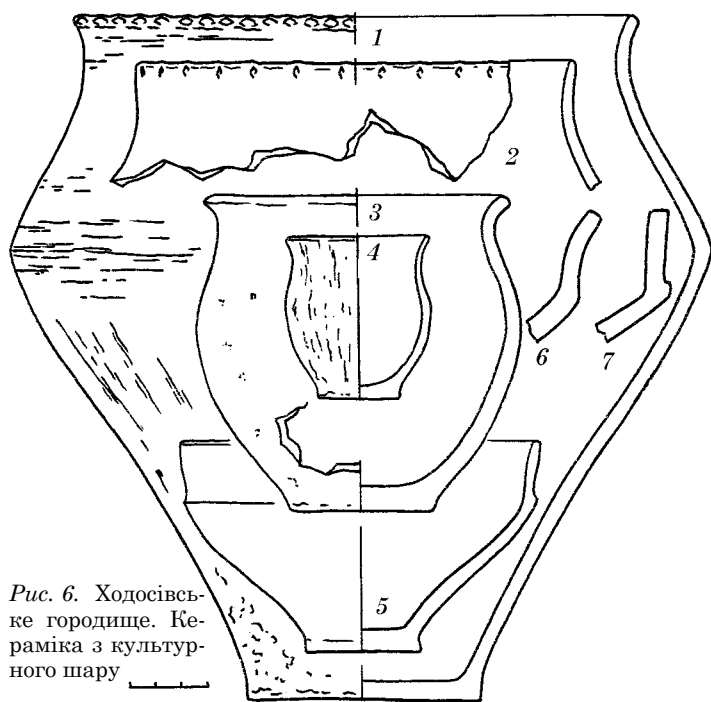

Рис. 6. Ходосівське городище. Кераміка з культурного шару

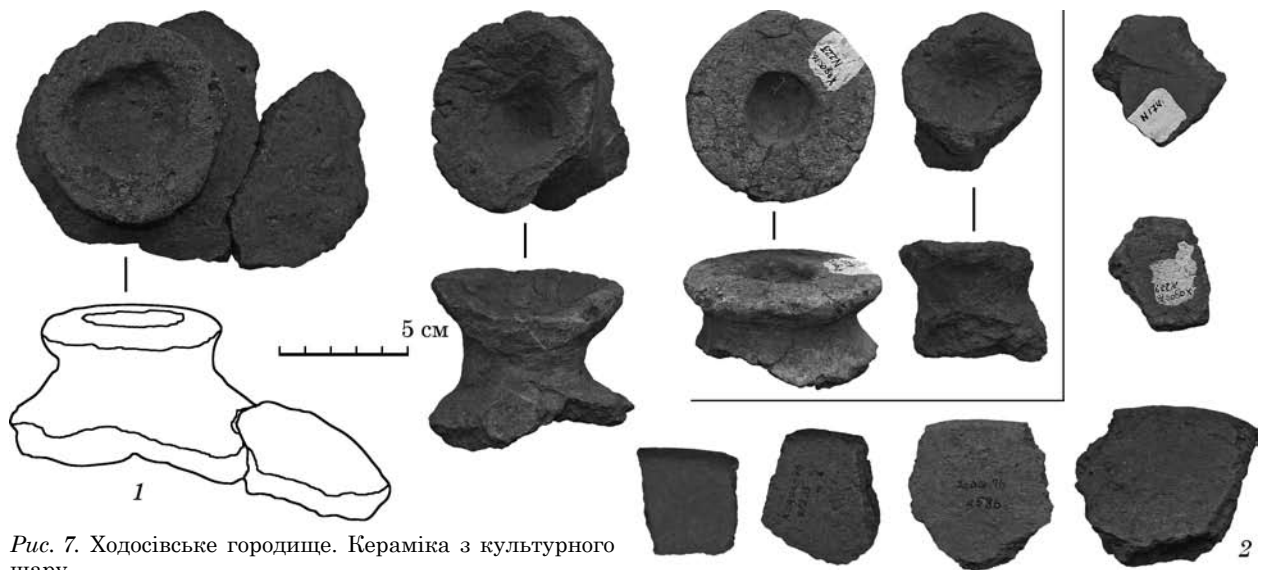

Рис. 7. Ходосівське городище. Кераміка з культурного шару

Рис. 8. Ходосівське городище. Індивідуальні знахідки

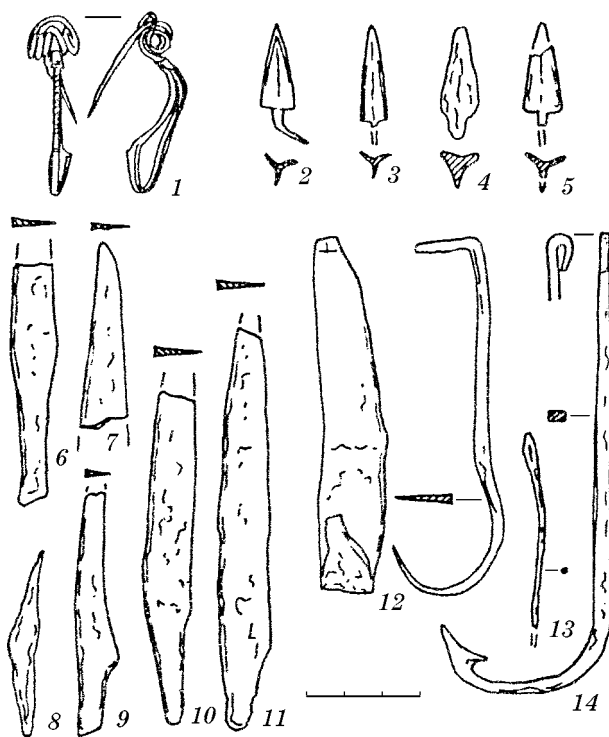

Рис. 9. Ходосівське городище. Вироби з металу

2—4 см) черешок конічної форми, відокремлений від леза плавним переходом (рис. 9, 6—11). Металографічний аналіз показав, що 5 екземплярів були

Рис. 10. Ходосівське городище. Рештки спаленого частотолу

виготовлені з погано прокованого кричного заліза з великою кількістю домішок шлаку в металі, один виявився суцільно стальним.

Унікальною знахідкою є залізний ложка — інструмент для обробки дерева, зокрема для виготовлення дерев'яних ложок. Він досить масивний (27 г), з прямим держаком у вигляді пластини та вигнутим дугою лезом. З іншого кінця держак — перпендикулярний шип для кріплення ручки. Довжина інструменту понад 10 см, ширина держака — близько 2 см, ширина робочої зони — близько 3 см (рис. 9, 12). Виготовлено лезо ложка методом ковальського зварювання із сталевий та залізної поздовжніх смуг.

Ще одним виробом зарубинецьких майстрів, що не часто трапляється на пам'ятках, є швацька голка. Знайдений екземпляр, довжиною 5,3 см, квадратний в перетині, з розплющеним вушком у верхній частині (рис. 9, 13). Виготовлено голку з кричного заліза.

На городищі також знайдено рибальський гачок досить великого розміру (вага 14 г), виготовлений із квадратного в перетині дроту з погано прокованого кричного заліза з великою кількістю домішок шлаку. Довжина гачка — 13 см, на кінці має петлю для прив'язування (рис. 9, 14).

З чотирьох наконечників стріл сарматського типу з невеликим трилопатеvim жалом та довгим, круглим в перетині, черешком два — суцільно залізні, один — із середньо-вуглецевої сталі. Вага кожного з них близько 2 г, довжина — 2,5—3 см (рис. 9, 2—5).

Важливими знахідками є фібули, які, завдяки детально розробленій типології та хронології, часто стають основним датуючим матеріалом. На Ходосівському городищі знайдено бронзову фібулу середньолатенської схеми, дротяну, одночленну, з прогнутою спинкою — тип Д/А за С.П. Пачковою (Пачкова 2006, с. 80), що датують I ст. до н. е. — I ст. н. е. Вузьку ніжку відігнуто догори і прикріплено до спинки майже біля чотиривиткової пружини. Пластину прикрашено рельєфним орнаментом. Довжина фібули 4,8—5 см (рис. 9, 1).

На пам'ятці знайдено 1 пастову і 7 скляних намистин різної форми, дві з яких подвійні і дві потрійні. Останні являють собою круглі скляні намистини з матового скла білого кольору, з'єднані між собою впритул або ж коротенькими перемичками. Довжина цих намистин-пролизок — 1—1,5 см. Крім того, виявлено дві круглі намистини з непрозорого білого скла та фрагмент з синього. Дві перші однакового розміру (діаметром 1 см), поверхня однієї ребриста. Пастова намистина синього кольору, розмірами 1,8 × 1 см, має форму зрізаного конуса, орнаментована довільними лініями-зигзагами білого кольору (рис. 8, 2). Такі прикраси традиційно імпортувалися на Середнє Подніпров'я з античних міст Північного Причорномор'я, де були поширені протягом I ст. до н. е. — I ст. н. е.

Вірогідно, до зарубинецького часу належать і оборонні споруди городища. Залишки земляних валів добре помітні вздовж края площадки, зокрема, у південно-західній її частині. При розрізі цієї ділянки траншеєю, були виявлені рештки оборонної системи, яка складалася із згаданого земляного валу, рову перед ним на схилі і ще однієї пари — вала і рову — розташованої нижче. По верхньому валу проходила каркасно-глиняна стіна, залишки якої представлені масивом перепаленої під час пожежі

глиняної обмазки, яка завалилася у верхній рів, і обгорілими нижніми частинами стовпів заставішки близько 20 см, що були основою цієї стіни (рис. 10). Звідси ж походять фрагменти перепаленої зарубинецької кераміки. Поблизу були знайдені згадувані наконечники стріл сарматського типу. Подібна система і конструкція оборонних споруд відома на зарубинецьких городищах Канівщини — Пилипенківій Горі, Бабиній Горі, Монастирку, де також були знайдені сарматські наконечники стріл.

Дослідження, проведені на Ходосівському городищі, виявили культурний шар двох історичних періодів: скіфського та ранньослов'янського (зарубинецького). Під час розкопок були знайдені фрагменти скіфської кераміки, рештки кам'яних викладок та яма скіфського часу. Зарубинецький шар пам'ятки датується I ст. до н. е. — серединою I ст. н. е.

Башкатов Ю.Ю. Особливості житлобудування та господарчої діяльності мешканців заплавної поселення Луг IV (Оболонь) // Археологія давніх слов'ян. — К., 2004. — С. 39—48.

Голак В.Д. Ковальська справа у мешканців Ходосівського городища на рубежі нашої ери // Археологія. — 1984. — Вип. 48. — С. 88—92.

Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982.

Максимов Е.В., Терпиловский Р.В., Циндровская Л.А. Отчет о работе Среднеднепровской раннеславянской экспедиции в 1976 году / НА ІА НАНУ. — 1976/21.

Махно Е.В. Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г. // МИА. — 1959. — № 70. — С. 94—102.

Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. — К., 2006.

Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972.

Л. А. Циндровская, Е. В. Корниенко

ХОДОСОВСКОЕ ГОРОДИЩЕ ЗАРУБИНЕЦКОГО ВРЕМЕНИ

Ходосовское городище — самое северное из известных зарубинецких памятников Среднего Поднепровья, где сохранились остатки оборонительных сооружений этого времени (вал, ров, частокол). Исследован небольшой участок в южной части холма, на котором обнаружен мощный культурный слой и жилище. На памятнике найдены фрагменты лепной кухонной, столовой, а также античной керамики, орудия и наконечники стрел сарматского типа из черного металла, глиняные пряслица, украшения (бусы), бронзовая фибула среднелатенской схемы и др. Городище датируется I в. до н. э. — серединой I в. н. э.

L. A. Tsyndrovska, K. V. Korniienko

KHODOSIVSKE HILLFORT OF ZARUBYNTSY PERIOD

Khodosivske hillfort — northernmost the most famous Zarubynetska culture monument in the Middle Dnieper river valley, where were found the remains of the fortifications of the Zarubynetska culture (bank, ditch, pailing). There was examined a small area in the southern part of the hill where were detected a thick cultural layer and the building. In this archeological monument were found fragments of molded, most high grade and antique pottery, iron implements, arrowheads of Sarmatian type, clay spindle whorles, jewelry (beads), a bronze fibula of middle Laten, etc. The hillfort is dated between I century BC — middle I century AD.

О. В. Гопкало

ПРИКРАСИ ВОЛОССЯ У ДІВОЧОМУ ВБРАННІ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Розглядається група прикрас вбрання черняхівського населення, а саме дротяні кільця зі зв'язаними кінцями. Висунуто припущення, що вони призначалися для прикрашання волосся дівчат і молодих жінок. Статус жінки, її костюм, зокрема головний убір, змінювався тільки після народження дитини.

Ключові слова: черняхівська культура, дротяні кільця зі зв'язаними кінцями, сережки, прикраси для волосся, соціальний статус.

У складі вбрання черняхівського населення¹ є дротяні кільця зі зв'язаними кінцями, відомі в літературі як скроневи. Більшість з них бронзові, але трапляються срібні² та золоті³. Їх знайдено в інвентарі інгумацій, здебільшого північного орієнтування, та кремацій (див. каталог знахідок).

Вироби, виготовлені з тонкого дроту, ламкі, не завжди добре збереглися. Їхнє призначення важко з'ясувати, якщо йдеться про кремації або ритуально зруйновані інгумації. Окрім того, значну інформацію втрачено внаслідок недостатньо ретельної фіксації та неповної польової документації. Так, приміром, «срібну дротяну сережку» з поховання Успенка 366 виявлено тільки при антропологічному аналізі (Некрасова 2006, с. 102).

Так звані скроневи кільця супроводжували і жіночі, і чоловічі поховання. Так, наприклад, поховання Будешть 106 належало чоловікові, а Гаврилівка 106, Лецкань 4, Одая 12 — молодим жінкам.

Однозначно визначити джерела цієї традиції у носіїв черняхівської культури важко, оскільки подібні прикраси одночасно існували у різних

народів. Дротяні кільця зафіксовані в комплексах черняхівських могильників з вельбарськими рисами, наприклад, Рижівці. Потрапили вони й до переліку специфічних сарматських рис черняхівської культури разом з підкурғанними похованнями, обрядом інгумації, північним орієнтуванням кістяків, специфічними позами небіжчиків (скорчена, на боці, з перехрещеними ногами, з кистями, покладеними на стегна), підбоями, катакомбами, ямами з заплічками, кам'яними та дерев'яними конструкціями могил, слідами крейди та фарби, посмертною деформацією черепів, приношенням туш свійських тварин, роговими пірамідальними амулетами, підвісками з мушлів молюсків Сургаєва та астрагалів, видовжено-конічними металевими прикрасами, намистом з сердолику, коралу, скла, звичаєм складати намиста у два рази та браслети (Diaconu 1966, р. 363; Рикман 1975, с. 319—323; Седов 1978, с. 87; Гей 1985, с. 11; Tempelmann-Maczyńska 1989, s. 79; Kokowski 1995, s. 46—54; Гудкова 1997, с. 227, 228).

Дротяні кільця зі зв'язаними кінцями побутували протягом усього черняхівського часу, їх знайдено в могилах з багатим та бідним інвентарем. Вважається, що ці предмети призначалися для підвішування амулетів, з'єднання намиста, використовувалися як сережки та прикраси для волосся. Чоловіки, судячи з нечисленних незруйнованих комплексів, носили дротяні кільця як сережки (рис. 1), так само як і жінки (Одая 12) (рис. 2).

Найдостовірнішу інформацію про місце знахідки, а, відтак, і про призначення таких прикрас надають поховання дітей та підлітків, зважаючи на інвентар — дівчаток і дівчат, що значно рідше зазнавали ритуальної руйнації (Рудич 2009, с. 219; Гопкало 2010, с. 212). Парну кількість кілець знайдено з обох боків черепів — Курники 17, Неполюківці 1 (рис. 3, 1, 2; 4, 7—14) або на ключицях похованих дівчат — Велика Бугаївка 132 (рис. 3, 4; 4, 30—35).

1. Вбрання (adornment, trachtzubehör) — відлілі деталі костюма, що включають три групи предметів: фурнітуру, прикраси та амулети (Бобровська 2000).

2. Денчень 62, 64, 352, 371, Курники 17, Маслово 5, Неполюківці 1, Псари 2, Романківці 107, Синтана де Муреш 27, 47, 63, Тиргшор 43, Успенка 366, Фінтинеле Ріц 1.

3. Дідівщина 6, Курники 19, Пелатка 5, Тиргшор 236.

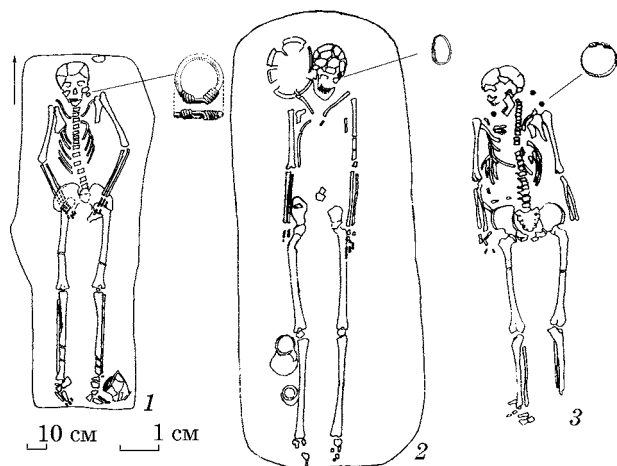

Рис. 1. Дротяні кільця в чоловічих похованнях: 1 — Тиргшор 43; 2 — Тиргшор 236; 3 — Будешть 106

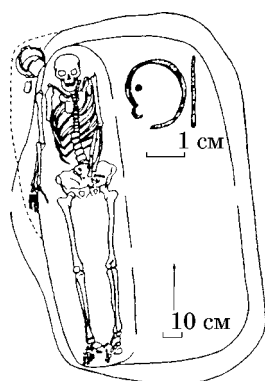

Рис. 2. Дротяне кільце в жіночому похованні Одая 12

Знаходили прикраси в ритуально зруйнованих жіночих могилах. Шість дротяних кілець (рис. 4, 1—6) зберігалися в скриньці разом з гольником, голками та веретеном у багатому, жіночому за інвентарем, зруйнованому похованні 371 могильника Денчень. Скупчення з простих дротяних кілець та кілець, прикрашених намистинами, локалізовано на нижніх ребрах частково потривоженого скелета у пох. 1 могильника Фінтинеле Ріт (рис. 3, 5; 4, 15—25).

Відомо, що принаймні у деяких випадках, обрядові маніпуляції з рештками небіжчика здійснювали, поки м'які тканини тіла, та, вірогідно, волосся не зотліли повністю. Ймовірно, саме такий приклад демонструє зруйноване поховання 39 могильника Лецкань, у якому поблизу черепа знайдено дротяне кільце зі зв'язаними кінцями та прикраса з двох ромбічних пластин з пуансонним декором по краях (рис. 3, 3; 5, 1), яка могла використовуватися як затискач для волосся.

Бронзова смужка, зігнута вдвічі, сегментоподібна пластинка та ромбічна підвіска, з'єднані

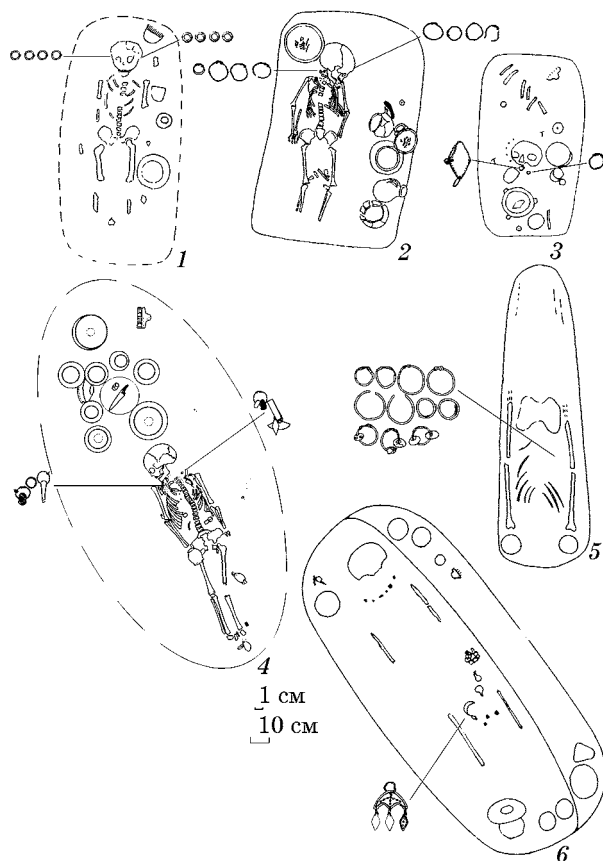

Рис. 3. Прикраси волосся в похованнях дівчаток, дівчат і молодих жінок: 1 — Неполоківці 1; 2 — Курники 17; 3 — Лецкань 39; 4 — Велика Бугаївка 132; 5 — Фінтинеле Ріт 1; 6 — Бирлад Валя Сяке 48

за допомогою кілець маленького діаметра становили прикрасу дівчинки-підлітка з Великої Бугаївки (рис. 5, 2).

Пласкі ромбічні підвіски входили до складу «шумливи» прикрас з металу та рогу (рис. 5, 3—6), знайдених на черняхівських пам'ятках румунських Молдови і Трансильванії (Магомедов 2010). На жаль, досі немає жодного достовірного випадку, де ці ефектні прикраси знайдено *in situ*. Поховання з Пелатки виявлене випадково і не задокументоване належним чином. Визначено тільки тип поховання, орієнтування, конструкція (з використанням каменю) та склад інвентарю

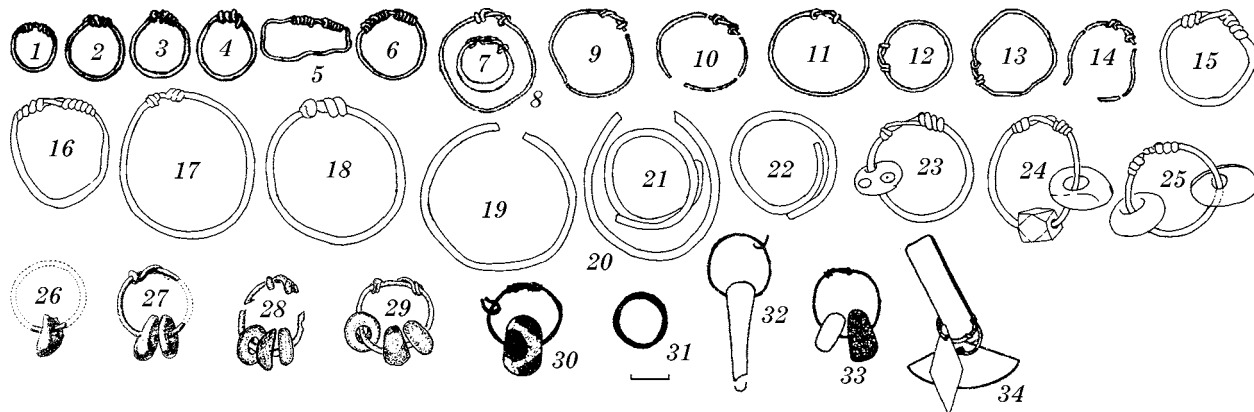

Рис. 4. Прикраси для волосся: 1—6 — Денчень 371; 7—14 — Курники 17; 15—25 — Фінтинеле Ріт 1; 26, 27 — Тиргу Муреш XIII; 28, 29 — Романове Село 7; 30—34 — Велика Бугаївка 132

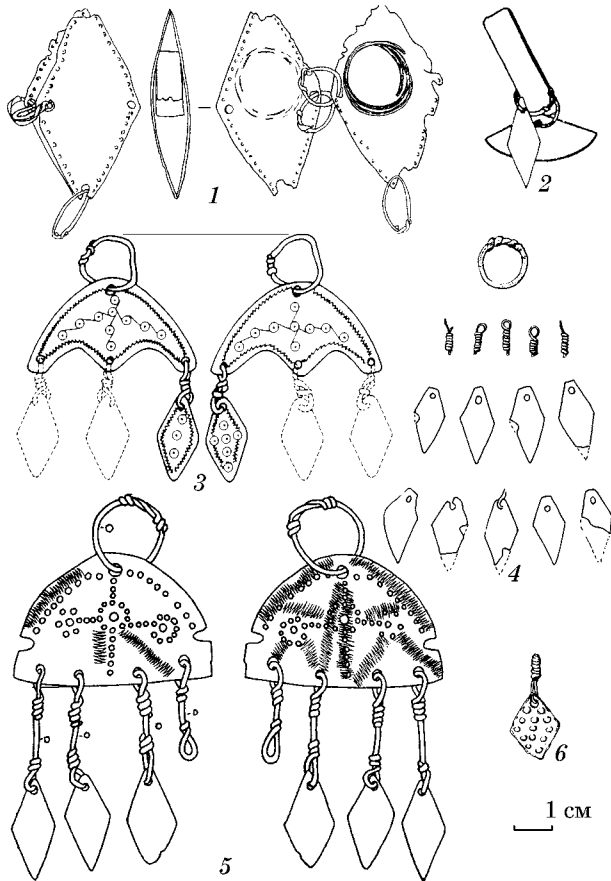

Рис. 5. «Шумливі» прикраси для волосся: 1 — Лецкань 39; 2 — Велика Бугаївка 132; 3 — Бирлад Валя Сяке 48; 4 — Синтана де Муреш 63; 5 — Пелатка 1; 6 — Братей

(Cimreanu 1976, s. 25, 27). Поховання 48 з Бирлад Валя Сяке зазнало ритуальної руйнації, тому знахідку прикраси біля тазових кісток (рис. 3, 6) не можна вважати достовірною (Palade 2004, p. 113, fig. 161).

Таким чином, прості дротяні кільця зі зв'язаними кінцями, кільця, доповнені скляними та бурштиновими намистинами, підвісками, бронзові затискачі та «шумливі» підвіски супроводжували поховання дівчат і молодих жінок. Вірогідно, вони впліталися у волосся на рівні обличчя, ramen і, у деяких випадках, слугували своєрідним закінченням коси.

Для уточнення цього припущення звернімося до даних іконографії. Римські тріумфальні пам'ятки багаті на батальні сцени, зображення озброєних варварів і полонених, серед яких переважають дорослі чоловіки (Istvánovich, Kulczár 2001, p. 139). Нечисленні рельєфи жінок — полонянок чи рабинь — є на колонах Траяна та Марка Аврелія в Римі, трофеумі Траяна в Адамкліссі, консульському диптиху з Хальберштадтського єпископського собору святих Стефанія та Сикста. Стосовно перших трьох пам'яток у археологічній літературі висловлено думку, що жіночий костюм на них повторює античний, а тому позбавлений етнографічних рис (Istvánovich, Kulczár 2001, p. 139, fig. 1). Ці пам'ятки створені з різних нагод у різний час майстрами різного художнього рівня та з різним ступенем реалістичності й точності зображень.

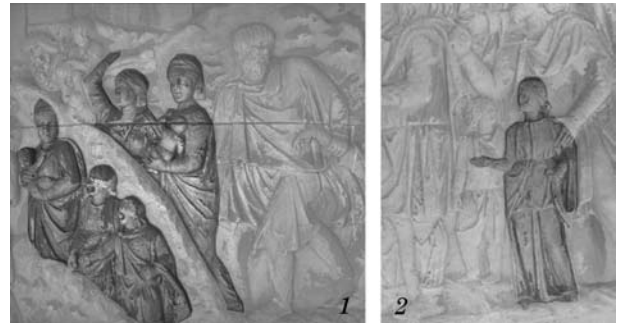

Рис. 6. З колони Траяна в Римі: 1 — головні убори жінок (за: Cichorius 1900, taf. LXVI); 2 — зачіска дівчинки-підлітки (за: Cichorius 1900, taf. LXV)

Рис. 7. Полонені жінки: 1 — з трофеума Траяна в Адамкліссі (за: Florescu 1961, fig. 228, 229); 2 — на сценах колони Марка Аврелія в Римі (за: Domaschevski, Petersen, Galderini 1896, taf. 113)

Полонені дакійські (?) жінки з колони Траяна відтворені на сценах монумента в головних уборах із зав'язаною особливим чином тканини (рис. 6, 1). Волосся, зібране в зачіску, показано тільки у дівчат (рис. 6, 2). Античний скульптор відзначив зовнішні відмінності між дорослою жінкою та дівчинкою, дівчиною.

Інші костюмні норми віддзеркалюють рельєфи трофеума Траяна в Адамкліссі: у дорослих жінок волосся зачісане назад і не покрите (рис. 7, 1).

Не передані вікові відмінності в костюмах дівчаток, дівчат та жінок на колоні Марка Аврелія (рис. 7, 2). Полонянки зображені з розпущеним довгим (до плечей) кучерявим волоссям.

Деякі типи зачісок та прикрас волосся ідентифікував на головах полонених аланок (?) з консульського диптиха з Хальберштадтського собору С.О. Яценко: 1) діадему; 2) зачіску з чотирьох кіс; 3) зачіску з прямим пробором та вузлом на потилиці (Яценко 2006, с. 148, 160, 161; рис. 87, 16, 17). Відмінності у зачісках жіночих персонажів пам'ятки обумовлені, вочевидь, їхнім віком та соціальним станом. Дві жінки зображені з дітьми. В обох довге волосся, в одній заплетене в коси, чоло прикрашає діадема, у другій — сховане під головний убір. Ще дві жінки мають однакові зачіски, одяг та прикраси. Волосся розділене на прямий пробір і зв'язане стрічкою у вузол. Одягнені вони в сукні, прикрашені двома разками намиста.

Унікальні знахідки на середньовічних аланських пам'ятках дозволили зафіксувати відмінності в зачісках та головних уборах дівчат, заміжніх жі-

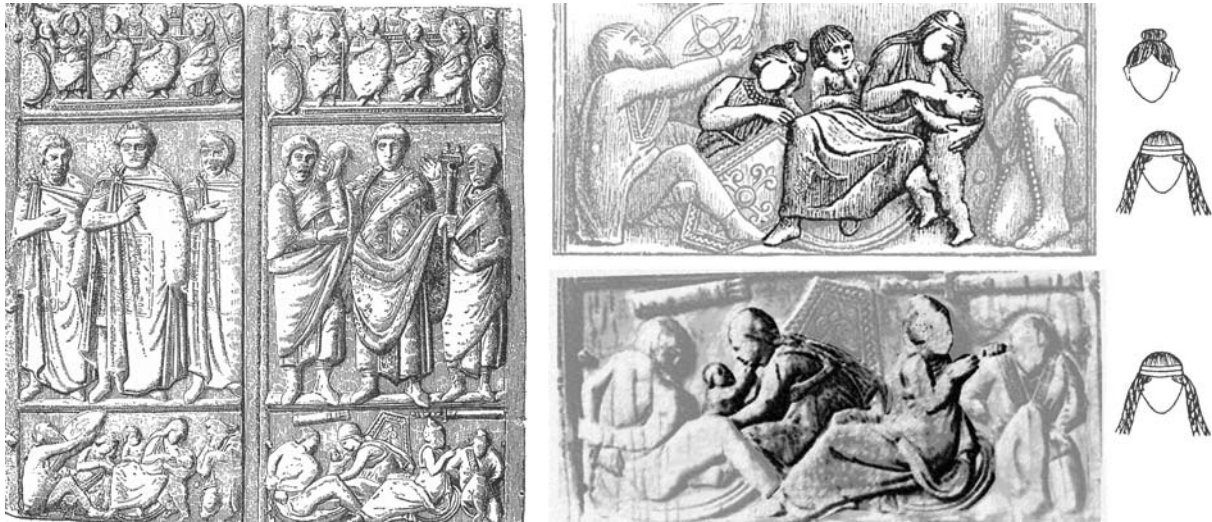

Рис. 8. Хальберштадтський собор святих Стефанія та Сикста. Полонені варвари з консульського диптиха

нок, які не народжували, та матерів (див: Яценко 2006, с. 324).

Якщо враховувати, що жодної знахідки дротяних кілець, зокрема, прикрашених намистинами, не було в могилах жінок черняхівської культури зрілого або похилого віку, а також вагітних (Городок Миколаївка могила Н, Черняхів 256) та жінок з дітьми (Балцата 11, Дідівщина 13, Ранжеве 20, 21, Фурманівка 23, Холмське 17), то висунуте припущення про прикрашання волосся дівчаток, дівчат та молодих жінок можна уточнити. Можливо, народження дитини було тією подією, яка кардинально віддзеркалювалася не тільки на статусі жінки, але й у її костюмі.

Наведемо **каталог знахідок скроневих кілець** у черняхівських похованнях.

Будешть 106. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі. Кістяк випростаний на спині, руки уздовж тулуба. За антропологічним визначенням, похований чоловік молодого віку (Великанова 1975, с. 214, табл. VI). Біля лівого плеча — бронзові голка фібули та дротяне кільце, на правому — пласка прямокутна підвіска (Рикман 1967, с. 59, рис. 12, 1—3).

Бирлад Валя Сяке 48. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі зі слідами ритуальної руйнації. Виходячи з решток кісток, скелет лежав випростано на спині. Інвентар: дев'ять посудин-«приношень», пара фібул на плечах, намисто, підвіски з мушлів молюсків, на тазових кістках — напівкругла прикраса з ромбічними підвісками, роговий гребінь (Palade 2004, р. 113, fig. 161).

Бирлад Валя Сяке 143. Трупоспалення в ямі. Інвентар: фрагменти чотирьох посудин, фібула, ключкоподібна шпилька, два дротяні кільця, «шумляча» прикраса з «відерець», ніж (Palade 2004, р. 95, fig. 107).

Бирлад Валя Сяке 332. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі. Кістяк лежав випростано на спині, права рука вздовж тіла, ліва — на тазових кістках, ноги зігнуті в колінах праворуч. Інвентар: шість посудин-«приношень», пара фібул на плечах, намисто та підвіски на шії, пряжка, підвіска з мушлі Сургаєа біля лівої стопи, «скроневе» кільце біля правого ліктя (Palade 2004, р. 128, fig. 218).

Бирлад Валя Сяке 546. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі зі сходиною. Кістяк лежав випростано на спині, руки вздовж тіла, кістки кінцівок зміщені, але слідів руйнування немає. Інвентар: сім посудин-«приношень», фібула біля правої кисті, «скроневе» кільце, браслет зі зрізу оленячого рогу, три дрібні намистини, половина скляної та ціла поліхромна мозаїчна намистини, три пряслиця, ніж і фрагмент голки. Поховання погано документоване: в тексті та на ілюстрації комплексу вказане розташування тільки посуду та фібули (Palade 2004, р. 148, fig. 294, 295).

Велика Бугаївка 132. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі. Кістяк лежав випростано на спині, руки вздовж тіла, ноги прямі. За антропологічним визначенням похований — підліток, якого супроводжував багатий інвентар: 10 посудин-«приношень», роговий гребінь, на плечах — пара фібул, пряжка і прикраси волосся, намисто на шії, грудях, талії, біля ступні, підвіска з мушлі та рогові пірамідальні підвіски на грудях, біля ступні та коліна, ключкоподібна шпилька біля правого ліктя, скляне прясло на поясі, голяник з рештками залізної голки, шматок ладану¹ біля коліна, залізний ніж поміж кісток тварин і яєчна шкаралупа (Петраускас 2004).

Гаврилівка 106. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі. Кістяк лежав випростано на спині, ліва рука на тазових кістках, права відведена в бік, ноги прямі. За антропологічним визначенням, поховано жінку (Кондукторова 1979, с. 168). Інвентар: три посудини-«приношення», пара фібул на ключицях, біля шії уламок дуго-подібно вигнутого залізного стрижня, намисто та фрагмент бронзового кільця (Сымонович 1960, с. 216, рис. 21, 106).

Дідівщина 6. Трупопокладення з західним орієнтуванням. Частково зруйнований кістяк лежав випростано на спині, руки вздовж тіла. За визначенням автора розкопок, похована доросла

1. Знахідки смоли, окрім поховання у Великій Бугаївці 132, відомі в інших черняхівських комплексах: Біленьке 137, Вікторівка 5, Бережанка 5, Городок 3, Кам'янка-Дніпровська 39, 89, Кам'янка-Анчекрак (?), Коблеве 33, Курники 17, Маслове 87 і Неполоківці 1.

жінка. Зліва на ребрах знайдено кільце з золотого дроту зі зв'язаними кінцями (Петраускас 2001, с. 113).

Денчень 13. Трупоспалення, скупчення кальцинованих кісток. Інвентар: фрагменти двох посудин і бронзове «скроневе» кільце (Рафалович 1986, с. 31).

Денчень 62. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі. Кістяк лежав випростано на спині, права рука випростана, кисть лівої покладена на тазові кістки. Інвентар: чотири посудини-«приношення», фрагмент грального жетона зі скла та срібне «скроневе» кільце — місце знаходження не вказане (Рафалович 1986, с. 38, 39).

Денчень 64. Трупоспалення, скупчення кальцинованих кісток. Інвентар: дві золоті підвіски у формі півмісяця, «скроневе» кільце, срібні перстень і два «скроневих» кільця, бронзові підвіски, залізний ніж, гребінь і сердолікова намистина (Рафалович 1986, с. 39, табл. XX, 9—22).

Денчень 234. Трупоспалення урнове, перекрите шаром фрагментів повторно випаленого посуду. Інвентар: три великі керамічні брязкальця, фрагменти бронзових виробів (фібули, голки, «скроневого» кільця) та рогового гребеня (Рафалович 1986, с. 78).

Денчень 292. Трупопокладення в ямі. Кістяк відсутній (немовля (?)) — О. Г.). Інвентар: срібна фібула, два кільця з парою срібних видовжено-конічних підвісок-«відерець» на кожному, підвіска у вигляді сокири на срібному кільчку зі зв'язаними кінцями, підвіска у вигляді гральної кістки, велика бурштинова грибоподібна підвіска на срібному кільці зі зв'язаними кінцями, намистина-підвіска з обламаної бурштинової грибоподібної підвіски на срібному кільці зі зв'язаними кінцями, бронзове «скроневе» кільце, цілі та фрагментовані намистини й підвіски (Рафалович 1986, с. 89, 90; детальніше див.: Гопкало 2008, рис. 12).

Денчень 337. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі зі слідами ритуальної руйнації. Інвентар: 12 посудин-«приношень», намисто, три підвіски з мушлів моллюсків, срібна пряжка, рештки складної «шумливої» прикраси з бронзи в срібному окутті, бронзове «скроневе» кільце зі зв'язаними кінцями, роговий гребінь, ключкоподібна шпилька, пряслице та уламки залізного ножа (Рафалович 1986, с. 94—97, табл. L).

Денчень 352. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі. Кістяк дитини лежав випростано на спині. Інвентар: намисто на шиї, пряслице, роговий гребінь, біля правого коліна рогова пірамідальна підвіска та фрагмент срібного кільця зі зв'язаними кінцями, на якому вона трималася (Рафалович 1986, с. 100).

Денчень 371. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі. Кістяк лежав випростано на спині. Поховання частково зруйноване. Інвентар: 11 посудин-«приношень», пара срібних позолочених фібул, намисто, срібне кільце; у дерев'яній скринці, інкрустованій бронзовим дротом, було шість «скроневих» кілець (срібне та п'ять бронзових), гольник з двома голками, два бронзових кільця (від веретена?), срібна ключкоподібна шпилька; біля скриньки лежав залізний ніж, кістяне веретено і три керамічні пряслиця (Рафалович 1986, с. 109—111; Гопкало 2008, рис. 10).

Кам'янка-Анчекрак 9. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі з заплічками та кам'яним закладом. Ритуально зруйноване. Інвентар: подвійна пружина від бронзової фібули з залізною віссю, кільце з бронзового дроту та намисто (Магомедов 2004, с. 135—140, рис. 10, 1—4).

Кам'янка-Анчекрак 14. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі з заплічками. Ритуально зруйноване. Інвентар: дві посудини-«приношення» (Магомедов 2004, с. 145, 146, рис. 12).

Коблеве 37. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі. Ритуально зруйноване. За визначенням автора розкопок, поховання належало молодій жінці. Інвентар: бронзова сережка-кільце у північній частині могили (Сымонович 1979, с. 83).

Компанійці 48. Кремація ямна. На дні декілька кальцинованих кісток, фрагменти обгорілої кераміки та бронзова сережка зі зв'язаними кінцями (Некрасова 2006, с. 109).

Косанове 1963-09 (43). Урнова кремація. Інвентар: підвіска-«відерце» та бронзове кільце зі зв'язаними кінцями (Petrauskas 2003, s. 337, abb. 68).

Курники 17. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі. Кістяк лежав випростано на спині, руки зігнуті в ліктях. Похована дитина. Інвентар: вісім посудин-«приношень», пара фібул на плечах, над правим плечем — три бронзові кільця та срібне, над лівим — чотири бронзових кільця зі зв'язаними кінцями, між колін гольник з залізною голкою; в різних місцях могильної ями — два глиняні пряслиця, кістяне ложило, шматок ладану, кістки тварин і яєчна шкаралупа (Магомедов 1999, с. 111, 112, рис. 11).

Курники 19. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі з заплічками, зруйноване. Поміж кісток знайдено кільце з золотого дроту зі зв'язаними кінцями (Магомедов 1999, с. 112, рис. 9, 3).

Леуцань 4. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі. Ритуально зруйноване. За антропологічним визначенням, поховано жінку в віці *adultus* (Antoniū, Onofrei 1975, p. 284, tab.). Інвентар: чотири посудини-«приношення», фрагментований роговий гребінь, бронзова пряжка, бронзове кільце зі зв'язаними кінцями, намисто, залізний ніж і кістки тварин (Bloşiu 1975, p. 234, fig. 8).

Леуцань 39. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі. Ритуально зруйноване. Дитяче (Antoniū, Onofrei 1975, p. 284, tab.). Інвентар: п'ять посудин-«приношень», пара срібних фібул, бронзова пряжка, намисто, бронзове «скроневе» кільце, бронзова прикраса-затискач, бронзове «відерце», роговий гребінь і два пряслиця (Bloşiu 1975, p. 238, fig. 33; 34, 1—5).

Маслове 5. Трупоспалення ямне. Поміж кісток і фрагментів двох мисок три глиняних прясла, половина кільця зі срібного дроту, декілька намистин (Петров 1964, с. 129).

Михелешень 315. Трупоспалення урнове. За антропологічним визначенням, немовля. Срібне скроневе кільце (Şovan 2005, s. 100; pl. 177 B, 1).

Михелешень 493. Трупопокладення з північним орієнтуванням. За антропологічним визначенням, належало жінці у віці *adultus*. Інвентар: дві посудини-«приношення», дві фібули на пле-

чах, пряжка на тазових кістках, намисто, бронзове скроневе кільце, пряслице та кістки тварин (Şovan 2005, s. 139; pl. 262; 263, 53).

Мелешть 34. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі. Кістяк лежав випростано на спині, руки й ноги випростані. Кістки скелета в анатомічному порядку, але поганої збереженості. Довжина скелета 118,0 см. Поховання визначене автором розкопок як жіноче. Інвентар: 12 посудин-«приношень», пара фібул, дві пряжки, намисто, три цілих і одне фрагментоване бронзових «скроневих» кільця з трьома намистинами, знайдених на кістках таза, два пряслиця (Федоров 1960, с. 279—281).

Неполоківці 1. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі. Скелет дитини лежав випростано на спині, руки вздовж тіла. Інвентар: три посудини-«приношення», скляний келих, пара фібул на плечах, намисто, біля черепа чотири бронзових кільця з чотиригранного у перетині дроту та чотири срібних дротяних кільця зі зв'язаними кінцями, роговий гребінь, шматок смоли біля кісток ніг. У заповненні могили знайдено фрагменти гончарної лискованої миски (Тимошук, Никитина 1978, с. 89, рис. 1, 1—9).

Одая 12. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі з підбосом. Кістяк лежав випростано на спині, права рука випростана, кисть лівої покладена на таз. За антропологічним визначенням, похована жінка 25—30 років. Інвентар: посудина-«приношення» та бронзове кільце на лівій ключиці (Никитина 1996, с. 13).

Оселівка 80. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі. Кістяк зруйнований у верхній частині. Інвентар: 15 посудин-«приношень», бронзове «скроневе» кільце, скляна та фрагменти сердолікових намистин, фрагмент бронзового предмета, уламки гребеня, залізний ніж і кістки тварин (Никитина 1988, с. 75, 76, табл. 45).

Привільне 10. Трупопокладення з північним орієнтуванням. Погано збережений кістяк дорослої людини лежав випростано на спині. До інвентарю поховання входили чотири посудини-«приношення», пара фібул на ключицях, 14 намистин на шії та ще три намистини на тазових кістках. З правого боку на попереку окремою купкою лежали: два «скроневих» кільця, кістяне кільце, три намистини, кругла кістяна пластинка, бронзове кільце, підвіска з ікла хижаків, дві підвіски з мушлів, біля правої ноги виявлені ще підвіска та намистина. Зліва біля скелета знайдено роговий гребінь, чотири бурштинові підвіски, а на кістяку (точне місце невідоме) — чотири скляні жетони (Кухаренко 1955, с. 136, табл. II).

Привільне 18. Кремація, накрита пласким каменем. На ньому знайдено глиняне пряслице. Поміж кальцинованих кісток ще глиняне пряслице, бронзове кільце, уламок фібули та фрагменти гончарної посудини (Кухаренко 1955, с. 140).

Привільне 25. Кремація ямна. Поміж кісток знайдено три глиняні пряслиця, бронзове кільце, п'ять залізних підвісок, уламок рогового гребеня та шість намистин (Кухаренко 1955, с. 142, табл. IV, 9—14).

Привільне 26. Урнова кремація, накрита уламками посуду. Поміж кальцинованих кісток: бронзова пряжка, кільце з бронзового дроту зі зв'язаними кінцями, скляна підвіска на бронзо-

вому кільці та фрагмент сердолікової намистини (Кухаренко 1955, с. 142, табл. IV, 15—17).

Псари 2. Трупопокладення з південно-західним орієнтуванням. Скелет лежав випростано на спині. На лівому плечі — срібна «брошка», біля голови — срібне кільце (Hadaczek 1912, s. 29).

Пелатка 1. Трупопокладення, виявлене випадково на глибині 2,0 м, орієнтоване на північ, накрите зверху кам'яним диском. Розміри могили та розміщення інвентарю не встановлено. Інвентар: миска, срібна фібула, бронзова прикраса з напівкруглої пластинки з ромбічними підвісками та бронзова пряжка (Cimpeanu 1976, s. 25, 27, abb. 6).

Пелатка 5. Трупопокладення з північним орієнтуванням. Кістяк лежав на спині, ноги зігнуті в колінах та вкладені праворуч. За визначенням автора розкопок, похована дівчинка 10—15 років. Інвентар: шість посудин-«приношень», кільце зі зв'язаними кінцями із золотого дроту біля правого вуха (Cimpeanu 1976, s. 29, abb. 7, 4—10).

Романківці 107. Трупопокладення з західним орієнтуванням в ямі з заплічками. Кістяк лежав випростано на спині, окремі кістки зміщені, ноги дещо зігнуті в колінах, ліва рука — вздовж тіла, права зігнута в лікті та покладена на живіт. Інвентар: пара фібул на плечах, намисто біля черепа та на грудях, срібне кільце біля правої скроневої кістки (Никитина 1996, с. 98, табл. 48).

Романове Село 7. Трупопокладення з північним орієнтуванням. Ритуально зруйноване. Інвентар: чотири посудини-«приношення», три підвіски з бронзових кілець з намистинами, намисто, роговий гребінь, копоушка та залізний ніж (Строць 1993, с. 43, рис. 4, 8—21).

Ромашки 4. Два бронзові кільця (Брайчевский 1960, с. 108).

Ромашки 5. Срібне та частина бронзового кільця (Брайчевский 1960, с. 108).

Ромашки 9. Кільце з загнутими кінцями (Брайчевский 1960, с. 108).

Ромашки 10. Шість бронзових різноманітних кілець (Брайчевский 1960, с. 108).

Ромашки 12. Три бронзові кільця (Брайчевский 1960, с. 108).

Рижівка 3. Урнова кремація. За антропологічним визначенням, парне. Поховано двох дорослих молодих осіб, одна з яких жінка, стать іншої не визначено (Алексеева 1975, с. 267). Інвентар: фрагменти п'яти посудин і бронзове кільце з зв'язаними кінцями (Кропоткин 1962, с. 3, 4, рис. 10, 13—18).

Рижівка 46. Урнова кремація. За антропологічним визначенням, дорослий чоловік (Алексеева 1975, с. 270). Поміж кальцинованих кісток знайдено «скроневе» кільце з бронзового дроту з трьома скляними намистинами — двома синіми та зеленою. Поблизу урни в землю встромлений залізний ніж (Кропоткин 1967, с. 1, 2, рис. 5, 1).

Синтана де Муреш 27. Трупопокладення, орієнтоване на північ. Поховання дитини. Інвентар: 12 посудин-«приношень», скляний келих, пара бронзових фібул на плечах, біля правого плеча срібне «скроневе» кільце, намисто, залізний ніж з рештками шкіряного чохла, залізна голка в гольнику, глиняне пряслице, кістки тварин (Kovács 1912, s. 349, 350, fig. 31—34).

Синтана де Муреш 47. Трупопокладення зі східним орієнтуванням. Скелет лежав на лівому боці, частково зруйнований. Біля черепа з правого боку срібне «скроневе» кільце (Kovács 1912, s. 355, fig. 64).

Синтана де Муреш 61. Трупопокладення з північним орієнтуванням. Кістяк лежав випростано на спині. Інвентар: намисто на шиї, бронзове кільце зі зв'язаними кінцями, фрагменти двох залізних пряжок (Kovács 1912, s. 358, fig. 82).

Синтана де Муреш 63. Трупопокладення з північним орієнтуванням. Кістяк лежав випростано на спині, ліва рука на кістках тазу. Інвентар: пара бронзових фібул на плечах, бронзова пряжка, біля шиї дев'ять срібних ромбічних підвісок (ще дві було знайдено пізніше при дослідженні кістяка), п'ять звитих дротиків з петельками на кінцях, срібне дротяне кільце, дві конічні підвіски на кільці, плоска прямокутна підвіска зі срібла, намисто, пряслице (Kovács 1912, s. 358, 359, fig. 85).

Тургшор 43. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі. Кістяк лежав випростано на спині, руки на кістках таза. Інвентар: глек з трикутною ручкою, сердолікова намистина біля лівої ноги, срібне «скроневе» кільце над лівим плечем, залізний ніж біля правої гомілки (Diaconu 1965, p. 55, pl. LXXXVIII, 1—4).

Тургшор 55. Кремація урна. Інвентар: фрагменти чотирьох посудин, фрагментована рогова пірамідальна підвіска на дротяному кільці, фрагмент кільця з бронзового дроту (Diaconu 1965, p. 43, pl. XXXVII).

Тургшор 236. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі. Скелет дорослої людини лежав випростано на спині. Інвентар: три посудини-«приношення», залізна пряжка, золоте кільце зі зв'язаними кінцями, 11 намистин з крихкого матеріалу, три бурштинові намистини, підвішені до двох бронзових кілець, срібна підвіска у формі сокири, кільце, кільце з розімкненими кінцями, роговий гребінь, срібні пластинки (окуття?), петля дерев'яної скриньки з цвяшком, залізний ніж з кільцем, уламок бронзової голки, точило, кістки свині (Kovács 1915, s. 321, fig. 50; 51).

Тургу Муреш XIII. Трупопокладення, ритуально зруйноване, парне (?). Інвентар: шість посудин-«приношень», скляний конічний келих із крихкого скла, форму якого визначено завдяки відтиску в землі, подвійна пружина срібної фібули, рогова пірамідальна підвіска на бронзовому кільці, скляна намистина, 11 намистин з крихкого матеріалу, три бурштинові намистини, підвішені до двох бронзових кілець, срібна підвіска у формі сокири, кільце, кільце з розімкненими кінцями, роговий гребінь, срібні пластинки (окуття?), петля дерев'яної скриньки з цвяшком, залізний ніж з кільцем, уламок бронзової голки, точило, кістки свині (Kovács 1915, s. 321, fig. 50; 51).

Успенка 366. Трупопокладення з північним орієнтуванням в ямі. Кістяк лежав випростано на спині, руки вкрито на тазові кістки. Дитина. Інвентар: чотири посудини-«приношення», залишки залізного предмета (фібули?) біля правого плеча, намистина та срібна дротяна сережка біля черепа (Некрасова 2006, с. 102, рис. 46, 1—5).

Финтинеле Ріц 1. Трупопокладення з південним орієнтуванням в ямі. Частково зруйнований скелет лежав випростано на спині з руками вздовж тіла. За визначенням автора розкопок, похована молода особа. Інвентар: пара фібул на ключицях, бронзова пряжка, роговий гребінь, на грудях та біля правого ліктя зафіксовані скупчення предметів: п'ять бронзових кілець зі зв'язаними кінцями, два срібних кільця з накладними кінцями,

ми, три срібних кільця зі зв'язаними кінцями з намистинами, різноманітні намистини, зокрема, поліхромна мозаїчна; біля правої руки два пряслиця, короований залізний ніж, залізний предмет (пряжка?) біля лівої ноги (Marinescu, Gaiu 1989, s. 125, 128, abb. 2A).

Алексеева Т.И. Антропологический анализ костных остатков из могильников с трупосожжениями черняховской культуры // СА. — 1975. — № 1. — С. 264—270.

Бобровська О.В. Намисто та підвіски у вбранні населення черняхівської культури: Автореф. дис.... канд. іст. наук. — К., 2000.

Брайчевский М.Ю. Ромашки // МИА. — 1960. — № 82. — С. 100—147.

Великанов М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.

Гей О.А. Черняховская культура и скифо-сарматский мир: Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — М., 1985.

Гопкало О.В. К периодизации могильника Слобозия-Кишкэрен в Бессарабии // Stratum plus. — 2010. — № 4. — С. 211—222.

Гудкова А.В. Особенности этнокультурного процесса в черняховском обществе // Тр. VI Междунар. конгр. славянской археологии. — М., 1997. — Т. 1. — С. 223—233.

Кондукторова Т.С. Антропологические материалы черняховской культуры Украины // МЧК. — 1979. — С. 163—204.

Кропоткин В.В. Отчет об археологических раскопках Кременчугского отряда Приднепровской экспедиции в 1962 г. / НА ІА НАНУ. — 1962/62.

Кропоткин В.В. Отчет об археологических раскопках Кременчугского отряда Приднепровской экспедиции в 1967 г. / НА ІА НАНУ. — 1967/74.

Кухаренко Ю.В. Поселение и могильник полей погребений в с. Привольное // СА. — 1955. — № XXII. — С. 125—152.

Магомедов Б.В. Черняховский могильник Курники на Южном Буге // Stratum plus. — 1999. — № 4. — С. 102—120.

Магомедов Б.В. Могильник черняхівської культури Кам'янка-Анчекрак // Археологія давніх слов'ян. — К., 2004. — С. 131—164.

Магомедов Б.В. Украшения с привесками на памятниках черняховской культуры // Terra Barbarica. Monumenta archaeologica barbarica. Series gemina. — Lodz; Warszawa, 2010. — Т. II. — С. 595—601.

Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200.

Никитина Г.Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл. // МЧК. — 1988. — С. 5—97.

Никитина Г.Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М., 1996.

Петраускас О.В. Могильник та поселення черняхівської культури біля с. Дідівщина (за матеріалами розкопок Валерії Козловської) // Археологія. — 2001. — № 2. — С. 111—121.

Петраускас О.В. Поховання багаті дівчинки на могильнику черняхівської культури Велика Бугаївка // Археологія давніх слов'ян. — К., 2004. — С. 165—184.

Петров В.П. Масловский могильник на р. Товмач (по материалам раскопок П.И. Смоличева и С.С. Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг.) // МИА. — 1964. — 116. — С. 118—167.

Рафалович И.А. Данчаны. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986.

Рикман Э.А. Памятник эпохи Великого переселения народов (по раскопкам поселения и могильника черняховской культуры у села Будешты). — Кишинев, 1967.

Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., 1975.

Рудич Т.А. Центральноевропейское влияние в погребальном обряде черняховской культуры // *Ostrogothika*. — Харьков, 2009. — С. 216—221.

Седов В.В. Скифо-сарматские элементы в погребальном обряде черняховской культуры // *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы*. — М., 1978. — С. 99—107.

Сымонович Э.А. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре // *МИА*. — 1960. — 82. — С. 192—238.

Сымонович Э.А. Коблевский и Ранжевский могильник около г. Одессы // *МЧК*. — 1979. — С. 63—111.

Строценъ Б. Могильник черняхівської культури в Романовому Селі на Тернопільщині // *Наук. зап. Тернопільського краєзнав. музею*. — Тернопіль, 1993. — С. 38—56.

Тимошук Б.А., Никитина Г.Ф. Памятники первых веков н. э. у с. Неполюховцы // *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы*. — М., 1978. — С. 89—94.

Федоров Г.Б. Малаештский могильник // *МИА*. — 1960. — 82. — С. 253—301.

Яценко С.А. Костюм древней Евразии. — М., 2006.

Antoniu S., Onofrei M. Studiul antropologic scheletelor din necropola din secolul al IV-lea e. n. de la Lețcani (jud. Iași) // *AM*. — 1975. — VIII. — P. 282—285.

Bloșiu C. Necropola din secolul al IV-lea e. n. de la Lețcani (jud. Iași) // *AM*. — 1975. — VIII. — P. 203—280.

Cichorius C. Die Reliefs der Trajanssäule. Textband II—III, Tafelband 1—2. — Berlin, 1896—1900.

Compeanu I.H. Das Grabfeld aus dem 4 Jh. u. z. von Pălatca (Kr. Cluj) // *Dacia*. — 1976. — XX. — S. 23—36.

Diaconu Gh. Torgșor. Necropola din secolele III—IV e. n. — București, 1965.

Diaconu Gh. Spatsarmatische elemente in der Sintana de Mures-Tschernjachow kultur // *Dacia*. — 1966. — X. — P. 357—364.

Domashevski A., Petersen E., Galderini G. Die Markus Säule. — München, 1896.

Hadaczek K. Kultury dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego // *MAAE*. — 1912. — 12. — S. 23—33.

Istvánovits E., Kulcsár V. Sarmatians through the eyes of strangers. The Sarmatian warrior // *International connections of the Barbarians Basin in the 1st—5th centuries A. D.* — Aszód-Nyiregyháza, 2001. — P. 139—169.

Kokowski A. Grupa Masłomęcka z badan nad przemianami kultury gotów w młodszy okresie rzymskim. — Lublin, 1995.

Kovács I. A Marosszentannai napvándorlaskori temető // *Dolgozatok*. — 1912. — III. — 2. — P. 250—367.

Kovács I. A marosvásárhelyi őskori telep, skytha- és népvándorlaskori temető // *Dolgozatok*. — 1915. — S. 226—324.

Marinescu G., Gaiu C. Die Nekropole bei Fintinele «Rîp», Gem. Matei, Jud. Bistrița-Năsăud aus dem 4. Jahrhundert u. z. // *Dacia*. — 1989. — XXXIII. — 1—2. — S. 125—143.

Palade V. Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă secolele III—V. — București, 2004.

Petrauskas O.V. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten // *BRGK*. — 2003. — 84. — S. 223—351.

Șovan O. Necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Mihălășeni (jud. Botoșani). — Târgoviște, 2005.

Tempelmann-Maczyńska M. Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit. — Kraków, 1989.

О. В. Гопкало

УКРАШЕНИЯ ВОЛОС В ДЕВИЧЬЕМ УБРАНСТВЕ НАСЕЛЕНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье систематизирована такая категория черняховских древностей, как проволочные кольца с завязанными концами. Они найдены у черепов и на плечах умерших и предназначались для украшения волос. Чаще они сопровождали погребения девушек и молодых женщин и не известны в могилах женщин зрелого и пожилого возраста, а также беременных и женщин с детьми. Это дает основание предполагать, что разнообразные украшения волос использовались девушками и молодыми, еще не рожавшими, женщинами. Очевидно, рождение ребенка было тем событием, которое отражалось не только на статусе женщины, но и в ее костюме.

O. V. Gopkalo

HAIR ADORNMENTS IN GIRLS' CLOTHES OF CHERNYAKHIV CULTURE

The article systematized such Chernyakhov's antiquities category as wire ring with tied ends. They were found near the skull and shoulders of the dead and were intended to decorate the hair. More typically they accompanied the burials of girls and young women and were never found in the graves of mature or elderly women, or pregnant women or women with children. This suggests that a variety of hair ornaments was used by girls and young, not parous women. Obviously, the birth of a child was an event, which had an effect on both the woman's status and costume.

С. А. Горбаненко

ЗЕМЛЕРОБСЬКИЙ РЕМАНЕНТ З ПОСЕЛЕННЯ РАШКІВ I

Уперше публікується увесь комплекс знарядь землеробської праці, виявлених на поселенні Рашків I (райковецька культура, XIII—XIV ст.). Матеріал представлено деталями знарядь для обробки ґрунту та фрагментами лез серпів, а також однією повною формою. Аналіз знарядь свідчить про рівень агротехніки, притаманний для усього ранньослов'янського і давньоруського населення території сучасної України.

К л ю ч о в і с л о в а: Рашків I, знаряддя землеробства.

Поселення Рашків I (ур. Левада) розташоване на правому березі р. Дністер в Хотинському р-ні Чернівецької обл. Його досліджувала археологічна експедиція АН УРСР під керівництвом В.Д. Барана¹ у 1970, 1972—1977 рр. (Баран В. 1988, с. 5). Розкопками встановлено, що пам'ятка мала культурні шари ранньослов'янського і давньоруського періодів. За час розкопок і пізніше, під час аналізу матеріалу, інформація вводилася у науковий обіг (Баран В., Козак, Магомедов 1975; Баран В., Магомедов 1976; Баран В., Некрасова 1978; Вознесенская 1981; Баран Я. 1981; 1997). Найповніша публікація ранньослов'янських матеріалів з поселення Рашків I відбулася у 2004 р. у рамках дослідження Я.В. Барана на тему розвитку слов'янської общини (Баран Я. 2004). У монографії опубліковано результати археологічних розкопок і знайдений інвентар райковецької культури.

Цю статтю присвячено результатам аналізу землеробських знарядь з поселення Рашків I. Матеріали зберігаються у Наукових Фондах ІА НАН України, колекції № 766, 851, 871, 875, 921, 946 (Колекції... 2007, с. 198—199).

Наральники представлено типом, що найближче знаходиться до типу I B 1 (за Ю.О. Красновим: (Краснов 1987)), хоча дещо відрізняється меншими розмірами. Наральник з житла 29 (68)

(тут і далі див. таблицю) має такі розміри (см): довжина загальна — 13,5, втулки — 5,5, робочого наконечника — 8; ширина втулки — 6,5, леза — 8,5 (рис. 1, 1) (Баран Я. 2004, с. 55—56, 66, рис. 36, 47). Подібний до цього наральник з житла 67 (31) аналогічних розмірів (см): довжина загальна — 13, втулки — 6, робочого наконечника — 7; ширина втулки — 5,5, леза — 7,5 (рис. 1, 2) (Баран Я. 2004, с. 55, 56, 66). Обидва наральники виявлено в ранньослов'янських житлах. Останній, за результатами аналізів методами природничих наук, виготовлено за технологією, притаманною для ранньослов'янського періоду (Вознесенская 1981, с. 22).

Наприкінці I тис. н. е. такі або подібні наральники широко розповсюджені на території усієї сучасної України (добірку див.: (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 4.4); посилання на джерела інформації див. там само, с. 277). Найважливішими технологічними рисами наральників є: 1) розімкненість втулки; 2) асиметрія. Перша вказує на використання наконечника у горизонтальному положенні до ґрунту, оскільки в інших положеннях (під кутом) вони б не втрималися на гряділі. Друга, імовірно, вказує на використання наральників на знарядді плужного типу.

Леміш знайдено у культурному шарі пам'ятки. Він незначною мірою пошкоджений, що не заважає дати його повну графічну реконструкцію (рис. 1, 3). Оскільки у Рашкові I виявлено незначну кількість матеріалів XIII—XIV ст., нині достеменно встановити хронологічну приналежність лемеша доволі складно, однак переважна більшість відомих нині лемешів походять з матеріалів часів Київської Русі і пізніше. За результатами аналізів методами природничих наук, технологія виготовлення лемеша могла бути притаманна як для раннього часу (райковецька культура), так і для пізнього періоду (XIII—XIV ст.): його було виконано з кричного заліза (Вознесенская 1981, с. 23, 35). Наконечник має такі розміри (см): довжина загальна — 21, робочої частини — 10,5,

1. Висловлюю щирі вдячності досліднику пам'ятки, В.Д. Барану.

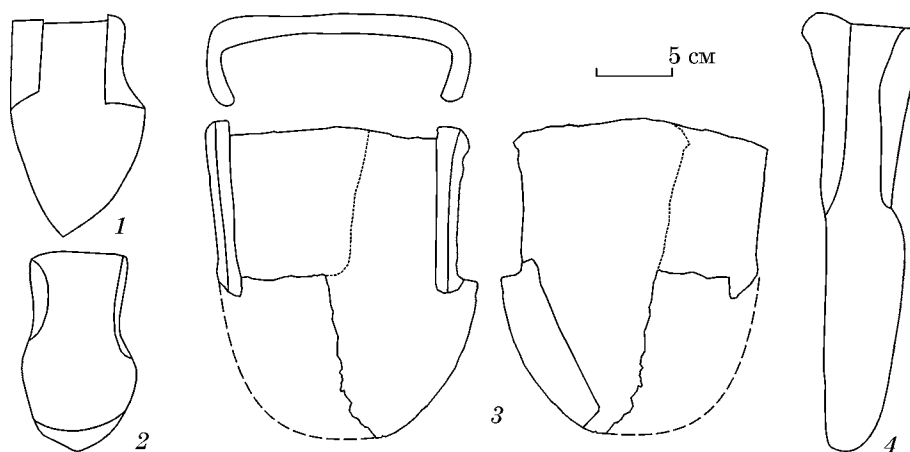

Рис. 1. Деталі знарядь для обробітку ґрунту з поселення Рашків I: 1 — наральник, житло 29; 2 — наральник, житло 67; 3 — леміш, культурний шар; 4 — чересло, житло 56

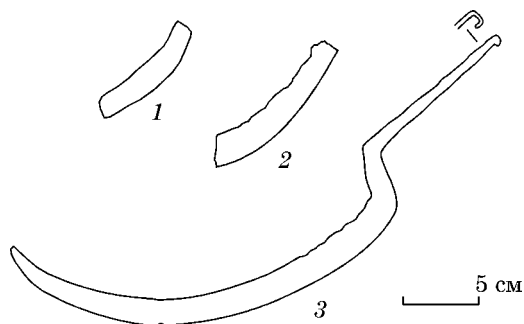

Рис. 2. Серпи та їх фрагменти з поселення Рашків I: 1, 2 — культурний шар; 3 — яма 42

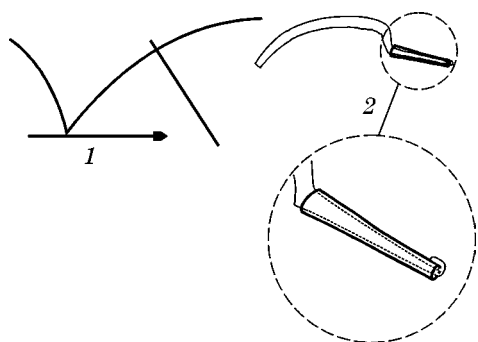

Рис. 3. Графічна реконструкція землеробських знарядь: 1 — схематична реконструкція знаряддя для обробітку ґрунту (тип 4); 2 — кріплення рук'я черешково-го серпа

втулки — 10,5; ширина втулки — 15, робочої частини — 17. За класифікацією Ю.О. Краснова, леміш належить до типу IV B 5 (?). На ранньослов'янських пам'ятках такі знахідки нечасті. Так, відома знахідка лемеша на городищі з матеріалами роменської культури Мохнач на Харківщині (загальна довжина — 20 см; ширина робочої частини — 13,5 см, втулки — 10,5 см) (Колода 2000, рис. 1, 1). Інший походить з городища райковецької культури Хотомель в Білорусі (верхів'я р. Горинь) (загальна довжина — 16 см; ширина робочої частини — 8,5 см, втулки — 6,4 см) (Кухаренко 1957, с. 93). За часів Київської Русі така форма наконечників на орні знаряддя стає буденним явищем. За розмірами, пропорціями та технологією виготовлення лемеші дещо варіюють; серед них можна знайти і доволі подіб-

ні наконечники (див., напр.: (Ткаченко 1999; Михайлина, Пашкевич, Пивоваров 2007, рис. 2; 3) та ін.).

Цікава техніка виготовлення лемеша. Він має поздовжній шов, що вказує на його виготовлення з двох шматків заліза, скріплених надалі, імовірно, проковуванням. З часом це й призвело до його руйнування і фрагментації. Відома нам аналогічна знахідка походить з матеріалів Чорнівського городища (Михайлина, Пашкевич, Пивоваров 2007, с. 61, рис. 3). Імовірно, під час виготовлення у коваля не знайшлося шматка заліза достатніх розмірів, що й призвело до утворення такої випадкової форми. Накладена полоса на звороті, що слугувала для зміцнення робочої ріжучої поверхні — доволі частий прийом при виготовленні деталей знарядь для обробітку ґрунту.

У Рашкові I також виявлено чересло (рис. 1, 4) (Баран Я. 2004, с. 56, рис. 37, 6). Розміри леза середні; кріплення втульчасте. Аналогії за розмірами широко відомі серед слов'янських матеріалів останньої чверті I тис. н. е. (добірку див.: (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 4.9); посилання на джерела інформації див. там само, с. 277, 278). Дотепер втульчасті чересла відомі лише з матеріалів останньої чверті I тис. н. е.; три з чотирьох відомих нам екземплярів походять з пам'яток Лівобережжя Дніпра. За результатами аналізів методами природничих наук, технологія виготовлення характерна для ранньослов'янського періоду (Вознесенская 1981, с. 22).

Походження втульчастих чересел нам невідоме. Однак, знахідки **фрагментів** чересел (черняхівської культури (Строценъ 2008, рис. 56, 1; Бейдин, Григорьянц, Любичев 2005, рис. 2, 2); давньоруських часів (Серов 2001, с. 119, рис. 9, 4)) вказують на те, що навіть чересла ламалися. Якщо таке трапилося на робочому знарядді для обробітку ґрунту, замість того, щоб вибивати добре укріплені в ралі черешок, на нього могли зробити чересло, «обгорнувши» існуючий черешок втулкою (Горбаненко 2010).

Такі чересла могли бути використані у комплексі з наральниками. У такому випадку слід запропонувати реконструкцію знаряддя, що за функціями використовувалося як плуг: тип 4 — кривоградильне рало, з ральником, укріпленім залізним широколопатевим наконечником, поставленим горизонтально до землі (рис. 3, 1); тип 5 — кривоградильне рало, з ральником, ук-

Таблиця. Знахідки знарядь землеробства.

Рік	Місце *	Знаряддя	Збереженість	Номер рисунок	Публікації
1973	Житло 56 (21)	Чересло	Добра	1, 4	Вознесенская, 1981, рис. 2, ан. 1011; Баран Я., 2004, рис. 37, 6
1974	Культурний шар	Леміш	Фрагментований	1, 3	Вознесенская, 1981, рис. 2, ан. 1055
	Житло 67 (31)	Наральник	—	1, 2	Вознесенская, 1981, рис. 2, ан. 1010
	Житло 72 (28)	Жорно	—	—	—
	Культурний шар	Серп	Фрагмент	2, 1	Вознесенская, 1981, рис. 2, ан. 1012
	Яма 42	Серп	Добра	2, 3	Вознесенская, 1981, рис. 2, ан. 1013
1975	Культурний шар	Серп	Фрагмент	2, 2	Баран Я., 2004, рис. 38, 3
1977	Житло 29 (68)	Наральник	—	1, 1	Баран Я., 2004, рис. 36, 47

Для жител дано подвійну нумерацію: нова нумерація (за: Баран Я., 2004, с. 88); у дужках — нумерація за звітами.

ріпленим залізним широколопатевим наконечником, поставленим горизонтально до землі, череслом та відвальною дошкою (Горбаненко 2006, рис. 1).

Фрагменти серпів (рис. 2, 1, 2), виявлені під час досліджень Рашкова I, не мають виразних рис, за якими можна було б установити їх форму або час виготовлення. Цілий серп (рис. 2, 3) має такі розміри (см): довжина леза — 25, черешка — 11,5; довжина дуги леза (по ріжучій поверхні) — 25,5. Серп має досить незвичні пропорції; серед археологічних матеріалів території сучасної України аналогії йому підібрати не вдалося. Складається враження, що майстер виготовляв серп звичайної для кінця I тис. форми, однак вирішив зменшити чи й зовсім прибрати частину вигину леза, що починається одразу за черешком і завершується у точці максимального вигину леза. Однак найфункціональніша частина леза подібна до інших аналогічних виробів.

За результатами аналізів методами природничих наук, фрагмент серпа (рис. 2, 1) виготовлено за технологією, притаманною для пізнього періоду (XIII—XIV ст.); цілий серп виготовлено за ранньослов'янських часів (Вознесенская 1981, с. 22, 23).

Серп має звичний для останньої чверті I тис. черешковий тип кріплення. Дерев'яне руків'я було пробите черешком наскрізь, після чого його загнали для додаткового кріплення (рис. 3, 2).

Жорновий камінь, виявлений у Рашкові I, виготовлено з ракушняку; має округлу форму діаметром 40 см. Діаметр центрального отвору 6 см,

товщина 6 см (Баран Я. 2004, с. 57, 78). На жаль, за описом неможливо встановити ні те, чи був це верхній / нижній камінь, ні, тим більше, його приналежність до певного типу. Однак, за спостереженнями Р.С. Мінасяна (Минасян 1978), для кінця I тис. н. е. притаманні жорна з наскрізними отворами в обох каменях, в конструкції яких використовували «веретено» (цапфу) для регулювання якості помелу зерна. Такі знаряддя могли відрізнятися конструктивними деталями: руків'я могло бути закріплене у дерев'яному бічному підшипнику (група I); у отворі на периферії верхнього каменя (бігуна) (група II); напіврухомо із закріпленням довгого руків'я (штоку) в балці / стелі (варіант А), або мати звичайне коротке руків'я (варіант Б).

* * *

Отже, матеріали поселення Рашків I цілком відповідають загальному контексту розвитку землеробства ранньосередньовічних слов'ян. Техніка землеробства знаходилася на високому рівні, що відповідав агротехнічним можливостям останньої чверті I тис. н. е. На цей же факт опосередковано вказує й те, що землі (загалом, незначні за площею) навколоселищної ресурсної зони були у використанні не менш, ніж чотири століття, оскільки жителі поселення Рашків I, імовірно за все, є переселенцями з раніших поселень пражко-корчацької культури Рашків II і III, що знаходилися неподалік (Баран Я. 2004, с. 83).

Баран В.Д. Отчет о работе Славянской экспедиции Института археологии АН УССР в 1970 г. / НА ІА НАНУ. — 1970/23.

Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К., 1988.

Баран В.Д., Козак Д.Н. Звіт про дослідження Слов'янської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР слов'янського поселення біля с. Рашкова Хотинського району Чернівецької області у 1973 р. / НА ІА НАНУ. — 1973/17а.

Баран В.Д., Козак Д.Н. Звіт про розкопки слов'янського поселення в с. Рашків Хотинського району, Чернівецької області у 1974 р. / НА ІА НАНУ. — 1974/5а.

Баран В.Д., Козак Д.Н., Магомедов Б.В., Некрасова А.Н. Раскопки славянских поселений в с. Рашков // АО 1974 г. — М., 1975. — С. 257, 258.

Баран В.Д., Магомедов Б.В., Карчина Л.Я. Звіт про розкопки ранньослов'янських поселень Рашків І, Рашків ІІ, Рашків ІІІ у 1975 р. / НА ІА НАНУ. — 1975/10в.

Баран В.Д., Магомедов Б.В. Славянское поселение у с. Рашков на Среднем Днестре // АО 1975 г. — М., 1976. — С. 300.

Баран В.Д., Некрасова А.Н. Звіт про розкопки ранньослов'янського поселення Рашків І у 1977 р. / НА ІА НАНУ. — 1977/25д.

Баран В.Д., Некрасова А.Н. Славянские памятники у с. Рашков на Днестре // АО 1977 г. — М., 1978. — С. 294.

Баран Я.В. Раннеславянский железоплавильный комплекс VII—VIII вв. на поселении Рашков І // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1981. — С. 12—20.

Баран Я.В. Поселення Рашків-І на Дністрі // Південно-руське село IX—XIII ст. — К., 1997. — С. 19—33.

Баран Я.В. Слов'янська община. — Київ; Чернівці, 2004.

Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н., Любичев М.В. Новые находки орудий сельскохозяйственного назначения на памятниках черняховской культуры в Харьковской области // Древности. — 2005. — № 4. — С. 326—330.

Вознесенская Г.А. Кузнечное производство на славянских памятниках Среднего Поднестровья // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1981. — С. 20—35.

Горбаненко С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті І тис. н. е. // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 73—79.

Горбаненко С.А. Знаряддя землеробства кінця І тис. до н. е. — І тис. н. е. Порівняльний аналіз // Археологія. — 2010. — № 4. — С. 46—60.

Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець І тис. до н. е. — І тис. н. е.). — К., 2010.

Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. — К., 2007.

Колода В.В. Новые исследования Мохначанского городища // АБУ за 1998—1999 pp. — К., 2000. — С. 98—100.

Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.

Кухаренко Ю.В. Раскопки на городище и селище Хотомель // КСИИМК. — 1957. — № 68. — С. 90—93.

Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // СА. — 1978. — № 3. — С. 101—112.

Михайлина Л.П., Пашкевич Г.О., Пивоваров С.В. Рільництво слов'яно-руського населення межириччя верхнього Пруту та середнього Дністра // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 57—66.

Серов О.В. Фастівщина в добу Київської Русі (історико-археологічний нарис) // Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони: Науково-інформаційний бюлетень Прес-музей, № 10—11 за 1998 р. — Фастів, 2001. — С. 113—137.

Строцьонь Б.С. Черняхівська культура Західного Поділля. — Тернопіль, 2008.

Ткаченко О.М. Лемеші від плуга в зібранні Полтавського краєзнавчого музею // ПАЗ. — 1999. — С. 212—215.

С. А. Горбаненко

ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИЙ ИНВЕНТАРЬ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ РАШКОВ І

Впервые публикуется весь комплекс орудий земледельческого труда, найденный на поселении Рашков І (райковецкая культура, XIII—XIV вв.). Материал представлен деталями орудий для обработки почвы и фрагментами лезвий серпов, а также одной полной формой. Анализ орудий свидетельствует об уровне агротехники, присущем всему населению раннеславянского и древнерусского времени территории современной Украины.

С. А. Горбаненко

AGRICULTURAL IMPLEMENTS FROM SETTLEMENT RASHKIV І

For the first time published the full range of instruments of agricultural work, found on the settlement Rashkiv І (rajkovecka culture, XIII—XIV vv.). The material presented details of the instruments for soil and fragments of sickle blades and a complete form. Analysis tools indicates the level of agricultural technology inherent in the entire population of early Slavic and of Old Russian times for territory of modern Ukraine.

Н. В. Х а м а й к о

ГРАЛЬНИЙ НАБІР ІЗ ЗАПЛАВНОГО КУРГАНУ ШЕСТОВИЦІ

У статті розглядаються гральні фігурки з підкурганного поховання Х ст. Шестовицького могильника, розташованого в заплаві р. Десна поблизу ур. Коровель.

К л ю ч о в і с л о в а: гра, hnefatafl, гральні фігурки, гральні кістки, гральні дошки, гральний набір, зрізано-сферичний, антропоморфний, пішак, король, імпорт.

Влітку 1946 р. Я.В. Станкевич досліджено 6 курганів заплавного могильника Шестовиці, в одному з яких містився гральний набір (Станкевич 1946, с. 2). Комплекс розташований у південній частині I групи заплавного могильника і отримав польову назву *курган VI*; у загальному реєстрі шестовицьких поховань Д.І. Бліфельда він значиться під номером 98.

Попередню публікацію Я.В. Станкевич подала у вигляді тез 1947 р. (Станкевич 1947, с. 100). Більше уваги комплексу дослідниця приділила у статті (Станкевич 1949, с. 53, 54) та публікації результатів досліджень польового сезону 1946 р. (Станкевич 1962). Фотографічне зображення частини грального набору подано у статті 1949 р., повніше фото вміщено у роботі Г.Ф. Корзухіної (Корзухіна 1963, рис. 2, 1).

Досліджений комплекс виявився підкурганим парним похованням у супроводі коня у зрубній камері і був датований автором розкопок серединою Х ст. (Станкевич 1947, с. 100). Поховання містило багатий військовий та торговий інвентар, а також набір скляних гральних фігурок. Вони були укладені пірамідою у південному куті могильної камери за 60 см від голови чоловіка (Станкевич 1949, с. 53, 54, рис. 3, 10). Я.В. Станкевич припустила, що таке положення вони могли набути внаслідок перебування у мішечку (Станкевич 1962, с. 24, 25).

За описом, поданим у публікації 1949 р., 26 фігурок мали форму кульок з плоским дном і були двох кольорів — блакитного і жовтого, 2 фігурки мали високе конусовидне тулово з округлою голівкою, до якої прилаштовано виступаючий гребінь (Станкевич 1949, с. 54, рис. 5). У статті 1962 р. зазначено, що фігурок всього виявлено 26, з яких

2 — антропоморфні зі зрізаноконічним туловом з округлою голівкою, а решта 24 — округлі з пласкою основою. Колір скла у публікації 1962 р. також уточнено як блакитний і темножовтий з коментарем «останній можна було роздивитися лише на світло». Доповнення зроблено і щодо антропоморфних фігурок, з яких на той момент уже збереглась лише одна — блакитна. Зазначено, що вона по тулову обвита темночервоним накладним джгутиком (Станкевич 1962, с. 24, 25).

Такі уточнення, очевидно, слід приписати Г.Ф. Корзухіній, яка, уже по смерті Я.В. Станкевич, готувала її роботу до друку і використала ці ж дані у своїй спеціальній роботі, присвяченій давньоруським іграм (Корзухіна 1963, с. 85). Г.Ф. Корзухіна підбрала аналогії подібним гральним наборам і зробила попередні висновки щодо їх видового складу та походження. Дослідниця навіть намагалася ототожнити гру з відомими назвами давньоруських ігор, щоправда точного визначення їй не знайшла (Корзухіна 1963, с. 99 — 101).

Такі ж актуальні питання, як точний видовий та кількісний склад набору, атрибуція гри, її походження та місце виготовлення гральних предметів все ще залишаються нез'ясованими.

На сьогодні більша частина грального набору (18 фігурок) знаходиться в експозиції Музею археології ІА НАНУ (рис. 1, 1).

Антропоморфний «король» виготовлений з блакитно-зеленуватого скла, тулово спіралью оповите накладною вишневою смужкою. Залишкові розміри (фігурка оббита зверху і знизу, нижня частина фрагментована і склеєна) складають: висота — 4,05 см, діаметр «голівки» — 1,25 см, максимальний діаметр тулова — 2,30 см. З гральних фігурок присутні 4 жовтуватого-коричневі з медовим відтінком, зрізанокулясті, 3 з яких оббиті, вкриті кавернами, на поверхні містять ознаки легкої іризації й розшарованості; а також 13 зрізанокулястих з початково прозорого блакитного скла зі значними пошкодженнями поверхні — сильною мутною іризацією бруднобілого кольору

з кремовим відтінком, значною розшарованістю поверхні (близько 1 мм). При цьому 6 фігурок зберегли свою початкову форму і несуть ознаки надзвичайно сильної іризації, а 7 вже втратили початкову форму і на поверхні формується новий шар патини. Непошкоджені фігурки мають висоту від 2,25 см до 2,40 см, діаметр у місці максимального розширення тулова 2,45—2,66 см, діаметр основи 1,50—1,80 см (табл. 1).

Ще 3 зрізанокулясті фігурки з жовтувато-коричневого скла зберігаються у Наукових фондах ІА НАНУ (рис. 1, 2). Стан їх вкрай незадовільний. Поверхня фігурок зазнала сильного розшарування і втрат повного об'єму. Одна з них повністю втратила початкові зовнішні обриси, а дві зберегли ці обриси лише фрагментарно. Залишкові розміри фігурок сягають: висота — 2,20—2,50 см, діаметр у місці максимального розширення тулова — 2,40—2,50 см, діаметр основи — 1,70—1,80 см.

На сьогодні з 24 (або ж 26?) зрізанокулястих фігурок збереглося 7 жовтувато-коричневих і 13 блакитних, з 2 умовно антропоморфних королів — 1, що в сумі складає 21 фігуру (рис. 2). Місцезнаходження решти гральних предметів достеменно визначити не вдалося. Втім, враховуючи відомості, що частину матеріалів з розкопок Я.В. Станкевич 1946 р. було передано до Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, Росія) (Повернення 1997, с. 159, № 607), не варто виключати присутність серед них і решти гральних фігурок з набору.

Видовий та кількісний склад фігур у подібних наборах є найбільш проблематичним питанням. Вибірку аналогій подібним гральним фігуркам проводили Г.Ф. Корзухіна (Корзухина 1963), Х. Віттекер (Whittaker 2006) та М. Рундквіст і Г. Вільямс (Rundkvist, Williams 2008). Варто акцентувати увагу на повних гральних наборах, що походять з камерних поховань доби вікінгів.

Серед старожитностей Давньої Русі це, у першу чергу, знахідки з поховання Х ст. у Києві. Комплекс був випадково виявлений під час земляних робіт у 1901 р. на розі вул. Рейтарської та Володимирської (Ханенко Б., Ханенко В. 1902, табл. XX, № 1273—1276, 1202) і за каталогом М.К. Каргера відомий як поховання № 108 (Каргер 1958, с. 171, табл. XIV). Серед інвентаря був гральний набір, що складався з більш ніж десятка скляних фігурок і гральної кістки. З них збереглися лише чотири зрізанокулясті, виготовлені зі скла різного кольору: 2 з чорного непрозорого скла, 1 з такого ж чорного скла з жовтою краплею (оббита) і 1 з прозорого скла кольору морської хвилі з пурпурово-червоною спіральною стрічкою, завитою навколо тулуба (оббита). Розміри фігурок складають 2,3 × 2,4 см, 2,5 × 2,4 см, >2,4 × >2,3 см та 2,2 × 2,5 см, де перша величина — максимальний діаметр тулова, а друга — висота. Разом з ними було знайдено і гральну кістку-паралелепіпед з вічками від 1 до 6 на кожному боці у вигляді крапки з двома концентричними колами. Розміри її становили 3 × 1,5 × 1,5 см. Матеріалом виготовлення В. Гезе вважав слонову кістку (Каргер 1958, с. 171, табл. XIV), а Г.Ф. Корзухіна — ріг (Корзухина 1963).

Каталог археологічного зібрання Ханенків подає ще одну позицію скляних гральних фігурок з зеленого скла, що походять з Києва (Ханенко Б.,

Таблиця 1. Перелік та характеристика гральних фігурок з кург. VI/98 Шестовицького заплавного могильника (МА та НФ ІА НАНУ).

№ п/п	Інв. №	Назва	№ на рис. 3	Колір	Скло	Збереженість поверхні	Цілісність об'єму знахідки	Розміри, см			Примітки
								h	d осн.	d max	
1	АМ 2722 / 7846	Король	21	Зеленувато-блакитний, на поверхні напання смуга червонувато-бузкового кольору	Прозоре, всередині помітні повітряні бульбашки	Гарна, імовірно, піддана консервації (масляниста на дотик)	Фрагментований, пошкоджені голівка і низ, склєсний	4,05 *	2,30 *	1,25 **	Радіально до центру основи йдуть складки від формовки підрізкою
2	7858	Пішак	1	Бурштиновий, наближений до коричневого з жовтуватим відтінком	Те саме	Задовільна, зі слідами іризації, помірне розшарування поверхні, у місцях втраг — каверни	Цілий	2,32	2,55	1,62	
3	7863	Те саме	2	Бурштиновий, наближений до коричневого з медовим відтінком	Те саме, в центрі — скупчення бульбашок	Найкраща серед решти, імовірно, піддана консервації (масляниста на дотик)	Те саме	2,30	2,66	1,71	
4	7848	Те саме	3	Бурштиновий жовтуватого-коричневий	Прозоре, всередині помітні повітряні бульбашки	Сліди іризації, каверни, легке розшарування поверхні	Початково цілий, вторинні втраги з усіх боків	2,30	2,50	1,67	
5	7849	Те саме	4	Те саме	Те саме	Сліди іризації мутного білуватого відтінку, каверни, помітне розшарування поверхні	Початково цілий, часткові вторинні втраги	2,40	2,58	1,80	

6	—	Те саме	5	Те саме	Те саме	Незадовільна, ірізація, сильно розшарування поверхні	Вторинна втрата початкових обрисів на 80 %	2,50	2,40 *	1,70 *	Збереглися контури верхньої частини
7	—	Те саме	6	Те саме	Те саме	Те саме	Вторинна втрата початкових обрисів на 90 %	2,20 *	2,40 *	1,80	Те саме
8	—	Те саме	7	Те саме	Те саме	Те саме	Повна вторинна втрата початкових обрисів	2,20 *	2,50 *	1,80 *	Те саме
9	7861	Те саме	10	Блакитний з легким зеленуватим відтінком	Початково прозоре	Задовільна, сліди надзвичайно сильної ірізації, що сформувала на поверхні помітний (~1 мм) шар брудної білої з кремовим відтінком патини	Ціла	2,30	2,65	1,60	Те саме
10	7757	Те саме	9	Те саме	Те саме	Задовільна, сліди сильної ірізації, що сформувала на поверхні помітний шар патини	Початково ціла, вторинні втрати з усіх боків	2,27	2,61	1,78	Те саме
11	AM 2728/7847	Те саме	8	Те саме	Те саме	Гарна, помітна ірізація, патина кремового відтінку	Ціла	2,24	2,60	1,50-1,55	Основа овальних обрисів
12	7854	Те саме	13	Те саме	Те саме	Задовільна, помітна ірізація, патина кремового відтінку	Початково ціла, вторинна втрата з одного боку внаслідок ірізації	2,23	2,46	1,70	Те саме
13	7851	Те саме	12	Те саме	Те саме	Гарна, помітна ірізація, патина кремового відтінку	Ціла	2,25	2,60	1,60-1,65	Те саме
14	7850	Те саме	18	Те саме	Те саме	Те саме	Втрата бокової нижньої частини	2,21	2,50	1,60	Те саме
15	7856	Те саме	11	Те саме	Те саме	Незадовільна, сильна ірізація, розшарування поверхні призвело до втрати патинізованої кірки	Часткова втрата об'єму	2,25	2,49 *	1,75	Те саме
16	7855	Те саме	15	Те саме	Те саме	Те саме	Те саме	2,15 *	2,52 *	1,70 *	Те саме
17	7862	Те саме	14	Те саме	Те саме	Те саме	Помітна втрата об'єму	2,24 *	2,52 *	1,60 *	Те саме
18	7860	Те саме	16	Те саме	Те саме	Те саме	Значна втрата об'єму	1,94 *	2,35 *	1,50 *	Помітні сліди закручування маси навколо своєї осі
19	7853	Те саме	17	Те саме	Те саме	Те саме, чисельні тріщини	Те саме	2,30 *	2,60	1,60 *	Те саме
20	7852	Те саме	20	Те саме	Те саме	Вкрай незадовільна, сильна ірізація, розшарування поверхні, втрата патинізованої кірки, чисельні тріщини	Повна втрата початкової форми	2,00 *	2,60 *	—	Те саме
21	7859	Те саме	19	Те саме	Те саме	Те саме	Те саме, фігурка розбита на дві половинки, склеєна	1,75 *	2,50 *	—	Те саме

* — залишкові розміри; ** — подано діаметр голівки фігурки.

Рис. 1. Гральний набір з кург. VI/98 Шестовицького заплавного могильника (сучасний вигляд): 1 — гральні фігурки, що знаходяться в експозиції Музею археології ІА НАНУ, 2 — гральні фігурки, що зберігаються у Наукових фондах ІА НАНУ

Ханенко В. 1902, № 1271—1272), проте детальнішої інформації про них немає.

У Гньоздово такі знахідки відомі в кургані Х ст. Оль-30, дослідженому у 1988 р. Д.А. Авдусіним. У похованні знаходилося 13 зрізаносферичних скляних фігурок (Путь 1996, с. 26, кат. № 490): 6 темних (на просвіт пурпурових та темно-зелених), 6 блакитних та 1 світло-зелена мозаїчна. Частина фігурок зберегла на поверхні рештки позолоти.

Скляні гральні фігурки відомі у двох похованнях Тимерьово: у кург. 100 (парній інгумації) — пішак з прозорого блакитнувато-зеленого скла та у кург. 277 (парній кремації) — два пішаки з зеленого та темно-вишневого прозорого скла. В останньому було виявлено й фрагменти залізного окуття гальної дерев'яної дошки (Фехнер, Недошивина 1987, с. 85).

Ширше аналогії представлені у поховальних комплексах Х ст. Північної Європи, що дають класичне уявлення про набори скляних гральних фігурок епохи вікінгів. Й. Петерсен наголошував, що вони є поширеними у скандинавських серед-

ньовічних похованнях вендельського й наступних періодів (Petersen 1914).

Найбільшу увагу традиційно привертають знахідки з Бірки (Швеція): у камерному пох. 523 знайдено 19 зрізанокулястих скляних фігурок — 5 однотонних чорних і 14 смугастих блакитного кольору (2,2—2,3 × 2,3—2,5 см), а також 1 скляний «король» з блакитного скла, зі зрізаноколючим корпусом, обвитим темно-фіолетовою смужкою, та очима і головним убором чи короною з такого ж фіолетового скла (4,5 × 2,15 см) (Arbman 1943, s. 157, 158; 39, taf. 148, 1); у парному камерному пох. 644 — 20 ідентичних скляних смугастих фігурок кольору світлої морської хвилі з пурпурово-фіолетовою спіраллю навколо тулова (2,3—2,4 см), 2 скляні «королі» такого ж кольору, обвитих пурпурово-фіолетовою смужкою (4 і 4,6 × 2,3 і 2,3 см) та 3 гральних кістки-паралелепіпеда з рогу (3,8 × 2,4 × 2,4 см) з вічками від 3 до 6 на довгих сторонах і 1 та 2 на коротких (Arbman 1943, s. 221—226; 39, taf. 148, 2), ідентичних гральній кістці з поховання на розі вул. Рейтарської у Києві; ка-

мерне пох. 750 — серед багатого поховального інвентаря з військовим і торговим реманентом було виявлено 25 скляних округлих фігурок — 8 темно-зелених і 17 світлих блакитно-зеленуватих, 1 антропоморфного «короля» з зеленого скла, обвитого темно-синім скляним джгутиком, та накутники від дошки (Arbman 1943, s. 267—272; 39, taf. 147, 1). Менша кількість гральних фігурок серед поховань Бірки присутня у пох. 710, камерному похованні з конем, де було 8 гральних фігурок з чорної непрозорої скляної пасти, декорованих білою впаяною смугою (2,1—2,4 см) (Arbman 1943, s. 244, 245; 39, taf. 147, 2).

Крім того, у Швеції такі гральні набори відомі у Вальсгерде (Центральна Швеція) — поховання в ладді з 24 скляними фігурками, з яких 8 були чорного кольору і 16 блакитного (Graham-Campbell 1980, nr. 95); у Лонгторі (Упланд) — камерному похованні з конем, де виявлено 13 блакитно-зелених та 6 темно-зелених округлих скляних фігурок і одного скляного «короля» (Arbman 1936, s. 95, 96) та ще одному похованні, де містилося 26 гральних фігурок — 21 скляна, 4 кістяних і 1 кам'яна (Rundkvist, Williams 2008, tab. 1, 2), а також у Туні (Альсіке), де виявлено комплекс з гральним набором — поховання № 9404 з 12 округлими скляними фігурками (7 світло-зелених і 5 чорних) і 1 «королем» з зеленого скла та дрібними фрагментами інших фігурок (Arne 1934, с. 21, № 15). Поодинокі скляні фігурки відомі також у пох. II Туни — багатому чоловічому похованні (Arne 1934, s. 25, 26) та у похованні в ладді з Ульстейна (Унес, Суннмур, Норвегія) (Whittaker 2006, tab. 1).

Наведені аналогії яскраво ілюструють, що набір скляних фігурок у шестовицькому похованні відповідає традиції облаштування могил «дружинного» кола. Переважну більшість гральних наборів скляних фігурок було виявлено на території Давньої Русі та Швеції. Як правило, такі набори містять два види пішаків, що відрізняються за кольором. Одна частина при цьому переважає іншу за кількістю приблизно вдвічі. Окрім того, в наборі часто присутні фігурки-королі, рідше — гральні кістки з вічками.

Г.Ф. Корзухіна дійшла висновку про наявність виразного скандинавського імпульсу в розповсюдженні настільних ігор на землях Давньої Русі у X ст. Дослідниця стверджувала, що «усі шашки та дошки репрезентують вироби скандинавських майстерень», при цьому «частина шашок (але не скляних) могла бути виготовлена і на місці» (Корзухіна 1963, с. 100). Цей висновок підтримала О.О. Рибіна (Рыбина 1997, с. 110), однак його піддав критиці П.П. Толочко на основі висновків хіміко-технологічних досліджень Х. Арбмана та Ю.Л. Шапової, перший з яких висловлювався на користь прирейнського походження скляних гральних фігурок, а друга — середземноморсько-візантійського (Толочко 1990, с. 118).

Матеріал виготовлення — скло — для X ст. виключає виробництво фігурок на місцях як для Давньої Русі, так і для Скандинавії (Шапова 2004, с. 73). Н.П. Довгалюк та В.В. Мурашова, провівши комплексне дослідження скляних знахідок з Гньоздово, серед яких були і гральні фігурки X ст., підтвердили їх візантійське походження (Dovgaluk, Murasheva 2009, p. 51). Зазвичай такі

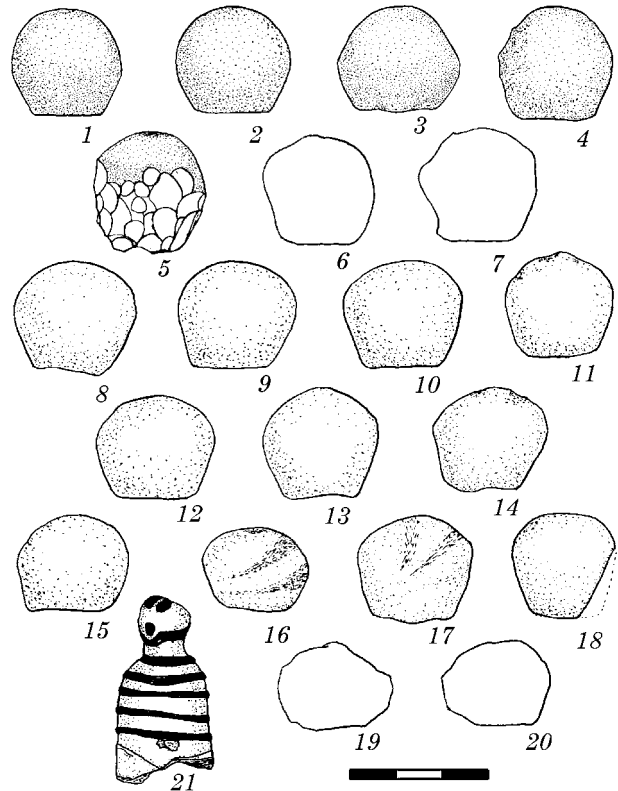

Рис. 2. Гральний набір з кург. VI/98 Шестовицького заплавного могильника (у кількості, що збереглася до сьогодні): 1—20 — пішаки, 21 — король (1—7 — жовтувато-коричневе, бурштинового відтінку скло, 8—20 — блакитне скло, 21 — зеленувато-блакитне з вишневою смужкою скло) (5 — приклад розшарування і втрати поверхні фігурки; 16, 17 — фігурки зі слідами закручування скляної маси; 6, 7, 19—20 — фігурки, що втратили значну частину об'єму)

імпортні знахідки присутні у чоловічих похованнях з багатим інвентарем і, навіть, як у випадку з кург. 98 Шестовиці, конкретно з торговим. Високий статус похованих у могилах з гральними фігурками підкреслювала свого часу Г.Ф. Корзухіна (Корзухіна 1963, с. 93). Х. Віттекер же дійшла висновку, що опосередковано елітність підкреслює і взагалі сама можливість проведення вільного часу в розвагах (Whittaker 2006, p. 104).

Серед гральних наборів зустрічаються фігурки з різного матеріалу: кісткової тканини тварин (щільний ріг оленя та лося, ікло моржа, зуб коня, китовий вус, епіфізи кісток великої рогатої худоби), бурштину, каменю, які переважно виготовлялися на місцях. У той же час, скляні екземпляри є відносно рідкісними знахідками у Північній Європі і безперечно належать до дорогих імпортів. Фігурки ж з бурштину, кістки, каменю чи глини, як правило, імітують форму скляних. У комплексах Південної Русі, навпаки, саме скляні фігурки зазвичай присутні у складі гральних наборів X ст. і тільки у XII ст. з'являються кістяні екземпляри, пов'язані зі скандинавським впливом (Сагайдак, Хамайко, Вергун 2008).

Регіон розповсюдження досліджуваних гральних приладів охоплює територію Давньої Русі й Північної Європи. У випадку зі скляними гральними наборами X ст. географія їх обмежується

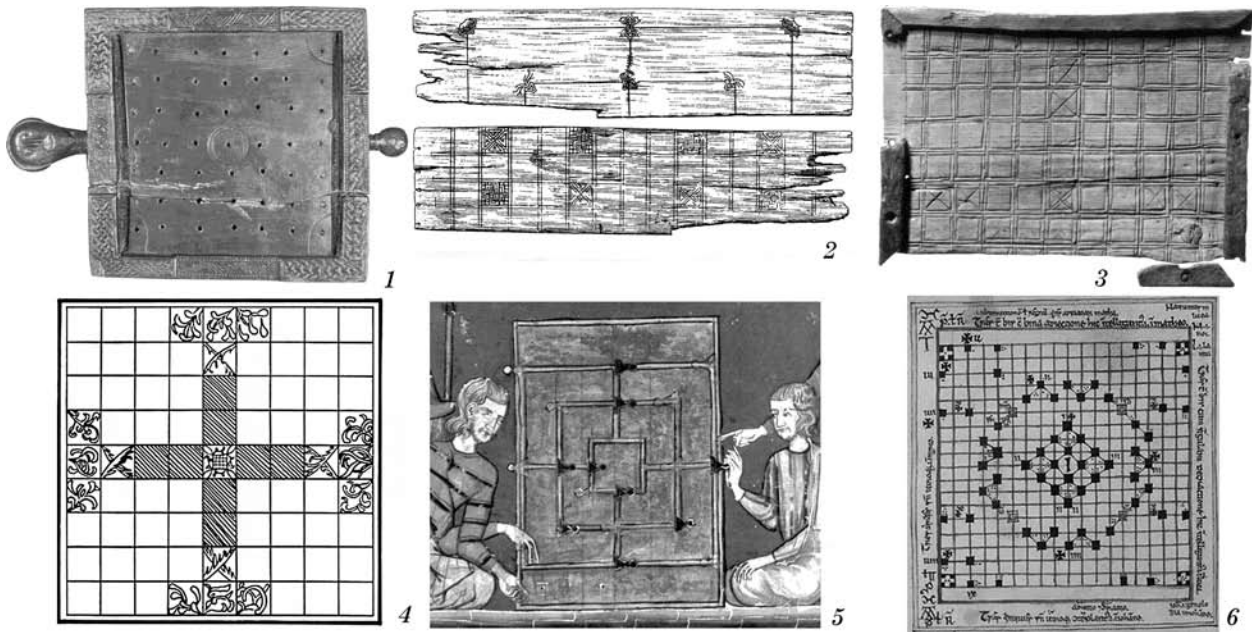

Рис. 3. Гральні дошки для ігор типу «hnefatafl» (1—4) та «млин» (5): 1 — Балліндері (Ірландія), кін. X ст.; 2 — Гокстад (Норвегія), X ст.; 3 — Трондхейм (Норвегія), 1100—1150 рр.; 4 — схема з щоденника К. Ліннея (Північна Швеція), 1732 р.; 5 — фрагмент ілюстрації з «Книги ігор» короля Альфонса X (Іспанія), 1240 р.; 6 — Alea Evangelia, мініатюра, Євангеліє XII ст. (Оксфорд, Британія).

переважно Руссю й Швецією¹. З одного боку, це підтверджує зв'язки Русі саме зі шведською спільнотою, з іншого — показує торговельні шляхи, що поєднували у X ст. Скандинавію з Візантією. Шестовиця, як одна з давньоруських пам'яток, що містить ознаки скандинавського впливу на ранніх етапах становлення держави (Андросчук 1999), має значну кількість артефактів, що підтверджують це. У той же час, скляні гральні фігурки, безсумнівно виготовлені у Візантії, концентруються у першу чергу в місцях, що були безпосередньо включені до тогочасних основних торговельних шляхів (Київ, Шестовиця, Чернігів, Гньоздово). При цьому виділяється концентрація скляних гральних наборів у Середньому Подніпров'ї. Надзвичайно велику концентрацію скляних наборів виявляє й протилежний кінець великого торговельного шляху — Бірка, широко відома як шведська факторія, тісно пов'язана з південно-східним напрямком.

Наведені дані, здавалося б, мають свідчити на користь візантійського походження гри, приладдя для якої міститься у давньоруських курганах X ст. Втім, наявність скляних гральних фігурок у більш ранніх британських та скандинавських комплексах римського (Five thousand 1995, № 71; Wright 1949, p. 132, 133; Solberg 2000, p. 119, 120) та вендельського (Opedal 1998, p. 53—55, 62, 63; Ravn 2000) часу може слугувати на користь хіба що її ширшого середземноморського контексту і тривалого побутування у Північній Європі. Питання походження гри у такому випадку охоплює значно більше коло джерел, що заслуговує на ок-

реме дослідження. У контексті ж даної роботи доцільніше зосередитися на ідентифікації гри.

Кількість і склад фігурок у наборах виявляє певну закономірність, якій свого часу не надала вагомого значення Г.Ф. Корзухіна. Дослідниця помітила, що до наборів, як правило, входять 2 види пішаків, 1 чи 2 короля та гральні кістки, однак відносно питання кількості фігурок в одному наборі зазначила, що вибірка з наявних поховань не дає можливості говорити про «нормальну» потрібну їх кількість, якщо така й була. Нестабільність же кількісного складу в наборі вона спробувала пояснити особливостями поховальних комплексів, що можуть містити умовну кількість предметів замість необхідної для гри (Корзухіна 1963, с. 90, 91). Певна неточність чи символічність дійсно може бути присутньою у складі поховального інвентаря, особливо, коли мова йде про 1—2, чи навіть 4—5 фігурок, тим більше, коли до такого набору входять фігурки різного виду. Складно також говорити про дійсну кількість та склад фігурок у кремаційних комплексах. Утім, набори з інгумаційних поховань, що до того ж були розкопані з дотриманням методики детальної польової фіксації, здатні надати необхідну інформацію.

Як правило, повні гральні набори містять *пішаки* двох видів, що розрізняються за кольором, хоча інколи (як у пох. 644 Бірки) у наборі присутні лише однотипні пішаки. При цьому одна група чисельніша за іншу приблизно *вдвічі*, а кратність обох видів фігурок наближується до числа 4. Прикладом виступають набори з шестовицького кург. 98, Вальсгерде 3 та пох. 750 Бірки, де містилося по 8 та 16—17 фігур кожного виду відповідно. *Королі* (1 чи 2) присутні майже в усіх комплексах, що означає належність гри до розряду *військових стратегій* з визначеним ступенем ієрархічності фігур. У той час, як *гральні кістки* — атрибут азартних ігор, навпаки, присутні не так часто. При цьому їх

1. Лише один синхронний комплекс з набором скляних фігурок походить з Ульстейна в Норвегії, решта норвезьких комплексів — з Авальдснеса (Сторхауг), Гуннарсхауга та Хьогте належить до більш раннього періоду і відрізняється як за формою, так і за видовим складом.

кількість нестабільна і варіює від 1 до 4 в наборі. Ще рідше у похованнях фіксують рештки гральних дошок, що зумовлено особливостями збереження дерева як основного матеріалу їх виготовлення. Зазвичай задовільно зберігаються лише залізні деталі окуття, що унеможливило визначення розграфки, а, відповідно, й типу гри.

Традиція використання терміну «шашки» для означення археологічних знахідок цього типу виходить ще з описів XIX — початку XX ст. знайдених у давньоруських курганах гральних предметів (Самоковасов 1908, с. 201; Ханенко Б., Ханенко В., с. 22; Спицын 1906, с. 192). У XIX ст. слово «шашки» використовувалося для означення усіх однотипних гральних фігурок без винятку, у т. ч. і для назви шахових пішаків. В.І. Даль наводив ще ширше тлумачення: «усякий дрібний обрубочок, відрізочок, кубик; кістка гральна з вічками; бабка гральна, надкопитна коров'яча кістка; точений кружок, стопочка, для гри на дошці у 64 клітинки, і сама ця гра» (Даль 1882, с. 644).

Пізніше у спеціальній роботі цю термінологію підтримала Г.Ф. Корзухіна (Корзухіна 1963). Дослідниця здійснила детальну вибірку гральних предметів на теренах Русі, а використана нею назва «шашки» надовго закріпилася в археологічній літературі. Єдиним протиріччям лишилася разюча морфологічна відмінність «шахо», описаних Г.В. Корзухіною, та їх сучасних відповідників. На додаток, опубліковані Г.М. Шовкопляс двома роками пізніше звичайні дисковидні шашки давньоруського часу, поряд зі скляними зрізаносферичними гральними фігурками (названими також «шашками») (Шовкопляс 1965, с. 197), тільки підсилили цей дисонанс. Сама Г.Ф. Корзухіна передбачала зв'язок описаних нею предметів з давньою грою *тавлѣа*, однак, підтримуючи здогад Б.О. Рыбакова (Рыбаков 1957, с. 88), схильна була пов'язувати цей термін скоріше з гральними дошками (за аналогією з лат. *tabula* — дошка), ніж з фігурками (Корзухіна 1963, с. 100).

Західноєвропейська археологія зараховує подібні набори до гри *hnefatafl* (*tafl*, *tafli*), що відома за письмовими джерелами (Віщування Вьольви (Старша Елда), Сага про Оркнейців, Сага про Фрітьйофа Хороброго, Сага про Херв'юор та Хейдрека, Сага про Греттіра, Сага про Гуннлауга та ін.) і була реконструйована на основі етнографічної розвідки К. Ліннея до лопарів Швеції у 1732 р. Етнограф описав правила гри, за якими у ній брали участь двоє гравців, у одного був король зі своєю гвардією, а у іншого — ватага суперників, що перевищувала числом гвардію короля вдвічі. Позиції обох гравців при цьому вишиковувалися відносно центру дошки. Король зі своєю гвардією розміщувався у центрі за принципом каре, а його суперники — з чотирьох сторін відносно нього (Linné, Smith 2007, p. 55).

Використання кісток у гри є питанням дискусійним, причиною якого є варіативність локальних типів ведення гри (Helmfrid 2005, p. 5, 11; Murray 1951, p. 55). У більшості випадків участь гральних кісток не була потрібною, однак інколи і вони використовувалися для надання гри більш азартного відтінку. При цьому показники очок могли визначати або дальність ходів, або ж їх черговість.

Співставлення записів К. Ліннея та археологічних даних виявляють цілий ряд спільних пози-

цій, за якими їх можна ототожнити: у настільній грі беруть участь два гравці, пішаки яких мають відрізнятися; кількість пішаків одного гравця вдвічі перевищує кількість пішаків іншого; у грі присутня фігура короля; позиціонування з чотирьох сторін від центру робить необхідну кількість фігур кратною 4; у грі не обов'язкове, але можливе використання гральних кісток.

Варіант гри *Tablut*, записаний К. Ліннеєм, передбачав використання дошки з кількістю клітинок 9×9 (рис. 3, 4), а кількість фігурок, що використовувалася при цьому, дорівнювала 25 ($1 + 8 \leftrightarrow 16$). Такі дані співпадають з деякими археологічними знахідками. Це — набори з кург. 98 у Шестовиці, пох. 750 Бірки та Вальсгерде 3. Однак решта наборів показує значну кількісну варіативність.

Між тим, і кількість полів на ігровому полі не була сталою. Так, широковідома дошка зі змішаного шару кінця VIII—X ст. з Балліндері (Ірландія) (O'Neill Hencken 1941, fig. 2) з відцентровою розграфкою налічує 7×7 рядів (рис. 3, 1), що має зменшити кількість фігур; дошка з Трондхейма (Норвегія) першої половини XII ст. (Les Vikings 1992, no. 572) — 11×11 (рис. 3, 3) та дошка з Гокстада (Норвегія) X ст. (Murray 1951, fig. 22) — 13×13 (рис. 3, 2), що збільшує їх кількість; а дошка для гри «Alea Evangelia» з мініатюри у ірландському Євангелії XII ст. (C.C.C. Oxon. 122 manuscript; Soxe 1852, p. 52), що описує події X ст. (Henry 1970, p. 67, 68), — 19×19 , що має не тільки збільшити кількість задіяних фігур, але й, судячи з поміток на малюнку в манускрипті, ускладнити саму гру (рис. 3, 6). Такі особливості розграфок можуть цілком логічно пояснити різну кількість фігурок у похованнях, за умови, що їх загальна сума кратна 4 (не рахуючи королів).

Фігурки, що були виявлені Я.В. Станкевич в одному з курганів Шестовиці, слід безперечно віднести до кола наборів з «дружинних» поховань Русі та Скандинавії. Їх кількісна та видова варіативність пояснюється універсальністю однотипних гральних фігур, придатних для використання у будь-якій грі, де присутні однотипні фігури. Варіативність типів ігор представлена гральними дошками, найбільш популярними з яких були «hnefatafl» («королівський стіл / королівська дошка») та «млин». Для обох підходять набори однотипних гральних фігур. Втім, шестовицький набір з кургану 98, де були 2 королі та кратна 4 кількість пішаків, свідчить про початкове призначення набору для гри «hnefatafl», імовірним аналогом якої на давньоруських теренах виступає церковно-слов'янське «тавлѣа».

Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі взаємодії доби раннього середньовіччя). — К., 1999.

Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977.

Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — СПб.:М., 1882. — Т. IV.

Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. — М.; Л., 1958. — Т. I.

Корзухіна Г.Ф. Из истории игр на Руси // СА. — 1963. — № 4. — С. 85—102.

Мурашева В.В., Довгалюк Н.П., Фетисов А.А. Византийские импорты с территории пойменной части Гнездовского поселения // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. В 2 т. — М., 2010. — Т. 1. — С. 512—536.

Повернення культурного надбання України: Документи свідчать. — Вип. 2. Українські культурні цінності в Росії. Археологічні колекції України. — К., 1997.

Путь из варяг в греки и из грек... Каталог выставки. — М., 1996.

Рыбаков Б.А. Архитектурная математика древнерусских зодчих // СА. — 1957. — №1. — С. 83—112.

Рыбина Е.А. Шашки, «мельница», шахматы // Древняя Русь. Быт и культура / Археология СССР. — М., 1997. — С. 110—114.

Сагайдак М.А., Хамайко Н.В., Вергун О.И. Новые находки древнерусских игральных фигурок из Киева // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 2. — С. 137—145.

Самоквасов Д.Я. Могилы русской земли. — М., 1908.

Спицын А.А. Отчет о раскопках, произведенных в 1905 г. И.С. Абрамовым в Смоленской губернии // ЗОР-СА РАО. — СПб., 1906. — Т. VIII. — Вып. 1— С. 185—211.

Станкевич Я.В. Шестовицкие курганы // КСИИМК. — 1947. — Вып. XXI. — С. 100.

Станкевич Я.В. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // АП УРСР. — К., 1949. — Т. I. — С. 50—57.

Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 года // КСИА. — 1962. — Вып. 87. — С. 6—30.

Толочко П.П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). — К., 1990. — С. 99—121.

Фехнер М.В., Недошивина Н.Г. Этнокультурная характеристика Тимеревского могильника по материалам погребального инвентаря // СА. — 1987. — № 2. — С. 70—89.

Ханенко Б.И., Ханенко В.И. Древности Приднепровья. — К., 1902. — Вып. V.

Шовкоплас Г.М. Найдавніші шахи і шапки з Києва // Археологія. — 1965. — Т. 19. — С. 196, 197.

Щапова Ю.Л. Византийское стекло. Очерки истории. Изд. 2-е. — М., 2004.

Arbman H. En kammergrav från Vikingatiden vid Långtora, Uppland // Fornvännen. — 1936. — Årgång 31. — S. 89—98.

Arbman H. Birka I. Die Gräber. Tafeln. — Uppsala, 1940.

Arbman H. Birka I. Die Gräber. — Uppsala, 1943.

Arne T.J. Das Bootgraberfeld von Tuna in Alsike, Uppland. — Stockholm, 1934.

Coxe H.O. Catalogus Codicum MSS, qui in Collegiis Aulisque Oxoniensibus hodie adservantur. — Oxford, 1852.

Dougaluk N., Murasheva V. Glass finds from Gnezdovo as a result of Russian-byzantine trade in the 10th century // 18th Congress of the International Association for the History of Glass: Programme and Abstracts. — Thessaloniki, 2009. — P. 51.

Five thousand years of Glass / Ed. by H. Tait. — London, 1995.

Graham-Campbell J. Viking Artefacts. — London, 1980.

Helmfrid S. Hnefatafl — the Strategic Board Game of the Vikings. — Version 2b. — 2005. — April, 23. — Режим доступу: http://hem.bredband.net/b512479/Hnefatafl_by_Sten_Helmfrid.pdf.

Henry F. Irish Art in the Romanesque Period (1020—1170 A.D.). — New York, 1970.

Les Vikings... Les Scandinaves et l'Europe 800—1200. — Paris, 1992.

Linné C., Smith J.E. Lachesis Laponica, or a Tour in Lapland, now first published from the original manuscript journal of the celebrated Linnæus. — London, 1811 (reprint 2007).

Murray H.J.R. A History of Board-games Other Than Chess. — Oxford, 1951.

O'Neill Hencken H. The Harvard Archaeological Expedition in Ireland // American Journal of Archaeology. — 1941. — Vol. 45. — No. 1. — P. 1—6.

Opedal A. De glemte skipsgravene. Makt og myter på Avaldsnes. — Stavanger, 1998.

Petersen J. Bretspil i forhistorisk tid // Tidsskrift for norsk forhistorie. — Oldtiden, 1914. — S. 75—95.

Ravn M. The Use of Symbols in Burials in Migration Age Europe. A Theoretical and methodological Approach // Form, Function & Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology. — Stockholm, 2000. — P. 275—296.

Rundkvist M., Williams H. A Viking Boat Grave with Amber Gaming Pieces Excavated at Skamby, Östergötland, Sweden // Medieval Archaeology. — 2008. — № 52. — P. 69—102.

Solberg B. Jernalderen i Norge: ca. 500 f. Kr. — 1030 e. Kr. — Oslo, 2000.

Whittaker H. Game-boards and gaming-pieces in the Northern European Iron Age // Nordlit. — 2006. — № 20. — P. 103—112.

Wright R.P. Roman Britain in 1958 // Journal of Roman Studies. — 1959. — № 49. — P. 102—139.

Н. В. Хамайко

ИГРОВОЙ НАБОР ИЗ ПОЙМЕННОГО КУРГАНА ШЕСТОВИЦЫ

В статье осуществляется републикация игрового набора, найденного Я.В. Станкевич в 1946 г. при исследовании курганного могильника в пойме р. Десна возле с. Шестовица. Набор находился в составе погребального инвентаря парного камерного погребения X в. в сопровождении коня, предметов вооружения и весовых гирек. Он состоял из 26 стеклянных фигур двух цветов, среди которых были пешки и два короля. Собранные имеющиеся данные о сохранившейся 21 игровой фигурке. Поиск аналогий и их сравнительный анализ показывает, что стеклянные игральные фигурки являются средиземноморскими импортами, концентрирующимися вдоль речного пути «из варяг в греки». Скандинавское же влияние проявляется в распространении игры на древнерусских землях. Атрибуция игры выявляет ее принадлежность к широкоизвестному на Северо-европейских землях типу игры «hnefatafl» (королевский стол), аналогом которой в древнерусском варианте может быть «тавляя».

N. V. Khamaiko

GAMING SET FROM FLOODPLAIN CEMETERY MOUND OF SHESTOVYTSYA

The paper carried republication of gaming set, which had been finding in 1946 during excavation of mound burial in the floodplain of Desna river near Shestovitsa site by Y.V. Stankiewicz. The set was part of the burial items in 10th century pair chamber, accompanied by his horse, arms and weights. It consisted of 26 glass pieces in two colors, among whom were the pawns and two kings. Collected the available data on the remaining 21 playing figure. The data on the remaining gamingpieces were collected. Searching for similarities and their comparative analysis shows that the glass gaming peices are Mediterranean imports concentrated on the river route «from Varangians to the Greeks.» The Scandinavian influence is manifested in the spread of the game at Rus' lands. Attribution of the game reveals that it belongs to the widely known on the North European lands game «hnefatafl» (king table), which is analogous to the Rus' version can be «tavleya».

Н. В. Блажевич

КОЧІВНИЦЬКІ ПОХОВАННЯ БІЛЯ с. ХОДОРІВ

Статтю присвячено публікації та інтерпретації матеріалів кочівницького могильника рубежу XI—XII ст. поблизу с. Ходорів на Київщині.

К л ю ч о в і с л о в а: печеніги, могильник, Київська Русь.

На правому березі Дніпра, за 2 км нижче від с. Ходорів Миронівського р-ну Київської обл., знаходиться городище кінця XI—XIII ст. На південь та південний захід від нього простягається система давніх ярів, що розрізали плато на кілька мисів. У 1984 р. під час розвідкових робіт Ходорівського загону Дніпровської давньоруської експедиції ІА АН УРСР на одному з мисів підковоподібної форми, в урвищі його центральної частини виявлено кістки (Толочко, Блажевич, Ткач 1985, с. 13).

У першому випадку на глибині 1,4 м від сучасної поверхні розкрито **поховання № 1** покладеної на спину людини з випростаними вздовж тіла руками (рис. 1). На північ від похованого, поруч із труною та на тому ж рівні, розкрито частину розчленованого кінського кістяка — нижню щелепу, біля якої знайдено уламок трензельного кільця (рис. 3, 2), кістки ніг.

Поховальну яму викопано у лесовому матеріку, засипано тим же ґрунтом, тому пляма не простежувалась ані в стінці яра, ані при розчистці поховання. Кістки людини та коня червоно-бурого кольору, орієнтування обох поховань західна, без відхилень. Збереженість скелета людини погана — відсутні кістки правої руки, кисті лівої, правої стопи, частина ребер. Крім того, через поховання навскіс пройшов зсув, зруйнувавши його західну частину: череп, шийні хребці, ключиці померлого, череп коня та частина поховального інвентаря відсутні.

Паралельно людському кістяку, смугами завширшки до 2 см, а також місцями на ньому, зафіксовано сліди зотлілого дерева — залишки домовини. Розчистка показала, що домовина (ширина 0,5 м, довжина не встановлена) мала не лише бокові стінки, але й кришку та дно —

конструкцію, яка оформилася, від середини X — до першої половини XI ст. (Плетнева 1958, с. 126).

У головах похованого, на межі південної стінки домовини, знайдено залишки сагайдака ¹ (рис. 3, 2) — колчана та лука, основної зброї вершника (Медведев 1966, с. 20). Оскільки в області верхньої частини тулуба, поверх прошарку зотлілого дерева відмічено сліди окису чорного металу, можна припустити, що військовий обладунок спочатку було розміщено на кришці труни.

Від складного лука збереглися рогові накладки руків'я, що посилювали дерев'яну основу для збільшення її пружності. Як вважають дослідники — винахід кочівників, у давньоруських луках з метою ціллю застосовувалося дерево та сухожилля (Медведев 1966, с. 11).

Зазвичай конструкція руків'я включала пару бокових накладок та пару (або одну довгу, подвійну) нижніх. Ходорівська бокова накладка овальної форми з опущеними та злегка вигнутими кінцями (тип 6.8 за Медведевим — см. Медведев 1966) (рис. 2, 2) виготовлена з рогу, з обох боків мала прошкрябану поверхню, зовнішня частина з часом заплірувалась рукою, внутрішня залишилась рифленою. Розміри: 19,7 см, 3 см, товщина 0,5 см. Аналогічні накладки знайдено у двох випадках у Саркелі — Білій Вежі IX—XI ст., у новгородських шарах рубежу XII—XIII ст. (Медведев 1966, с. 36—40) та в Зеленках, кург. 312 (Плетнева 1973, табл. 11, 2).

Одна з двох нижніх накладок руків'я (інша фрагментована) (рис. 2, 1, 6) за формою подібна типу 3.9 за Медведевим, однак без вигину. Поверхня накладки рифлена, довжина 16,6 см, ширина поступово зменшувалась від 2,9 до 1,7 см. Половину накладки нагадує фрагмент ще однієї деталі, однак він товстіший і має більший вигин у поперечній площині (рис. 2, 3). У закритому комплексі

1. Загалом сагайдак (саадак, сагадак) складався з лука, налуча, колчана зі стрілами.

Рис. 1. Могильник біля с. Ходорів. Поховання № 1.

подібні речі знайдено в кургані печенізької групи № 250 пох. 4 поблизу с. Цозарівка Кагарлицького р-ну (разом з боковою типу 3.2, яка, у свою чергу, має аналогії в Саркелі — Білій Вежі IX—XI ст. та саблею першої половини XII ст.) (Плетнева 1973, табл. 22, 2), Саркелі — Білій Вежі IX—XI ст., Новоніколаївському могильнику X—XI ст., відкритих комплексах Канева — X—XII ст., хут. Половецького X—XIII ст., загалом існуючи до XIV ст., (Медведев 1966, с. 36—40).

Що стосується колчана, відомо кілька типів його кріплення до перекидного шкіряного ремня, на якому носили сагайдак: за допомогою металевих кілець або кістяних петель — однієї або пари: двох коротких, короткої та довгої (Медведев 1966, с. 20). Два типи кріплення колчанів кістяними петлями наводить С.О. Плетньова — двома (довгою та короткою) петлями та лише короткою (Плетнева 1958, с. 171).

Знайдена коротка петля типу 8.7 (рис. 2, 9) має довжину 12,3, ширину 2,4 см, товщину 0,4 см. На петлі пророблено чотири круглих отвори для її кріплення до корпусу колчана діаметром 0,5 см, два — 0,3 см та один овальної форми (1,7x0,6 см). Вони мають характерні потертості — круглі отвори затерті в бік колчана та донизу, очевидно петлю м'яко кріпили до обтяжки жилами; овальний отвір заповірено у протилежну сторону та вгору — слід підвісного ремня. Виріб прикрашено прокресленою лінією вздовж зовнішнього краю та висвердленими ямками навколо ремінного отвору.

Подібні петлі в закритих комплексах знайдено на Поросі в печенізьких курганах № 247 (Юзефівка), № 452, (Потік), № 312 (Зеленки) (Плетнева 1973, табл. 11, 3) та 3 екз. у Саркелі — Білій Вежі IX—XI ст. (Медведев 1966, с. 47, 48).

Фрагмент другої петлі (рис. 2, 7) за формою кінчика найвірогідніше можна зарахувати до типу 9.1 (Медведев 1966, табл. 8, 7).

Зворотні сторони не оброблені.

О.Ф. Медведев, розробляючи класифікацію кістяних петель, вважав короткі пристроями для кріплення налучів, у той час як довгі — для колчанів. Однак, аналіз матеріалів з розкопок М.Ю. Бранденбурга показав відсутність залишків стріл при наявності лише довгої петлі і, навпаки, у похованнях, де знайдено короткі петлі, є й стріли. Звичайно, можуть існувати варіанти, як, наприклад, у похованні в кургані 269 (Цозарівка), коли колчан кріпився двома петлями, однак вірогідніше, короткими петлями кріпилися колчани, довгими — налучі.

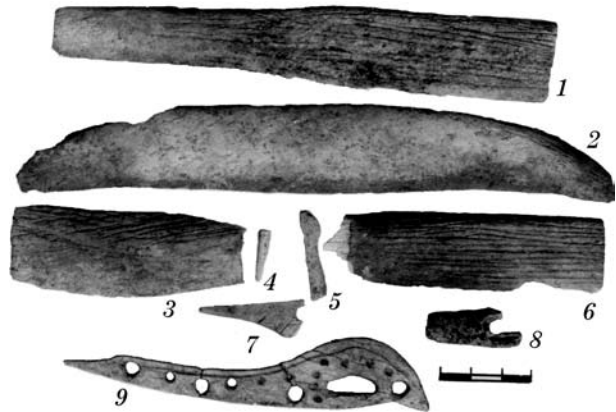

Рис. 2. Могильник біля с. Ходорів, вироби з рогу: 1, 3, 6 — нижні накладки руків'я лука; 2 — бокова накладка руків'я лука; 4 — шпилька; 7, 9 — петлі; 5, 8 — невідзначені предмети

Рис. 3. Могильник біля с. Ходорів, вироби з заліза: 1 — пряжка; 2 — кільце; 3 — кресало; 4, 5 — наконечники стріл; 6 — ніж

Для з'єднання деталей користувались невеликими, добре загостреними шпильками, круглими в перетині, діаметром верхньої частини 3 мм, довжиною 1,7 см (рис. 2, 4).

Ще два дрібні уламки кістяних виробів не ідентифіковано (рис. 2, 5, 8).

Поряд із залишками лука та колчана знайдено два залізні наконечники стріл (рис. 3, 5, 6) та залізну ремінну пряжку (рис. 3, 1). Перший наконечник за класифікацією О. Ф. Медведева відноситься до типу 40 (Медведев 1966, с. 64), другий — до типу 51 (Медведев 1966, с. 69), функціонування цих типів розтягнуто у часі (X—XIV ст.) та просторі, однак дослідники кочівницьких старожитностей підкреслюють можливість більш раннього існування невеликих ромбічних стріл — X — початок XI ст.

Біля правої руки похованого знайдено залишки шкіряної торбинки, отвір якої було оформлено закомом, а також калачевидне кресало з язичком (рис. 3, 3) та маленький крем'яшок, які свого часу зберігались у торбинці. Кресала подібного типу

датовані у Білій Вежі XI ст., серед новгородських матеріалів мають більш широке датування — з X до третьої чверті XII ст. (Колчин 1982, с. 163).

Поряд з кістками правої гомілки похованого знаходився ніж зі слідами дерев'яних піхов та руків'я. Розміри ножа: загальна довжина 9,7, ширина 1,5 см, довжина леза 7,5 см; за час користування центральна частина його була частково стерта (рис. 3, 6).

Під похованим, на дні домовини, в області верхньої частини тулуба, залишився слід від захисного обладунку у вигляді окисів чорного металу.

На відстані 9 м до південного заходу розкрито залишки поховання № 2. Його західна частина також зруйнована, збереглися лише кістки ніг похованого коня (передня зігнута у зап'ястному суглобі, задня випростана). Простежено поховальну яму овальної форми шириною 1,3 м, довжину встановити неможливо. Глибина поховання від сучасної поверхні 1,35 м. Кістяк людини відсутній, інвентар не знайдено.

За реконструкцією обряд поховання № 1 виглядав так. До поховальної ями встановлено домовину з померлим чоловіком. Поруч, зліва від неї, розміщено загнуждане чучело, зроблене зі знятої шкіри з відокремленими ногами та головою коня. Людину і коня вкрито головами на захід. На кришці домовини розміщено військовий обладунок померлого. Подібний обряд поховання людини у супроводі коня або його частин є характерним для кочовиків та напівкочовиків євразійських степів від Уралу до Дунаю I тис. н. е., пов'язують його з різними етнокультурними масивами та групами. Вирішуючи етнічну належність похованих в курганах головою на захід у супроводі частин коня, дослідники одностайно віднесли їх до печенізьких (Плетнева 1973, с. 12—14, 20; Федоров-Давыдов 1966, с. 134).

До специфічної групи віднесено кенотафи — поховання лише одного чучела загнужданого коня, без небіжчика. За віруваннями, кінь використовувався як обов'язковий засіб переміщення померлого до іншого світу. Кінь, за Ібн-Фадланом, є необхідним атрибутом воїна у потойбічному житті, тому, якщо його не вбивали одразу після смерті хазяїна, то робили це пізніше і ховали в окремому поминальному кургані. Подібні поховання зустрічаються досить рідко у Поросі, Саркелі — Білій Вежі, Заволжі, де вони датуються VIII—XI ст. (Плетнева 1958, с. 156). За класифікацією С. О. Плетнєвої, поховання цього типу також залишені печенігами (Плетнева 1973, с. 14, 22).

На рубежі XIX — XX ст. М.Ю. Бранденбург отримав великий різноманітний матеріал (Журнал 1908), оброблений та опублікований С.О. Плетнєвою (Плетнева 1973), з якого дослідницею виділено 43 печенізькі поховання, датованих XII ст. при наявності матеріалів XI ст.

Базуючись на типах шабел, стремен, вудил, кістяних накладок на луки та петель до колчанів, стріл та кресал, з цього числа можна виділити ряд поховань: Бурти (263/1), Гороховатка (к. 284/1), Зеленьки (307, 312), Йосипівка (кол. Юзефівка (247, 248/1), Липовець (265/1), Кагарлик (218), Краснополка (276/1), Поток (417, 452/3), Слобода (241), Ходорів (1). Додавши до них кенотафні поховання (Зеленьки (311, 343), Кагарлик (238), Ходорів

(2)), отримаємо компактну групу печенізьких курганів між верхів'ями Росави та Дніпром датованих другою половиною XI — першою половиною XII ст. Більшість з них — поховання чоловіків (8 з 11) є основними в курганах. Серед них (як і серед впускних) є відносно багаті (шабля, лук, сагайдак, стріли) і бідні (спис або стріли). Домовина, яку в більшості випадків робили з дубової колоди або з дошок без цвяхів, не простежена лише в чотирьох випадках. Померлого, орієнтуючи головою на захід, вкладали на спину, руки або витягували вздовж тулуба, або зігнутими в ліктях (обидві чи ліву) клали на живіт. Біля кістяків знаходили пряжки від ременів, кресала з невеликими крем'яшками, які у мішечках підвішувались до пояса, ножі, прикраси, гудзики. Зброю, кількість та якість якої залежали від соціального стану покійного, розміщували найчастіше на кришці домовини або між домовиною та конем. Ліворуч від похованого на рівні домовини встановлювали чучело загнужданого коня, виготовлене зі знятої шкіри із залишеними головою та кінцівками.

* * *

Історію відносин печенігів з давньоруською державою умовно можна поділити на два періоди — період ворожнечі та час добросусідських відносин. Перший період почався з моменту появи печенізьких орд на землях Подніпров'я на рубежі IX—X ст. Літопис вперше згадує їх близько 893 р., а у 1017 р. повідомляє, що Ярослав наголову розбив печенігів «І так погинули вони, а решта їх [десь] розбіглась і до сьогодні» (Літопис 1989, с. 7, 89). Починаючи з кінця X ст., встановлено рівновагу між слов'янським та кочівницьким населенням. Наступна згадка відноситься до 1097 р., коли печеніги виступають вже в ролі союзників руських князів. Значно пізніше, у 1146 р. літописець називає Чорних Клобуків, як вважають дослідники, об'єднання печенігів, торків, берендеїв, інших кочівників, які осіли на пограничному зі Степом Поросі.

З іншого боку, з X ст. бере початок загальнодержавна оборона Русі, оскільки найважливішими зовнішніми функціями її, як і будь-якої держави, було розширення території та охорона рубежів. З цього часу починається масове будівництво оборонних споруд вздовж кордонів (Кучера 1987, с. 176—180). Руські князі були зацікавлені у заселенні регіону між Стугою та Россю. XI ст. і, особливо, друга його половина є часом бурхливого виникнення маси нових поселень та городищ не лише вздовж південних кордонів, але й вздовж правого берега Дніпра (Довженко 1968; Петрашенко 1998, с. 208—216). Нестачу людських резервів перекривали розселенням полонених (Моця 1992, с. 41), завдяки чому заселення межиріччя Росі — Стугни мало скоріше добровільно-примусовий характер. Археологічні дослідження свідчать, що новоутворена Пороська волость заселялась різними етнічними групами: поряд із слов'янським населенням, що, крім мешканців Подніпров'я, включало переселенців з інших регіонів (Кучера 1998, с. 160—165), тут селились кочівники, які складали третину всього населення (Моця 1979, с. 27—36). На жаль, жодних письмових свідчень відносно локалізації печенізьких

становищ в Пороссі не збереглося — специфіка життя кочових племен обумовлює відсутність поселень, залишаючи по собі лише поховальні пам'ятки.

На думку С.О. Плетнєвої (Плетнева 1973, с. 25), порубіжжя XI—XII ст. є часом переходу племен до напівкочового або майже осілого способу життя. Кочовики осідали звичайно вздовж берегів рік, на місцях тривалих щорічних зимовищ. Могильники з'являлись, як правило, біля постійних поселень, або, в крайньому випадку, біля постійних зимовищ і, якщо випускні поховання характерні для табірної господарства (Федоров-Давидов 1966, с. 199), то виникнення курганных могильників може відбивати саме процес осідання кочовиків. Не виключено, що давньоруські подніпровські городища використовувались ними як сховища, оскільки ряд фортець (Заруб, Святополч тощо) мали велику, вільну від забудови, площу. Саме біля Заруба взимку 1105 р. хан Боняк розбив зимовища торків та берендеїв (Літопис 1989, с. 160). Поховання біля с. Ходорів є ще одним підтвердженням існування осілого кочівницького конгломерату у Дніпро-Росавському регіоні.

Створений кочівницький заслон виявився досить дієвим утворенням. Змушені жити на одній землі, кочові скотарі та слов'яни-землепашці були однаково зацікавлені в захисті її від половецької загрози. Порівнюючи графіки набігів половців на Поросся та на Русь загалом (Плетнева 1973, с. 27, 28), можна помітити, що пік походів на Русь, поступово наростаючи, припадає на другу чверть XII ст., у той час як Поросся, переживши навали рубежу XI—XII ст., до 40-х рр. XII ст. живе у спокої. З середини XII ст. ситуація змінюється — Русь вступає у період феодальної роздробленості.

Довженко В.Й. Сторожевые города на юге Киевской Руси // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 37—45.

Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888—1902 гг. — СПб., 1908.

Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. — М., 1982. — С. 156—177.

Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К., 1987.

Кучера М.П. Про деякі маловідомі типи кераміки на давньоруських пам'ятках // Історія Русі-України. — К., 1998. — С. 160—165.

Літопис Руський. — К., 1989.

Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие // САИ. — М., 1966. — № Е1—36.

Моця О. П. Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів // Археологія. — К., 1979. — № 30. — С. 27—36.

Моця О.П. Етнічний склад населення південноруських земель (за матеріалами поховальних пам'яток X—XIII ст.) // Археологія. — 1992. — № 1. — С. 38—45.

Петрашенко В.О. Канівський мікрорегіон і проблема заселення Подніпров'я в давньоруський час // Історія Русі-України. — К., 1998. — С. 208—216.

Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. — 1958. — № 62. — С. 151—226.

Плетнева С.А. Древности Черных клобуков. — М., 1973.

Толочко П.П., Блажевич Н.В., Ткач Н.Ф. Отчет о раскопках Ходоровского городища в 1984 г. / НА ІА НАНУ. — 1984/18.

Федоров-Давыдов Г.О. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. — М., 1966.

Н. В. Б л а ж е в и ч

КОЧЕВНИЧЕСКИЕ ПОГРЕБЕНИЯ БЛИЗ с. ХОДОРОВ

В 1984 г. вблизи древнерусского городища у с. Ходоров Мироновского р-на Киевской обл. было исследовано два погребения. Первое представляло собой захоронение человека в гробу, с расположенными рядом костями коня. Среди инвентаря — детали вооружения. Второе погребение-кенотаф содержало останки чучела коня. Ориентировка обоих погребений — западная.

Могильник принадлежит печенегам, переходящих к полукочевому либо оседлому образу жизни, датируется концом XI — первой половиной XII в.

N. V. B l a z h e v y c h

NOMADIC BURIAL NEAR THE VILLAGE OF KHODORIV

Two burials were discovered near the Khodoriv of Myronivskyi Region in Kyiv Oblast in 1984. In the first one, a man was buried in a coffin with bones of the horse located near him. There were weapons among the inventory. The second burial contained the remains of the cenotaph, a stuffed horse. The graves were oriented to the west.

The cemetery belongs to the Pechenegs, turning to semi-nomadic or settled way of life, and dates from the end of the XI c. to the first half of the XII c.

М. С. Сергеева

ВИРОБИ З КІСТКИ ТА РОГУ З ВОЇНСЬКОЇ ГРЕБЛІ

У статті розглядається асортимент косторізної продукції з городища Воїнська Гребля (давньоруське місто Воїнь).

Ключові слова: Київська Русь, Воїнська Гребля, косторізне ремесло, різьблена кістка.

Речовий комплекс, виявлений під час досліджень городища поблизу с. Воїнська Гребля (кол.) Полтавської обл. (давньоруське місто Воїнь) у 1956—1959 рр., що зберігається у Наукових фондах ІА НАНУ (кол. № 344, 365), містить значну кількість кістки і рогу зі слідами обробки, а також вироби з цих матеріалів. Проте різьблена кістка з Воїнської Греблі досі ще не отримала тієї уваги дослідників, на яку вона, безумовно, заслуговує. Передусім, незвичною для пам'яток такого роду є кількість матеріалів, які мали відношення до косторізної справи. На городищі виявлено не лише готові вироби, але й багато фрагментів тваринних кісток та щільного рогу диких копитних зі слідами обробки, заготовки та напівфабрикати різноманітних виробів. Власне кажучи, подібні речі зустрічаються на багатьох городищах Середнього Придніпров'я, проте їх значно менше. До розгляду залучено також речі з експозиції та фондів Археологічного музею ІА НАНУ. Враховуючи достатньо велику кількість матеріалу, ми обмежимося оглядом речового косторізного комплексу, сформованого готовими виробами. Техніка обробки кістки може стати темою окремого дослідження, тому тут наданий лише побіжний огляд матеріалів, пов'язаних з різними стадіями виробництва.

Місцеве косторізне ремесло репрезентують залишки кісткової сировини зі слідами обробки. Всього, за даними авторів розкопок, у Воїнській Греблі було виявлено 14 цілих кісток та рогів зі слідами обробки та 79 їх фрагментів (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 109). Серед них переважну більшість складає щільний ріг диких копитних (олень, лось, козуля). Ці матеріали містять не лише фрагменти зі слідами інструментів, але й значну кількість заготовок на різних стадіях об-

робки (рис. 1—4). Серед врахованих нами 12 екземплярів рогів зі збереженими розетками¹, п'ять належать рогам, скинутим природним шляхом (рис. 1, 1, 3, 4, 6, 11) восени і сім — знятим з вбитих тварин (рис. 1, 2, 5, 7—10, 12). Окремо згадаємо молот, виготовлений з рогу вбитої тварини (Довженок, Гончаров, Юра 1966, табл. XIX, 1). Отже, роги, отримані через мисливство переважають не набагато, і загалом можна констатувати, що місцеві косторізи використовували обидва можливі варіанти отримання рогової сировини.

Серед фрагментів рогів зі слідами обробки особливо слід відзначити пластинку з розетки (напівфабрикат якогось виробу) та поздовжню платівку з грубо обструганою поверхнею, на яку нанесено циркульні кола (рис. 5). Напівфабрикат з розетки цікавий рідкісним прикладом використання даної частини рогу — зазвичай вона йшла у відходи (рис. 5, 2). Серед воїнських матеріалів є також розетка, відпиляна від решти рогу (рис. 1, 6; 5, 1). Можливо, вона також призначалася для подальшої обробки.

Поверхня пластинки з циркульними колами зазнала лише первинної грубої обробки, кола не несуть регулярного характеру, тому їх не можна інтерпретувати як орнамент. Не виключено, що описаний артефакт слід трактувати як приклад тренувальної роботи майстра (рис. 5, 3).

Друге місце у сировині посідають тваринні кістки на стадії первинної обробки репрезентовані поодинокими екземплярами (рис. 6). Це кістки зі слідами обтесування поверхні, трубчасті кістки з відпиляними епіфізами та, іноді, обробленою порожниною, напівфабрикат стрижневого гудзика, окремі заготовки для різних виробів тощо. Викликають інтерес два хвостові хребці невеликої тварини (вівці?) з підтесаними епіфізами (рис. 6, 5, 6). Про призначення хребців говорити складно,

1. У попередній короткій публікації (Сергеева 2010б) враховано не всі екземпляри з розетками, тому вказана їх менша кількість.

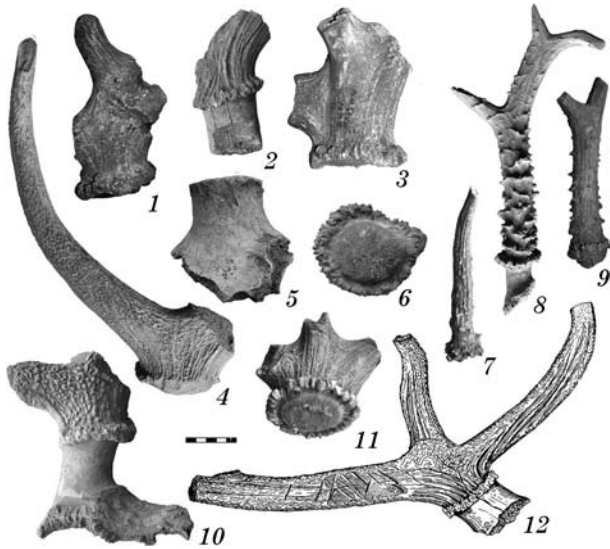

Рис. 1. Залишки рогів з розетками

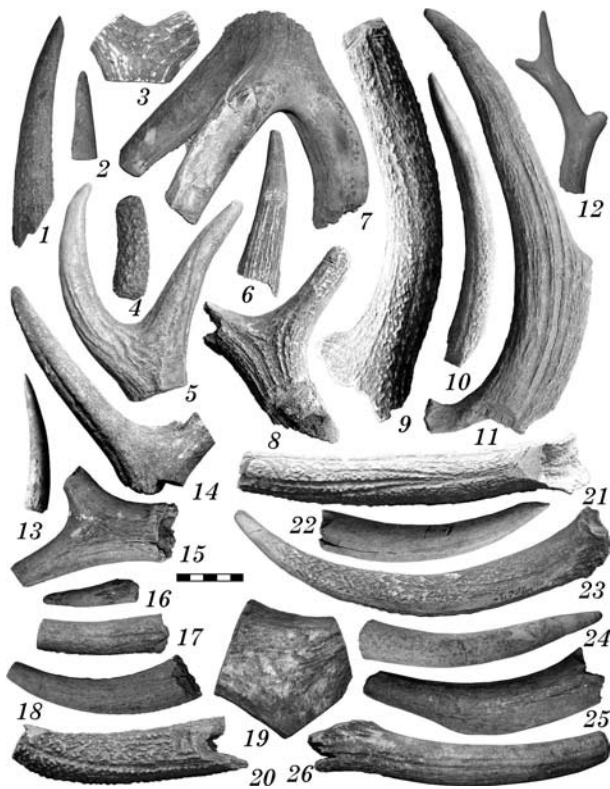

Рис. 2. Фрагменти рогу зі слідами обробки

оскільки загалом використання цих кісток у давньоруській косторізній справі не практикувалося і аналогії поки що невідомі. Виходячи з форми та розміру цих заготовок, одним з можливих варіантів може бути їх використання для виготовлення стрижневих гудзиків.

Кістки риб, як вихідний матеріал для виробів (проколки), використовувалися лише в окремих випадках.

Роги (точніше, рогові стрижні) великої рогатої худоби зі слідами обробки (з відпиляними кінцями) нечисленні. Серед матеріалів з однієї з клітей городища є також два рогові чохла від порожнистого рогу, які можна вважати рідкісною знахід-

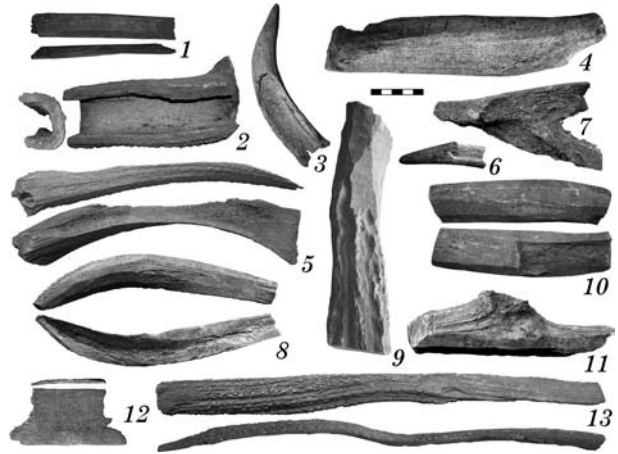

Рис. 3. Заготовки та відходи рогообробки

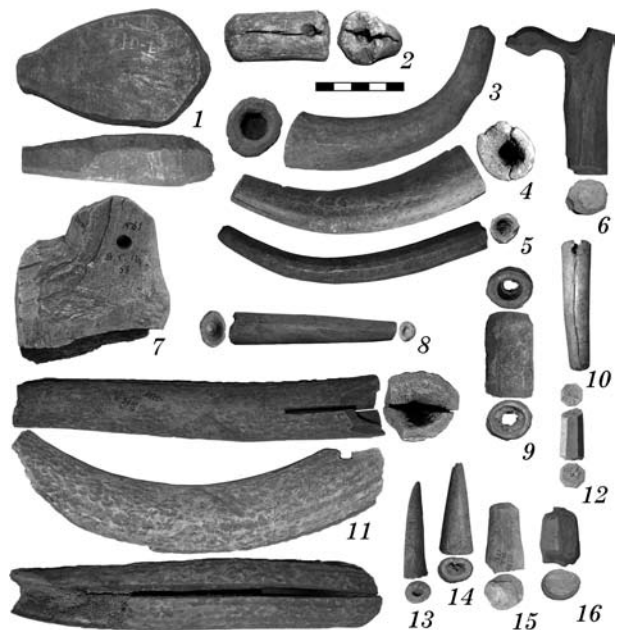

Рис. 4. Заготовки та напівфабрикати різних виробів

кою (рис. 7). До порожнисторогих відноситься велика рогата худоба, вівці, кози, з диких — тури та зубри. Порожнистий ріг складається з кісткового стрижня, який зовні одягнений у роговий чохол. Роговий чохол, з якого вилучено стрижень, зазвичай у косторізній справі називають просто рогом. Він і є тією сировиною, з якої у пізніші часи виготовляли різноманітні вироби. Властивості рогового чохла сприяють його використанню: він досить міцний і пружкий, його можна обробляти навіть простим ножем. Майстри пізнього середньовіччя та нового часу віддавали перевагу саме цьому матеріалу. Проте цей вид сировини потребував додаткових підготовчих операцій, пов'язаних з вилученням кісткового стрижня. Ймовірно, саме тому використання порожнистого рогу у косторізній справі Давньої Русі було обмеженим (Сергеева 2011а, с. 48—50; 2011б). Рогові чохла, виявлені у Воїні, не несуть слідів обробки (розпилювання, розрізання). Не виключено, що вони призначалися для виготовлення невеликих ритонів або інших емкостей. Слід звернути особливу увагу на те, що

обидва роги походять з одного комплексу. Це дозволяє припустити якийсь особливий інтерес до цього матеріалу з боку конкретної людини.

Виробами з кістки та рогу користувалися у різних сферах життя.

Серед виробів, які можна інтерпретувати як знаряддя праці, найбільш численну групу складають оброблені кістки з загостреним кінцем (рис. 8, 2—7, 12—14). Кінці у більшості випадків сильно залощені, що вказує на контакт з м'яким матеріалом (можливо, шкірою або тканиною), проте за формою знаряддя відрізняються. Отже, слушно припускати їх різне призначення. Одна з тваринних кісток з гострим кінцем (рис. 8, 7) та знаряддя з променів плавників осетрових риб та кістка іншої риби (рис. 8, 12—14) могли слугувати проколками. Загалом промені плавців, які використовувалися як знаряддя, відрізняються від звичайних кухонних відходів залощеною поверхнею, яка могла утворитися під час використання. У деяких випадках їх форму трохи підправляли. Зокрема, на поверхні однієї з воїнських проколок з променю плавця добре простежуються сліди напилка (рис. 8, 14a). Знаряддя з грифельних та інших природно загострених кісток з притупленими кінцями могли використовувати як кочедики (рис. 8, 2, 3), інші кістки — згодом як лошिला (рис. 8, 5, 6). Окремо стоїть виріб з фібульної кістки свині (рис. 8, 4). Призначення зазначених предметів залишається під сумнівом: К. Амбросіані вважала, що вони могли слугувати знаряддями для плетіння риболовних сіток (Ambrosiani, 1981, p. 136); Л. Смирнова, слідом за А. Мак-Грегором та іншими дослідниками, вважає їх шпильками для скріплення деталей одягу (Смирнова 1999, с. 145).

Серед виробів з кістки, які можна розглядати як знаряддя праці, є трубчаста кістка великого копитного, розколота уздовж так, що з одного кінця залишилась частина епіфізу, який слугував завершенням руків'я; інший стесаний (рис. 8, 9). Знаряддя такого типу могли використовувати як лошिला, проте робоча частина описаного екземпляру практично не залощена, отже, якщо їм й користувалися, то протягом дуже короткого часу.

Кілька примітивних знарядь виготовлено з рогу.

Викликає інтерес предмет з паростку рогу 121 мм завдовжки, який має з тупого кінця порожнину глибиною 33 мм та два отвори діаметром по 5 мм (рис. 9, 6). Подібні вироби, як правило, трактують як кочедики, проте на зазначеному екземплярі сліди використання відсутні, його поверхня має лише природне лошіння, що утруднює його інтерпретацію. Глибока порожнина може свідчити про відмінне, ніж кочедик, призначення виробу.

Кочедиком або невеличким лошилом слід вважати знаряддя, аналогічне за формою кістяним виробам з загостреним кінцем,

Рис. 5. Розетки зі слідами обробки (1—2) та тренувальна робота (?) на роговій пластівці (3)

але виготовлене з паростку рогу (рис. 8, 8). Його поверхня обстругана й оброблена напилком (простежуються сліди інструмента) та залощена під час використання. Робочий кінець відшліфований, але має невеличкі подряпини, можливо, від абразивного матеріалу, яким виріб шліфували при виготовленні.

Ще одне лошило (рис. 8, 1) зроблено з кінцевої частини рогового паростку, йому надано сплюснену форму. Поверхня зазначеного виробу залощена дуже сильно, що свідчить про його тривале функціонування.

Знаряддям, яке можна розглядати у контексті обробки шкіри, є предмет з ребра, на обох гранях якого вирізані зубці (рис. 8, 11). Знаряддя збереглося фрагментарно, але видно, що з одного боку було вирізано округлий наскрізний отвір діаметром 10—12 мм. Мікроподряпини на кінцях відполірованих до блиску зубців не простежуються, отже, вони могли контактувати з м'яким матеріалом, ймовірно, шкірою (рис. 8, 11a).

З рогової пластинки виготовлено предмет прямокутної форми з розширенням з одного боку і двома зубцями з іншого (рис. 8, 10). Зубці і простір між ними добре відшліфовані (рис. 8, 10a). Наявність шліфування і відсутність мікроподряпин вказує на контакт цієї частини поверхні предмету з м'якими матеріалами. Виріб можна розглядати в ряді знарядь для плетіння або сукання ниток. Різноманітні зубчасті пристрої цього типу зустрічаються на багатьох давньоруських пам'ятках.

Рис. 6. Кістки зі слідами обробки — заготовки та напівфабрикати

Рис. 7. Порожнистий риг — рогові чохла

З етнографії окремих народів Євразії відомі знаряддя з трикутною виїмкою (тобто фактично також з двома зубцями) з одного боку, які застосовували для звивання мотузок і для деяких текстильних робіт (Флерова 1996, с. 280, 281).

Окрему групу складають дві лопатки з круглими отворами (рис. 10). Різні автори вважають подібні предмети, що іноді мають прокреслені знаки, кістками для ворожіння (Руденко 2005, табл. 21, 408, 409; Давлетшин 2004, рис. 61). В.Є. Флорова, проаналізувавши лопатки з отворами з саркельських матеріалів, вважає їх знаряддями праці, які могли застосовуватися для вирівнювання плетіння під час виготовлення мотузок або деяких виробів з шкіряних смужок (Флерова 1996, с. 290; Флерова 2001, с. 89—91). Краї отворів на лопатках з Воїня мають слабе лоціння, яке могло утворитися внаслідок контактування з м'якими матеріалами. Це свідчить на користь припущення про їх виробниче призначення, як і саркельських аналогів.

До знарядь праці, досить поширених у давньоруській матеріальній культурі, відносяться юрки (рис. 11, 25, 26), виготовлені з обрізків діафізів трубчастих кісток дрібних копитних. Серед заготовок є обрізок діафізу, ідентичний за розмірами готовим юркам, отже, його можна трактувати як заготовку для аналогічного виробу (рис. 12, 1). Більшість сучасних дослідників кваліфікує такі предмети як пристрої для розподілу ниток основи при її снуванні (тобто власне юрки) або для сукання ниток. Пристрої аналогічної форми, вироблені з дерева та, іноді, з кістки, дожили до ХХ ст. Вони, зокрема, побутували у Рязанській обл. і Брянському Поліссі, де пов'язувалися з горизонтальним ткацьким верстаком (Лебедева 1956, с. 503, рис. 18, 2а). В.Є. Флорова досить переконливо доказує можливість використання таких пристроїв також для виробництва мотузок (Флерова 1996, с. 290—293). Запропонована деякими дослідниками інтерпретація зазначених виробів як музичних інструментів (Димов 1989, с. 251; Sláma 1956, s. 170, obr. 4) на сьогодні може розглядатися лише в історіографічному аспекті.

До знарядь праці з деякими застереженнями можна віднести обрізок рогу (зона розгалуження) (рис. 4, 7) з висвердленим наскрізним отвором з одного боку, причому сам фрагмент майже не знав обробки. Зазначений шматок рогу міг слугувати грузилом. Не виключено також, що це заготовка до якогось виробу.

В колекції є кілька виробів з рогу, які можна інтерпретувати як деталі складних знарядь. Цікавим є предмет, який автори першої публікації, спираючись на місцеві етнографічні паралелі, інтерпретували як пристрій для витягування рибальських сіток. Вони вказували, що подібними пристроями з дерева користувалися рибалки з Воїнської Греблі до недавнього часу (Довженко, Гончаров, Юра 1966, с. 72, табл. XIX, 4). Довжина цього виробу складає 70 мм, найбільший діаметр 36 мм, діаметр порожнини 14 мм (рис. 9, 5). Іншим знаряддям, яке заслуговує спеціальної ува-

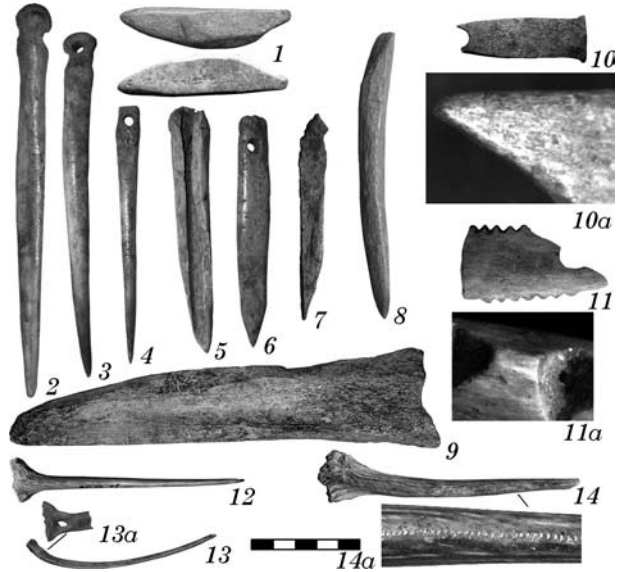

Рис. 8. Знаряддя праці: 1, 8, 10 — риг; 2—7, 9, 11 — тваринні кістки; 12—14 — кістки риб

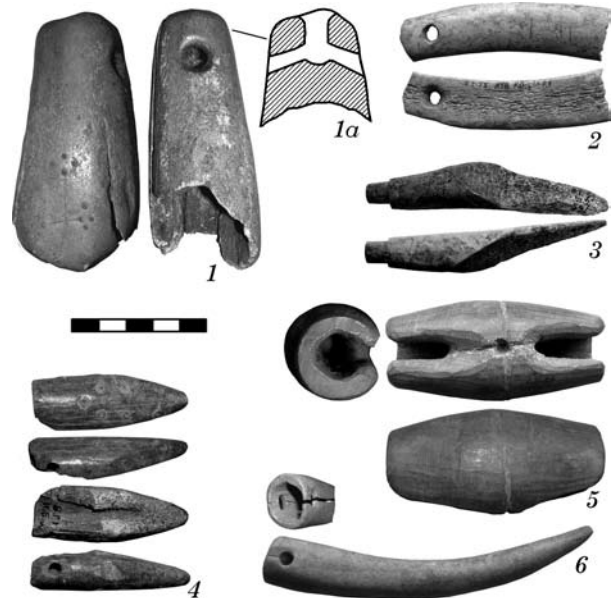

Рис. 9. Знаряддя праці та вироби невідомого призначення з рогу

ги, є фрагмент оленього рогу з порожниною, вибраною на глибину 14 мм, яка з'єднується з двома боковими наскрізними отворами в єдину систему (рис. 9, 1, 1а). Краї отворів сильно залощені. Аналогії цьому пристрою нам поки що невідомі. Судячи з особливостей конструкції, виріб міг бути розподільником системи мотузок або ремінців.

До групи знарядь праці примикають елементи їх оформлення, такі як футляри для голок і руків'я залізних інструментів, насамперед, ножів (Флерова 1996, с. 278).

Можливість використання для гольників як кістки, так і рогу обумовлювалась можливістю виготовляти ємкості з обох видів сировини.

У колекції є невеличкий трубчастий гольник з пташиної кістки (рис. 11, 3) і трубчастий гольник, оздоблений складним орнаментом (рис. 11, 5). По центру корпусу йдуть два ряди ромбів, створених

Рис. 10. Лопатки з просвердленими отворами

циркульними колами діаметром 3 мм — по три ромби в ряду. Їх облямовують бордюри, створені паралельними лініями і ланцюжками виїмчастих трикутників. Описані орнаментальні елементи звичайні для виробів з кістки XII—XIII ст.

Бракованим напівфабрикатом трубчастого гольника слід вважати оброблений діяфіз кістки дрібної рогатої худоби з пошкодженням у районі отворів, яке могло статися під час їх висвердлювання (рис. 6, 12). Судячи зі слідів на поверхні, його почали обробляти напилком, але порожнину до кінця обробити не встигли. Інші відокремлені діяфізи не мають отворів, тому їх трактували як заготовки для гольників залишається гіпотетичною.

Кістяні трубчасті гольники загалом побутували на території Євразії протягом тривалого часу — від неоліту і палеометалу до етнографічної сучасності, що сприяє запропонованій інтерпретації деяких виробів з діяфізних трубок, незважаючи на існування інших точок зору на функціональне призначення подібних виробів, наприклад, як ручок металевих знарядь, зокрема ножів (Довженко, Гончаров, Юра 1966, табл. XVI, 15, 19), прикрас або амулетів (Атанасов 1987, с. 112; Димитров 1969, с. 131; Димов 1989, с. 250). Основний варіант рогових гольників, що отримали розповсюдження у Південній Русі — це емкість із замкнутою (не наскрізною) порожниною, виготовлена з кінцевих частин паростків рогу, що мають з двох протилежних боків невеличкі, частіше за все прорізані навскіс отвори для підвищення. Аналогія з території Польщі свідчить, що рогові гольники зверху могли мати покритку, яка зберігала голки від випадання (Kostrzewski 1949, рис. 145). Власне кажучи, такі футляри придатні для зберігання будь-яких дрібних предметів, зокрема амулетів, а також сипких речовин.

Всі готові вироби орнаментовані. Два екземпляри з Воїнської Греблі — цілий та фрагмент — мають чотиригранний корпус і оздоблені борозенками по бокових гранях і насічками по ребрах (рис. 11, 4, 6). Їх походження з однієї майстерні не виключено. Близький за декоративним оформленням екземпляр походить з городища Іван-Гора (сучасний Ржищів Київської обл.) (Сергеева 2008а, рис. 1, 5). Інший роговий гольник орнаментований вертикальними канелюрами і має фігурне денце (рис. 11, 2).

Серед незакінчених виробів з рогу привертає увагу можливий напівфабрикат для гольника. Це предмет з кінця паростку рогу 70 мм завдовжки. Порожнина вибрана на 12 мм, її поверхня не оброблена. Один з бокових отворів пошкоджений, від нього по всій площині йде тріщина (рис. 4, 10). Через незавершену порожнину та пошкодження цілком слушно вважати цей виріб бракованим напівфабрикатом.

Через неможливість їх розділення за функціональним призначенням, правомірно умовно відносити всі ретельно оброблені вироби з труб-

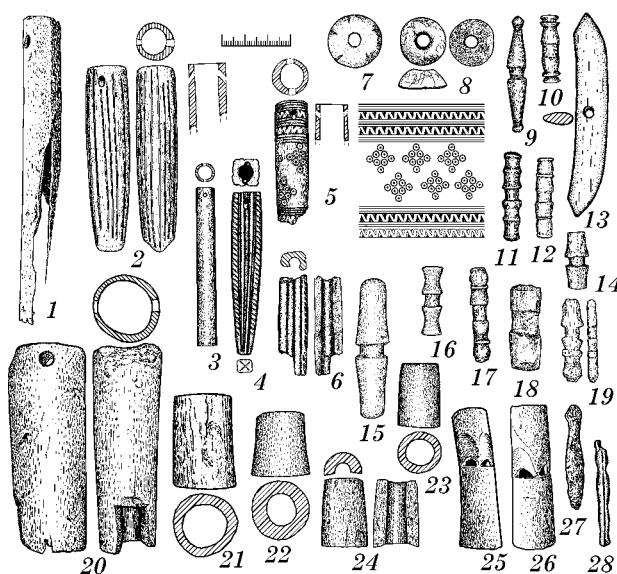

Рис. 11. Різні вироби: 1 — футляр (?); 2—6 — гольники; 7—17 — гудзики та застібки; 18, 19 — напівфабрикати стрижневих гудзиків; 20 — емкість (?) з рогу; 21—24 — обоймиці; 25, 26 — юрки; 27—28 — фрагменти виробів (застібок?)

Рис. 12. Юрки та можлива заготовка для них

частих кісток, особливо з парними отворами для підвищення (які не мали б функціонального навантаження у втульчастих руків'ях), до категорії гольників (Флерова 2001, с. 78—80; Сергеева 2008а). Серед матеріалів з Воїнської Греблі єдиним прикладом футляру для якихось інших речей є фрагментований виріб з трубчастої кістки, за формою аналогічний гольникам, але значно більших розмірів — довжина (неповна) фрагменту складає близько 137 мм (рис. 11, 1).

Критерієм розділення ручок знарядь і футлярів для голок з трубчастих кісток С.О. Плетнева та В.Є. Флерова вважають якість обробки виробу: для гольників характерною є ретельна обробка не тільки зовнішньої поверхні, але й порожнини (Плетнева 1989, с. 93; Флерова 2001, с. 78).

Більшість колодок ножів виготовлено з рогу, але є також з кістки (рис. 13, 2, 12, 14). Конструктивно, а отже й функціонально, вони не розрізняються. Отже вибір матеріалу залежав від наявності у необхідний момент тієї чи іншої сировини. Більшість колодок належала черешковим ножам, про що свідчить наявність у деяких випадках залишків залізного леза. Ця категорія знахідок дуже варіює від простіших виробів, виготовлених «на швидку руку» до ретельно оброблених і орнаментованих екземплярів. Особливої уваги заслуговує фрагментована рогова ручка невеликого розміру, вкрита вибагливим орнаментом, композицію якого складає сполучення врізаних ліній і виїмчастих трикутників (рис. 13, 10). Інша ручка, також з рогу, орнаментована контурним рисунком, в основі якого циркульні кола та фігури у вигляді драбинок (рис. 13, 3). Одна з ручок

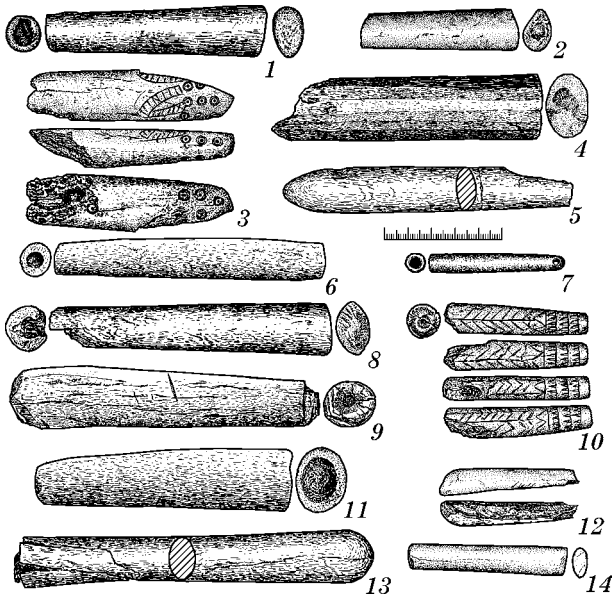

Рис. 13. Ручки: 7 — ручка невеликого знаряддя (шила?), решта — колодки ножів

з кістки має невеликі розміри: довжина 57 мм, діаметр 7 мм, глибина втулки 40 мм. З протилежного боку є отвір, ймовірно, для підвішування, його діаметр 4 мм (рис. 13, 7). Невеликий діаметр втулки (4 мм), дозволяє трактувати зазначений екземпляр як руків'я невеликого знаряддя типу шила. Серед схематичних рисунків матеріалів розкопок Воїнської Греблі, які зберігаються у авторському фонді Р.О. Юри (НА ІА НАНУ, спр. № 30, арк. 112), є зображення ще однієї аналогічної ручки, але фрагментарної. Знайти її у фондах Інституту археології або Археологічного музею поки що не вдалося.

Частинами руків'їв могли бути так звані обоймиці, або муфти, проте загалом вони належать до виробів спірного призначення. Обоймицями зазвичай називають невеликі вироби у формі циліндрів або зрізаних конусів з наскрізною порожниною. Як правило, вони вирізалися від руки, екземпляри, обточені на токарному верстаті, зустрічаються нечасто. Всі обоймиці з Воїня виготовлені вручну, з поперечних фрагментів паростків оленьчих або лосьчих рогів (рис. 11, 21—24). При їх виготовленні вибирали внутрішній шар губчастої речовини, створену таким чином порожнину і зовнішню поверхню виробу полірували. Серед матеріалів з Воїня, крім готових виробів, є напівфабрикат обоймиці у вигляді рогового циліндра, зовнішня поверхня якого необроблена і порожнина зазнала лише грубої початкової вибірки (рис. 4, 9). У формі, розмірах і пропорціях виробів зазначеної категорії усталених стандартів не простежується. Щодо функціонального призначення обоймиць існують різні точки зору: їх вважали гральними костями, мундштуками, вабиками, пряслицями, прикрасами, шаховими фігурками тощо (огляд літератури з цього питання див.: Snotlivy 1958, s. 181; Давидан 1966, с. 112—113, Флерова 2001, с. 48). Однією з поширених і найбільш аргументованих є інтерпретація обоймиць, принаймні їх значної частки, як складової частини руків'їв різних знарядь, насамперед ножів (Давидан 1966, с. 113, Snotlivy 1958, s. 180, 181;

Hrubý 1957, s. 146—148), що підтверджується археологічними матеріалами. Зокрема, у Старій Ладозі знайдено руків'я, що складалося з багатограничних рогових обоймиць, які чергувалися з щільно насадженими одне до одного кільцями шкіри (Давидан 1966, с. 109). З матеріалів Воліна (Польське Помор'є) походить обоймиця з залишками дерев'яної ручки (Snotlivy 1958, s. 180, 181; tab. II, 8). Дерев'яна ручка з обоймицею зазначеного типу відома також серед матеріалів могильника Туни в Уппланді (Arne 1934, Taf. XV, 7).

Матеріали з Новгородської землі дають свідчення про інше функціональне призначення циліндричних обоймиць, які в деяких випадках були знайдені разом з деревками, а, отже, слугували тупими вістрями для полювання на хутрового звіра — томарами. Приклади використання томарів у вигляді циліндричного виробу є по всій північній Європі від середньовіччя до етнографічної сучасності. П.Г. Гайдуков та Н.А. Макаров наводять багато прикладів з подібного використання циліндричних і конічних обоймиць народами Скандинавії, угро-фінами, угорцями (Гайдуков, Макаров, 1993). Такої ж думки притримується С.Д. Захаров (Захаров 2004, с. 219, рис. 231) та В.Є. Флерова, яка вважає, що обоймиці 2—4,5 см заввишки при діаметрі 1,5—3 см слід інтерпретувати як томари (Флерова 2001, с. 47, 48).

Таке припущення можливе, проте, ймовірно не всі обоймиці, навіть вказаних розмірів, використовувалися зазначеним чином. Томарами насамперед правомірно вважати обоймиці, які розширюються у бік функціонального кінця, з каналом, який відповідно до нього звужується. Щодо екземплярів з Воїня, всі вони циліндричної, або наближеної, форми з рівним каналом. Діаметр порожнини в трьох випадках значно великий для деревка — від 12 до 18 мм (рис. 11, 21—23), лише одна пошкоджена обоймиця має порожнину діаметром 6 мм, придатну для насаджування на деревко (рис. 11, 24). Тому найбільш слушно трактувати обоймиці з Воїнської Греблі як деталі набірних руків'їв ножів або інших знарядь.

Єдиний роговий футляр серпа репрезентовано напівфабрикатом, що через пошкодження залишився незакінченим: поверхня ще не оброблена, верхній шерехатий шар залишається, зроблено лише пропи́л для вставки самого залізного знаряддя (рис. 4, 11). Готові вироби такого типу зустрічаються у Саркелі (Флерова 2001, рис. 45), у Центральної Європі тощо (Hensel 1956, rys. 24).

З кістки та рогу виготовлялися деякі побутові речі: гребені, деталі одягу та прикраси.

Раннім типом гребенів є однібічні набірні гребінки з футлярами (рис. 14, 1—7). Незважаючи на те, що стратиграфія Воїнської Греблі не завжди дозволяє чітко виділити хронологічні горизонти, іноді можна простежити, що однібічні набірні гребінки пов'язані з нижніми культурними нашаруваннями, які можна датувати раннім періодом існування міста (X — початком XI ст.). Вони належать до варіантів другої групи, за О.І. Давидан (Давидан 1962, с. 100, 101) — з вузькою випуклою накладкою.

Матеріалом виготовлення, принаймні, для обстежених нами екземплярів¹, слугував щільний

1. Не враховано два гребені, відомі за публікацією авторів розкопок (Довженко, Гончаров, Юра 1966, табл. XX, 1, 2).

ріг. У цьому зв'язку можна посперечатися з авторами, які явно перебільшують значення тваринної кістки у виготовленні набірних гребінок. На їхню думку, рогові гребінки виготовлялися переважно на Півночі Русі, а кістяні, як дешевші, побутовали скрізь (Рыбина, Розенфельдт 1997, с. 21). Матеріали з Воїнської Греблі це не підтверджують.

Всі однобічні гребінки орнаментовані. Основою їх орнаменту у більшості випадків є сполучення циркульних кіл та врізаних ліній. Лише одна фрагментована накладка від гребінки має орнамент у вигляді косих насічок, обмежених двома смужками, утвореними врізаними паралельними лініями (рис. 14, 6). Незважаючи на обмежену кількість елементів, що їх застосовували в лінійно-циркульних орнаментальних композиціях, декоративне оформлення гребінок не однакове. Одним з варіантів орнаменту є ланцюжок циркульних кіл, що йде уздовж корпусу. З двох боків він обмежений поперечними паралельними лініями (рис. 14, 3, 5). З таким орнаментом знайдена гребінка невеликих розмірів (рис. 14, 5) і два футляри (Довженко, Гончаров, Юра 1966, табл. XX, 2, 4), з яких один зберігається у фондах ІА НАНУ (рис. 14, 3). Описаний вид орнаменту однобічних набірних гребінок є одним з найпоширеніших як на Русі, так і за її межами. Прикладами можуть бути гребінки з Києва — вул. Житомирська, 4 (Каргер 1958, табл. ХСП, *внизу*), Копирев кінець ¹, вул. Нижній Вал, 41 (Зоценко, Брайчевська 1993, рис. 21, 4). Гребінки з аналогічним орнаментом виявлені в Лукомлі (Штыхов 1978, рис. 7, 1), Ізборську (Седов 2007, рис. 81, 2; рис. 294, 1, 3—6, 8), Саркелі — Білій Вежі (Флерова 1998, рис. 1—5, 8; Флерова 2001, рис. 2, 1—5, 8; рис. 64, 1) та ін. На двох екземплярах з Воїнської Греблі репрезентовано інший поширений варіант цього орнаменту, коли ланцюжок складається всього з кількох кіл, розміщених у центральній частині гребеню або його футляру (рис. 14, 4, 7).

Є й інший варіант розміщення елементів лінійно-циркульного орнаменту: вертикальні ланцюжки циркульних кіл невеличкого діаметру у сполученні з лініями, що їх оточують з двох боків (рис. 14, 1, 2). На одному з гребенів додатково зображені поодинокі концентричні кола — по одному з кожного боку. З обох боків також продрапано знак-графіті у вигляді стрічки з косою штриховкою (рис. 14, 1).

Всі двобічні гребені XI—XII ст. (рис. 14, 8—17) репрезентовано виключно прямокутними і трапецієподібними екземплярами веретеноподібного перетину — типи Л та М за новгородською класифікацією (Колчин 1982, рис. 5). Основою їх орнаменту слугували прямі паралельні лінії уздовж зубців, що є стандартним для давньоруських гребенів зазначених типів. Один екземпляр неорнаментований. Два гребені додатково орнаментовані циркульними колами. В одному випадку кола різного діаметру створюють квітку в центрі гребеня (рис. 14, 9), в іншому — розміщені на торцях, обмежуючи відрізки прямих ліній, прокреслених уздовж зубців (рис. 14, 15).

Яскравих місцевих варіантів, які могли б свідчити про розвинуте ремесло гребінників, що працюють на широкий масовий ринок, а також напівфабрикатів і відходів виробництва гребенів у Воїнській Греблі не виявлено.

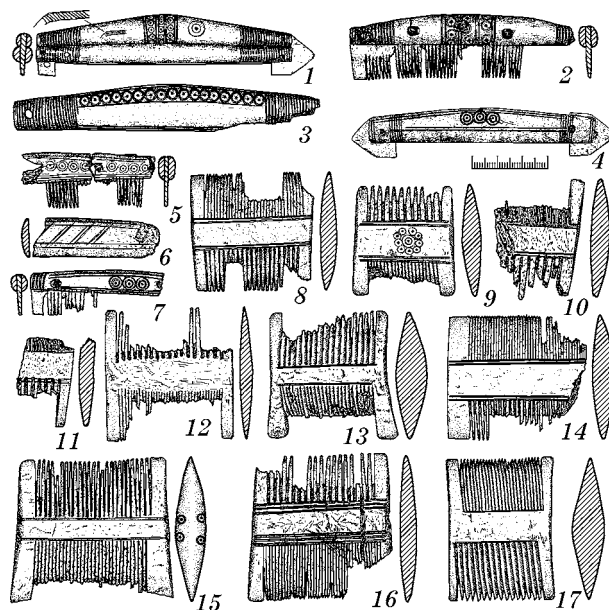

Рис. 14. Гребені

Ще однією категорією побутових речей, які значною мірою характеризують воїнський косторізний комплекс, є гудзики. Вони здебільшого належать до стрижневих, різноманітні за формою і знайдені у відносно великій кількості (рис. 11, 9—12, 14—17), що може свідчити про популярність саме цього виду застібок. Знайдено також напівфабрикат, вирізаний з кістки (рис. 6, 2; 11, 18). Ще один стрижневий гудзик має сплюснену форму і відрізняється грубою обробкою (рис. 11, 19). Не виключено, що він також є напівфабрикатом.

Два фрагментарні вироби поздовжньої форми також могли слугувати застібками або гудзиками (рис. 11, 27, 28). Цікаво, що матеріалом для одного з зазначених виробів послужила кістка (промінь плавця) великої осетрової риби (рис. 11, 28), яку зазвичай з подібною метою не використовували.

Напівсферичних гудзиків виявлено два: один з них, орнаментований насічками, є стандартним варіантом (рис. 11, 7); другий виготовлено з епіфізу (рис. 11, 8). Гудзики з епіфізів на південноруських пам'ятках фіксуються вкрай рідко і, ймовірно, є продукцією домашнього виробництва, виготовленою за необхідністю, оскільки у професійному косторізному ремеслі практикувалися інші технології їх виробництва, засвідчені матеріалами київських майстерень (Шовкопляс 1954, с. 27, 28; Сергеева 2007, с. 218, 219; 2008в, с. 115; Сергеева 2011а, с. 92—94). Вироби напівсферичної форми з епіфізів іноді інтерпретують як пряслиця, проте екземпляр з Воїня не можна вважати таким через малу вагу і розміри. Слід враховувати також відсутність традиції використання пряслиць з епіфізів кісток у містах Південної Русі, оскільки попит на них повністю задовольняли пряслиця з пірофіліту.

До деталей костюму згодом належить застібка або підвіска у вигляді напівмісяця з невеликим (діаметр 1 мм) отвором посередині (рис. 11, 13). Предмет виготовлено з кістки, відзначається ретельною обробкою поверхні, яка включає якісну поліровку. Форма виробу типова для застібок недоуздки, проте центральний отвір занадто малий для такої інтерпретації.

1. Музей історії м. Києва, инв. № А 4938/491.

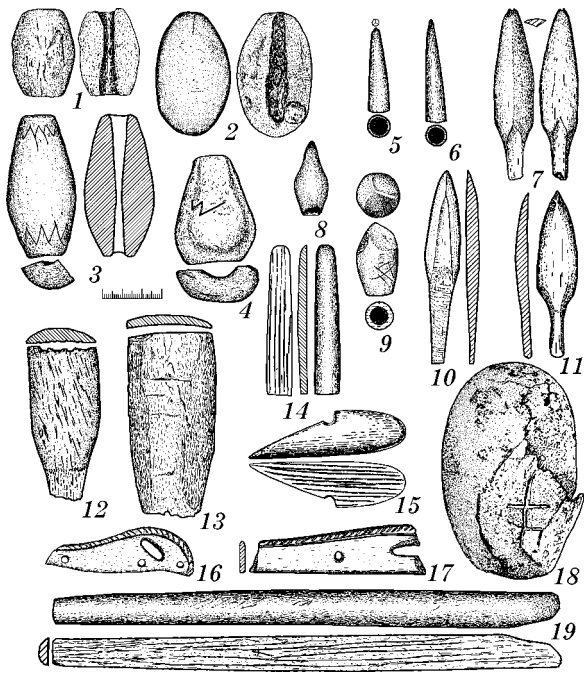

Рис. 15. Деталі озброєння: 1—4 — кистені; 5—11 — вістря стріл; 12, 13, 15 — накладки на лук; 14, 19 — накладки на лук або сагайдак; 16, 17 — сагайдачні петлі; 18 — булава

Специфіка Воїня, як оборонної фортеці на рубежах Русі, обумовила наявність у місцевому косторізному комплексі кістяних та рогових деталей озброєння та спорядження вершника й коня. Незважаючи на те, що автори першої публікації пам'ятки відзначають, що знахідки зброї у Воїнській Греблі порівняно нечисленні (Довженко, Гончаров, Юра 1966, с. 77), таких виробів більше, ніж на багатьох інших синхронних пам'ятках Середнього Подніпров'я. Відзначимо такі елементи озброєння з кістки та рогу: кистені, накладки на лук і сагайдак та вістря стріл (рис. 15).

Кистенів, виготовлених з щільного рогу, виявлено чотири, всі фрагментовані (рис. 15, 1—4). Два екземпляри (рис. 15, 1, 2) мають простішу яйцеподібну форму, ще один — витягнутих пропорцій, оздоблений зигзагоподібним орнаментом (рис. 15, 3). В каналі одного з них залишилися сліди залізного стрижня (рис. 15, 2). Інтерес викликає кистень досить своєрідної грушоподібної форми, з виділеним і трохи сплюсненим боком. Його висота 50 мм, діаметр каналу близько 10 мм. На поверхню нанесено зигзагоподібний знак (рис. 15, 4). Форма, що повторює форму металевих екземплярів, і невелика глибина залягання знахідки (0,6 м) свідчать на користь його пізнього датування — не раніше XII ст.

Виріб (рис. 15, 18), аналогічний кистеням за формою, але більшого розміру (висота 115 мм, діаметр — 65 мм), автори публікації матеріалів Воїнської Греблі вважають булавою (Довженко, Гончаров, Юра 1966, с. 78, табл. XIX, 5) з чим попередньо можна погодитись.

Вістер стріл, за даними авторів дослідження, знайдено 7 екз.: 4 втульчастих (рис. 15, 5, 6, 8, 9), 2 з плоским насадом (рис. 15, 7, 10) і одне з черешком (рис. 15, 11). Серед втульчастих вістер два належать до кулеподібних за О.Ф. Медведевим (Медведев

1966, с. 87), або конічних за деякими іншими авторами (Руденко 2005, с. 69; Ruttkay 1976, S. 328).

Слід відзначити, що належності знахідки, віднесеної авторами першої публікації саме до вістер стріл (Довженко, Гончаров, Юра 1966, табл. XXII, 16) є спірною, оскільки насправді це не готовий виріб, а кінець паростку рогу зі слідами обробки (рис. 4, 14). Проте ще одне конічне втульчасте вістря походить з могильника (рис. 15, 6), так що вказана кількість зберігається.

Вістря з широким плоским скошеним насадом, або насадом на розщеплене древко, традиційно відносять до черешкових, проте деякі автори виділяють їх в окрему групу, виходячи зі специфіки способу насадки на древко (Сидоров 1989, с. 17; Коробейников, Митюков 2007, с. 71—74). З такою класифікацією погоджується й авторка чинної праці. Один з екземплярів (рис. 15, 6) має неширокий насад, що зближує його з власне черешковими стрілами, до яких його спочатку й було віднесено (Сергеева 2008б, с. 35). Проте за формою насаду його більш правомірно відносити до зазначеної групи.

Черешкове вістря (рис. 15, 11) листоподібне, у перетині сегмент, черешок сплюснений, невеликої ширини. Особливістю воїнського набору кістяних вістер є відсутність черешкових екземплярів, що копіюють форми залізних вістер, які зустрічаються на інших давньоруських пам'ятках, зокрема, у Києві. Загалом форма вістер стріл з насадом нестандартна, вироблені вони досить недбало. Це наводить на думку, що вказані вістря є продуктом кустарного ремесла і виготовлялися самими власниками.

У Воїнській Греблі знайдено кілька екземплярів рогових накладок на лук. Серед них є лопатоподібна фронтальна накладка на лук (рис. 15, 12) та напівфабрикат такої накладки (рис. 15, 13). Окремо слід згадати одну кінцеву, з заокругленим кінцем і вирізом для петлі тятиви (рис. 15, 15). Один з виробів викликає інтерес плоскою нижньою поверхнею, що не є характерним для накладок на лук (рис. 15, 19). Крім того, вона вузька (близько 2 см) і довга. Автори публікації пам'ятки згодом відносять її до напівфабрикатів (Довженко, Гончаров, Юра 1966, с. 78). Є також фрагмент подібної вузької накладки (рис. 15, 14). З виробництвом зазначених речей можна пов'язувати заготовки для рогових поздовжніх пластин (рис. 3, 5, 6, 12).

Сагайдачних петель 2 — ціла й фрагментована. Цілий екземпляр (рис. 15, 16) виготовлено з кістки, той, що зберігся фрагментарно (рис. 15, 17) — з рогу. Форма та декор (косі насічки по гребеню) обох екземплярів є достатньо традиційними для виробів цієї категорії.

Деталі спорядження вершника і коня репрезентовані псаліями, застілками недоуздіків, застільниками руків'їв канчуків тощо (рис. 16).

Вироби форми, що наближається до місяцеподібної, часто з розширенням у центрі і округлим або овальним отвором у центральній частині, частіш за все визначаються як застілки недоуздіків (рис. 16, 10—13). Р.Д. Михайлова вважає їх різновидом псаліїв (Михайлова 1991, с. 4), проте їх невеликі розміри не дозволяють погодитися з такою трактовкою. Виявлено також напівфабрикат такої застілки з грубо обробленою поверхнею та намиченим, але не обробленим, отвором (рис. 16, 12).

Псалії, наявні у колекції, репрезентовані одним цілим і трьома фрагментованими виробами (рис. 16,

Рис. 16. Деталі спорядження вершника та коня: 1—4 — псалії; 5—8 — наверхня руків'їв канчуків; 9 — пряжка; 10—13 — застіжки недоуздіків

1—4). Один з них з одного боку прикрашено дещо недбало нанесеним контурним орнаментом. Такий спосіб орнаментатії є досить традиційним для давньоруських псаліїв. Лінії орнаменту нанесено лезом ножа або шилом, ознакою чого є нерівні рівнячки. Цілий псалій виконаний дуже майстерно. Він ретельно відполірований, один з кінців оформлений на трикутник, що є характерним для давньоруських рогових псаліїв, інший має цікаву деталь у вигляді рельєфного кулеподібного завершення.

Ще однією деталлю спорядження вершника є завершення руків'їв канчуків. Три з них, що нагадують схематичні зооморфні або орнітоморфні голови (рис. 16, 5, 7, 8), є досить поширеним типом, свого часу зібраним і систематизованим А.М. Кіріпичниковим, який датував їх XII—XIII ст. (Кіріпичников 1973, с. 71—75). В.Є Фльорова на основі матеріалів Саркела — Білої Вежі вважає, що вони з'являються дещо раніше (Фльорова 2001, с. 62—64). Зооморфні зображення на воїнських завершеннях руків'їв виконані вкрай схематично, зоо- або орнітоморфні риси ледве помітні. Завершення в аналогічному стилі походять з Новогрудка (Соболь 2006, рис. 9, 17). Ще один виріб відноситься до іншого типу — він має яйцеподібне завершення і заглиблення з одного боку для додаткової деталі у вигляді дзьбоподібного виступу. Поверхня навколо заглиблення грубо оброблена ножем (рис. 16, 6). Загальна висота виробу складає 53,5 мм, діаметр втулки 13,5 мм. Аналогічне руків'я знайдено у стародавньому Звенигороді (Свешніков 1987, рис. 5). Серед воїнських матеріалів є також заготовка з рогу для наверхня руків'я канчука з дзьбоподібним виступом, що складає єдине ціле з корпусом. Заготовка грубо обстругана, втулка ще не висвердлена (рис. 4, 6).

З кінською зброєю слід також пов'язувати пряжку або застіжку з рогу (рис. 16, 9). Аналогічний виріб з Преслава (Болгарія) С. Бонев трактує як пряжку від сідла, вказуючи на аналогії цьому

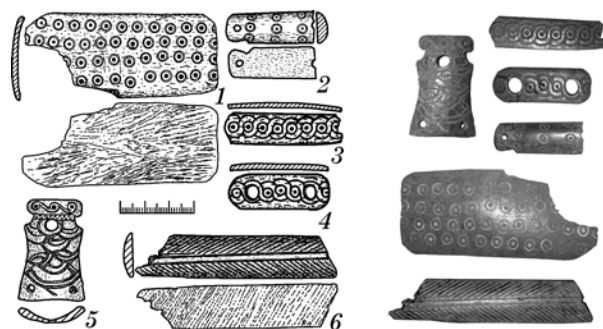

Рис. 17. Декоративні накладки

предмету в кочівницьких старожитностях (Бонев 1981, с. 42, рис. 1, 14). Дві пряжки близькі й за розмірами: довжина екземпляру з Воїня складає 72 мм, з Преслава — 75 мм.

Загалом набір предметів озброєння та спорядження вершника і коня є стандартним для старожитностей Східної Європи і позбавленим будь-яких локальних особливостей. Він цілком укладається в загальну традицію військової матеріальної культури, яка сформувалася у південній смузі Євразії і поширилася у Східній і, частково, Центральній Європі.

Протягом доби середньовіччя скрізь у Європі була широко розповсюджена традиція оздоблення різноманітних речей орнаментованими накладками з кістки. Серед матеріалів з Воїнської Греблі також є кілька накладок різного призначення (рис. 17).

Викликає інтерес підпрямокутна накладка, орнаментована по всій площині циркульними колами (рис. 17, 1), протилежний бік вкрито насічками для кращого сполучення з поверхнею, що характерно для сагайдачних накладок. Судячи з глибини залягання, знахідка відноситься до нижнього горизонту, що за керамікою датується XI ст. (Гончаров 1958/3, с. 42—45), отже, відноситься до зразків відносно ранніх виробів зазначеної категорії.

До елементів оздоблення сагайдака належить вузька подовжня пластинка (фрагмент), орнаментована циркульною плетеною стрічкою (рис. 17, 3). Пластинка виготовлена з рогу, її збережена довжина 47 мм, ширина 12 мм. Інша вузька пластинка з аналогічним орнаментом та двома досить великими отворами з протилежних боків збереглася повністю (рис. 17, 4). Її розміри 40 × 15 мм, діаметр отворів близько 5 мм. Проте її належність до сагайдачних накладок проблематична через нехарактерні отвори. Ранньосередньовічні предмети подібної форми, але дещо інших пропорцій та розмірів, дослідники інтерпретують або як накладки (Атанасов 1987, табл. VII, 5, 6), або як застіжки (Špehar 2010, sl. 38, 39).

Не виключено, що до елементів набірних гребінок відноситься фрагмент накладки, орнаментованої поодинокими циркульними колами (рис. 17, 2), проте для гребінок такий декор не є типовим. Фрагмент невеличкий, що утруднює його точну інтерпретацію.

Призначення інших двох накладок не встановлюється (рис. 17, 5, 6).

Предмети для ігор та розваг репрезентовано астрагалами (рис. 18; 19). У деяких випадках астрагали мають сліди обробки, при цьому застосовувалися прості операції: підтесування поверхні з одного або кількох боків, висвердлювання отворів,

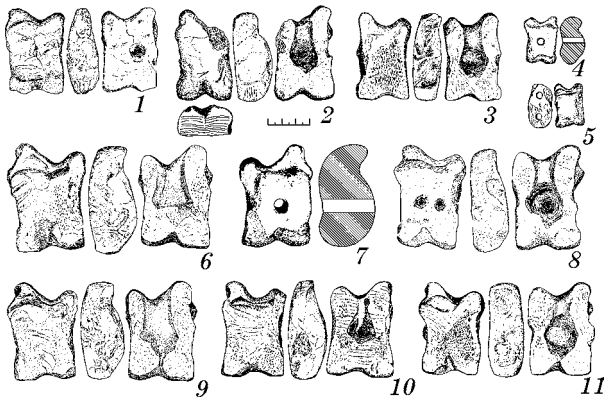

Рис. 18. Астрагали для гри

одного чи кількох, зазвичай правильної форми. Деякі мають графіті. Знайдено битки, залиті свинцем (рис. 19, 1, 3) та астрагали, підготовлені для створення биток (рис. 19, 2, 4). Особливістю воїнського набору астрагалів є значна кількість таких, що належали великим копитним, тимчасом як на інших пам'ятках зазвичай переважають астрагали дрібної рогатої худоби.

Кілька предметів можна пов'язувати з ритуально-магічною сферою.

Найпростішим варіантом амулетів були ікла кабана, які взагалі не потребували будь-якої обробки (рис. 20, 1—8). Їх використання у ритуально-магічній сфері підтверджується матеріалами давньоруських поховань — ікла кабана і, рідше, ведмедя зустрічаються у складі поховального інвентаря, зокрема, у Києві (Каргер 1958, с. 159, 160; Боровський, Калюк 1993, с. 31). Підтвердженням магічного значення іклів кабана може бути їх прив'язка до сакральних об'єктів (Каргер 1958, с. 159, 160). У разі виготовлення особистих оберегів, що їх носили на поворотці або прикріпленими до одягу, у кістці просвердлювали отвір для підвішування, ікла без отворів могли носити у спеціальних мішечках, плетених емкостях або якимось іншим чином. Зокрема, їх могли зберігати вдома як апотропеї. З цієї ж метою могли використовувати ікла хижих тварин (рис. 20, 9). Амулетами слугували також різноманітні кістки з отворами, але їх знахідки нечисленні (рис. 20, 10—12). Серед них слід особливо відзначити фрагмент епіфізу кістки людини з отвором (рис. 20, 13). Наявність на городищі ранніх матеріалів — від доби бронзи до ранніх слов'ян не дозволяє безперечно відносити цей дуже архаїчний предмет до давньоруських часів, проте зовсім відкидати таке датування також не варто.

Не виключено зв'язок з ритуально-магічною сферою досить цікавих кістяних предметів у формі піхов ножів (рис. 21), на яких докладніше ми зупинимось трохи пізніше.

Серед речей, що їх функціональне призначення є проблематичним, слід відзначити незвичайно велику кількість так званих ковзанів, як завершених, так і заготовок, виготовлених з довгих кісток ніг коня та, значно рідше, бика. Разом з фрагментами їх знайдено понад 32 екз., у той час, як на інших давньоруських пам'ятках ковзани відомі у меншій кількості. Автори розкопок згадують 30 екз. (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 76, 109), проте такою кількістю репрезентовано плюсові кістки кінцівок коня та корови. У колекції ж зберігаються ще дві гомілкові кістки

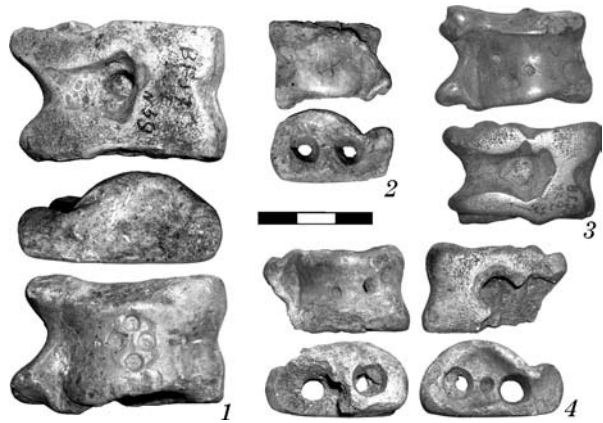

Рис. 19. Астрагали — битки (1, 3) та астрагали з отворами (2, 4)

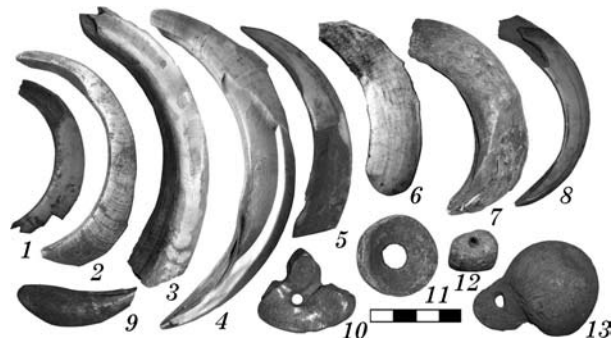

Рис. 20. Амулети

коня зі слідами аналогічної обробки, що дозволяє прирахувати їх до цієї самої категорії виробів.

Щодо призначення зазначених предметів не існує єдиної думки. Більшість дослідників, особливо західноєвропейських, спираючись на етнографічні паралелі, вважає їх дійсно ковзанами, тобто засобами для пересування по льоду та снігу (Lewicki 1953; Kostrzewski 1966, s. 155, рис. 72, e; MacGregor, 1976; Sinthio 1998, S. 78; Choyke, 1999). Згадки про використання різними народами великих тваринних кісток як ковзанів зустрічаються у писемних джерелах XII—XVI ст.: у Марвазі, Стефаніуса, Рубрика і Олава Магнуса (Lewicki 1953; MacGregor 1976, р. 61—62; Choyke 1999, р. 152). Етнографічні дослідження виявили використання ковзанів з кісток у деяких місцевостях Польщі, Югославії, Угорщини, Німеччини, Ісландії ще наприкінці XIX — на початку XX ст. Свого часу С.А. Семенов припускав, що ковзани насправді могли слугувати гладилками або подібними знаряддями при обробці шкіри або тканини (Семенов 1957, с. 225—227), з чим погоджуються деякі інші дослідники (Красильников 1979, с. 84; Шрамко 1984, с. 150; Ляшко 1994, с. 154). Компромісним є припущення про поліфункціональність ковзанів. Б.Г. Петерс вважає, що частина виробів цього типу, особливо з отворами для прив'язування, могла виконувати роль ковзанів, інші — гладилок, а також полозів для пересування невеликих вантажів по льоду (Петерс 1986, с. 43). Близької думки дотримується В.С. Флорова (Флорова 1996, с. 284; Флорова 2001, с. 81—84). Очевидно, єдиної інтерпретації для всіх без винятку подібних предметів не може бути, кожен конкретний випадок потребує окремого аналізу.

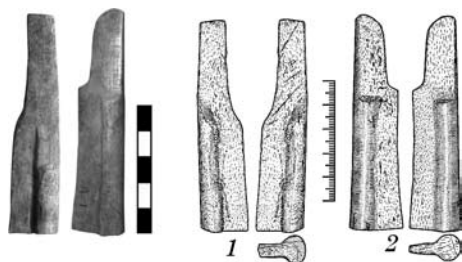

Рис. 21. Ножеподібні амулети: незакінчений (1) та готовий (2) вироби

Ковзани з Воїня викликають особливий інтерес і варті спеціального вивчення. Попередньо відзначимо, що при збільшенні на робочій (нижній) площині всіх екземплярів добре простежуються сліди поздовжніх мікроподряпин, які неможливі при роботі з м'якими матеріалами, але цілком природні внаслідок контакту з будь-якими абразивними матеріалами, у тому числі з льодовою поверхнею (Сергеева 2010а, с. 211).

Трактуванию виробів з Воїня саме як ковзанів нібито суперечить відсутність на них отворів для кріплення. Проте етнографічні дані свідчать, що румунські діти початку ХХ ст., хто вмів бігати на ковзанах, обходилися без їх прив'язування до взуття, архаїчний тип ковзанів без просвердлених отворів зберігався у них до кінця ХІХ ст., а у Східній Угорщині і до середини ХХ ст. (Choyke 1999, с. 150, 152). На таких предметах можна було ковзати, відштовхуючись однією ногою або палкою. Зрозуміло, до подряпин міг призвести контакт з іншими абразивними матеріалами, проте припущення про можливе використання ковзанів з Воїнської Греблі як приладдя для розваг може бути прийняте як один з варіантів інтерпретації зазначеної категорії виробів.

Дві категорії предметів звертають увагу у зв'язку з тим, що вони дещо випадають з традиційного асортименту продукції косторізів Південної Русі, а отже, можливо, пов'язані з іноетнічним середовищем.

Перша з них — це вироби з рогу з трьома розсохами, схожі на пізніші рогові порохівниці (рис. 22). Аналогічні предмети були поширені на значній території. У Центральній та Південній Європі їх знахідки пов'язують з аварськими старожитностями (Belošević 1980, s. 125—128; tab. I, XI, XLVI—XLVIII, LI, LII, LXXXI, LXXXII; Garam 1979, Taf. 14, 6; 40, 1; Kovrig 1963, Taf. XXI, 10; LXXV, 2; Török 1994, Taf. XVIII, 8). У степах Східної Європи вони найбільш характерні для салтівського набору речей (Гадло 1968; Винников, Ковалевский 2007, рис. 6, 3; Флорова 2001, с. 105) та не виходять за межі Х ст. В.Є. Флорова вважає, що подібні емкості використовувалися салтівським населенням як релікварії і пов'язані з культовими уявленнями (Флорова 2001, с. 106), проте, можливо такі уявлення охоплювали ширше просторово-часове середовище. Цікаво відзначити, що деякі металеві емкості для святої води ХІІІ ст., які походять з Лондона, мають форму, аналогічну формі зазначених предметів (Schofield, Vince 1994, fig. 6, 6). Але, якщо для рогових емкостей така форма походить від форми вихідної сировини, то для металевих релікваріїв вона малозрозуміла. Питання потребує спеціального заглибленого вивчення, однак як попередню робочу гіпотезу можна висказати припущення про первинність саме рогових емко-

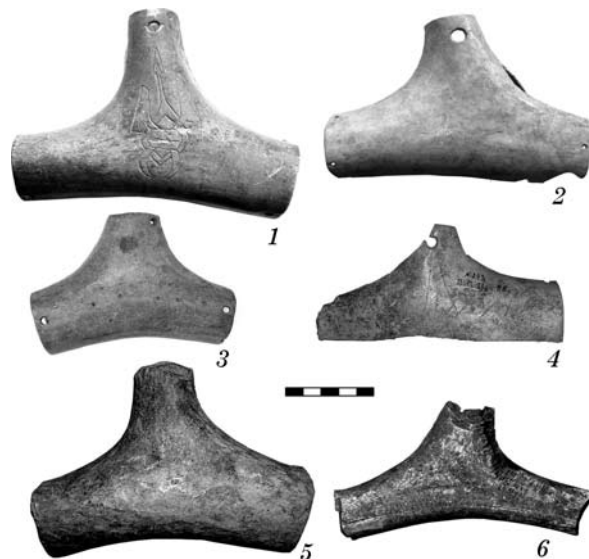

Рис. 22. Ёмкості з рогу: 1—4 — готові вироби (1 — Жовнині); 5, 6 — напівфабрикати

тей як виробів з сакральним змістом. Щодо давньоруських екземплярів, їх конкретне призначення важко відновити через те, що всі вони знайдені поза контекстом використання.

Враховуючи те, що у Воїні знайдено не лише готові вироби, але й два незавершені екземпляри (рис. 22, 5, 6), можна говорити про їх місцеве виготовлення, проте загалом на території Давньої Русі подібні предмети не набули поширення. Аналогічний предмет з нанесеним на поверхню княжим знаком-графіті, знайдено у Жовнині, розташовано поблизу Воїнської Греблі (Кілієвич 1965, рис. 4). Є всі підстави відносити жовнинський екземпляр (рис. 22, 1) до одного косторізного комплексу з воїнськими і датувати всі вироби цього типу ХІ—ХІІ ст. Їх зв'язок зі степовими впливами, враховуючи прикордонне розташування зазначених пам'яток, не виключається. Крім вищезазначених, ще один виріб цього типу походить з Новгорода, де його датують ХІІІ ст. (Колчин і др. 1985, рис. 183). Власне, цим перелік подібних знахідок і обмежується, інших прикладів їх побутування у давньоруському культурному середовищі, принаймні серед опублікованих матеріалів, нам невідомо.

Можливо, емкістю іншого типу є виріб з рогу у формі циліндра (рис. 11, 20). З одного боку він має наскрізні парні отвори, з іншого — прямокутну виїмку. Трактовка описаного виробу залишається під сумнівом. Запропонований варіант базується на близькій аналогії з Саркела — Білої Вежі, яку В.Є. Флорова інтерпретує саме як емкість (Флорова 2001, с. 105, рис. 53, 4). Описаний виріб, як і емкості з трьома розсохами, належить до хозарського кола ранньосередньовічних старожитностей (Флорова 2001, с. 105, рис. 53, 4).

Друга досить цікава категорія — невеликі вироби з кістки у вигляді піхов ножей (рис. 21, 1, 2). Основним ареалом розповсюдження ножеподібних предметів є північ Східної Європи (Рябинин 1988, с. 61), де вони були генетично пов'язані з угорфінським культурним середовищем і, можливо, мали культове призначення. Вироби з Воїнської Греблі автори розкопок трактують як «ножі-амулети кістяні» (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 111,

табл. XXIV, 3). За даними публікації, їх знайдено 3, проте у фондах ІА НАН України зберігається два екземпляри, вони ж присутні у прорисовках з особистого фонду Р.О. Юри (спр. № 30, арк. 131). Один з ножеподібних предметів відрізняється грубістю й недбалістю виконання і явно є напівфабрикатом, форма якого ще не отримала остаточної обробки (рис. 21, 1). Отже, зазначену категорію виробів, незважаючи на культурне визначення, також слід віднести до місцевої продукції. У цьому випадку не можна виключати діяльність приїжджих майстрів.

Деякі вироби поки що не піддаються будь-якій ґрунтовній інтерпретації (рис. 9, 2—4).

Загалом, характеризуючи косторізну справу давньоруського Воїня, слід відзначити, що, незважаючи на наявність залишків сировини, відходів, заготовок та напівфабрикатів виробів, яскраво виражені косторізні комплекси з концентрацією слідів ремісничого виробництва тут не виявлені. Якість воїнських виробів з кістки та рогу значно нижча порівняно, наприклад, з київськими. Разом з цим, окремі види виробів (гребені, деталі луків, псалії, накладки тощо) не можна відносити до продукції домашнього або допоміжного ремесла. Вони свідчать про те, що у місті існував невеликий прошарок майстрів-професіоналів, які, ймовірно, суміщали роботу по кістці та рогу з іншими видами ремесла. Набір продукції місцевого косторізного ремесла загалом типовий для давньоруського косторізного комплексу. Тем не менш, слід звернути увагу на наявність у місцевому асортименті деяких специфічних речей, які зазвичай не вироблялися косторізами південно-руського регіону (наприклад, емкості з рогу, ножеподібні амулети тощо). Це може вказувати на існування певних локальних традицій, можливо, обумовлених специфікою місцевого етнокультурної ситуації. Дане питання потребує спеціального розгляду, проте попередньо відзначимо, що ситуація у косторізній справі може бути свідченням неоднорідності населення, яке з'являється у новому місті після його заснування і постійно поповнюється за рахунок вихідців з інших регіонів Русі.

Атанасов Г. Средновековни костни изделия от Силистра // Известия на Народния музеи. — Варна, 1987. — Т. 23 (38). — С. 101—115.
 Бонев С. Костени детали на конска амуниция от средновековна България // Музеи и паметници на култура. — 1981. — Год. XXI. — Кн. 4. — С. 39—42.
 Боровський Я.С., Калюк О.П. Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989. — К., 1993. — С. 3—42.
 Винников А.З., Ковалевский В.Н. Могильник салтовомаяцкой культуры у с. Тихий Дон в Воронежской области // Хазарский альманах. — 2007. — Т. 6. — С. 51—64.
 Гадло О.В. Графічні зображення на кістяному виробі салтово-маяцкої культури // Археологія. — 1968. — Т. XXI. — С. 222—225.
 Гайдуков П.Г., Макаров Н.А. Новые археологические материалы о пушном промысле в Древней Руси // Новгород и Новгородская земля. История и археология. — Новгород, 1993. — Вып. 7. — С. 179—188.
 Гончаров В.К. Раскопки на участке III. Отчет Кременчугской древнерусской экспедиции за 1958 г. / НА ІА НАНУ. — 1958/3.
 Давидан О.И. Гребни Старой Ладоги // АСГЭ. — 1962. — Вып. 4. — С. 95—108.
 Давидан О.И. Староладожские изделия из кости и рога // АСГЭ. — 1966. — Вып. 8. — С. 103—115.

Давлетишин Г.М. Очерки по истории духовной культуры предков татарского народа. — Казань, 2004.
 Димитров Д. Раннобългарско селище при с. Брестак, Варненско // Известия на Народния музей Варна. — Варна, 1969. — Т. 5 (20). — С. 113—136.
 Димов Т. Изделия от кост и рог от средновековного селище край Дурункулак // Дурункулак. — София, 1989. — Т. 1. — С. 249—260.
 Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. — К., 1966.
 Захаров С.Д. Древнерусский город Белоозеро. — М., 2004.
 Зоценко В.М., Браїчевська О.А. Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 43—103.
 Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. — М.; Л., 1958. — Т. 1.
 Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. // САИ. — Вып. Е1—36. — Л., 1973.
 Кілієвич С.Р. Археологічні розкопки біля с. Жовнин // Археологія. — 1965. — Т. XIX. — С. 189—195.
 Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. — М., 1982. — С. 156—177.
 Колчин Б., Янин В., Ямицков С. Древний Новгород. Прикладное искусство и археология. — М., 1985.
 Коробейников А.В., Митюков Н.В. Баллистика стрел по данным археологии. — Ижевск, 2007.
 Красильников К.И. Изделия из кости салтовской культуры // СА. — 1979. — № 2. — С. 77—91.
 Лебедева Н.И. Прядение и ткачество восточных славян в XIX — начале XX в. // Восточнославянский этнографический сборник. — М., 1956. — С. 458—540.
 Ляшко С.Н. Косторезное производство в эпоху бронзы // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. — К., 1994. — С. 152—166.
 Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. // САИ. — 1966. — Вып. Е1—36.
 Михайлова Р.Д. Особливості обробки кістки в Південно-Західній Русі (X — перша половина XIV століття). — К., 1991.
 Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1986.
 Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
 Руденко К.А. Булгарские изделия из кости и рога // Древности Поволжья: эпоха средневековья (исследования культурного наследия Волжской Булгарии и Золотой Орды). — Москва; Казань, 2005. — С. 67—97.
 Рыбина Е.А., Розенфельд Р.Л. Гребни, расчески // Древняя Русь: Быт и культура. — М., 1997. — С. 19—22.
 Рябинин Е. А. Языческие привески-амулеты Древней Руси // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 55—63.
 Свешніков І.К. Звенигород. — Львів, 1987.
 Седов В.В. Изборск в раннем Средневековье. — М., 2007.
 Семенов С.А. Первобытная техника. — М.; Л., 1957.
 Сергеева М.С. До історії гри в бабки в Київській Русі // Археологія. — 2002. — № 4. — С. 50—58.
 Сергеева М.С. Древнерусские костяные пуговицы // Интеграция археологических и этнографических исследований. — Одесса; Омск, 2007. — С. 216—220.
 Сергеева М.С. Древнерусские костяные иглы и иглы с территории Среднего Поднепровья // Интеграция археологических и этнографических исследований. — Омск; Новосибирск, 2008а. — С. 272—276.
 Сергеева М. Кістяні деталі озброєння з Воїнської Греблі // Pereyaslavica. Наукові записки. — К., 2008б. — С. 34—38.

Сергеева М.С. Косторезное ремесло XI—XII вв. на Киевском Подоле // *Acta Archaeologica Albarutenica*. — Минск, 2008в. — Vol. IV. — С. 111—119.

Сергеева М. Деталі озброєння з кістки та рогу з території Південної та Західної Русі // *Фортеця: Збірник заповіднику «Тустань» на пошану Михайла Рожка*. — Львів, 2009. — С. 333—340.

Сергеева М.С. Про деякі давньоруські приладдя з кістки та рогу для ігор і розваг // *Древности*, 2010. — Харків, 2010а. — С. 203—220.

Сергеева М.С. Рогообработка в Воинской Гребле // *Проблемы истории и археологии Украины*. — Харьков, 2010б. — С. 76, 77.

Сергеева М.С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. — К., 2011а.

Сергеева М.С. Обробка та використання порожнистого рогу у Київській Русі // *Археологія: від джерел до реконструкцій / АДІУ*. — 2011б. — Вип. 5. — С. 222—226.

Сидоров Е.А. Присваивающие виды хозяйственной деятельности населения лесостепного Приобья в I тыс. до н. э. // *Экономика и общественный строй древних и средневековых племен Западной Сибири*. — Новосибирск, 1989. — С. 16—41.

Смирнова Л.И. Косторезное ремесло средневекового Новгорода: Автореф. дисс... канд. ист. наук. — М., 1998.

Соболь В. Некаторія винікі даследаванняў Мураванага замка ў Навагрудку // *ГАЗ*. — Минск, 2006. — Вип. 22. — С. 220—231.

Флерова В.Е. Домашние промыслы в Саркеле — Белой Вежи (по материалам коллекции костяных изделий) // *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* — Самара, 1996. — С. 277—313.

Флерова В.Е. Гребни средневекового Подонья (по материалам Саркела — Белой Вежи) // *МАИЭТ*. — 1998. — Вип. 6. — С. 625—634.

Флерова В.Е. Резная кость юго-востока Европы IX—XII веков: искусство и ремесло (по материалам Саркела — Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа. — СПб., 2001.

Шовкопляс А.М. Некоторые данные о косторезном ремесле в древнем Киеве // *КСИА АН УССР*. — К., 1954. — Вип. 3. — С. 27—32.

Шрамко Б.А. Обработка кожи в Скифии // *Проблемы археологии Поднепровья*. — Днепропетровск, 1984. — С. 142—157.

Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.). — Минск, 1978.

Юра Р.О. Воїнська Гребля. Малюнки та описи речових матеріалів / НА ІА НАНУ. — Авт. фонд Р.О. Юри. — Спр. № 30.

Ambrosiani K. Viking Age Combs, Comb Making and Comb Makers in the Light of Finds from Birka and Ribe. — Stockholm, 1981.

Arne T.J. Das Bootgräberfeld von Tuna in Alsike, Uppland. — Stockholm, 1934.

Belošević J. Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća. — Zagreb, 1980.

Choyke A.M. Bone Skates: Raw Material, Manufacturing and Use // *Antaeus. Communicateones ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae*. — Budapest, 1999. — 24. — P. 148—156, 651—654.

Cnotlivi E. Wczesnośredniowieczne przedmioty z rogu I kości z Wolina, ze stanowiska 4 // *Materiały Zachodnio-pomorskie*. — Szczecin, 1958. — Tom IV. — S. 155—239.

Garam E. Das Avarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. — Budapest, 1979.

Hensel W. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej. — Warszawa, 1956.

Hrubý V. Slovanské kostené předměty a jejich výroba na Moravě // *Památky archeologicke*. — 1957. — Ročn. XLVIII. — S. 118—212.

Kostrzewski J. Kultura prapolska. — Poznań, 1949.

Kostrzewski J. Pradzieje Pomorza. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966.

Kovrig I. Das Avarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán // *Archaeologia Hungarica*. — XL. — Budapest, 1963.

Lewicki T. Łyżwy kościane północno-wschodniej Europy w świetle notatki średniowiecznego pisarza arabskiego Al-Marwaziego (ok. r. 1120) // *Przegląd archeologiczny*. — 1951—1952. — Poznań, 1953. — Roc. 27—28. — T. IX. — Z. 2—3. — S. 392—395.

MacGregor A. Bone Skates: A Review of the Evidence // *Archaeological Journal* — 1976. — 133. — P. 57—74.

Ruttkay A. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II) // *SlA*. — 1976. — Ročn. XXIV. — Číslo 2. — S. 245—395.

Schofield J., Vince A. Medieval Towns. — London, 1994.

Sinthio H. Isläggär // *Eketorp III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna*. — Stockholm, 1998. — S. 78.

Sláma J. K počátkům slovanské hudby // *Vznik a počátky slovanů*. — T. 1. — Praha, 1956. — S. 168—179.

Špehar P. Materijalna kultura iz ranovizantijskih utrdjenja u derdapu. — Beograd, 2010.

Török G. Das Avarenzeitliche Gräberfeld von Solymár // *Das Avarische Korpus*. — 1. — Debrecen, Budapest, 1994.

М. С. Сергеева

ИЗДЕЛИЯ ИЗ КОСТИ И РОГА ИЗ ВОИНСКОЙ ГРЕБЛИ

В статье рассматриваются изделия из кости и рога из древнерусского городища у с. Воинская Гребля, исследованного в 1956—1959 гг. Материалы содержат не только большое количество готовых изделий, но и сырье, заготовки, полуфабрикаты и отходы производства, которые свидетельствуют о наличии местного косторезного ремесла. Косторезная продукция в целом соответствует таковой на других древнерусских поселениях. Это примитивные орудия труда, ручки ножей и других орудий, игольники, бытовые вещи (гребни, пуговицы), детали вооружения и снаряжения всадника и коня, декоративные накладки, игральные принадлежности и амулеты. К специфической местной продукции относятся трехчастные емкости из рога, характерные для аварского и хазарского круга древностей, а также ножевидные амулеты, распространенные на севере Руси. Такие изделия могут свидетельствовать о своеобразии этнического состава населения города.

М. S. Sergeeva

OBJECTS OF BONE AND ANTLER FROM THE VOINSKA GREBLIA HILLFORT

In the article the products of bone and antler from the Old Russian hillfort Voinska Greblia are considered. Among the materials are not only plenty of the finished products but also raw material, blanks, unfinished objects and wastes, which testify to the presence of local bone-carving handicraft. Bone-carving products on the whole are the same as those from other Old Russian settlements. They are primitive tools, handles of knives and other implements, needle cases, objects of daily use (combs, buttons), details of armament and equipment of rider and horse, decorative mounts, gaming pieces and amulets. Specific local products are three-part containers of a horn, characteristic for the avar and khazars circle of antiquities, and knife-shaped amulets, widespread in the north of Rus. Such objects can testify to ethnic originality of the population of the city.

К. М. Капустін

ВИШГОРОД У ЗОЛОТООРДИНСЬКИЙ ЧАС (за матеріалами розкопок 1936—1937, 1947 рр.)

Статтю присвячено аналізу знахідок середини XIII—XIV ст. з розкопок Вишгорода 1936—1937, 1947 рр. (дослідження Т.М. Мовчанівського та В.Й. Довженка).

Ключові слова: Вишгород, городище, середина XIII—XIV ст.

Вишгород — одне з визначних міст Середнього Подніпров'я часів середньовіччя — вперше згадується в «Повісті минулих літ» у 946 р.: «Бе бо Вышегород град Вользин (Ользин)» (Повість... 1950, с. 43). За період від 946 р. до 1214 р. місто фігурує у літописах 38 разів. Воно було визначним церковно-релігійним осередком, саме тут знаходилися мощі перших руських святих — Бориса і Гліба (Довженко 1950, с. 64). Як і інші міста Русі, Вишгород зазнав руйнувань під час монгольської інвазії середини XIII ст. Невідомо, наскільки тяжкими були наслідки військових подій, але наприкінці XIX ст. Л. Похилевич писав про давнє місто так: «После опустошения Киева татарами разрушен был и Вышгород в 1240 г. с его церквами и монастырями, и дворами... только груды щебня — остатки каменных построек, на каждом шагу попадающиеся, да высокие земляные валы и курганы свидетельствуют о былом величии города» (Похилевич 2009, с. 8).

На сучасному етапі історико-археологічних досліджень найбільше відомостей маємо про давньоруський етап життя міста. Щодо золотоординського та литовського часів, то тут відчувається брак джерел як наративних, так і археологічних. Як відомо, вперше масштабні археологічні розкопки на території Вишгорода провадилися у 1934—1937 рр. експедицією Інституту історії матеріальної культури АН УРСР та у 1947 р. експедицією Інституту археології АН УРСР (рис. 1, 1). У 30-ті роки XX ст. досліджувалися городище, посад та територія некрополя. На жаль, велика кількість знахідок була втрачена під час Великої Вітчизняної війни.

У 1947 р. з метою вивчення топографії житлових та господарських комплексів міста дослідження

були продовжені експедицією В.Й. Довженка (закладено 2 розкопи на території городища та один на посаді (Довженко 1952, с. 14). У ході робіт вдалося зібрати чисельний інформативний матеріал, датований ранньослов'янським, давньоруським та пізньосередньовічним часами. Артефакти, віднайдені під час розкопок, нині зберігаються у Наукових фондах ІА НАН України (кол. № 5).

Метою даної статті є введення до наукового обігу матеріалів післямонгольського часу з розкопок 1936—1937, 1947 рр. Одразу зазначимо, що кількість таких знахідок невелика, але їх публікація дозволить уточнити хронологію розкритих культурних нашарувань та окремих комплексів золотоординського часу.

Отже, протягом 1936—1937 рр. експедицією Інституту історії матеріальної культури АН УРСР під керівництвом Т.М. Мовчанівського було закладено два розкопи у східній частині городища (Шовкопляс 2000, с. 181). Ця ділянка пам'ятки, за повідомленнями дослідників, дуже пошкоджена обвалами та зсувами, внаслідок чого тут утворилася значна кількість великих і дрібних ярів та мисоподібних виступів. На цих виступах виявлено рештки непошкодженого культурного шару. Археологічними розкопками вдалося зафіксувати об'єкти житлового та господарського призначень, розташовані рядами паралельно до східного краю городища. Між ними знаходилася широка смуга незабудованої площі, що була інтерпретована В.Й. Довженком як одна із доріг літописного міста (Довженко 1949, с. 8, 9).

Цікаві матеріали, які датуються серединою — другою половиною XIII ст. віднайдені в ході розкопок на ділянці № 1 (кв. 1) та на ділянці № 4 (кв. 16). Ділянка (розкоп) № 1 розташовувалась на північно-східній частині дитинця (40,0 × 5,0 м) (рис. 1, 1). Її було розбито на квадрати 5 × 5 м, нумерація яких йшла з півдня на північ (рис. 2, 2). На глибині 0,10 м від денної поверхні зафіксовано котлован споруди, у заповненні якої знайдено чисельні уламки глиняного посуду, «гутових»

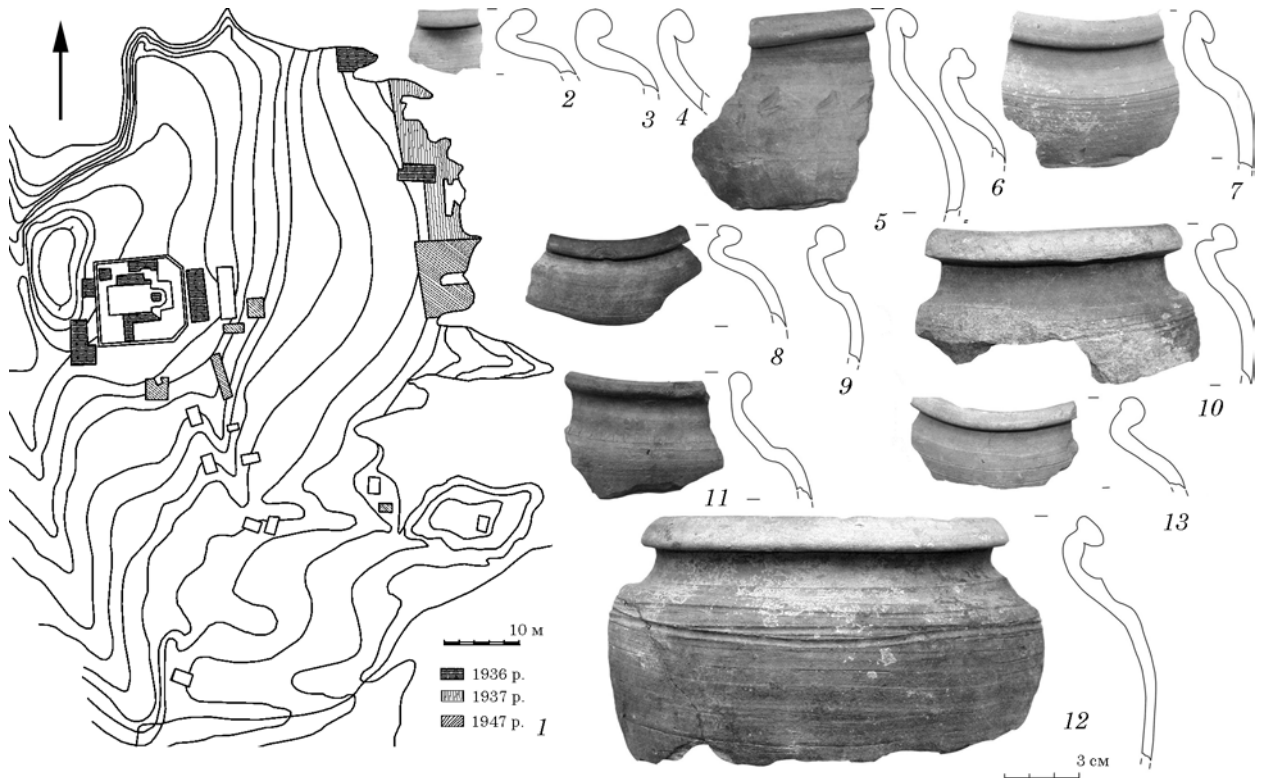

Рис. 1. План городища літописного Вишгорода та знахідки кераміки з розкопок 1936 р.: 1 — план городища; 3, 9, 10 — ділянка № 1, кв. 1; 2, 4, 5–8, 11, 12, 13 — ділянка № 4, кв. 16

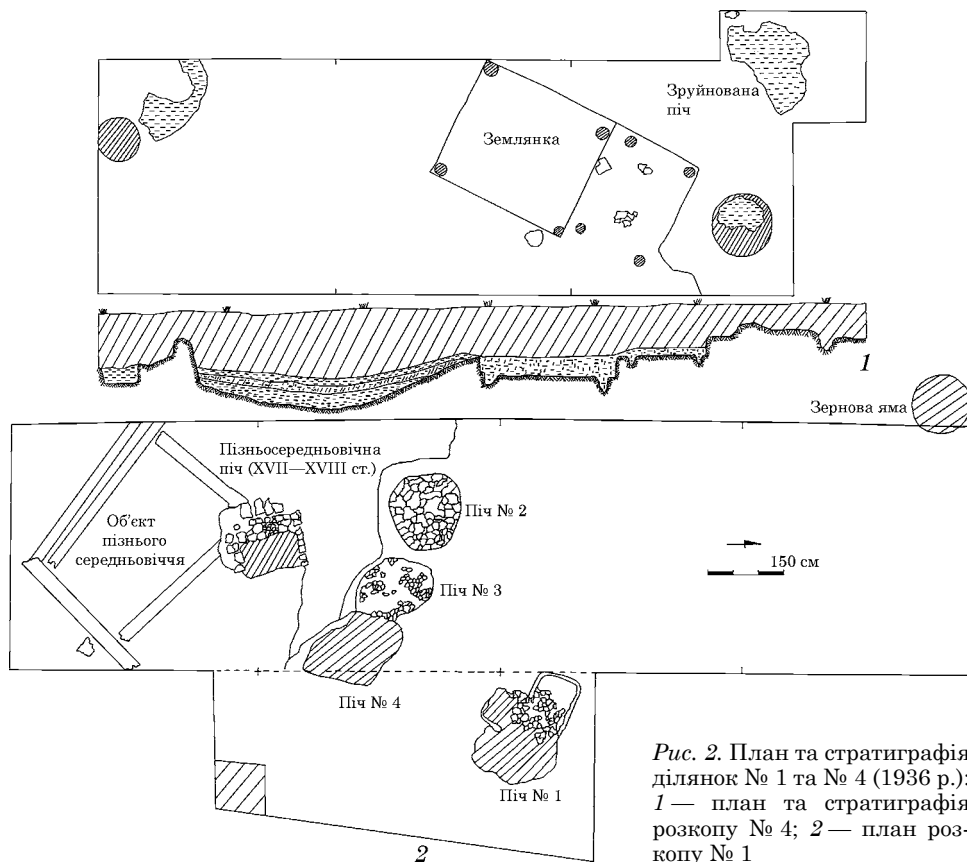

Рис. 2. План та стратиграфія ділянок № 1 та № 4 (1936 р.): 1 — план та стратиграфія розкопу № 4; 2 — план розкопу № 1

пляшок, а також монета 1734 р. (Зацепіна 1936, с. 10). У північній частині споруди досліджено залишки печі, складеної із цегли (Зацепіна 1936, с. 11, 12). Із глибини 0,6–0,7 м від денної поверх-

ні фіксувалися артефакти давньоруського часу, особливо багато їх виявлено біля глинобитних печей, розташованих у кв. 2 та кв. 3 (рис. 2, 2) (Зацепіна 1936, с. 35–37). Усі печі зведено з гли-

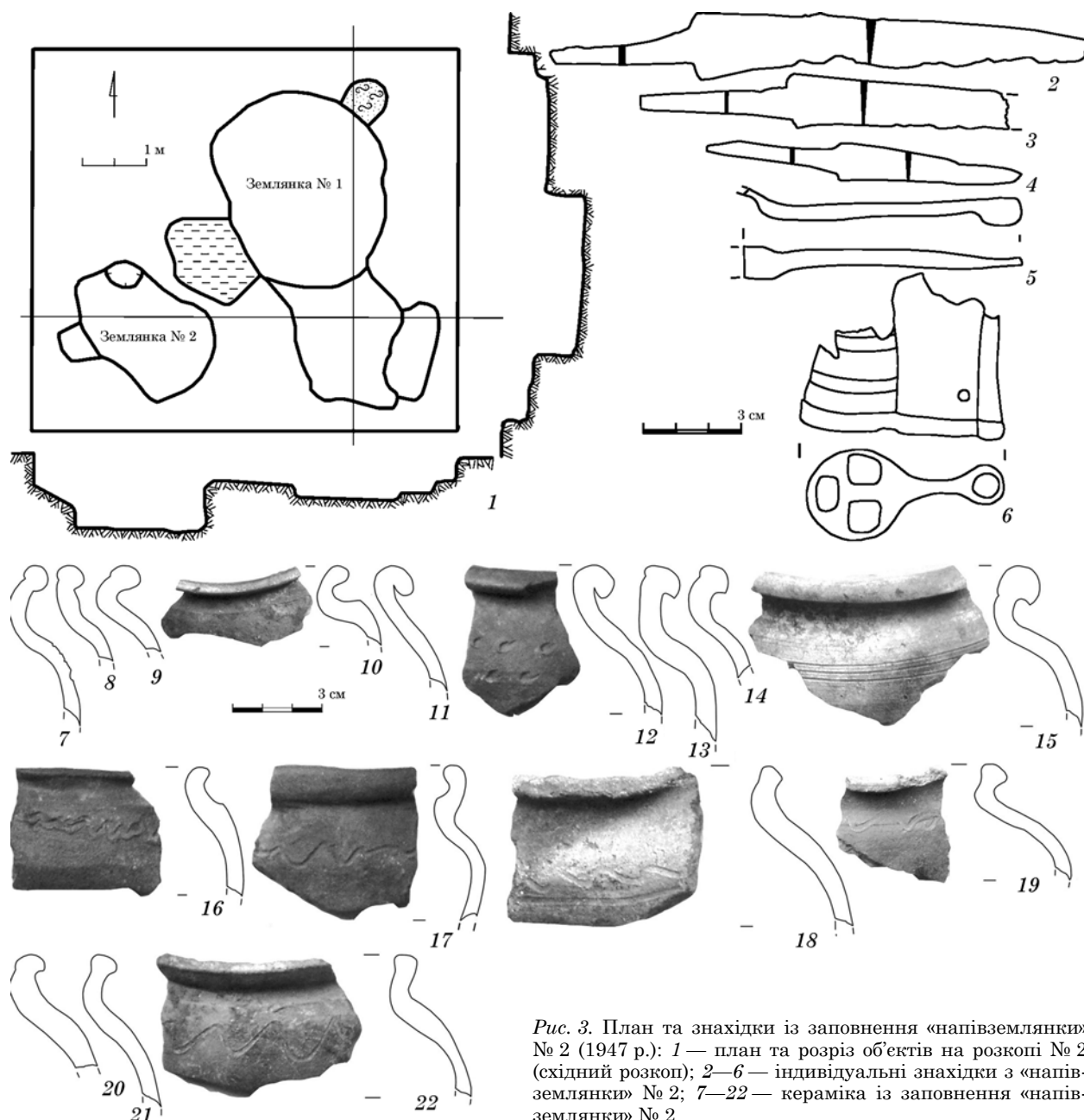

Рис. 3. План та знахідки із заповнення «напівземлянки» № 2 (1947 р.): 1 — план та розріз об'єктів на розкопі № 2 (східний розкоп); 2—6 — індивідуальні знахідки з «напівземлянки» № 2; 7—22 — кераміка із заповнення «напівземлянки» № 2

ни та обпалено до червоного кольору. На думку Г.М. Зацепіної, досліджені опалювальні споруди датуються киево-руським часом і «могли використовуватись для якихось артільних потреб» (Зацепіна 1936, с. 52—54).

Із глибини 0,6—1,2 м від денної поверхні траплялися уламки посуду, що за зовнішнім виглядом нагадував давньоруський, але мав певні відмінності. Вінця такої кераміки мають потовщення краю у вигляді масивного валика. Верхній край заокруглений, з внутрішнього боку профільований виїмкою для покриття. Виготовлені вони із тіста зі значною домішкою середньозернистого піску та жорстви. Випал рівномірний, черепок на зламі одношаровий (рис. 1, 9—10). Кераміка датується другою половиною XIII — XIV ст. (Беляєва 1982, с. 76, 77).

Окрім того, знайдено уламок горщика із плавною шийкою, край вінчика оформлено у вигляді масивного валика, без борозенки під покриття

(рис. 1, 3). Таку кераміку С.О. Біляєва відносить до типу 2-II-A і датує кінцем XIII — XIV ст. (Беляєва 1982, с. 77).

Ділянка № 4 розташовувалась між ділянкою № 4 (1935 р.) та шурфом Ж (1935 р.) у північно-східній частині дитинця (Гончаров 1936, с. 1). Закладений розкоп розміром 40,0 × 5,0 м орієнтовано довгою віссю по лінії північ—південь і розбито на квадрати 5,0 × 5,0 м, з нумерацією із півдня на північ від 1 до 8 (Гончаров 1936, с. 2). Пізніше прирізали ще 8 квадратів у північному та північно-західному напрямку. Таким чином, на ділянці № 4 нараховувалося 16 квадратів розміром 5,0 × 5,0 м (Гончаров 1936, с. 4—18). У ході досліджень у кв. 16 «у верхньому шарі знайдено культурні рештки доби раннього феодалізму (уламки кераміки, скляні браслети, вироби із заліза та кольорових металів)» (Гончаров 1936, с. 36). Необхідно вказати, що біля північної стінки кв. 16, на глибині 0,5 м виявлено завал печини та битої

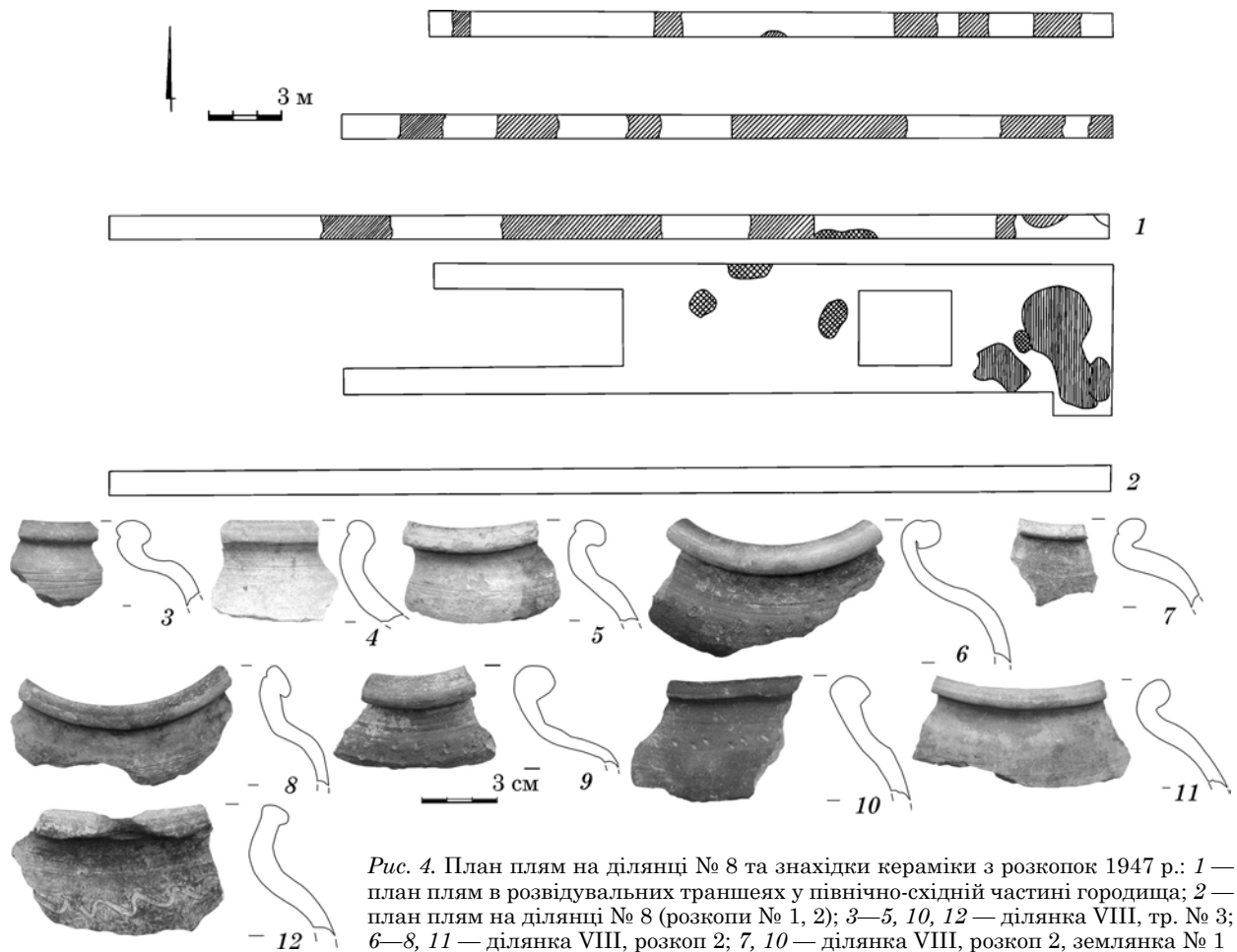

Рис. 4. План плям на ділянці № 8 та знахідки кераміки з розкопок 1947 р.: 1 — план плям в розвідувальних траншеях у північно-східній частині городища; 2 — план плям на ділянці № 8 (розкопи № 1, 2); 3—5, 10, 12 — ділянка VIII, тр. № 3; 6—8, 11 — ділянка VIII, розкоп 2; 7, 10 — ділянка VIII, розкоп 2, землянка № 1

плінфи. Автор припускає, що це залишки ковальського горна, хоча не виключено, що це рештки наземної житлової споруди, конструкцію якої не вдалося простежити. На південь від завалу досліджено житлову споруду розміром $2,5 \times 2,8$ м, частково заглиблену у материк (рис. 2, 1). У її заповненні зібрано велику кількість уламків глиняного посуду XI—XIII ст., кістки тварин, риб'ячу луску, шиферне пряслице, цвяхи, ножі тощо (Гончаров 1936, с. 38—43).

У кв. 16 на глибині 1,2—1,8 м від денної поверхні, ймовірно із завалу печини та битої плінфи, походять уламки кераміки, які за особливістю профілювання вінець датуються другою половиною XIII — XIV ст. (рис. 1, 2, 4, 5—8, 11—13). Умовно їх можна розділити на кілька типів: до першого відносяться фрагменти посуду з короткою, дещо відхиленою шийкою; вінцем, оформленим у вигляді масивного валика із борозенкою для покрішки; другий тип складають фрагменти із короткою, дещо відхиленою шийкою; вінцем, оформленим у вигляді масивного валика; до третього типу належать уламки горщиків, які морфологічно нагадують кераміку X—XI ст., однак відрізняються за складом керамічного тіста. Датування такої кераміки є доволі широким і відноситься до другої половини XIII — XIV ст. (Беляева 1982, с. 76, 77).

Сьогодні важко робити однозначні висновки щодо датування досліджених матеріалів, адже значна кількість знахідок була втрачена, однак той факт, що із «завалу печини» походять матеріа-

ли як першої половини XIII ст., так і середини XIII — XIV ст., дозволяє припускати існування тут якогось комплексу (житлового або господарського призначення) золотоординського часу.

У 1947 р. експедицією Інституту археології АН УРСР продовжено дослідження городища літописного Вишгорода. Головний розкоп розмірами $52,0 \times 12,0$ м закладено у східній частині городища, на захід і на північ від нього знаходяться місця розкопок 1934—1937 рр. У ході робіт відкрито житлові та господарські споруди XI—XIII ст., а також доби пізнього середньовіччя (Довженко 1952, с. 17—19).

Найбільш цікаві та інформативні матеріали виявлено у північно-східній частині дитинця, де понад північним яром закладено три паралельні траншеї від західного краю городища на схід (розміри першої траншеї $28,0 \times 1,0$ м, другої — $32,0 \times 1,0$ м, третьої — $40,0 \times 1,0$ м) (рис. 4, 1). Потужність культурних нашарувань коливалася у межах 0,6—1,4 м в залежності від умов рельєфу. У двох місцях вдалося зафіксувати заглиблення культурного шару, саме тут розбили два розкопи (Довженко 1952, с. 24).

У першому (західному) розкопі на глибині 0,7 м від денної поверхні простежено яму невідомої форми та контурів діаметром 1,4 м (рис. 4, 2). Посередині залягав горілий прошарок, у трьох місцях — скупчення фрагментів печини. Заповнення об'єкту складалося з окремих шматків вугілля та уламків посуду давньоруського часу (Довженко 1952, с. 24).

У другому (східному) розкопі вже з глибини 0,7–0,8 м від денної поверхні траплялися фрагменти кераміки, яку умовно можна віднести до типів П-1-А, П-2-Б (за С.О. Біляєвою) і датувати другою половиною XIII — XIV ст. (рис. 4, 2, 6—8, 11).

За повідомленням В.Й. Довженка, на глибині 1 м від денної поверхні простежено контури двох ям від напівземлянкових приміщень (рис. 3, 1) (Довженко 1952, с. 23, 24).

Перша «напівземлянка» (3,1 × 2,2 м) заглиблена у материк на 0,6 м, орієнтована стінами за сторонами світу. Вхід до приміщення виявити не вдалося, але автор робіт припускає, що він знаходився у південній частині, де зафіксовано незначне заглиблення (1,4 × 0,8 м), яке безпосередньо прилягало до стінки землянки. Його долівка знаходилася на 0,5 м вище від долівки напівземлянки № 1. Можливо, це залишки якоїсь господарської прибудови, щось на кшталт холодних сіней. Біля північно-східного кута прибудови розкрито рештки входу у вигляді східців шириною 0,20 м (Довженко 1947, с. 13, 14). За межами об'єкту, біля західної стіни, виявлено скупчення печини (рис. 3, 1) (Довженко 1952, с. 24). Ймовірно, досліджений котлован є рештками заглибленої частини наземної житлової споруди із господарською прибудовою у південній частині. На жаль, стратиграфічного розрізу ділянки здійснено не було, тому конкретніше говорити про характер або функціональне призначення споруди не можна.

У заповненні об'єкту зібрано численний археологічний матеріал: шматки печини, кістки тварин, фрагмент металевго предмету, уламок скляного браслету, фрагменти кераміки, датованої XIII ст. Звідси ж походять уламки посуду так званого архаїчного типу (за М.П. Кучерою), поширеного у другій половині XIII — XIV ст. (рис. 4, 7—10).

Друга «напівземлянка», розмірами 2,4 × 1,6 м, що знаходилася на південний захід від першої, орієнтована з північного заходу на південний схід. Долівка споруди щільно утрамбована, без слідів обмазки та обпалу, заглиблена у материк на 0,6 м. Стінки нечіткі і погано збереглися у неміцному рихлому піщаному ґрунті. У південному кутку зафіксовано скупчення печини, сліди попелу та вугілля, а також шматки «плиточної цегли» (залишки печі?). Посередині північно-західної стіни досліджено вхід до приміщення шириною близько 0,6 м із східцем, розташованим на 0,25 м вище рівня долівки (рис. 3, 1) (Довженко 1952, с. 25). Вірогідно, досліджений об'єкт є залишками наземної господарської споруди, що знаходилася біля житла і, можливо, становила з ним єдиний житловий комплекс.

У заповненні котловану знайдено велику кількість фрагментів кераміки, скляних браслетів, шиферне пряслице, 3 металевих ножа, уламок циліндричного замка, цвяхи, риболовний гачок, фрагмент точильного бруска, кістяну проколку.

Колекцію кераміки з «землянки» умовно можна розділити на дві хронологічні групи. До першої відносяться горщики з відігнутими назовні вінцями округлої форми, край яких загнутий до середини у вигляді валика (рис. 3, 7—9). Такий посуд датують XII — першою половиною XIII ст.

(Кучера 1986, с. 449, 450). Наприкінці XII — на початку XIII ст. поширення набуває ще один тип профілювання вінець — з масивним валиком із закраїнкою з внутрішнього боку та зрізаною ззовні площиною (рис. 3, 13—15). До другого типу відносять кераміку так званого архаїчного типу. Такий посуд виготовляли на гончарному колі, у верхній частині могли прикрасити орнаментом у вигляді прямих ліній, хвиль, рідше — зубчастого штамп; вінця відігнуті назовні і зрізані по краю, рідше заокруглені. Склад тіста є своєрідною особливістю такої кераміки: глина із домішками піску та жорстви, на зовнішній та внутрішній поверхні наявні дрібні блискучі вкраплення (рис. 3, 16—22) (Оногда 2007, с. 70, 71). За матеріалами розкопок у Сокильцях, Києві, Білій Церкві, Житомирі та на інших пам'ятках Південної Русі такий посуд датують другою половиною XIII — XIV ст. (Кучера 1969, с. 174, 175; Беляєва 1982, с. 76, 77; Оногда 2007, с. 71). У незначній кількості зустрічаються також фрагменти горщиків із короткою, дещо відхиленою шийкою, з вінцями, оформленими у вигляді овального потовщення без борозенки для покритишки (рис. 3, 11—12). За типологією С.О. Біляєвої, такий посуд датовано кінцем XIII — XIV ст. (тип П-2-Б) (Беляєва 1982, с. 77).

Знайдений у заповненні уламок циліндричного замка, який за новгородською класифікацією відноситься до типу В-II, датується кінцем XII — початком XV ст. (рис. 3, 6) (Колчин 1982, с. 162, 163). Деталлю замка може бути також фрагмент (інв. № 927) металевго виробу (рис. 3, 5).

Звідси ж походять уламки трьох ножів різного розміру. Перший зберігся майже повністю, довжина леза 12,5 см, руків'я — 4,5 см, ширина леза змінюється від 2,0 до 0,5 см (рис. 3, 2). Другий зберігся частково, довжина леза 7,0 см, руків'я — 4,5 см, ширина леза змінюється від 1,6 до 1,0 см (рис. 3, 3). Третій ніж у задовільному стані: довжина леза 5,8 см, руків'я — 4,0 см, ширина леза змінюється від 1,1 до 0,2 см (рис. 3, 4).

У інвентарній книзі подано перелік знахідок, відсутніх у колекції, що зберігається у Наукових фондах Інституту археології НАН України, а саме: п'ять фрагментів скляних гладких браслетів, шиферне пряслице, фрагменти залізних цвяхів, риболовний гачок, кістяна проколка та уламок точильного бруска (Довженко 1947а).

Загалом, зібраний археологічний матеріал, принаймні за інвентарним описом 1947 р., характерний для XIII ст., що дозволяє датувати описаний комплекс серединою — другою половиною XIII ст., можливо, початком XIV ст. Знайдені у заповненні скляні браслети, виробництво яких, на думку Ю.Л. Щапової, припинилося у середині XIII ст. (Щапова 1972, с. 173, 174), можуть бути датовані золотоординським часом. Такі висновки, узгоджуються із результатами розкопок М.А. Сагайдака на території колишнього Братського монастиря у Києві. Зокрема, у споруді XIV—XV ст. зібрано уламки кераміки, мідну поясну накладку та уламок скляного браслета; по вул. Сагайдачного, 18 (1991 р.) у споруді XIV—XV ст. знайдено кілька уламків скляних браслетів (Сагайдак, Сергеева 1992, с. 7). Ще одним свідченням датування виявленої споруди післямонгольським часом може бути факт використання плінфи для споруджен-

ня печі — такий технологічний прийом є типовим для пам'яток золотоординської епохи.

Таким чином, протягом 1936—1937 рр. та у 1947 р. розкопками Інституту історії матеріальної культури АН УРСР та Інституту археології АН УРСР у північно-східній частині городища вдалося зафіксувати археологічні матеріали та окремі об'єкти (можливо, житловий комплекс) другої половини XIII — XIV ст. Можливим буде припустити, що, незважаючи на монгольську інвазію, життя на городищі продовжувалося (передусім у північно-східній частині), тут існували окремі житлові та, можливо, виробничі комплекси.

Майбутні археологічні дослідження дозволять розширити наші уявлення стосовно історії літописного міста у золотоординський та литовський часи, з'ясувати масштаби та наслідки військової інвазії монголів для Вишгорода.

Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII — XIV вв. (по археологическим исследованиям). — К., 1982.

Гончаров В.К. Щоденник асистента Вишгородської археологічної експедиції 1936 р. / НА ІА НАНУ. — Ф. ПМК / Вишгород № 44

Довженко В.Й. Розкопки древнього Вишгорода / НА ІА НАНУ. — 1947/18.

Довженко В.И. Инвентарная опись находок Вышгородской археологической экспедиции в 1947 г. / НА ІА НАНУ. — 1947/18.

Довженко В.Й. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 рр. / НА ІА НАНУ. — Ф. Наук. Роб. № 309.

Довженко В.Й. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 рр. // Археологія. — 1950. — Т. 3. — С. 64—91.

Довженко В.Й. Розкопки древнього Вишгорода // АП УРСР. — К., 1952. — Т. III. — С. 14—28.

Зацепіна Г.Н. Щоденник начальника розкопу ділянки № 1 1936 р. / НА ІА НАНУ. — Ф. ПМК / Вишгород № 46.

Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. — М., 1982. — С. 156—178

Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 174—181.

Кучера М.П. Керамика // Археологія Української ССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 446—455.

Оногда О.В. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу // Магістеріум. Археологічні студії. — К., 2007. — Вип. 27. — С. 70—74.

Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — Т. 1.

Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — Біла Церква, 2009.

Сагайдак М.А., Сергеева М.С. Отчет об исследованиях Подольской экспедиции в зоне фундаментов здания

Поварни XVII—XVIII вв. на территории бывшего Братского монастыря / НА ІА НАНУ. — 1992/30.

Шовкопляс Г.М. Вишгород і його замовчувані дослідники // АДУ 1994—1996 рр. — К., 2000.

Щапова Ю.Л. Стекло Киевской Руси. — М., 1972. — С. 173, 174.

К. М. Капустин

ВЫШГОРОД В ЗОЛОТООРДЫНСКОЕ ВРЕМЯ (по материалам раскопок 1936—1937, 1947 гг.)

На протяжении 1934—1937, 1947 гг. экспедицией Института археологии АН УССР проводились археологические раскопки на городище летописного Вышгорода (под руководством Т.М. Мовчановского и В.И. Довженка). В ходе работ были собраны материалы как древнерусского, так и золотоординского времени. В частности, в северо-восточной части городища удалось зафиксировать культурные слои и отдельные объекты (жилище и хозяйственную постройку в раскопе № 2), датируемые серединой XIII—XIV вв. В их заполнении собрано большое количество фрагментов керамики, металлических изделий, стеклянных браслетов и т.д. Полученные результаты указывают на существование на территории городища (в его северо-восточной части) небольшого поселения середины XIII—XIV вв.

К. Н. Капустин

VYSHGOROD IN THE PERIOD OF GOLDEN HORDE (according to materials of excavations of 1936—1937 and 1947)

Over a period of 1936—1937 and 1947 as well, the scientific expedition of Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR had been carrying out archaeological excavations on the site of ancient settlement of annalistic Vyshgorod (under the direction of T.M. Movchanoskiy and V.Y. Dovzhenok). There were collected the materials both of Old Russian and Golden Horde period while researching. Particularly, in the Northeastern part of the ancient settlement they succeeded to record occupation layers and separate objects (namely dwelling and support structures in the excavation № 2), dated to the middle of XIII—XIV century. The large amount of ceramics, ironworks, glass bracelets, etc. were collected in their filling. The received results specify the existence of a small settlement dating back to the middle of XIII—XIV century in the territory of ancient settlement (in its North-east).

НАШІ АВТОРИ

- БЛАЖЕВИЧ Наталія Василівна** — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України
- БОЛТРИК Юрій Вікторович** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України
- БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна** — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України
- БУРДО Наталія Борисівна** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України
- ГАСКЕВИЧ Дмитро Леонідович** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України
- ГОПКАЛО Оксана Вікторівна** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України
- ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України
- ГОШКО Тетяна Юріївна** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України
- КАПУСТІН Кирило Миколайович** — лаборант I-ї категорії Інституту археології НАН України
- КОРНІЄНКО Катерина Володимирівна** — магістр кафедри археології та музеєзнавства КДУ імені Тараса Шевченка
- КОТОВА Надія Сергіївна** — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України
- ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України
- ЛИСЕНКО Світлана Станіславовна** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України
- МАКАРОВИЧ Пшемислав** — доктор хабілітований, співробітник Інституту праісторії Університета ім. Адама Міцкевича у Познані
- ОВЧИННИКОВ Едуард Вікторович** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України
- СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України
- СОН Наталія Олександрівна** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України
- ФІАЛКО Олена Євгенівна** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України
- ХАМАЙКО Наталя Віталіївна** — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України
- ЦИНДРОВСЬКА Людмила Олександрівна** — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України
- ШАПЦЕВ Михайло Сергійович** — молодший науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України
- ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України
- ШЕЛЕХАНЬ Олександр Володимирович** — аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія»

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ABY	— Археологічні відкриття в Україні
АД	— Альбомъ достопримъчательностей
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АДІУ	— Археологія і давня історія України
АИУ	— Археологические исследования в Украине
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БДКМ	— Белгород-Днестровский краеведческий музей
БИ	— Боспорские исследования
БФ	— Боспорский феномен
ГАЗ	— Гістарычна археалагічны зборнік
ГИМ	— Государственный исторический музей
ГЭ	— Государственный Эрмитаж
ДБ	— Древности Боспора
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей
ЗОРСА РАО	— Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества
ИАИ	— Известия на Археологически институт. София
ИАК	— Известия археологической комиссии
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛОИМК АН СССР	— Ленинградское отделение Института истории материальной культуры АН СССР
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МЧК	— Могильники черняховской культуры
НА ИА НАНУ	— Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НаУКМА	— Національний університет «Києво-Могилянська академія»
НФ ІА НАНУ	— Наукові фонди Інституту археології Національної академії наук України
ОАК	— Отчет археологической комиссии
ОАМ	— Одесский археологический музей
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник

РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СХМ	— Сообщения Херсонесского музея
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
Тр. ГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
ХС	— Херсонесский сборник
АА	— Arhäologischer Anzeiger
АМ	— Arheologia Moldovei. Jasi
АР	— Archeologia Polski
BRGK	— Bericht der Römisch- Germanischen Kommission. Frankfurt a.M.
DAI	— Deutsches archäologisches Institut
HV	— Handbuch der vorgeschichte
JHS	— Journal of Hellenic Studies
MEFRA	— Mélanges de l'école française de Rome
RCRF	— Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
SA	— Slovenska archeologia
SCIV	— Studii și cercetări de istorie veche
Spraw. PAU	— Sprawozdanie z czynnosci i pociedzen PAU